

НАУКОВІ СТУДІЇ

Випуск 6

Видається з 2008 р.

Історико-краєзнавчий музей м. Винники

**Львів
«Апріорі»
2013**

ББК 63.4

Л 34

Л 34 **Наукові студії: Збірник наукових праць** / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів-Винники: Вид-во «Апріорі», 2013. – Вип. 6. – 344 с.

ISBN

У Збірнику вміщено статті з проблем археології та історії від первісності до нового часу, публікації нових матеріалів і результатів досліджень.

Для археологів, істориків, краєзнавців та всіх шанувальників давньої історії України.

ББК 63.4

Редакційна колегія: д-р. іст. наук, проф. *Д. Козак* (головний редактор), д-р. іст. наук, проф. *Л. Войтович*, канд. іст. наук, доц. *О. Целуйко*, канд. іст. наук, доц. *Н. Білас* (відповідальний редактор), канд. іст. наук *Е. Кравченко*, *І. Тимець*.

Адреса редакційної колегії:

Історико-краєзнавчий музей м. Винники,
вул. Галицька, 26, м. Львів-Винники, 79495.

Тел./факс: (032) 2960536.

E-mail: musem.vynnyky@gmail.com

Рецензенти:

д-р. іст. наук *С. Біляєва* (Київ),
канд. іст. наук *М. Сергеева* (Київ).

Відповідальний за випуск: *І. Тимець*.

Редактор: *Т. Молочко*.

Комп'ютерне верстання: *Р. Івах*

Художнє оформлення обкладинки: *Л. Караваєва, Н. Тимець*.

Переклад резюме англійською: *О. Сіласв*.

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Історико-краєзнавчого музею м. Винники.*

ISBN

© Історико-краєзнавчий музей м. Винники

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ШКІЛ НА ПРИКЛАДІ ВІДДІЛУ АРХЕОЛОГІЇ ЕНЕОЛІТУ ТА БРОНЗОВОГО ВІКУ ІА АН УРСР / НАНУ

У статті йдеться про формування і становлення наукових шкіл і напрямків у галузі вивчення первісної археології та археології доби палеометалів в Інституті археології НАН України. На тлі реалій різних періодів новітньої історії України аналізується науковий поступ і доля вчених, сформованих ними наукових напрямків та їх адептів. Зроблено короткі висновки щодо нинішнього етапу розвитку шкіл і напрямків у вивченні археології доби палеометалів, а також таких, що знаходяться на етапі формування.

Ключові слова: наукові школи, Інститут археології НАН України, Відділ археології енеоліту-бронзового віку, первісна археологія.

2013 р. минає 40 літ від часу створення Відділу археології енеоліту та бронзового віку як окремої структурної одиниці в системі Інституту археології АН УРСР / НАНУ, а наступного – 80 років Секції історії докласового суспільства Інституту історії матеріальної культури (ПМК) УАН. ПМК 1938 р. реорганізовано в Інститут археології АН УРСР з Відділом археології первісного суспільства. У вересні 1941 р. частину науковців Інституту було вивезено до Харкова, а потім – Уфи, де вони влилися до об'єднаного Інституту історії і археології АН УРСР (1941–1944). В окупованому нацистами Києві запрацював Інститут археології відновленої УАН. Його очолювала певний час доктор історичних наук, професор Н. Полонська-Василенко [14. С. XXXVII–XXXIX]. У поновленому з 1 липня 1944 р. ІА АН УРСР знову виокремили Відділ археології первісної доби, що проіснував до 1974 р. під дещо трансформованою назвою – Відділ первісної археології.

Наведений плин організаційно-структурних змін на тлі воєнних і політичних баталій та катаклізмів не надто сприяв формуванню сталих наукових шкіл як в українській археології загалом, так і в археології пізньої первісної доби зокрема. До того ж переконливих дефініцій щодо визначення наукових шкіл у нашій науці досі не напрацьовано. У пошуках школи (шкіл) зазвичай виокремлюють постаті авторитетних дослідників конкретної теми, які плідно працювали в системі достатньо репрезентабельних наукових чи освітніх підрозділів, дотичних до підготовки фахівців вищої кваліфікації. Стосовно ж власне ІА НАНУ, то 1999 р. було анонсовано наявність трьох наукових шкіл в його стінах, фундаторами яких виступили: академік НАНУ П. П. Толочко (відділ археології Києва); чл.-кор. НАНУ С. Д. Крижацький (відділ античної археології); чл.-кор. НАНУ В. Д. Баран з відді-

лом археології ранніх слов'ян [6. С. 2]. Відтоді пошуком наукових шкіл перейнялись і в інших структурних підрозділах Інституту. Зайшла мова щодо київської школи скіфологів, заснованої проф. О. І. Тереножкіним у 50-ті рр. ХХ ст. [13. С. 5]. У відділі археології кам'яної доби копнули ще глибше, згадавши як засновника київської палеолітичної школи проф. Хв. Вовка, а її відродження, після розгрому репресіями 30-х рр. ХХ ст., пов'язали з ім'ям академіка АН УРСР П. П. Єфименка [5. С. 124]. Отже, спробуємо використати напрацьовані колегами підходи та принципи стосовно дослідників енеоліту та бронзової доби.

Першою спробою локальної організації дослідників епохи палеометалів стало створення «Комісії ВУАК для вивчення і досліду пам'яток Трипільської культури на Україні» (1925–1930). У літературі вона відоміша як Трипільська комісія. До її складу увійшло чимало провідних українських археологів, зокрема: В. Козловська (голова), П. Курінний (секретар), М. Біляшівський, С. Гамченко, М. Рудинський, М. Макаренко, М. Болтенко, С. Магура та ін. [4. С. 84–92]. Комісія зробила чимало для розкопок та публікації матеріалів Трипільської культури, але сформувати школу дослідників Трипілья їй ще не вдалося. І справа тут не лише в обмеженому часі її діяльності, але й у сукупності вже сформованих наукових особистостей серед її членів. На той час Трипілья вимальовувалося лише черговою сторінкою строкатої книги їхнього наукового життя. Зі складу комісії лише С. Магура остаточно пов'язав свою долю з дослідженням названої культури.

Важливо, що вже тоді порушувалося питання щодо «власної школи» дослідників первісної доби. Її засновником названо віце-президента та голову Археологічного відділу ВУАК С. С. Гамченка (1860–1934). Серед його «школярів» згадують таких відомих дослідників праісторії, як І. Левицький, О. Лагодовська, М. Макаревич [7. С. 105].

На жаль, вловити якусь концептуальну складову у дослідженнях пам'яток енеоліту-бронзової доби та формуванні наукових шкіл впродовж 30-х рр. ХХ ст. важко з причин суто об'єктивних. Тоді археологія, як наука, вела нерівну й жортовну боротьбу за виживання. Своєрідним вироком для неї стала нарада в Ленінграді 1931 р., де прийнято «Постанову про скасування етнографії та археології як наук». З українського боку цю пропозицію підтримали аспірант Одеського археологічного музею Ф. Козубовський та академік І. Соколов. Парадоксально, але й показово для тієї трагічної доби, що саме вчорашній аспірант невдовзі очолив такі питомо археологічні структури, як Секція історії матеріальної культури (1933–1934) та її наступник – Інститут історії матеріальної культури ВУАН.

Діяльність ПМК (1934–1938) співпала з піковою фазою сталінського очищення української науки, передовсім від свідомих українців. Роль знаряддя для реалізації цього негласного проекту в середовищі археологів відводилася директору установи Ф. Козубовському (1934–1936). Серед перших його наказів фігурує: «Звільнити з роботи заарештованих М. О. Макаренка, М. Я. Рудинського» (Архів ПМК АН УРСР,

справа № 613в, 1934 р.)¹. Зрозуміло, що «досягненням» за перший рік роботи стало «значне звільнення [розрядка моя – В. О.] Інституту від класово-ворожих елементів», доповнене ліквідацією «аспірантської групи» постановою Президії ВУАН (Архів ПМК АН УРСР, справа № 618, 1934 р.). Наслідки такої хірургічної роботи з кадрами не забарилися. На 1936 р. з шести секцій ПМК залишилося три сектори: археологія, етнографія, історія техніки. Сектор археології, що поглинув чотири секції (докласового, античного, феодального суспільств та експедиційних досліджень) налічував аж вісім осіб. До того ж він єдиний «не мав керівника і керівництво сектором здійснювала безпосередньо дирекція Інституту», яку на той час представляли вже М. Ячменьов та В. Телічко (Архів ПМК АН УРСР, справа № 614, аркуш 2, 1936 р.).

Новопризначений директор ПМК АН УРСР М. І. Ячменьов (1936–1938) тримався кадрової політики попередника, а тому розпочав свою чистку зі звільнення Ф. Козубовського (Архів ПМК АН УРСР, справа № 614, аркуш 1, 1936 р.). До речі, у ювілейних виданнях, присвячених ІА АН УРСР [11. С. 5] та ІА НАНУ [16. С. 5] помилково вказано, що Ф. А. Козубовський (1895–1942) очолював ПМК «протягом п'яти років (1934–1938)». Де-факто, ПМК проіснував чотири роки, до реорганізації його в Інститут археології, а перший директор керував ним приблизно два роки, що й нотує у своєму словнику-довіднику Г. Мезенцева [9. С. 19]. Проте й вона, в руслі ювілейних видань та титулу Архіву ПМК, поєднує ПМК, керований Ф. Козубовським, з аббревіатурою АН УРСР. Згідно ж тодішньої канцелярської документації, останній очолював ПМК ВУАН, а вже М. Ячменьов – спочатку ПМК АН УРСР (1936–1938), а по його реорганізації – ІА АН УРСР (1938–1939). У структурі останнього знову спливає Відділ археології первісного суспільства, але чи працював той як окремий колектив з персоніфікованим керівником, зрозуміти важко. Спостерігається лише поява в штаті Інституту окремих науковців, не домелених у жорнах Великого терору. Важливо, що 1939 р. його співробітником стає одеситка О. Лагодівська, яка пройшла школу С. Гамченка.

Здавалося б, що за таких екстремальних умов про формування нових наукових шкіл не могло бути й мови. Проте, усупереч обставинам, до часу вела успішні дослідження багаторічна Трипільська експедиція ПМК, очолювана колишнім членом Трипільської комісії С. Магурою. У її складі працювали К. Коршак, О. Кульська, О. Ткач та М. Макаревич. Останній, як зазначено вище, також пройшов школу польових досліджень С. Гамченка, а завершував свою археологічну освіту вже в Трипільській експедиції.

Схоже, що результати розкопок трипільських поселень на Київщині стали аж занадто принадливими. Настільки, що вже ніхто й ніщо не могли врятувати С. Магурою (1897–1937) і К. Коршака від звільнення, арешту та розстрілу. Їхньою спадкоємницею, в археологічному сенсі, стала московський археолог Т. С. Пассек. Від

¹ Висловлюю щире подяку І. Г. Тарасенку за ознайомлення з відповідними справами Архіву ПМК АН УРСР.

1934 р. вона працювала в експедиції, а вже за рік по страті начальника узагальнила підсумки дослідження Трипільської культури в УРСР за всі 20 років, продовживши розкопки таких видатних поселень, як Володимирівка та Коломийщина. Рівнобіжно дослідженнями курганних старожитностей та поселень доби бронзи в Україні стала успішно перейматися родина московських археологів (Б. М. Граков, О. О. Кривцова-Гракова), які перебрали на себе розкопки могил доби бронзи та скіфів на Нікопольському курганному полі, розпочаті Ф. Кіранівим та Л. Дмитровим. Аналогічна зміна очільників фіксувалася й на інших пріоритетних напрямках знекровленої української археології. О. О. Формозов досить точно малює апокаліптичну ситуацію в ПМК ВУАН – ІА АН УРСР, де після очищення Великим терором лишилося «всего несколько человек», але з московського далека не помічає істотних постатей та деталей. Йому здавалося, що Інститутом у Києві від дня заснування керував ленінградський знавець античності Л. Славін, який нібито запрошував московських та ленінградських колег на осиротілі об'єкти археології в Україні [15. С. 150–152]. Помітити здаля двох перших (номенклатурних) директорів Інституту, звісно, важко. Можна сперечатись чи були вони археологами, але ж шість років, загалом, керували-таки установою, виконуючи поставлені перед ними завдання, дещо віддалені від науки. Плановий приплив російських фахівців відбувався на догідливо оголені місцевою владою позиції.

Кандидат історичних наук Л. М. Славін постав на чолі Інституту в 1940 р., коли його сумлінні попередники-«маври» пішли в небуття, а російські колеги вже очолили найперспективніші експедиції та напрямки досліджень в Україні. Він лишився постаттю №1 в археології республіки впродовж майже шести років (1940–1945) та був обраний чл.-кор. АН УРСР. Волею долі саме йому довелося збирати каміння для відбудови споруди вітчизняної археології, зруйнованої терором та війною. Проте робити це в умовах Другої світової війни виявилось аж занадто складно. Вибір між окупацією та евакуацією, а далі поміж СРСР та виїздом на Захід, роз'єднував і без того нечисленну спільноту археологів. Обліковий склад ІА АН УРСР згідно наказу №1 по ІА АН УРСР від 6 липня 1944 р. налічував 13 осіб, з «вбиральницею» включно. Тішить лише те, що О. Ф. Лагодовська фігурує в ньому як «Зав. Відділом археології Первісної доби». Останній виступає єдиним науковим підрозділом у цьому наказі, хоча фахівців з первісної доби, окрім власне завідувача та С. М. Сибільової-Одинцової, там не значилось. Отже, О. Лагодовській випала нагода матеріалізувати до того паперовий Відділ археології первісної доби та наповнити його фахівцями. Комплектація Відділу відбувалася спочатку за рахунок демобілізованих (В. Даниленко, О. Черниш), повернутих зі заслання (М. Рудинський) та зібраних з усіх закутків республіки (А. Добровольський, М. Макаревич) науковців. Таким чином, усі кращі «школярі» С. Гамченка нарешті зібралися в стінах відділу, а двоє з них ставали в різні роки на чолі його. Відтоді відділ послідовно очолювали знані науковці: к. іст. н. О. Ф. Лагодовська (1944–1949), к. іст. н. В. М. Даниленко (1949–1953), к. іст. н. А. В. Добровольський (1953–1956), д. іст. н.

М. Я. Рудинський (1956–1958), чл.-кор. АН УРСР С. М. Бібіков (1958–1968), д. іст. н. Д. Я. Телегін (1968–1973). Більшість з них переймалася як проблематикою кам'яної доби, так і енеоліту-бронзи. В 40–50-ті рр. ХХ ст. ще не усталилася практика вузької спеціалізації дослідників, що стала помітнішою з 60-х рр. ХХ ст. й призвела, зрештою, до утворення відділів за проблематикою кам'яної доби та доби палеометалів.

Розгортання від 60-х рр. ХХ ст. археологічних розкопок в зонах меліорації зумовило істотне кількісне розширення штатного складу ІА АН УРСР та, відповідно, ускладнення його структури. Впродовж 1974–1989 рр. відділення первісної археології та відділ археології енеоліту-бронзового віку очолював, за сумісництвом, директор ІА АН УРСР (1973–1986), чл.-кор. АН УРСР І. І. Артеменко. Він же продовжував очолювати ці структури, втративши посаду директора (1987–1989). Після наступної структурної реорганізації ІА АН УРСР відділом первісної археології та сектором археології енеоліту-бронзового віку керували: к. іст. н. І. Т. Черняков (1989–1992); к. іст. н. В. В. Отрощенко (1992–1997). Остання перебудова в жовтні 1997 р. вилучила зі структури Інституту словосполучення «первісна археологія». Відтоді відділом археології енеоліту-бронзового віку керує д. іст. н. В. Отрощенко.

Повертаючись до повоєнних часів, варто зазначити, що внутрішніх ресурсів для відновлення провідної археологічної установи в УРСР виявилось замало. На посаду директорів ІА АН УРСР послідовно запрошували відомих фахівців, докторів історичних наук з Ленінграда: акад. АН УРСР П. П. Єфименка (1945–1954); чл.-кор. АН УРСР С. М. Бібікова (1955–1968). Їхня організаційна та наукова активність пришвидшила формування київських шкіл у первісній археології України. До того ж П. Єфименко не лише посприяв поверненню до Києва репресованого М. Рудинського, але й створив умови для переїзду з Ленінграда О. І. Тереножкіна та В. А. Іллінської – фундаторів київської школи скіфології. Поза тим, О. Тереножкін позитивно вплинув на формування школи дослідників курганної археології доби бронзи, визнанням знавцем якої він лишався до останніх днів свого життя [2. С. 5–7; 10. С. 13–14].

Проте для становлення наукових шкіл було замало знайти кваліфікованих наставників. Не менш гостро відчувалася нестача перспективних учнів. Рішучий крок у напрямку цілеспрямованого виховання наукових кадрів здійснено 1 жовтня 1944 р., коли на історичному факультеті КДУ ім. Т. Шевченка запрацювала кафедра археології та музеєзнавства під керівництвом Л. Славіна. Вже наступного року він поступається посадою директора ІА АН УРСР П. Єфименку, зосереджуючи зусилля на якісній підготовці археологів. Кафедра відкрила шлях до науки генерації талановитих дослідників діб міді та бронзи (С. С. Березанська, В. Г. Збенович, В. І. Канівець, В. О. Круц, Т. Г. Мовша, О. В. Цвек; О. Г. Шапошникова, І. М. Шарафутдінова, М. М. Шмаглій та ін.). На відміну від науковців першої половини ХХ ст. вони свідомо обирали вужчу спеціалізацію, що, зазвичай, не виходила за межі доби палеометалів.

Першою серед інших реально сформувалася Київська школа дослідників культурної спільноти Кукутень-Трипілля. Тут відіграла свою роль не лише стала 60-річна традиція дослідження трипільських селищ, але й переїзд до Києва д. іст. н. С. М. Бібікова (1908–1989). Його входження у проблематику енеоліту визначили розкопки ранньотрипільського поселення Лука-Врублевецька на Середньому Дністрі, видані монографічно [3] та захищені на докторському рівні. Очоливши ІА АН УРСР, а з часом і відділ первісної археології, науковець активно посприяв проведеному нових археологічних розкопок на перспективних поселеннях та вихованню генерації провідних знавців Трипілля (В. Г. Збеневич, В. О. Круц, О. В. Цвек, М. М. Шмаглій). С. Бібіков також розробив принципи палеоекономічного моделювання в археології, які успішно застосовував і для інтерпретації матеріалів розкопок трипільських поселень. Він же висловив припущення щодо орного землеробства та скотарсько-землеробського характеру господарства трипільських племен.

Вагомим стимулом до активізації вивчення Трипілля стало відкриття поселень-гігантів на Черкащині та комплексне вивчення їх зі застосуванням аеро- та геомагнітної зйомки [4]. М. М. Шмаглій, В. О. Круц, О. В. Цвек та Т. Г. Мовша (учениця Т. Пассек, у відділі з 1977 р.) очолюють масштабні дослідження великих поселень. Розгортається жвава дискусія щодо їхньої інтерпретації. У 70–80-ті рр. ХХ ст. в науку приходять нове покоління знавців Трипілля: Н. Б. Бурдо (Зіньковська), К. В. Зіньковський, М. Ю. Відейко, О. Г. Колесников (Корвін-Піотровський), В. А. Колесникова, С. М. Рижов, В. О. Шумова, Г. В. Шиянова. У той же час В. Г. Збеневич успішно захищає докторську дисертацію, присвячену проблемам походження Трипільської культури. Поява доктора історичних наук у наступному після С. Бібікова поколінні дослідників є питомою ознакою утвердження Київської наукової школи дослідників Трипілля.

З відходом С. Бібікова (1989) та еміграцією В. Збеневича (1990) стає проблемою відсутність виразного лідера серед фахівців цієї школи, особливо помітною на тлі зрослої цікавості громадськості до феномену Трипілля за доби Незалежності. Увиразнюється фактор сімейності у відносинах між окремими групами дослідників. Утім, впродовж 90-х – нульових років відбулася природна ротація поколінь. До відділу приходять нова генерація знавців Трипілля (Е. В. Овчинников, О. В. Дяченко, Є. В. Пічкур, Д. К. Чорновіл). Захищають дисертації аспіранти відділу С. О. Гусєв та Т. М. Ткачук. Найголовніше ж, що тривають результативні розкопки поселень-гігантів Тальянки (В. Круц, О. Корвін-Піотровський) та Небелівка (М. Відейко, Д. Чепмен) за участі наукових установ Європи та спонсорського фінансування.

Іншим вагомим напрямком роботи відділу в повоєнний період стало виділення та вивчення археологічних культур Лисостепу та Полісся доби бронзи. Тут рушійну роль відіграв П. Єфименко, виховавши та налаштувавши на швидкий захист двох талановитих аспірантів – С. Березанську та В. Канівця. Останнього, на жаль, обставини змусили покинути Україну (1955). Свій креатив дослідник висоцької культури В. І. Канівець (1927–1972) реалізував на Північному Сході Європи, ство-

ривши перший колектив археологів у Комі філії АН СРСР [12. С. 92]. Натомість, С. Березанська від дисертаційного дослідження білогрудівської культури перейшла до системного вивчення тшинецької (східнотшинецької) культури, а далі – тшинецько-комарівської культурної спільноти. По тому мало місце дослідження, спільно з М. М. Бондарем, поселень типу Ісківщина з ознаками взаємодії катакомбного та середньодніпровського населення, виділення пам'яток мар'янівського, сосницького та лебедівського типів, які з часом стали розглядатися як окремі археологічні культури. Знаковою подією в українській археології стало виокремлення культури багатоваликової кераміки [1. С. 26–41], що відкрило шлях для суттєвого доповнення початкової періодизації доби бронзи, здійсненої ще на початку ХХ ст. В. Городцовим. Цикл монографій С. С. Березанської (1966, 1972, 1974, 1990) та колективні монографії (1986, 1994) утвердили позиції Київської школи дослідників бронзової доби Лісостепу та Полісся в європейській археології. Її засновником можна вважати С. Березанську. Під її науковим керівництвом чи в орбіті її безпосереднього впливу відбулося становлення докторів історичних наук В. І. Ключка та С. М. Санжарова, кандидатів історичних наук Г. М. Тоцева, О. С. Беляєва, Т. О. Шаповалова, Я. П. Гершковича, С. М. Ляшко, Т. Ю. Гошко. Однією з питомих ознак цієї досить строкатої, в плані персоналій, школи є орієнтація на західну археологію та розробка західних векторів зв'язків давнього населення України. В руслі цієї школи працюють нині кандидати історичних наук С. Д. та С. С. Лисенки, розробляючи концепцію тшинецького культурного кола у кооперації з Університетом ім. Адама Міцкевича в Познані (професори А. Кошко та П. Макарович).

Помітних успіхів досягли співробітники відділу у вивченні доволі широкого спектру археологічних культур доби бронзи Степу. Цьому процесу великою мірою посприяли розвідки та розкопки в зоні проектування штучних «морів» Дніпровського каскаду та на р. Молочна, а особливо масштабні дослідження курганних полів та ансамблів у зонах меліорації практично в усіх куточках Українського Степу. Доволі міцні підвалини могильної археології закладені ще у відділі первісної археології, зокрема щодо вивчення пам'яток доби енеоліту та ранньої бронзи. Традиції цього вектора досліджень розвинуті ще за міжвоєнного періоду А. Добровольським, О. Лагодовською, М. Рудинським. До них вже у повоєнний час долучилися В. Даниленко, Д. Телегін, О. Шапошникова. Під керівництвом Д. Телегіна захистили кандидатські дисертації А. Нечитайло, Ю. Рассамакін. За його ж ініціативи до аспірантури Інституту вступила Н. Котова. Зрештою всі троє, а дещо пізніше й А. Ніколова, опинилися у відділі археології енеоліту-бронзового віку наприкінці ХХ ст. Вони результативно розробляють концептуально нове бачення степового енеоліту та ранньої бронзи. Проте щодо формування виразної школи говорити тут ще зарано.

Наступна гілка дослідників бронзової доби бере свій початок від київської школи скіфологів О. Тереножкіна. У відділі скіфо-сарматської археології розпочинали свій науковий шлях через аспірантуру такі знані фахівці з археології доби

бронзи, як д. іст. н. О. М. Лесков та к. іст. н. М. М. Чередниченко. Зрештою й сам О. Тереножкін увійшов в археологію з дослідження поселень зрубної спільноти в Саратовському Заволжі. Його учителем став провідний на той час дослідник бронзового віку Росії П. С. Риков. Та й докторську дисертацію О. І. Тереножкіна присвячено передскіфському періоду на Дніпровському Правобережжі. Олексій Іванович став керівником кандидатської дисертації автора цих рядків, чийм першим учителем був О. Лесков.

Перехід до відділу С. Н. Братченка, М. М. Чередниченка, В. В. Отроценка змістив фокус досліджень степових старожитностей доби бронзи на південний схід. Відповідно зросла увага до східного вектору зв'язків населення доби бронзи з теренів України. На передній план, окрім суто наукових розробок, виходить проблема виховання наукових кадрів на сході нашої держави. Вже за Незалежності захистили кандидатські дисертації керовані з відділу С. Н. Санжаров, Р. О. Литвиненко, В. В. Циміданов, Ю. М. Бровендер, А. М. Усачук, С. М. Разумов, В. Б. Панковський. Останні двоє потрапили до відділу через аспірантуру. С. Санжаров та Р. Литвиненко вже у нинішньому тисячолітті захистили докторські дисертації. 2004 р. створено Східноукраїнську філію ІА НАНУ задля координації зусиль археологічних осередків Луганщини (координатор – В. Отрощенко). Практично, формується ще одна школа дослідників бронзової доби в Україні зі складною, але зрозумілою генеалогією.

З огляду на сказане вище, цікавим є погляд яскравого представника цієї школи на здобутки учня: «Видатна роль у справі виділення і дослідження посткатакомбного горизонту на схід від азово-чорноморського регіону, без перебільшення, належить представникові української школи археології Р. О. Мимоходу, що наразі плідно працює в Росії, де буквально протягом останнього десятиріччя виділив щонайменше п'ять [!] культур/груп посткатакомбного часу на теренах Північного Кавказу, Степового Передкавказзя, Волго-Донського та Волго-Уральського регіонів: долінську, криволуцьку, кубанську, волго-уральську, архонську, а також поставив принципово важливе питання щодо існування посткатакомбного блоку культур у південній половині Східної Європи» [8. С. 49]. Отже, дослідження перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи досягли в Україні такого рівня, що на практиці потужно впливають на розробку відповідної проблематики в сусідній державі попри її власні наукові школи та традиції з вивчення проблематики доби бронзи. Потребує подальшої розробки також проблема співвідношення локальних наукових шкіл та Української школи археології загалом.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що процес формування наукових шкіл у контексті Відділу археології енеоліту-бронзової доби доволі складний, іноді суперечливий, **триває**. Критерії його все ще розмиті, але останнім часом жваво дискутуються в середовищі фахівців. Тому запропоновані формати, принаймні, трьох шкіл у відділі мають стати об'єктом прискіпливого аналізу та конструктивної, сподіваюся, критики.

1. *Березанская С. С.* Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // Советская археология. – 1960. – № 1. – С. 26–41.
2. *Березанская С. С. А. И. Тереножкин* – исследователь бронзового века на Украине // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина. – Кировоград, 1987. – С. 5–7.
3. *Бибиков С. М.* Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, Ленинград, 1953. – № 38. – 460 с.
4. *Відейко М. Ю.* Трипільські протоміста. Історія досліджень. – К., 2002. – 144 с.
5. *Залізняк Л. Л.* Відділ археології кам'яного віку Інституту археології НАН України. Історія та персоналії // Археологія. – 2012. – № 2. – С. 122–134.
6. *Інститут археології НАН України.* – К., 1999. – 34 с.
7. *Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. – 140 с.
8. *Литвиненко Р. О.* Бабинсько-криволуцьке порубіжжя // Донецький археологічний збірник. – Донецьк, 2012. – № 16. – С. 47–76.
9. *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Енциклопедичний словник-довідник. – Чернігів, 1997. – 206 с.
10. *Отроценко В. В. О. І. Тереножкін* як дослідник бронзової доби в Степовій Україні // Ранній залізний вік Євразії (до 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна). – Київ, Чигирин, 2007. – С. 13–14.
11. *50 лет* Институту археологии АН УССР. – К., 1984. – 140 с.
12. *Савельева Э. А.* В'ячеслав Ильич Канивец (к 85-летию со дня рождения) // Известия Коми научного центра УрО РАН. Историко-филологические науки. – Сыктывкар, 2012. – Вып. 4 (12). – С. 87–92.
13. *Скорий С. А.* Відділ скіфо-сарматської археології: історія, підсумки, перспективи // Археологія. – 2005. – № 1. – С. 3–15.
14. *Ульяновський В.* Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т. 1. – С. V–LIV.
15. *Формозов А. А.* Русские археологи в период тоталитаризма. Историко-графические очерки. 2-е изд., доп. – Москва, 2006. – 342 с.
16. *60 років* Інституту археології НАН України. – К., 1994. – 140 с.

**FEATURES IN THE FORMATION OF SCIENTIFIC SCHOOLS
BY THE EXAMPLE OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
OF ENEOLITHIC AND BRONZE AGE OF THE INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF USSR /
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE**

The article describes the origins and genesis of scientific schools as well as the main directions in the studies of the archaeology of pristine societies and the archaeology of palaeometalic periods in the Institute of Archaeology of UNAS. The scientific endeavors and the fate of scientists are portrayed against the realities of the modern history of Ukraine. Their scientific progress and the achievements of their followers are also depicted. Some minor assumptions were made as well regarding the current state of scientific schools of palaeometalic periods both of old ones and of recently shaped.

Key words: *scientific schools, Institute of Archaeology of Ukrainian National Academy of Sciences, department of the Eneolithic and Bronze Age archaeology, archaeology of pristine societies.*

Стаття надійшла до редколегії 31.05.2013 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ АНТИЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

В статті розглядається роль Л. М. Славіна (1906–1971) у заснуванні вітчизняної школи антикознавства, яка нараховує вже три послідовних спадкоємних покоління його учнів.

Ключові слова: Л. М. Славін, Ольвія, антична археологія, Україна.

11 червня цього року виповниться 107 років від дня народження, а 30 листопада мине вже 42 роки від дня скінчення земного життя видатного українського антикознавця [16; 15. С. 95], невтомного дослідника Ольвії та її хори [8; 2; 1; 18] античних старожитностей Надчорноморщини [6; 22; 12; 23] та античної культури загалом [17] – члена-кореспондента української Академії наук, професора Лазаря Мойсейовича Славіна.

Він народився і провів дитячі роки в Білорусії (Витебск, 1906–1922), у Росії здобув вищу освіту та зробив перші кроки в науці (Ленінград, 1923–1938), але ствердився як особистість і назавжди увійшов до історії науки лише після переїзду у 1938 р. в Україну, яку полюбив усім своїм палким і щирим серцем і якій присвятив усе своє подальше життя (Київ, 1938–1971).

На превеликий жаль, Л. М. Славін прожив не надто довге життя – усього неповних 66 років, але запам'ятався усім нам – його учням, послідовникам, колегам – як винятково багатогранна людина з великої літери – серйозний маститий вчений зі світовим ім'ям і в той же час – надзвичайно доброзичлива, скромна, щира, делікатна, по-справжньому інтелігентна і просто чарівна людина [20; 11; 5], яка, не дивлячись на негаразди примхливої долі, змогла зробити в житті і науці надзвичайно багато. У короткій замітці неможливо осягнути абсолютно все, що складає його наукову (польову та кабінетну), науково-організаційну та педагогічну спадщину, але я хочу назвати хоча б шість з великої низки його добрих діянь, за які він заслужив своє безсмертя [16. С. 5–6].

Діяння перше – Інститут археології НАН України, створений ним усього за два роки і керований ним у найважчі для нього і всієї країни роки (1939–1945) [7].

Діяння друге – Ольвійська експедиція, яка протягом 35-ти років під його орудою неухильно і плідно досліджувала у комплексі античне місто Ольвія, його некрополь та пам'ятки сільської округи [8; 2].

Діяння третє – заповідник «Ольвія», піднятий у повоєнні роки з руїн завдячуючи його енергійним зусиллям і перетворений на надійну базу проведення експедиційних досліджень, гарант захисту, консервації і реставрації того, що відкри-

валось розкопками, а також – дійовий центр популяризації Ольвії і археологічної науки загалом [9. С. 48–49].

Діяння четверте – відділ античної археології академічного Інституту археології [9. С. 40–42], створений, збережений, випестуваний Л. М. Славіним, який одержав за внесок в розробку актуальних проблем античної археології заслужене визнання євро-американської наукової спільноти [13. С. 81–82].

Діяння п'яте – заснування, вибудування та багаторічне плідне керівництво (1944–1970) першою в Україні фаховою кафедрою археології у Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка, вихованці якої склали потужну і надійну основу наукових сил Інституту археології НАН України та багатьох інших осередків розвитку археологічної науки в Україні [14; 19].

Діяння шосте – фундація, самовіддане наукове керівництво та зміцнення сучасної школи античної археології в Україні, яке в широких колах нашої країни, СНД та наукових центрах далекого зарубіжжя давно і заслужено носить ім'я – «славінської». Його ж талант знаходити людей, збирати навкруги себе однодумців, прищеплювати їм любов до античності, до археології, до праці, підтримувати, по-батьківські піклуватись, вирощувати і виховувати з них маститих вчених мав просто феноменальний характер.

Але Л. М. Славін як особистість виріс не на порожньому місці, він також мав великих попередників і вчителів, які свого часу надали необхідного імпульсу для його становлення і зросту. Першим з них був видатний вітчизняний вчений, професор Новоросійського університету, голова Одеського Товариства історії та старожитностей Ернст Романович фон Штерн (1859–1924), який поклав початок планомірному дослідженню Березані та Тіри [10]. Він з цілковитою підставою вважається засновником одеської школи археології [3. С. 7].

Першим і кращим його учнем в галузі антикознавства був Борис Володимирович Фармаковський (1870–1928) – вчений зі світовим ім'ям, який започаткував посправжньому наукове, цілеспрямоване і комплексне дослідження Ольвії [21; 4]. Найкращим з учнів Б. В. Фармаковського і став Лазар Мойсейович Славін, який слухав лекції вчителя в Ленінградському університеті (1923–1928), їздив працювати до нього в Ольвійську експедицію, де опановував новітню методику археологічних розкопок, а згодом став його наступником – і в Ольвії, і в античній археології Північного Причорномор'я взагалі і сам створив власну школу вчених-антикознавців. Вона нараховує вже три відданих славінським традиціям, спадкоємних і послідовних покоління українських археологів. Не маючи змоги в невеличкій замітці докладно розповісти про кожного з дослідників, що входять до цієї школи, і тим більш детально проаналізувати їх внесок до науки, вважаю за доцільне хоча б назвати всіх українських археологів-античників цієї школи за поколіннями.

Отже, *перше покоління* славінської школи – це славетна когорта вчених 40–50 рр. ХХ ст. Її складають: дослідниця римської цитаделі та керамічного комплексу Ольвії перших століть н. е. к. іст. н. *Рива Йонівна Ветштейн* (1912–1999); не-

втомні дослідники ольвійської хори – к. іст. н. *Фаня Мойсеївна Штітельман* (1914–1992) та к. іст. н. *Анатолій Віссаріонович Бураков* (1919–2001); дослідниця мідноливарного ремесла Ольвії та дослідниця античної Тіри к. іст. н. *Адель Ісаківна Фурманська* (1916–1964); дослідниця ольвійської короластики д. іст. н. *Галина Георгіївна Мезенцева* (1913–1997) та дослідник торгівлі Ольвії в догетську епоху д. іст. н. *Микола Миколайович Бондар* (1921–2000).

Друге покоління славінської школи вітчизняного антикознавства також становить собою сузір'я непересічних особистостей та імен. В першу чергу це ольвіополіти – дослідниця некрополю та передмістя Ольвії к. іст. н. *Юлія Іванівна Козуб* (1928 р. н.), дослідник ольвійського містобудівництва та архітектури доктор архітектури, член-кореспондент НАН України *Сергій Дмитрович Крижицький* (1932 р. н.), дослідниця ольвійських житлових кварталів агори і Нижнього міста, керамічної тари з Ольвії к. іст. н. *Ніна Олександрівна Лейпунська* (1930–2008), дослідниця найдавніших шарів і комплексів Ольвії, у т. ч. Західного теменосу Аполлона Лікаря, д. іст. н. *Анна Станіславівна Русяєва* (1937 р. н.); самовідданий дослідник Борисфена (Березані), автор оригінальної концепції грецької колонізації Північного Причорномор'я к. іст. н. *Володимир Васильович Ланін* (1928–1981), дослідник монетної справи та грошового обігу Тіри, Ольвії, Херсонесу та Боспору к. іст. н. *Владлен Опанасович Анохін* (1930 р. н.) та дослідниця античних некрополів на хорі міст Європейського Боспору *Валентина Миколаївна Корпусова* (1939 р. н.).

І нарешті, **третє покоління** славінської школи античної археології України, до якого відносяться – невтомна дослідниця Ольвії, насамперед періоду перших століть н. е. к. іст. н. *Валентина Володимирівна Крапівіна* (1950–2013), дослідниця античної Тіри к. іст. н. *Наталія Олександрівна Сон* (1948 р. н.) та дослідники сільської округи Ольвії – к. іст. н. *Валерій Михайлович Отрешко* (1949–1999), к. іст. н. *Володимир Володимирович Рубан* (1950–2010) та к. іст. н. *Сергій Борисович Буйських* (1949 р. н.).

Вісімнадцять особистостей, вісімнадцять цікавих і неповторних імен у вітчизняному антикознавстві, вісімнадцять справжніх археологів-професіоналів славінського гатунку, які не осоромили ім'я свого великого Вчителя. На жаль, через різні життєві обставини він не дописав і не захистив свою докторську дисертацію. Залишилась незакінченою і його фундаментальна монографічна праця «Ольвія. Нариси її історії та культури». Він міг би зробити куди більше, ніж зробив, але не встиг. На заваді стали його сумлінність, добропорядність, чесність, самовідданість, благочестя і абсолютна безвідмовність у роботі, якою його нещадно завантажували в інституті, на університетській кафедрі, в ольвійському заповіднику, в експедиції тощо.

А ще імовірніше, що система, за якої він жив і творив і яка безжально таврувала його (тільки вдумайтесь!) то – «українським буржуазним націоналістом», то «агентом міжнародного сіонізму», то «російським шовіністом» та «космополітом» [16. С. 6; 1. С. 4], просто не давала йому змоги нормально жити і працювати. І він

в цій ситуації, на мою думку, вибрав найбільш вірний шлях – став працювати не на «хазяїв», не на себе, а на майбутнє [16. С. 5; 7. С. 38].

Подібно до садівника, що дбайливо закопує насіння у землю і вірить, що на голому пагорбі колись виросте, завітне і дасть багаті плоди розложистий сад, Л. М. Славін поволі, неквапливо і мудро робив свою справу, не маючи надії на швидкий результат, але в той самий час, любовно доглядаючи свій сад, старанно і вправно надаючи йому сили для зросту, мужньо охороняючи його і заслоняючи від різних вітрів, пошестей та гроз. Себе ж у цій жорстокій життєвій боротьбі він зберегти не зміг... Але врешті він виростив усіх нас, таким чином продовживши себе в учнях.

То ж вічна йому наша подяка і пам'ять!

1. *Буйських С. Б.* Доля одного рукопису // *Археологія*. – 2007. – № 4. – С. 4–5.
2. *Буйських С. Б.* Л. М. Славін і дослідження хори Ольвійської держави // *Археологія*. – 1997. – № 4. – С. 15–23.
3. *Ванчугов В. П.* Э. Р. фон Штерн и археология Северного Причерноморья на рубеже XIX и XX веков // *BORYSTHENIKA*. – Николаев, 2004. – С. 7–13.
4. *Гаркуша Н. М.* Борис Владимирович Фармаковский. – Николаев, 2010.
5. *Гурба Я. С.* Професор Л. М. Славін у польській археології // *Археологія*. – 2007. – № 4. – С. 51–52.
6. *Захарук Ю. Н.* К 60-летию Л. М. Славина // *СА*. – 1966. – № 3. – С. 264–266.
7. *Корпусова В. М.* Лазар Мойсейович Славін – директор Інституту археології Академії наук України // *Археологія*. – 2007. – № 1. – С. 31–39.
8. *Крапівіна В. В.* Л. М. Славін і дослідження античного міста Ольвія // *Археологія*. – 1997. – № 4. – С. 8–15.
9. *Крижицький С. Д.* Сектор античної археології // 60 років Інституту археології НАН України. – К., 1994. – С. 40–49.
10. *Кузьмищев А. Г.* Археологические исследования Э. Р. фон Штерна: Березань, Тира, Петрены // *Історія археології: дослідники та наукові центри (Археологія і давня історія України. – Вип. 9)*. – К., 2012. – С. 139–147.
11. *Ляшко С. М.* Епістолярна спадщина Л. М. Славіна як джерело для вивчення історії археології та історико-біографічних досліджень // *Археологія*. – 2007. – № 4. – С. 53–56.
12. *Максимов Е. В.* Лазарь Моисеевич Славин // *СА*. – 1972. – № 2. – С. 247–248.
13. *Малеванный А. М.* Л. М. Славин – археолог и человек // *Мир Ольвии*. – К., 1996. – С. 80–82.
14. *Малеев Ю. Н.* Л. М. Славин как заведующий кафедрой археологии и музееведения КГУ // *Мир Ольвии*. – К., 1996. – С. 42–46.
15. *Мезенцева Г. Г.* Дослідники археології України. – Чернігів, 1997.

16. *Мир* Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. Материалы чтений к 90-летию проф. Л. М. Славина / Отв. ред. Буйских С. Б. – К., 1996.
17. *Русяєва А. С.* Л. М. Славін – визначний дослідник античної культури // *Археологія*. – 1997. – № 4. – С. 4–8.
18. *Русяєва А. С.* Основні аспекти історії Ольвії у працях Л. М. Славина. // *Археологія*. – 2007. – № 4. – С. 11–21.
19. *Самойленко Л. Г.* Педагогічна діяльність професора Л. М. Славина // *Археологія*. – 2007. – № 4. – С. 40–50.
20. *Станіцина Г. О.* Особистість Л. М. Славина за матеріалами наукового архіву ІА НАН України // *Археологія*. – 2007. – № 4. – С. 21–30.
21. *Фармаковская Т. И.* Борис Владимирович Фармаковский. – К., 1988.
22. *Gurba J.* Jubileusz Prof Ł. M. Slawina // *ZOW*. – 1967. – R. 33. – S. 20–21.
23. *Maksimow E. W.* Łazar Mojsiejewicz Slawin (1906–1971) // *Archeologia*. – Wrocław. – 1972 (1973). – T. 23. – S. 129–130.

Sergiy Bujskykh

TO THE HISTORY OF UKRAINIAN SCHOOL OF ANTIQUE ARCHAEOLOGY

The article deals with the contribution of the prominent scholar and researcher of Olbia professor L. M. Slavin (1906 – 1971) to the establishment of Ukrainian school of antique archaeology. Nowadays it numbers three generations of his students.

Key words: *L. M. Slavin, Olbia, antique archaeology, Ukraine.*

*Стаття надійшла до редколегії 16.05.2013 р.
Прийнята до друку 09.09.2013 р.*

Л. М. Славін (Ольвія 1960 р.)

УДК902-05В.Деметрикевич:902:001.891(477.83/.86-11):351.853

Мажена Возьни

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА ДЕМЕТРИКЕВИЧА (1859–1937) НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ¹

Важливим напрямком діяльності Володимира Деметрикевича, уродженця м. Золочів на Львівщині, одного із засновників польської археології (праісторії), професора Ягеллонського університету в Кракові, було вивчення доісторичних пам'яток тодішньої Східної Галичини. Провідне місце у цих дослідженнях зайняло трипільське поселення у печері Вертеба біля с. Більче-Золоте на Тернопільщині, вивченню якого дослідник присвятив три польових сезони. Окрім того В. Деметрикевич проводив розкопки поселень трипільської культури (на Тереховлянщині), курганів доби бронзи (в околицях Перемишля та Дрогобича) і раннього середньовіччя та кремаційних ґрунтових могильників римського часу (біля Тереховлі), печер на Борцівщині і Стрийщині; спеціальне дослідження він присвятив відомому Михалківському скарбу. Результати цих робіт та опрацювання музейних збірок стали основою для створення каталогів археологічних пам'яток Східної Галичини і Буковини, а також були опубліковані у часописі «Матеріали антропологічно-археологічні та етнографічні» й відображені у кореспонденції вченого, що зберігається в Кракові.

Ключові слова: праісторія, В. Деметрикевич, Східна Галичина, археологічні дослідження, Більче-Золоте, печера Вертеба, поселення, могильник, курган, охорона археологічних пам'яток.

На рубежі XIX–XX ст. одним із найвідоміших польських праісториків був Володимир Деметрикевич (1859–1937), діяльність якого припадає на час, коли в Польщі лише формувалася сучасна археологія. Він був дослідником, який вийшов за межі існуючого тоді широкого розуміння цієї науки і започаткував новий період праісторичних досліджень у Польщі. Серед його заслуг, поряд з науковими досягненнями, виокремлюють ще пам'яткоохоронну та педагогічну діяльність із виховання нових кадрів польських праісториків [21. S. 90–94; 26. S. 66–73; 29. S. 116; 1. S. 74; 25; 22. S. 27–28; 4. S. 121–123; 38; 39].

В. Деметрикевич народився 1859 р. у м. Золочеві Тернопільського повіту (тепер – м. Золочів Львівської обл.), але ще зі студентських часів майже ціле його життя було пов'язано з Краковом. Він студіював право та історію мистецтва у Ягеллонському університеті, а згодом – у Віденському університеті. Уже під час

---

¹ Переклад з польської Наталії Білас та Ярослава Погоральського.

навчання В. Деметрикевич зацікавився проблемами охорони пам'яток і опублікував важливі праці, які містили глибокий аналіз стану їхнього збереження в Галичині [13; 8; 10]. У 1887 р. він став членом-кореспондентом австрійської Цісарсько-Королівської Центральної Комісії з дослідження і охорони пам'яток архітектури (K. K. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale), здійснюючи численні подорожі краєм, під час яких інвентаризував пам'ятки та наглядав за роботами з їхнього відновлення. Будучи одним із організаторів Грона Консерваторів Західної Галичини, він протягом кількох років виконував обов'язки його секретаря й активно піднімав питання проведення реформи пам'ятоохоронної справи в Галичині. Коли після Першої світової війни вже у незалежній Польщі створювали консерваторську систему, значною мірою було використано досвід і пропозиції В. Деметрикевича [25. S. 209, 218; 40. S. 429; 38. S. 77–78; 39. S. 176–177].

Від початку своєї наукової діяльності В. Деметрикевич був тісно пов'язаний з Академією наук і мистецтв у Кракові (Akademia Umiejętności w Krakowie, AU/PAU)², наприкінці 80-х рр. XIX ст. він став співробітником Археологічної комісії та Комісії історії мистецтва Академії, а 1894 р. зайняв посаду кустоша (опікуна збірок) Археологічного музею і був обраний членом Антропологічної комісії (згодом був її багатолітнім секретарем). Початок виконання обов'язків кустоша археологічних збірок Академії став поворотним пунктом у його кар'єрі. У 1905 р. В. Деметрикевич габілітувався в Ягеллонському університеті у Кракові, а двома роками пізніше отримав звання професора, ставши творцем першої окремої кафедри праісторії на польських землях. Лекції проф. В. Деметрикевича ще перед Першою світовою війною слухали майбутні видатні праісторики – Юзеф Костшевський (1885–1969), згодом професор Познанського університету, Роман Якимович (1889–1951), згодом директор Державного археологічного музею у Варшаві, Леон Козловський (1892–1944), після Першої світової війни професор Університету Яна Казимира у Львові, Юзеф Журовський (1892–1936), з 1933 р. наступник В. Деметрикевича в Ягеллонському університеті, а також Володимир Антоневич (1893–1973), майбутній професор Варшавського університету [19. S. 313, 316; 15. S. 191; 16. S. 133–134].

На щорічні субвенції Антропологічної комісії Академії наук і мистецтв у Кракові В. Деметрикевич здійснював чисельні археологічні експедиції, об'їздивши майже цілу Галичину, відвідав також Буковину і територію т. зв. Царства Польського (утвореного в 1815 р. на Віденському конгресі з частини польських земель, які знаходилися під владою Російської імперії). Під час своїх подорожей він виявляв і фіксував городища, вивчав кургани в околицях Перемишля і Дрогобича, кремаційні могильники епохи бронзи в районі Тарнобжега, провів низку досліджень на території Краківської землі і на Ряшівщині. Польові дослідження науковця три-

² Про археологічні дослідження, проведені під патронатом Академії наук і мистецтв у Кракові на території Східної Галичини, – див. також: [23].

вали від 1895 р. до початку Першої світової війни [26. S. 69; 24; 16. S. 131; 39. S. 179–180]. В. Деметрикевич проводив зразкові, як на той час, розкопки, володів новітніми дослідницькими методами, був добре обізнаний із фаховою літературою, а також польськими та європейськими музейними збірками. Будучи обережним у формулюванні висновків, він все ж давав правильну характеристику знахідок і вірно класифікував археологічні явища з точки зору хронології та культурної належності. Його дослідження мали тим більше значення, що проводилися на теренах, на той час ще мало вивчених археологами, і в багатьох випадках В. Деметрикевич був тут першовідкривачем [2. S. 102–103; 26. S. 73; 22. S. 28].

Археологічні дослідження на території Східної Галичини становили важливу частину діяльності В. Деметрикевича, особливо на першому, ранньому етапі його польових робіт. Найважливіші свої розкопки дослідник провів на пам'ятках культури Кукутені-Трипілля в Більче-Золотому Борщівського повіту. У 1898, 1904 та 1906 рр.³ він вивчав печеру Вертеба і залишки трипільського поселення на території місцевого палацового парку [27; 28. S. 193–195]. Результати досліджень у Більче-Золотому так і не були опубліковані повністю, за винятком коротких звітів у «Матеріалах антропологічно-археологічних і етнографічних», які вчений представляв на засіданнях Антропологічної комісії Академії наук і мистецтв [31. S. VII–VIII; 33. S. X; 33. S. X]. Натомість додаткову інформацію щодо характеру і методики цих археологічних розкопок можна отримати зі збереженої кореспонденції вченого⁴.

Печера Вертеба була відкрита у 1822 р., а перші незначні за обсягом розкопки здійснив у 1876–1878 рр. Адам-Гонорій Кіркор (1818–1886). Пізніше, у 1890–1892 рр., на пам'ятці в палацовому парку і в печері роботи проводив також Готфрід Оссовський (1835–1897) [28. S. 183–193; 3. S. 219].

В. Деметрикевич приїхав до Більча-Золотого на запрошення власниці більчанських маєтностей княгині Терези Сапєги (з дому Сангушків), вдови князя Леона Сапєги (1856–1893), розпочавши дослідження у 1898 р. із ознайомлення з печерою. У листі до княгині Т. Сапєги він писав: «*Ograniczyłem się do systematycznego i dokładnego zwiedzenia wszystkich najmniejszych nawet chodników i zakątków odkrytej dotąd części grotu, której plan zjął p[an] Ossowski. Zwracałem przy tej wędrowce uwagę zarówno na geologiczne, jak i archeologiczne właściwości różnych części pieczary i pomagałem sobie przy tym nieraz próbnymi kopaniami. W ten sposób przeko-*

³ У давнішій літературі помилково вказується, що останній польовий сезон у Більче-Золотому Володимир Деметрикевич провів у 1907 р. Аналіз архівних документів, а також опублікованих звітів засідань Антропологічної комісії Академії наук і мистецтв у Кракові дають підстави стверджувати, що останні дослідження в Більче-Золотому він здійснив у 1906 р. (докладніше про це див.: [39. S. 179]).

⁴ Кореспонденція В. Деметрикевича, яка стосується розкопок в Більче-Золотому, зберігається в «*Teczkach stanowiska Bilcze Złote, pow. Borszczów*» (Muzeum Archeologiczne w Krakowie. Ośrodek Informacji Naukowej i Archiwum).

pałem się prawie we wszystkich kierunkach. Chodniki pieczary rozciągają się o wiele dalej niż to na planie p[ana] Ossowskiego objęte zostało. Szczególnie w kierunku północnym, północno zachodnim, dalej w stronie zachodniej, a zwłaszcza południowo zachodniej znajdują się liczne podziemne przestrzenie godne bliższego zbadania. Najwięcej interesu budzą te ostatnie, t. j. w stronie południowo zachodniej położone chodniki i komory, gdyż były one widocznie zamieszkałe, wskazują na to części ludzkich szkieletów oraz czerepy naczyń wystające w tym miejscu z namuliska»⁵.

У північній частині печери, досліджуваній уже раніше, В. Деметрикевич обстежив галереї та гроти, які не були освоєні людиною в праісторичні часи. У печері дослідник також виявив сліди вогнищ, людські скелети і кості тварин, кераміку, глиняні антропо- і зооморфні фігурки та крем'яні й кістяні знаряддя. Саме під час цих перших досліджень вчений віднайшов відому кістяну пластину із зображенням рогів вола⁶. В. Деметрикевич припускав, що відкриті в печері поховання з'явилися тут у результаті природної катастрофи – обвалу або засипання землею галереї під час весняних відлиг [31. S. VII–VIII].

У 1898 р. В. Деметрикевич також здійснив розкопки на пам'ятці в палацовому парку, натрапивши там на *«podobne pokłady przepalanej gliny i pobitych naczyń malowanych, jakie już dawniej badał ś. p. Ossowski w różnych okolicach tego ogrodu»*⁷.

Тоді ж В. Деметрикевич відкинув хибну гіпотезу Г. Оссовського, який залишки поселення вважав могильником з тілопальними похованнями. З цього приводу він писав: *«Skorzystalem z tej sposobności, aby stwierdzić w tym miejscu ponownie to, co już zauważyłem przy analogicznych wykopaliskach w Trembowelskim, mianowicie, że hipoteza p[ana] Ossowskiego jest mylna, zabytki owe nie są bowiem grobami, tylko śladami osad złożonych z chat oblepionych gliną, które z czasem się zawaliły czy spłonęły druzgocąc ciężarem swym dobytek mieszkańców, a zwłaszcza liczne naczynia malowane domowego użytku wewnątrz stojące»*⁸.

Під час свого першого перебування в гостях у князів Сапегів, В. Деметрикевич здійснив ряд археологічних розвідок по околицях, багато часу віддав також праці у фондосховищі, де займався опрацюванням матеріалів з попередніх розкопок А.-Г. Кіркора та Г. Оссовського. Вчений був зацікавлений у якнайшвидшому впорядкуванні й консервації цих знахідок, тому 1899 р. він просив про вправного і сумлінного помічника. Став ним лакей на прізвище Гнат. В. Деметрикевич писав: *«Mianowicie projektuję, aby Hnat [...] zajął się zaraz (t. j. przed moim*

⁵ Muzeum Archeologiczne w Krakowie. Ośrodek Informacji Naukowej i Archiwum. – Teczka stanowiska Bilcze Złote, pow. Borszczów. – List W. Demetrykiewicza do księżnej T. Sapieżyny, IX lub X 1898 r., brulion.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

przyjazdem) dobieraniem czerepków nagromadzonych w różarni w całość, tak aby można składać i kleić zaraz całe naczynia [...]»⁹.

Наступний польовий сезон у Більче В. Деметрикевич провів 1904 р., коли він приїхав, щоб продовжити дослідження і зайнятися перевезенням знахідок до Кракова. Однак згодом вчений так і не представив звіту про ці дослідження на засіданнях Антропологічної комісії Академії наук і мистецтв [35. S. X]. У цьому ж році була укладена угода між княгинею Терезою Сапегою та Академією, на підставі якої княгиня передавала до Кракова усі віднайдені в Більче археологічні матеріали¹⁰ [27. S. 227–228; 28. S. 193–195; 20].

Останній польовий сезон у Більче-Золотому В. Деметрикевич відбув 1906 р. [33. S. X; див.: 39. S. 179]. Метою здійснених у цьому році робіт було встановлення наявності під шаром наносного ґрунту, в якому виявляли неолітичну кераміку, слідів використання печери людиною у попередні епохи. Після завершення розкопок В. Деметрикевич зазначив: «*głębokie przekopy, jakie przeprowadziłem w różnych punktach jaskini przekonaly, że namulisko jaskiniowe poniżej warstwy zawierającej ceramikę malowaną składa się wyłącznie z gliny dyluwialnej, w której tkwią odłamki ścian skalnych gipsowych. W głębokości 1 m do 1½ tejże gliny leży dno skalne alabastrowe jaskini. Ponieważ warstwa kulturna zawierająca malowaną ceramikę łącznie z pokładem ziemnym wierzchnim mierzy ½ do 1 m grubości, więc okazuje się, że grubość całego namuliska jaskiniowego w tej grocie waha się w granicach 1½ do 2½ m. Badania te przekonaly nadto, że przed końcówką epoką neolityczną, która w tej stronie kraju posługiwała się malowaną ceramiką, jaskinia w Bilczu przez człowieka nie była wcale zamieszkaną»¹¹.*

Другим завданням проведених у 1906 р. досліджень було спростування гіпотези львівського професора Кароля Гадачека, котрий припускав, що всередині печери у праісторичні часи були дерев'яні конструкції¹² [17. S. 379–380]. В. Деметрикевич відзначив, що незважаючи на старанні пошуки, він не виявив слідів дерева на дні печери. Єдині залишки дерева, на які натрапив дослідник, знаходилися поблизу входу в печеру і були туди принесені під час досліджень, які проводили

⁹ Muzeum Archeologiczne w Krakowie. Ośrodek Informacji Naukowej i Archiwum. – Teczka stanowiska Bilcze Złote, pow. Borszczów. – List W. Demetrykiewicza do Z. Kościszewskiego, 15 VIII 1899 r., brulion.

¹⁰ Muzeum Archeologiczne w Krakowie. Ośrodek Informacji Naukowej i Archiwum. – Teczka stanowiska Bilcze Złote, pow. Borszczów. – Umowa w sprawie wykopalisk prehistorycznych z Bilcza Złotego. Rękopis W. Demetrykiewicza [1904 r.].

¹¹ Muzeum Archeologiczne w Krakowie. Ośrodek Informacji Naukowej i Archiwum. – Teczka stanowiska Bilcze Złote, pow. Borszczów. – W. Demetrykiewicz, Sprawozdanie z badań, 1906 r., brulion.

¹² Muzeum Archeologiczne w Krakowie. Ośrodek Informacji Naukowej i Archiwum. – Teczka sprawozdań, Sygn. SP8/16. – Sprawozdanie z badań W. Demetrykiewicza, 1906 r., rękopis.

А.-Г. Кіркор, Г. Оссовський і він сам. Зауваживши, що висока вологість повітря у печері не сприяє збереженню дерева, вчений писав: «*O śladach drzewa z odległych czasów przedhist[orycznych] w jaski[ni] nie może być absolutnie mowy*»¹³.

Того ж 1906 р. В. Деметрикевич, користуючись проведенням земляних робіт під час прокладання водогону у палацовому парку, викопав чергові фрагменти кераміки культури Кукутені-Трипілля¹⁴.

Під час досліджень у Більче В. Деметрикевич не вів графічної документації розкопок і лише у 1906 р. виконав план невідомої Г. Оссовському (авторові першої схеми цієї пам'ятки) частини печери. Цей план склав інженер Станіслав Маліновський, який випадково опинився в околицях Більче, займаючись обмірами лісів і ґрунтів¹⁵.

Від моменту укладання угоди з княгинею Сапегою в 1904 р., видатки на всі дослідження в Більче-Золоте здійснювалися з коштів Академії наук і мистецтв у Кракові. Обмірковуючи в 1906 р. перспективи подальших робіт, В. Деметрикевич писав: «*Najgłówniejsze części jaskini zostały już zbadane naukowo, gdyby jednak chciano jeszcze zbadać dokładnie wszystkie pozostałe boczne chodniki i prowadzić tamże poszukiwania archeologiczne na dawniejszą skalę, to przedsięwzięcie takie wymagałoby dziś b[ardzo] wielkich nakładów z uwagi, że trzeba by koniecznie zrestaurować budynek wejścia do grotu mieszczący schody i urządzenie windy*»¹⁶.

Зрештою, подальших розкопок від імені Академії наук і мистецтв у Більче вже не вели.

В. Деметрикевич проводив також низку інших, менш масштабних, археологічних розкопок і розвідок на території Східної Галичини. Він здійснював їх передусім під час подорожей, які відбував щорічно від імені Антропологічної комісії Академії наук і мистецтв. Результати цих досліджень вчений представляв у вигляді рефератів спочатку на засіданнях комісії, а згодом публікував їх у «Матеріалах антропологічно-археологічних і етнографічних» [7; 9; 11; 12; 14]. Метою згаданих пошукувань було археологічне вивчення територій, якими він подорожував. Складаючи маршрути своїх мандрівок, В. Деметрикевич часто користувався звітами А.-Г. Кіркора і Г. Оссовського, намагаючись верифікувати результати попередніх дослідників і збираючи матеріали до археологічної карти Галичини, Буковини і Царства Польського.

Перші польові археологічні роботи в Східній Галичині В. Деметрикевич розпочав у 1895 і 1896 рр. з вивчення курганів в околицях Дрогобича і Перемишля – в

¹³ Muzeum Archeologiczne w Krakowie. Ośrodek Informacji Naukowej i Archiwum. – Teczka stanowiska Bilcze Złote, pow. Borszczów. – W. Demetrykiewicz, Sprawozdanie z badań, 1906 r., brulion.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

місцевостях Комаровичі Добромільського повіту (тепер – с. Комаровичі Старосамбірського р-ну), Грушатичі Перемишльського повіту (тепер – с. Грушатичі Старосамбірського р-ну) і Вацовичі Дрогобицького повіту (тепер – с. Залужани Дрогобицького р-ну).

У Комаровичах вчений розкопав курган «Гостра Гірка». Прибувши на місце, В. Деметрикевич зазвичай намагався обстежити довколишню місцевість і отримати відомості про інші доісторичні знахідки та об'єкти в околицях. Про Комаровичі він писав: *«Dzisiejsze otoczenie «Ostrej Górki» nie daje archeologowi prawie żadnej podstawy do wniosków o pierwotnym stanie rzeczy, uprawa ziemi i potrzeba komunikacji zmieniły tu bowiem bardzo wiele»* [11. S. 117].

Окрім фотографій та рисунків знайдених фрагментів кераміки і фотографій самого кургану, В. Деметрикевич не задокументував стратиграфію насипу, водночас докладний опис нашарувань разом із виявленими у них матеріалами він подав у звіті. Про дослідження кургану в Комаровичах вчений писав: *«Badanie przeprowadziłem, przekopując od zachodu t. j. od strony wału czyli lasku ku zagłębionemu środkowi nasypu rów, dochodzący trzech metrów szerokości. Pod wierzchnią warstwą humusu, mającego przeciętnie 30 cm grubości, okazały się dwie główne części nasypu, wewnętrzna i zewnętrzna, stanowiąca rodzaj jakby okładki tego kurhanu. [...] Przekrój wykazał dokładnie sposób budowy tej zewnętrznej części nasypu, wzniesionego oczywiście ręką ludzką. Mianowicie pod warstwą żółtej gliny, około 10 cm grubości, leżał zawsze pokład ziemi zwykłej, zmieszanej czasem, zwłaszcza od środka kurhanu, z popiołem i węglem, oraz kamieniami, jakie w łóżysku rzeczki Wyrwy się znajdują, mający zazwyczaj 20–30 cm grubości i tak dalej na przemian. Wśród tej ziemi zdarzały się drobne czerwone czerepki, bardzo kruche, z naczyń przedhistorycznych, słabo na wolnym ogniu wypalanych [...] Im wyżej, tym bardziej były te warstwy ku środkowi kurhanu nachylone i tym mniejsze zamykały koło»* [11. S. 118–119].

Дослідження в Комаровичах дали незначні результати. В. Деметрикевич віднайшов там ранньосередньовічну кераміку, а також новочасні поховання, які на підставі знайдених монет були датовані часами короля Яна Казимира [11. S. 121].

Подібно як і в Комаровичах, було досліджено два неолітичні кургани в Грушатичах. В. Деметрикевич відкрив у них фрагменти посуду, правдоподібно, культури шнурової кераміки [11. S. 123–124; 24. S. 226]. У 1896 р. він продовжив дослідження у Вацовичах [11. S. 125–129], які тривали два тижні. Під керівництвом вченого працювала група в складі шести чоловік. Спочатку він розкопав курган, діаметром близько 24 м, розташований найдалше на захід. Згодом у звіті вчений представив уклад нашарувань, а також детально перелічив знайдені в них фрагменти посудин, крем'яну сокиру і ніж культури шнурової кераміки. Аналогічно були опубліковані результати досліджень двох інших курганів у Вацовичах [11. S. 125–129; 24. S. 226]. Як в Грушатичах, так і у Вацовичах під курганними насипами дослідник не виявив поховань [32. S. VI].

У 1896 р. В. Деметрикевич здійснив другу археологічну подорож територією Східної Галичини – в околиці розташованої над р. Серет Теробовлі і на Буковину. Поінформований про відкриті у Теробовлі поховання римського періоду, він направився туди і поряд зі знищеними похованнями виявив господарські ями, а знайдені в них рештки зерен передав для палеоботанічного аналізу [32. S. VIII–IX]. У с. Підгіряни (тепер – с. Підгора Теробовлянського р-ну Тернопільської обл.) біля Теробовлі вчений дослідив тілопальний могильник, однак через відсутність будь-яких знарядь і прикрас виникли труднощі в датуванні цієї пам'ятки. Щоправда, за аналогією до подібного могильника у розташованій неподалік Городниці, дослідник припустив, що ці поховання були здійснені в римський час. У с. Зеленче під Теробовлею В. Деметрикевич досліджував частково зруйнований кремаційний могильник, який також датував римським часом. У Зеленче ним виявлено також пам'ятку з неолітичною мальованою керамікою і здійснено розкопки на території городища, яке знаходиться у цій же місцевості. При цьому вчений стверджував, що городище використовувалося протягом кількох епох [14. S. 113–116].

Дослідження на поселенні культури Кукутені-Трипілля в Зеленче В. Деметрикевич продовжив у наступному році. У ході розкопок, на глибині від $\frac{3}{4}$ до $\frac{1}{2}$ м від тогочасної поверхні було виявлено перепалену глину, фрагменти кераміки, глиняні тягарці, кам'яні знаряддя і кістки тварин, які траплялися в межах квадратних або прямокутних об'єктів, розмірами 6-10×4-6 м. В. Деметрикевич дослідив вісім таких об'єктів. У звіті про розкопки немає ані плану, ані рисунків, а лише опис знайдених об'єктів разом з фотографіями та характеристикою здобутих артефактів [14. S. 101–106]. Після завершення розкопок він писав: «*Ścisłe poszukiwania [...] odkryły wyraźne ślady chat, zbudowanych na planie kwadratowym lub prostokątnym, które jak widać z odcisków, dochowanych w przepalonej glinie, miały ściany skonstruowane z plecionego chróstu [!], oblepionego gliną z kłocami drewnianymi na rogach. Chaty te w czasie jakiejś katastrofy spaliły się, a względnie zwały, druzgocąc i grzebiąc w swym rumowisku cały dobytek ówczesnych mieszkańców, z czego dochowały się nam liczne czerepy naczyń glinianych, grubych, ręcznie bez koła wyrabianych i malowanych, ułamki figurek nagich, narzędzia krzemienne, paciorki gliniane, ciężarki do sieci rybackich etc.*» [30. S. XII].

В. Деметрикевич підкреслював, що пам'ятки неолітичної мальованої кераміки «*nie mają żadnego podobieństwa ani genetycznego stosunku z zabytkami malowanych naczyń przedhistorycznych, znajdujących na Śląsku, Morawach, w obu Austriach, komitacie oedenburskim i w Bośni*» [30. S. XII]. Натомість аналогії мальованій кераміці культури Кукутені-Трипілля дослідник шукав, подібно як інші європейські вчені, в мікенській кераміці, яку знаходили на грецьких островах і яку відкрив Генріх Шліман на Гіссарлику (Трої). З цією керамікою В. Деметрикевич ознайомився під час студювання в берлінських музеях [30. S. XII].

У 1896 р. в Будзанові Теробовлянського повіту (тепер – с. Буданів Теробовлянського р-ну Тернопільської обл.) В. Деметрикевич натрапив на ще одну пам'ятку з мальованою керамікою. Відкриті поряд кістяні рештки він передав для дослі-

дження Генріхові Гойєру (1864–1947) – професору анатомії Ягеллонського університету. Під Будзановом вчений досліджував також курганну групу, знайшовши там інгумаційні поховання, однак через відсутність супроводжуючого інвентарю не зміг визначити їх хронологію. Під час свого перебування в околицях Теребовлі В. Деметрикевич також активно збирав інформацію щодо тамтешніх археологічних знахідок і пам'яток [32. S. IX].

Після дослідження околиць Теребовлі, В. Деметрикевич поїхав на Буковину, де передусім оглянув місцеві музейні збірки і згромадив відомості про археологічні знахідки та об'єкти. Власні спостереження і зібрані відомості дали йому змогу підготувати археологічну характеристику цього регіону. У звітах засідань Антропологічної комісії згодом написано: «*Studia zabytków zgromadzonych w zbiorach oraz informacje zebrane przy życzliwej pomocy tamtejszych badaczy umożliwiły D[okto]rowi Demetrykiewiczowi rozpoznanie archeologicznego charakteru Bukowiny i porównanie ze sąsiednimi powiatami Galicji. Okazało się, że na Bukowinie dadzą się stwierdzić w ogólności te same zjawiska i typy zabytków przedhistorycznych, co w przylegającej Galicji wschodniej. Zwraca uwagę znaczna, jak na tak małą przestrzeń, liczba (t. j. 8) skarbów złotych i srebrnych, odkrytych na Bukowinie z różnych epok przedhistorycznych począwszy od doby brązowej. Naczynia malowane neolityczne znalezione dotąd w trzech miejscach na Bukowinie należą do tego samego typu, co galicyjskie, są jednak nieco delikatniej wykonane i okazują pewien postęp*» [32. S. IX].

За результатами здійснених на Буковині досліджень В. Деметрикевич уклав археологічну карту цього регіону, на якій зазначив п'ятдесят місцевостей, де було відкрито доісторичні пам'ятки [32. S. X].

Кілька разів В. Деметрикевич приїжджав у Східну Галичину з метою з'ясування обставин виявлення славнозвісного золотого скарбу у с. Михалків Борщівського повіту [18; 6. S. 231–232; 5. S. 66–67]. Цим він займався ще під час свого першого перебування на цих теренах у 1896 р. [32. S. IX]. Після відкриття другого скарбу в 1897 р., В. Деметрикевич знову приїхав до Михалкова. Місцеві селяни неохоче надавали інформацію про деталі його відкриття і вчений спочатку мав труднощі зі з'ясуванням, чи віднайдені артефакти походять зі скарбу, чи з поховання. Лише згодом йому вдалося встановити справжній характер цієї пам'ятки. Пізніше історію відкриття скарбу і його інвентар дослідник представив на засіданнях Антропологічної комісії Академії наук і мистецтв у Кракові [30. S. VIII–IX]. Втретє В. Деметрикевич прибув до Михалкова у 1898 р. Тоді він ознайомився з топографією місця, де віднайдено скарб, але розкопок не проводив, натомість зайнявся дослідженням доступних йому знахідок, помилково стверджуючи, що Михалківський скарб був близько пов'язаний зі скіфською культурою [31. S. IX].

У 1897 р., після досліджень у Зеленче, В. Деметрикевич поїхав до Підгайчиків Теребовлянського повіту, де кількома роками раніше було відкрито інгумаційні поховання. Пізніше, в селах Глещави і Семенів того ж повіту, він досліджував кургани, які датував римським часом і раннім середньовіччям [30. S. XII]. У звіті з розкопок в Семенові вчений помістив цікавий опис досліджень: «*Wybrałem do*

rozkopania kurhan wyższy i nienaruszony. Miał 5 1/2 m[etra] wysokości i 20 metrów średnicy. Wykopałem w nim od strony wschodniej chodnik na 3 m[etry] szerokości, pochyły ku środkowi, gdzie pogłębiłem przekop aż do głębokości 6 metrów t. j. do calca. Prócz kawałka szczęki ludzkiej w głębokości 4 metrów nie spotkałem żadnego przedmiotu uwagi godnego. Zdziwiony niemal tym ujemnym rezultatem rozpatrzyłem się bliżej w warstwowaniu i rodzaju ziemi w nasypie kurhanowym i spostrzegłem w ścianie północnej środkowego przekopu w głębokości 2 metrów smugi białego wykwitwu i smugi pleśni ziemnej. Okoliczności te w według zdania ś. p. prof. Kopernickiego mają świadczyć o rozkładzie ciał organicznych. Posunąłem więc przekop o 3 metry od środka w kierunku północnym i tu natrafiłem rzeczywiście na grób zbudowany z zetlatych brusów dębowych około 15 cm grubych, ułożonych w rodzaj skrzyni prostokątnej lecz bez śladu gwoździ. [...] W odległości 1 metra ku zachodowi znalazłem na tym samym poziomie 2 metrów drugi grób tak samo z brusów dębowych zbudowany [...]» [14. S. 120–121].

Після завершення розкопок в Глещаві й Семенові, В. Деметрикевич поїхав до Липиці Рогатинського повіту, де під час будівництва залізниці відкрито і знищено доісторичний могильник. Після прибуття на місце він натрапив лише на кілька фрагментів кераміки, аналогії до яких знайшов серед матеріалів з поховань IV ст. н. е. з території Баварії і околиць Зальцбурга [30. S. XII–XIII].

Під час своїх подорожей В. Деметрикевич також ознайомлювався з матеріалами, які зберігалися у музейних збірках. Так, у 1897 р. в музеї Ставропігійського інституту у Львові він оглянув матеріали з розкопок Ізидора Шараневича (1829–1901), професора Львівського університету і керівника Ставропігійського інституту, які той проводив у с. Чехи і Висоцько під Бродами. Знахідки з цих пам'яток В. Деметрикевич датував епохою бронзи–початком ранньозалізного віку, а також відзначив аналогії між цими могильниками і поховальними пам'ятками по той бік Карпат [30. S. IX–X].

У 1898 р. дослідник відвідав Поділля, насамперед околиці Тернополя. Частково це була подорож слідами Адама-Гонорія Кіркора. Спочатку В. Деметрикевич поїхав до Сапогова, а далі до Кривче у Борщівському повіті, де оглянув дві великі печери. З Кривча помандрував до Більче-Золотого, де розпочав розкопки городища, які, однак, не дали значних результатів. Це городище вже досліджував А.-Г. Кіркор, а В. Деметрикевич, на підставі знайдених там кількох предметів зі скла, срібла і бронзи, датував його ранньосередньовічним часом. У сусідньому селі Монастирку Більчанському він обстежив грот, у якому раніше А.-Г. Кіркор відкрив інгумацийні поховання. В. Деметрикевич оглянув грот, сфотографував його, але не зміг встановити, чи використовувався він людиною в праісторичні часи. На завершення подорожі В. Деметрикевич поїхав з Борщівського повіту до Бедриківців (Заліщицький повіт), де провів розкопки ранньосередньовічного могильника [31. S. X].

У червні 1900 р. В. Деметрикевич проводив розвідки на Стрийщині, де займався дослідженнями описаних в археологічній літературі штучних скельних гротів. Оглянувши ці об'єкти, він на протигагу іншим дослідникам заявив, що збережені в них сліди людської діяльності походять вже з історичних часів [9].

У наступні роки В. Деметрикевич проводив дослідження передусім на території Західної Галичини – в околицях Кракова, Тарнова і Нового Сонча, їздив також на територію Царства Польського. У Східну Галичину приїздив ще лише два рази. У 1906 р., після завершення останнього польового сезону в Більче, він поїхав до с. Колодрібка Заліщицького повіту, щоб дослідити ймовірну статую т. зв. кам'яної баби, яка там знаходилася. На місці вчений ствердив, що виникнення цього об'єкта не пов'язане з діяльністю людини [33. С. X]. Двома роками пізніше В. Деметрикевич прибув до с. Переволока під Бучачем. У цій подорожі його супроводжували д-р Еугеніуш Кернік (1877–1921), згодом палеозоолог і професор ветеринарної анатомії, а в той час – асистент Ягеллонського університету, та геолог Станіслав Вайгнер (1886–1935). Вони хотіли дослідити відкриті в Переволоці інгумаційні поховання. Прибувши на місце, В. Деметрикевич з'ясував, що поховання ці належать до цвинтаря XVII ст., який виник у результаті епідемії або кривавої різни. У розташованих поряд Осівцях Бучацького повіту В. Деметрикевич оглянув кам'яну брилу з вирізьбленим на ній знаком, однак не побачив у ньому зображення людської постаті [34. С. XI].

Наприкінці грудня 1913 р. до В. Деметрикевича звернувся проф. Тадеуш Вісньовський з Музею мінералогії і геології Політехнічної Школи у Львові, запропонувавши взяти участь у дослідженнях в Глинянах Перемишлянського повіту. Т. Вісньовський натрапив там на археологічну пам'ятку часів палеоліту (зі збереженими рештками мамонтів і крем'яними знаряддями). Отримані під час розкопок матеріали мали бути передані для наукового опрацювання до Кракова, в Музей Академії наук і мистецтв. В. Деметрикевич намагався отримати кошти на ці дослідження в Антропологічній комісії Академії. Розкопки в Глинянах були заплановані на весну-літо 1914 р. і проф. В. Деметрикевич охоче погодився на пропозицію Т. Вісньовського. Хотів також, щоб разом з ним участь у дослідженнях взяв його учень Леон Козловський. З цього приводу писав: «*Od lat kilku niestety, t. j. od czasu, gdy wiek mój przekroczył 50 lat, sprawia mi zdrowie moje nieraz wiele przykrości i stawia większe niż dawniej zapory mej osobistej pracy na terenie wykopalisk, a zwłaszcza w ostrzejszej porze roku. Pragnę osobiście asystować wykopaliskom w Glinianach, aby czynić potrzebne naukowe obserwacje, lecz obawiam się, czy wczesna i ostrzejsza pora roku nie będzie mego zadania utrudniać. Liczę jednak i w tym wypadku na skuteczną pomoc młodego towarzysza niejednej już mej pracy wykopaliskowej, t. j. mojego starszego i utalentowanego ucznia i jakby asystenta, p[ana] Leona Kozłowskiego, który właśnie specjalizuje się w paleolicie i już jakiś czas pracował nawet w Tybindze pod kierunkiem prof. Roberta R. Schmidta, najwybitniejszego może dziś specjalisty na polu paleolitu w Niemczech*»¹⁷.

¹⁷ Muzeum Archeologiczne w Krakowie. Ośrodek Informacji Naukowej i Archiwum. – Teczka stanowiska Gliniany, pow. Przemyślany. – List W. Demetrykiewicza do T. Wiśniowskiego, 15 XII 1913 r., brulion.

Врешті В. Деметрикевич і Л. Козловський так і не поїхали в Глиняни – на перешкоді стали спочатку інші обов'язки, а пізніше Перша світова війна. Однак В. Деметрикевич прийняв до друку повідомлення про відкриття Т. Вісньовського, опубліковане в «Матеріалах антропологічно-археологічних і етнографічних», а також в «*Bulletin International de l'Académie des Sciences de Cracovie*» – виданні Академії наук і мистецтв, адресованому закордонним читачам [36; 37].

Після початку Першої світової війни проф. В. Деметрикевич виїхав спочатку до Відня, а згодом до Швейцарії. У Краків повернувся 1919 р. і від того часу займався передусім дидактичною роботою в Ягеллонському університеті та керував Археологічним музеєм Польської академії наук і мистецтв. Вчений брав активну участь у дискусії щодо організації системи охорони археологічних пам'яток у Польщі. Погіршення стану здоров'я значною мірою призвело до обмеження його науково-дослідницької діяльності. У цей час він фактично не публікував наукових праць з праісторії й уже не повернувся до проведення археологічних розкопок.

1. *Abramowicz A.* Historia archeologii polskiej XIX i XX wiek. – Warszawa – Łódź, 1991.

2. *Antoniewicz W.* Demetrykiewicz Włodzimierz Józef // *Polski Słownik Biograficzny.* – Т. 21. – Kraków, 1939. – S. 102–103.

3. *Blombergowa M. M.* Badania archeologiczne Polaków na Podolu prowadzone w XIX i na początku XX wieku // *Analecta.* – 2005. – R. XIV. – Z. 1–2. – S. 217–226.

4. *Blombergowa M. M.* Urzędowa opieka nad zabytkami archeologicznymi pod zaborami i w Polsce niepodległej do roku 1928 // *Tadeusz Roman Żurowski i konserwatorstwo archeologiczne w Polsce XX wieku / Pod. red. Z. Kobylińskiego i J. Wysockiego.* – Warszawa, 1999. – S. 115–131.

5. *Bulyk N., Lech J.* Karol Hadaczek (1873–1914): the first professor of archaeology on the North-East borderland of the Austro-Hungarian Empire // *Archaeologia Polona.* – 2009. – 47. – S. 59–89.

6. *Chochorowska E.* Przyczynek do historii skarbu z Michałkowa (Nowe nabytki Muzeum Archeologicznego w Krakowie) // *Materiały Archeologiczne.* – 2001. – Т. XXXII. – S. 231–236.

7. *Demetrykiewicz W.* Cmentarzyska i osady przedhistoryczne w Tarnobrzesciem, *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne.* – 1897. – Т. II. – S. 135–156.

8. *Demetrykiewicz W.* Finansowe zaniedbanie galicyjskich pomników historycznych. – Kraków, 1886.

9. *Demetrykiewicz W.* Groty wykute w skałach Galicji wschodniej, pod względem archeologicznym (z 6 tablicami) // *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne.* – 1903. – Т. VI. – S. 51–91.

10. *Demetrykiewicz W.* Konserwatorstwo dla zabytków archeologicznych. Studium ze stanowiska dziejów kultury i nauki porównawczej prawa. – Kraków, 1886.

11. *Demetrykiewicz W.* Kurhany w Przemyskim i Drohobyckim, Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne. – 1897. – T. II. – S. 116–134.
12. *Demetrykiewicz W.* Neolityczne groby szkieletów tak zw. siedzących (Hockergräber) w Przemyskim i Krakowskim // Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne. – 1898. – T. III. – S. 76–92.
13. *Demetrykiewicz W.* Opieka prawna w Austrii dla zabytków sztuki i pomników historycznych. Ze szczególnym uwzględnieniem stosunków galicyjskich. – Kraków, 1885.
14. *Demetrykiewicz W.* Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim w Galicji wschodniej // Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne. – 1900. – T. IV. – S. 92–125.
15. *Gedl M.* Kierunek archeologii Polski na Uniwersytecie Jagiellońskim przed 1945 rokiem // Światowit. – 1971. – T. XXXII. – S. 187–197.
16. *Gedl M.* Włodzimierz Demetrykiewicz (1859–1937) // Uniwersytet Jagielloński. Złota księga Wydziału Historycznego / Pod. red. J. Dybca. – Kraków, 2000. – S. 130–137.
17. *Hadaczek K.* Ślady epoki tak zwanej archaiczno-mykeńskiej we wschodniej Galicji // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne. – 1901. – Nr 3 i 4 (49–50). – T. 4. – R. XIII. – Ł. 377–382.
18. *Hadaczek K.* Złote skarby michałkowskie. – Kraków, 1904.
19. *Jamka R.* Włodzimierz Demetrykiewicz – twórca archeologii Polski. W setną rocznicę urodzin // Z Otchłani Wieków. – 1959. – R. 25. – S. 313–316.
20. *Kadrow S., Sokhachkiy M., Tkachuk T., Trela E.* Sprawozdanie ze studiów i wyniki analiz materiałów zabytkowych kultury trypolskiej z Bilcza Złotego znajdujących się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie // Materiały Archeologiczne. – 2003. – T. XXXIV. – S. 53–143.
21. *Kostrzewski J.* Dzieje polskich badań prehistorycznych. – Poznań, 1949.
22. *Lech J.* Between captivity and freedom: Polish archaeology in the 20th century // Archaeologia Polona. – 1997–1998. – Vol. 35–36. – S. 25–222.
23. *Lech J.* Z badań polsko-ukraińskich związków w archeologii do II wojny światowej // Przegląd Archeologiczny. – 2006. – T. 54. – S. 5–59.
24. *Machnik J.* Badania kurhanów w dorzeczu Dniestru i Sanu – szlakiem Włodzimierza Demetrykiewicza // Materiały Archeologiczne. – 1990. – T. XXV. – S. 224–227.
25. *Majkowska R.* Starania Włodzimierza Demetrykiewicza o reformę konserwatorską w Galicji w latach 1885–1895 // Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie. – 1980. – R. XXV. – S. 203–219.
26. *Nosek S.* Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce. – Wrocław, 1967.
27. *Rook E.* Badania Włodzimierza Demetrykiewicza w Bilczu Złotym, pow. Borszczów // Materiały Archeologiczne. – 1990. – T. XXV. – S. 227–229.
28. *Rook E., Trela E.* Stanowiska kultury trypolskiej w Bilczu Złotym, w dawnym powiecie Borszczów, w świetle zbiorów krakowskich // Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej / Pod red. J. Lecha i J. Partyki. – Ojców, 2001. – S. 183–206.

29. *Sklenář K.* Archaeology in Central Europe: the First 500 Years. – Leicester, 1983.
30. *Sprawozdania z posiedzeń Komisji odbytych w drugiej połowie r. 1897 i w pierwszej połowie 1898 // Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne.* – 1898. – T. III. – S. VI–XV.
31. *Sprawozdania z posiedzeń Komisji odbytych w drugiej połowie r. 1898 i w r. 1899 // Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne.* – 1900. – T. IV. – S. VI–XI.
32. *Sprawozdania z posiedzeń Komisji odbytych w r. 1896 i w pierwszej połowie r. 1897 // Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne.* – 1897. – T. II. – S. VI–X.
33. *Sprawozdania z posiedzeń Komisji odbytych w roku 1907 i 1908 // Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne.* – 1908. – T. X. – S. VIII–XIII.
34. *Sprawozdania z posiedzeń Komisji odbytych w roku 1908 i 1909 // Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne.* – 1910. – T. XI. – S. VIII–XIII.
35. *Sprawozdanie z posiedzeń Komisji odbytych w roku 1904, 1905 // Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne.* – 1906. – T. VIII. – S. VIII–XII.
36. *Wiśniowski T.* O odkryciu paleolitu z fauną ssawców dyluwialnych pod Glinianami // *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne.* – 1919. – 14. – S. 3–10.
37. *Wiśniowski T.* O odkryciu w Glinianach stacyi paleolitycznej łowców mamuta z fauną ssawców dyluwialnych. – Über die in Gliniany gemachte Entdeckung einer paläolithischen Station der Mammutjäger mit der Fauna diluvaler Säugetiere. Note de M. Thadée Wiśniowski, présentée, dans la séance du 27 Avril 1914, par M. L. Szajnocha m.c. // *Bulletin International de l'Académie des Sciences de Cracovie. Classes des Sciences Mathématiques et Naturelles, Serie B: Sciences Naturelles.* – Cracovie, 1914. – S. 451–454.
38. *Woźny M.* Początki Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej w świetle krakowskich materiałów // *Rocznik Krakowski.* – 2011. – 77. – S. 77–88.
39. *Woźny M.* Włodzimierz Demetrykiewicz (1859–1937) – pierwszy prehistoryk w Krakowa // *Materiały Archeologiczne.* – 2010. – 38. – S. 175–192.
40. *Wysocki J.* The protection of the archeological heritage in Poland in the 20th century: concepts and practices // *Archaeologia Polona.* – 1997–1998. – Vol. 35–36. – S. 427–452.

**ARCHAEOLOGICAL STUDIES OF
VOLODYMYR DEMETRYKEVYCH (1859–1937)
IN THE EASTERN GALICIA**

Volodymyr Demetrykevych, born in town Zolochiv of Lviv region, was one of the founders of Polish archaeology (or prehistory), professor of Jagiellonian University in Krakow. His general line of research was the studies of the prehistoric monuments of that time Eastern Galicia. Major interest was focused on the research of the Trypillia settlement in Vertebe cave near village Bilche Zolote in Ternopil region which were excavated for three seasons. Moreover Dr. V. Demetrykevych conducted excavations of the settlements of Trypillia culture in Terebovlya district, Bronze Age barrows in the vicinities of towns Peremyshl and Drohobych, early medieval barrows and cremation burial grounds of Roman time near town Terebovlya, cave settlements in Borshchiv and Stryi districts. Special report he has dedicated to famous treasure from village Mykhalkiv. Results of scientist's studies and the accumulation of his museum collections became a basis of the catalogue of the archaeological sites of Eastern Galicia and Bukovyna. These materials were published in the journal «Materials for Anthropology, Archaeology and Ethnography» and as well represented in scientist's correspondence kept in Krakow.

Key words: *prehistory, Volodymyr Demetrykevych, Eastern Galicia, archaeological studies, Bilche Zolota, cave Vertebe, settlement, necropolis, barrow, protection of archaeological monuments.*

*Стаття надійшла до редколегії 22.05.2013 р.
Прийнята до друку 09.09.2013 р.*

Рис. 1. В. Деметрикевич з орденом імператора Франца Йосифа I, наданим за заслуги у галузі збереження пам'яток, близько 1901 р. (із фондів Археологічного музею у Кракові).

Рис. 2. Будівля Польської Академії наук і мистецтв на вул. Славковській у Кракові в 1928 р. (із фондів Національного цифрового архіву).

Рис. 3. Печера Вертеба у Більче-Золотому під час досліджень В. Деметрикевича, 1898, 1904 і 1906 рр. (із фондів Археологічного музею у Кракові).

Рис. 4. Більче-Золоте. Будинок біля входу в печеру Вертеба (із фондів Археологічного музею в Кракові).

Рис. 5. Польова лабораторія в Більче-Золотому, де реконструйовано посуд культури Кукутені-Трипілля (із фондів Археологічного музею в Кракові).

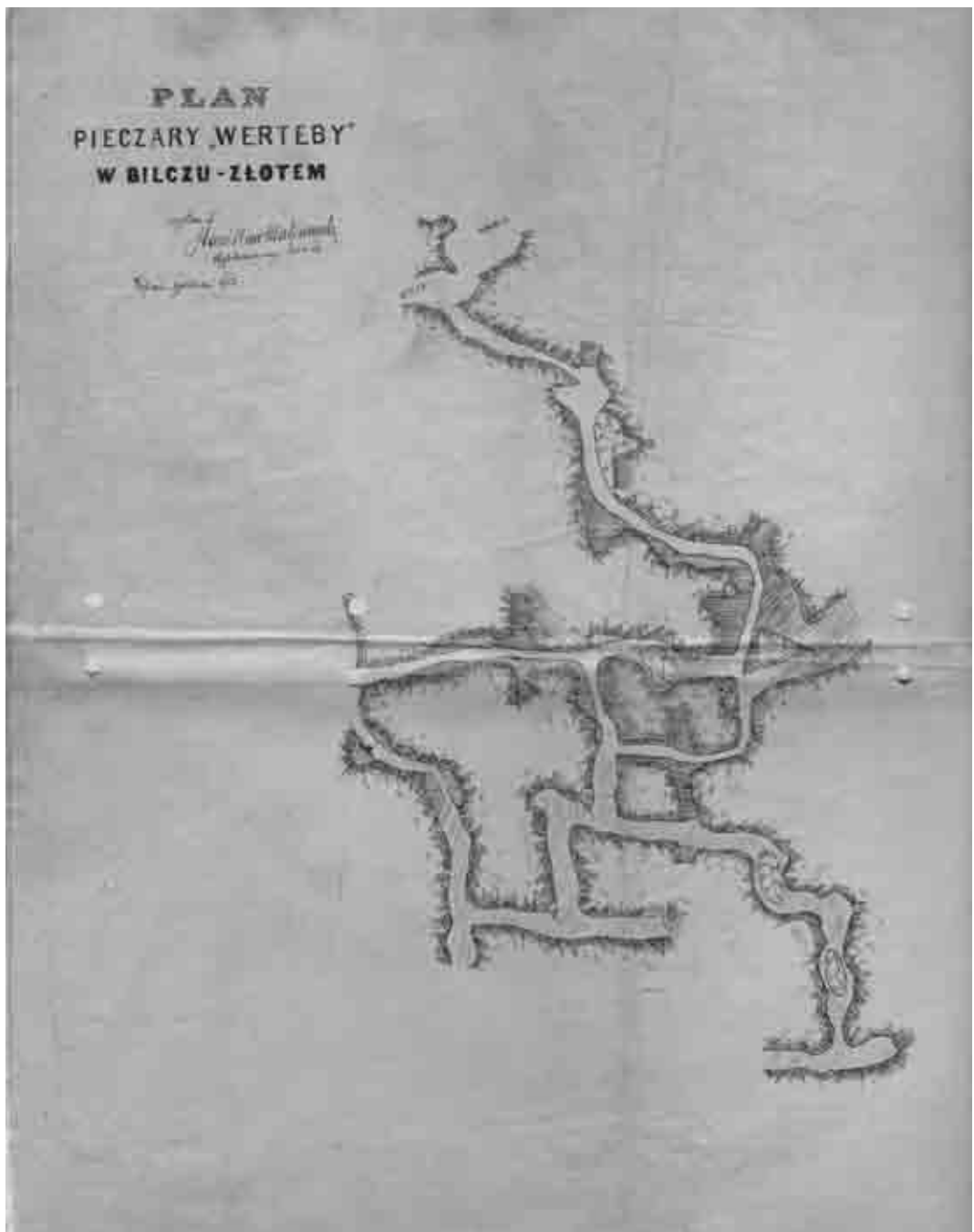

Рис. 6. План частини печери Вертеба в Більче-Золотому, виконаний на замовлення В. Деметрикевича в 1906 р. інженером С. Малиновським (із фондів Археологічного музею в Кракові).

Рис. 7. Урич, Стрийський повіт, Східна Галичина. Скелі зі штучними гротами і руїни замку Тустань. Фото, зроблене В. Деметрикевичем під час досліджень 1900 р. (із фондів Археологічного музею в Кракові).

Рис. 8. Поляниця, Стрийський повіт, Східна Галичина. Скеля зі штучними гротами.
 Фото, зроблене В. Деметрикевичем під час досліджень 1900 р. (із фондів Археологічного музею в Кракові).

Рис. 9. В. Деметрикевич під час перебування в Швейцарії, 1919 р.
(із фондів Археологічного музею в Кракові).

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ БРОНЗОВОГО ВІКУ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ В КІНЦІ ХІХ–НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Становлення археологічної науки на Буковині відбулося в кінці ХІХ–на початку ХХ ст. Тоді ж почалися дослідження місцевих старожитностей бронзового віку, насамперед бронзових виробів (Прилипче, Просіка, Шипинці, Кіцмань, Глинця, Бурдей). Піонерами в даній галузі стали Р. фон Гуттер, К. Ромшторфер, Й. Сомбаті, Р. Кайндль, Д. Олінеску, І. Прокопович.

Ключові слова: Буковина, австрійський період, археологія, скарби бронзових виробів.

Яскравий та самобутній матеріал бронзового віку Карпато-Дністровського регіону здавна привертав увагу дослідників. Однак через низку суб'єктивних причин – входження українських земель до складу різних державних утворень, лихоліття війни тощо – значна кількість цінних археологічних знахідок, а то й інформація про них, залишаються втраченими чи маловідомими для вітчизняних дослідників. Також несправедливо призабуті імена тих, з ким пов'язане становлення та розвиток археологічної науки на Буковині наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. Клеймо «буржуазних істориків» довго не дозволяло у повній мірі оцінити їх творчий доробок та значення для розвитку вітчизняної археології, що спонукає до чергового огляду наміченої проблематики.

Зацікавленість старожитностями бронзового віку на території Буковини проявилася ще задовго до становлення археології як науки. Це стосується насамперед добре помітних на поверхні фундаментальних пам'яток – курганів та городищ. Так, слов'янським населенням райковецької культури доволі активно використовувалися рештки фортифікацій фінальної стадії бронзової доби в оборонних чи культових цілях (Сірет, Кам'янка, Волока, Ревне, Коростовата, Рудники). Не залишалися поза увагою середньовічного населення регіону й окремі артефакти епохи бронзи. В одній із клітей Чорнівського городища першої половини ХІІІ ст. виявлено, приміром, просвердлену гранітну сокиру, пов'язану з віруваннями в «стріли та сокири громові» [14. С. 108]. Подібні факти повторного використання кам'яних та металевих виробів бронзового віку в культовій практиці зафіксовані на теренах Східної Європи від античного й до новітнього часу включно, завдяки чому фіксується міфологічний етап накопичення відомостей про археологічні старожитності бронзової доби. Досить рано пам'ятки з матеріалами даного періоду потрапили на сторінки писемних джерел: Волоцьке городище (Грушівка, ур. Городище) – у ХV ст., Дарабанське городище (ур. Замчесько) – в ХVІІ ст. [1. С. 89–90].

Безпосередньо наукове дослідження старожитностей бронзової доби в регіоні розпочалося, однак, лише в другій половині XIX ст. і було нерозривно пов'язане зі створенням у Відні цісарсько-королівської Центральної комісії з дослідження та збереження мистецьких й історичних пам'яток (1856 р.), а також відкриттям Чернівецького університету (1875 р.) і Буковинського крайового музею (1893 р.).

Певна увага зверталася дослідниками на городища в Глиниці (Коростоватій), Жучці, Волоці, а також на низку курганів [16. С. 54; 3. С. 29; 6. С. 200, 202, 217, 229, 265, 266, 292 та ін.]. Однак рештки цих фундаментальних пам'яток фактично не співставлялися з епохою бронзи. Так, німецький вчений-мандрівник Йоган Коль у середині XIX ст. відмічав: «Кургани, могили або могильні пагорби монгольських народностей ще дуже часто зустрічались на Буковині та у районі Станіславава. Але нам здалося, що тут їм повністю прийшов кінець. Південну Галичину можна уявити собі так само сильно усіяною могилами, як і південноруські степи» [4. С. 69].

Значне пошквалювання зацікавленості старожитностями бронзового віку відбулося у результаті виявлення низки скарбів та окремих знахідок бронзових виробів. У 1880 р. під час польових робіт поблизу Прилипча випадково було знайдено велику кількість бронзових предметів. Частина з них попала у приватні руки, а деякі, в т. ч. один шолом і спорядження коня (?), мали бути передані Львівському музею. Дві бойові сокири і один кельт хорошої збереженості отримала Центральна комісія. Повідомлення про знахідки підготував консерватор цієї комісії, відставний капітан та экс-мер м. Сірет, голова Сіретського музейного товариства Йозеф Едуард Ріттер фон Гуттер (1809–1886) [7]. Цьому ж археологу-аматору завдячуємо першою згадкою про інший скарб бронзових виробів з Просіки (Presecareni). Здійснюючи архітектурні дослідження церкви в сусідньому с. Купка, дослідник дізнався від своїх агентів про цікаву знахідку й особисто обстежив місцезнаходження скарбу. У «Повідомленнях Центральної комісії...» Р. фон Гуттер зазначив, що у 1885 р. за випадкових обставин під час польових робіт на лісовій галявині було виявлено сильно пошкоджений бронзовий казан. В середині по центру розміщувалася керамічна урна з попелом (прахом?), а навколо неї радіально лежали 12 сокир-кельтів. Два з них було передано до музею в Чернівцях [8]. Крім цього, Р. фон Гуттер проводив обстеження й низки інших пам'яток регіону, серед яких варто згадати кургани в Петрівцях, Корчівцях і Ропчі.

Особливе місце у дослідженні старожитностей бронзового віку на Буковині належить архітектору за фахом, консерватору Центральної комісії Карлу Адольфу Ромшторферу (1854–1916), відомого також своїми студіями по середньовічній археології регіону. В «Щорічнику Буковинського крайового музею» дослідник, крім публікації власних матеріалів, вів рубрику витягів з «Повідомлень Центральної комісії...», які стосувалися Буковини. Значне місце у них відводилося знахідкам бронзових виробів: згадуваним скарбам з Прилипча, Пресикарен, поодиноким екземплярам з Кіцманя, Бобівців тощо [16]. Про високий фаховий рівень та популярність

місцевого «Щорічника...» серед наукової громадськості свідчать публікації провідних вчених, зокрема одного з основоположників періодизації бронзового віку Центральної Європи Пауля Райнеке [15].

К. Ромшторфер також ввів до наукового обігу декілька комплексів бронзових виробів та окремих знахідок. Перший з них складався з масивного кельта, прикрашеного попід втулкою горизонтальними та Y-подібними валиками і рельєфно орнаментованим браслетом. Знахідки були виявлені у 1886 р. під час нівелювання курганного насипу в полі на північний захід від с. Шипинці та передані до музею в Чернівцях А. Іссеческулом [18]. Цього ж року на північно-східному схилі горбистого пасма Пропасна біля Глиниці неподалік земляних валів один селянин виявив сокиру-кельт із сильно патинізованою поверхнею. Про бронзовий кинджал і наконечники стріл з висоти Пропасна йдеться також у праці «Буковина. Загальне краєзнавство», підготовленої офіцерами крайової жандармерії до 1899 р. [б. С. 229].

Завдяки К. Ромшторферу нам відомо про низку інших знахідок бронзових виробів з околиць Глиниці – чотири наконечники списів чи дротиків. Один з них був випадково знайдений на початку липня 1894 р. Олександром Ріттером фон Флондором у дорожній канаві завглибшки 2 м на межі саду землевласника М. Вегжиновича. Другий бронзовий наконечник списа дещо згодом передав О. Р. Флондору місцевий церковний співець Шарінович. Знахідку виявив його батько приблизно тридцятьма роками раніше біля того ж місця разом з іще двома наконечниками списів, які були схожі на знахідку 1894 р. [17. S. 183–184]. З огляду на обставини знаходження, скрупульозний і критичний підхід К. Ромшторфера, є вагомим підставою вважати перелічені чотири наконечники списів одним комплексом – скарбом, який датується періодом НаА1. Наконечники списів вказують на зв'язок з Карпатським регіоном та лобойківським металообробним осередком Східної Європи, а їх депонування носило, очевидно, вотивний характер [2].

З 1889 р. К. Ромшторфер вивчав старожитності в околицях Глиниці, склавши детальний план городища й здійснивши тут розвідкові розкопки [17]. Було здобуто колекцію кераміки, яка, судячи з опису та рисунків, характерна для райковецької культури. За кілька кілометрів на схід від городища «Замок Межирджів» у 1903 р. К. Ромшторфер провів стаціонарні дослідження та виявив скарб бронзових виробів. Так, фермер Петро Мамалига з Бурдею продав досліднику для Буковинського крайового музею кельти й ручні браслети, які знайшов під час оранки на своєму полі. У розкопі, закладеному на цьому місці, К. Ромшторфер виявив цілі та фрагментовані браслети з С-подібним профілем і уламки ліпного товстостінного посуду. Очевидно, першопочатково було депоновано два кельти та вісім браслетів [19]. Останні засвідчують зв'язки тутешнього населення з лужицькою культурою.

Починаючи з 1893 р., до вивчення місцевих старожитностей долучився знаний віденський археолог, хранитель античної колекції Природничого музею у Відні Йозеф Едуард Сомбаті. Дослідник провів досить масштабні розвідки у регіоні та

вивчив місцеві колекції. У його поле зору потрапили скарби з Прилипча та Просіки, городище в Глиниці, кургани в околицях Ставчан, Веренчанки, Давидівців тощо. Чимало речей Й. Сомбаті викупив для музеїв. Це, зокрема, бронзовий одноушковий кельт з рельєфними валиками, який походив з урочища Могила на південний схід від Кіцманя. За повідомленням місцевого вчителя, археолога-аматора Івана Прокоповича (1858–1928), тут знаходився великий округлий курган, оточений з трьох боків високим земляним валом. Також там був знайдений бронзовий казан [20. S. 14–15]. Підсумки своєї роботи Й. Сомбаті виклав у розділі фундаментальної праці «Австро-Угорська монархія у слові та картині. Буковина», де належне місце відведено епосі бронзи [21].

До старожитностей бронзового віку звертався також уродженець м. Чернівці Раймунд Фрідріх Кайндль (1866–1930) – відомий історик, етнограф, археолог, кореспондент Центральної комісії, професор Чернівецького університету, а напередодні Першої світової війни – його ректор. За численні українознавчі студії він став дійсним членом НТШ у Львові. Р. Кайндль відзначився локалізацією та стаціонарними дослідженнями літописного Василева на Дністрі, а також написанням перших у дореволюційній літературі ґрунтовних досліджень з історії краю та м. Чернівці. У перших частинах праць автор подав коротку характеристику бронзового віку та місцевих старожитностей цієї доби, зокрема знахідок бронзових виробів з Прилипча, Просіки, Глиниці, Кіцманя, кам'яних сверлених сокир з низки пунктів регіону, курганів та городищ [10. S. 11–15]. Важливо, що текстовий матеріал супроводжують авторські ілюстрації (рис. 1).

Варто згадати узагальнюючу працю засновника Румунського археологічного товариства на Буковині Діонізія Олінеску (1852–1924) «Археологічна карта Буковини», у якій поряд з описовою частиною подано карту з нанесеними археологічними пам'ятками й окремими знахідками [11. P. 117–145].

Попри значний джерелознавчий характер праць кінця XIX–початку XX ст., вони несуть корисну інформацію про розвиток археологічної науки в регіоні, який проходив загалом у загальноєвропейському руслі, а деякі з висловлених положень не втратили свого значення й до сьогодні. Це стосується, приміром, тези про культовий характер скарбу з Пресикарен, що припускав Д. Олінеску. «Кремацією князя» вважав цей комплекс викладач історії та географії реальної школи в Сіреті В. Преліч. Такі думки знайшли підтвердження у нещодавньому дослідженні Д. Павліва, який виділив коло вотивних скарбів у Східному Прикарпатті [5]. Особливо близьким за своїм контекстом до знахідки з Просіки є скарб із Руди, який теж супроводжувався попелом. Особливо уваги заслуговують факти знахідок бронзових виробів у насипах курганів, відомі з Шипинців та Кіцманя, а також Галича [22. S. 162], що можуть використовуватися при характеристиці окремих аспектів духовної культури та при інтерпретації знахідок гальштатської кераміки в комарівських курганах (Буківна).

Загалом, дослідники вірно зараховували деякі знахідки до категорії «угорських бронз», а окремі предмети з Прилипчеського скарбу ввійшли до узагальнюючої фундаментальної праці Й. Хемпеля [9. Taf. CLXXIV, 1–3]. Цей комплекс засвідчив поширення скарбів горизонту Уріу-Доменешті й у межах Пруто-Дністровського регіону, що черговий раз підтвердив скарб із Коровії (2008). Інформація про виявлені в австрійський період скарби поряд із новітніми знахідками дозволяє порушувати питання про їх зв'язок з поселенськими структурами пізньобронзового та гальштатського періодів, зокрема в межах груп пам'яток у районі Волоки, Коростовати, Ревного та Кам'янки, а також їх прив'язки до давніх шляхів сполучення [2].

З методологічної точки зору дослідження вказаного періоду мають деякі недоліки. Це, наприклад, переважно їх «антикварний» характер, неповний опис умов виявлення матеріалу, відсутність даних про можливі поселення того часу, розбіжності у викладенні конкретних фактів, на що звертав увагу вже Р. Ф. Кайндль. Попри це в працях К. Ромшторфера, скажімо, бачимо надзвичайно скрупульозний підхід до опису знахідок, детальну характеристику місцезнаходження, критичний аналіз знахідок та чудовий картографічний матеріал, завдяки якому на сьогоднішній день вдалося точно встановити місце депонування Бурдейського скарбу. Більше того, на основі порівняння зображень знахідок у публікаціях К. Ромшторфера та деяких депаспортизованих експонатів музею в м. Сучава (Румунія) Б. П. Нікуліке вдалося ідентифікувати згадувані шипинські знахідки та браслети з Бурдейського скарбу [12; 13]. Подальша доля більшості речей не відома. Можна лише припустити, що в роки Другої світової війни вони були вивезені до Румунії, як і значна частина зібрань Буковинського крайового музею. Періодично в зарубіжній літературі з'являється інформація про такі експонати бронзового віку з території Північної Буковини.

Отже, попри певну фрагментарність інформації, праці кінця ХІХ–початку ХХ ст. з належним критичним підходом можна використовувати як цінне джерело для вивчення бронзового віку та історії становлення археологічної науки на західноукраїнських землях і на Буковині зокрема. Вони є особливо актуальними у сфері «археології скарбів», інформаційні можливості якої ще далеко не вичерпані у рамках Карпато-Дністровського регіону.

1. *Ільків М.* Дарабани, урочище Замчище – археологічна пам'ятка та важливий турецький воєнний об'єкт у Хотинській кампанії 1621 року // 390-річчя Хотинської битви 1621 року. – Чернівці, 2011. – С. 85–92.

2. *Ільків М.* Маловідомий комплекс знахідок бронзових виробів з околиць Глиниці на Буковині // ПССІАЕ. – 2012. – Т. 1(33). – С. 19–34.

3. *Купчанко Г.* Деякі історико-географічні відомості про Буковину. – Чернівці: Золоті литаври, 2008. – 172 с.

4. *Німецький* вчений Йоган Коль про Буковину і Галичину в середині XIX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – 128 с.
5. *Павлів Д.* Скарб із с. Руда та деякі аспекти культової практики у гальштатський період на заході України // МДАПВ. – 2005. – Вип. 9. – С. 257–272.
6. *Die Bukowina.* Eine allgemeine Heimatkunde. Буковина. Загальне краєзнавство. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 488 с.
7. *Gutter.* Notiz 71 // MCC. – 1882. – Jg. VIII. – S. CXII.
8. *Gutter.* Notiz 121 // MCC. – 1885. – Jg. XI. – S. CXVII.
9. *Hampel J.* A bronzkor emlekei Magyarhonban. – Budapest, 1892. – Т. II. – 175 s. – CLXXXII tabl.
10. *Kaindl R. F.* Geschichte der Bukowina. – Czernowitz, 1904. – 82 s.
11. *Niculuca B. P.* Din istoricul preocuparilor arheologice in Bucovina. Societatea Arheologica Romana. – Suceava, 2009. – 206 p.
12. *Niculuca B. P.* Karl Adolf Romstorfer, un pionnier de la recherche des depots de bronzes de la Bucovine // Signa Praehistorica. Studia in honorem magistri Attila Laszlo septuagesimo anno. – Iasi, 2010. – P. 321–341.
13. *Niculica B. P.* Doua obiecte de bronz descoperite la sfarsitul secolului al XIX-lea la Sipenit (Nordul Bucovinei) // SCIVA. – 2011. – Т. 62. – Nr. 1–2. – P. 107–128.
14. *Pyvovarov S. V.* Use of the archaeological artifacts in the magical practice of the ancient population of Bucovina // Memoria ethnologica. – 2008. – An. VIII. – Nr. 28–29. – P. 104–108.
15. *Reinecke P.* Skythische Alterthumer in der Bukowina // JBLM. – 1896. – Jg. 4. – S. 40–45.
16. *Romstorfer C. A.* Aus den «Mittheilungen der k.k. Central-Commission» // JBLM. – 1893. – Jg. 1. – S. 45–72.
17. *Romstorfer K. A.* Die Wallburg und neue Funde in Hlinitza (Bukowina) // MCC. – 1895. – Jg. XXI. – S. 180–184.
18. *Romstorfer K. A.* Bronzekelt und Armspange aus Schipenitz // MZK. – 1903. – Fol. 3. – Bd. 2. – S. 399–400.
19. *Romstorfer K. A.* Funde in Burdey (Bukowina) // MZC. – 1904. – Fol. 3. – Bd. 3. – S. 40–43.
20. *Szombathy J.* Prahistorische Recognoscirungstour nach der Bukowina im Jahre 1893 // JBLM. – 1894. – Jg. 2. – S. 11–21.
21. *Szombathy J.* Borgeschichte // Die osterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – S. 49–56.
22. *Zurowski K.* Zabutki brazowe z mlodszy epoki brazu i wczesnego okresu zelaza z dorzecza gornego Dniestru // PA. – 1949. – R. 25. – Т. VIII. – Z. 2. – S. 155–247.

**STUDIES OF THE BRONZE AGE ANTIQUITIES
OF NORTHERN BUKOVINA IN LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES**

Archaeological science in Bukovina was founded at the end of 19th and in the beginning of 20th centuries. At the same time the studies begun of the local antiquities of Bronze Age, and especially of the bronze made artifacts (localities Prylypche, Prosika, Shypyntsi, Kitchman, Hlynytsya, Burdej). Pioneers in this field were R. von Gutter, K. Romstorfer, J. Szombathy, R. Kaindl, D. Olinesku, I. Procopovych.

Key words: *Bukovina, Austrian period, archaeology, deposits of bronze items.*

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2012 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

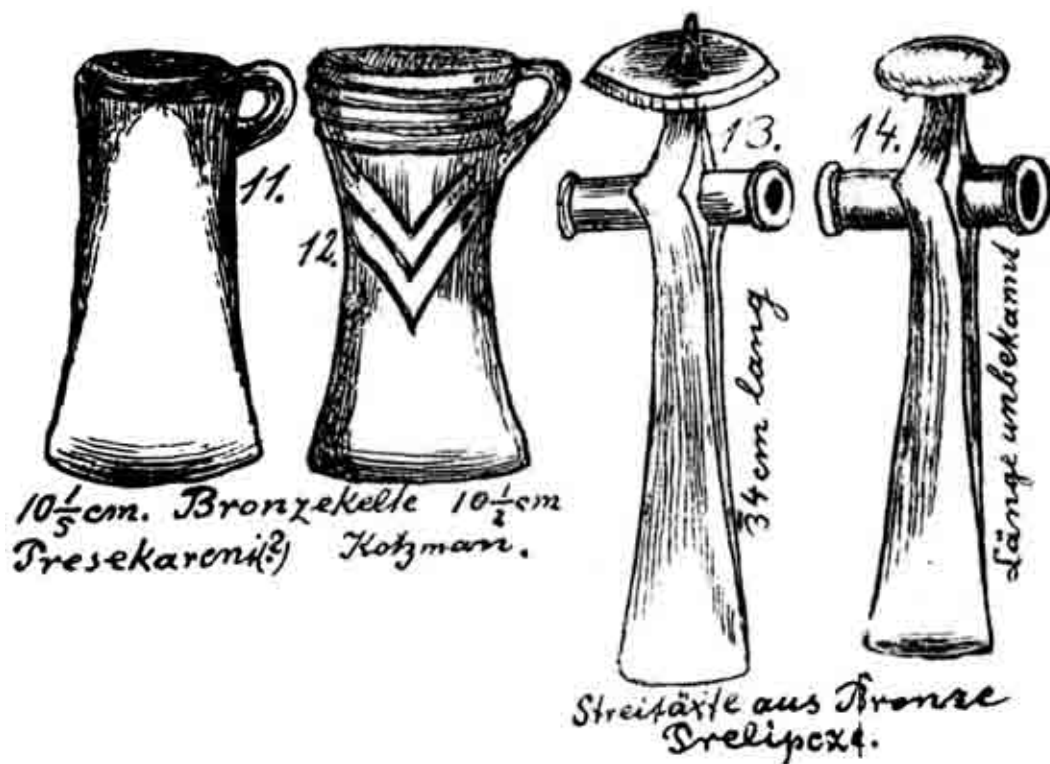

Рис. 1. Знахідки бронзових виробів з Північної Буковини за Р. Кайндлем (1896).

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ БУКОВИНИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

В статті аналізуються археологічні дослідження, які проводилися на території Буковини у міжвоєнний період. Автор характеризує вклад Ч. Амброжевича, Є. Лазаря, О. Кандиби у вивчення різночасових пам'яток, описує випадкові знахідки на території краю.

Ключові слова: Буковина, археологічні старожитності, палеоліт, трипільська культура, Шипинці.

У вивчення археологічної спадщини Буковини в 20–40-х рр. ХХ ст. зробили посильний внесок чимало науковців, краєзнавців, вчителів, не байдужих до старовини митців. Разом із тим їх наукові досягнення на ниві археології маловідомі сучасникам. Причиною цього є розпорошеність матеріалів досліджень по різних виданнях, втрата музейних колекцій під час військових дій та евакуацій установ, політичний суб'єктивізм у ставленні до окремих вчених, заборона на використання їх праць тощо. У зв'язку із цим значна кількість тогочасних археологічних здобутків й досі залишається поза увагою фахівців, що значно збіднює джерельну базу при вивченні окремих періодів, а інколи веде й до неправильних висновків. Тому залучення матеріалів археологічних досліджень міжвоєнного періоду сприятиме більш повному висвітленню минулого регіону.

На території Буковини перші археологічні дослідження розпочалися ще у другій половині ХІХ ст. Завдяки роботам австрійських науковців, були зроблені перші кроки у вивченні минулого регіону та накреслені плани майбутніх робіт [докладніше див.: 13; 14; 19; 20]. Проте Перша світова війна призупинила археологічні дослідження, а подальші військово-політичні події корінним чином змінили ситуацію в регіоні. У 1918 р. територію Буковини окупували румунські війська і вона була включена до складу королівської Румунії. Зміна влади, румунізація університету, від'їзд або неповернення із колишніх земель Австро-Угорщини провідних фахівців значно загальмували археологічні дослідження. Тривалий час не функціонував і не експонував свою збірку крайовий музей, який продовжив свою роботу тільки у 1930 р. Проте археологічне вивчення регіону не зупинилось, а було продовжено румунськими та українськими дослідниками та краєзнавцями [22]. Серед сподвижників тогочасних досліджень старожитностей Буковини слід назвати імена Ч. Амброжевича, Є. Лазаря, О. Кандиби та інших.

Перший із них Чеслав Енрік Амброжевич (1900–1954), народився в м. Новоселиця Хотинського повіту Бессарабської губернії. З 1911 по 1918 рр. навчався у

Хотинському чоловічому ліцеї. Вже тоді він захопився археологією і в тринадцятирічному віці зробив перші наукові відкриття, зокрема, віднайшов і описав енеолітичні поселення (трипільська культура) в околицях с. Дарабани та м. Хотина [7. С. 19–20]. Матеріали про виявлені пам'ятки ліцеїст відіслав до столиці Російської імперії, і, на їх основі, юнака в 1916 р. обрали активним членом Імперського російського товариства палеонтології у Петрограді. Подальшу освіту він продовжив у Київському університеті імені Св. Володимира, де навчався з 1918 по 1920 рр., але потім змушений був повернутися на Буковину, яка вже перебувала у складі королівської Румунії. Подальшу освіту він продовжив у Чернівецькому університеті на філософському факультеті і став ліценціатом природничих наук у 1924 р. [2; 3; 4]

У 1923–1927 рр. Ч. Амброжевича запросили працювати до Кишинівського музею краєзнавства для організації археологічних досліджень. У його завдання входило вивчення пам'яток епох палеоліту-неоліту на території Подністров'я. Керівництво музею, в особі директора Н. Флорова, пішло на цей крок завдяки здобуткам молодого вченого. У 1923 р. він відкрив перше палеолітичне місцезнаходження на землях Бессарабії, а саме стоянку біля с. Кишла-Неджимова (сучасне с. Оселівка). Працями молодого науковця фактично було започатковано формування колекції доби кам'яного віку із Подністров'я в Кишинівському музеї краєзнавства.

Згодом Ч. Амброжевич повернувся до Чернівців, де отримав ступінь доктора природничих наук, а з жовтня 1927 р. він обіймав посади доцента, вільного викладача палеонтології та палеоліту наукового факультету університету.

Робота в університеті поєднувалася у науковця із дослідженнями буковинських пам'яток. У цей час ним було виявлено і обстежено ряд археологічних об'єктів, переважно кам'яного віку [7. С. 21–23].

Матеріали про них Ч. Амброжевич опублікував у ряді видань. Значні досягнення в галузі вивчення найдавніших періодів історії Подністров'я та Попруття привели до визнання його робіт провідними європейськими фахівцями. Свідченням цього стало обрання Ч. Амброжевича почесним членом ряду наукових товариств Києва, Кишинєва, Берліна, Відня, Бухаресту.

Основні археологічні дослідження Ч. Амброжевича на Буковині були пов'язані із вивченням найдавніших пам'яток регіону. Саме він відкрив досить багато груп палеолітичних стоянок у Середньому Подністров'ї. Як справедливо відзначив згодом О. П. Черниш, «одна з таких груп палеолітичних місцезнаходжень – корманська група – розташована на правому березі Дністра в околицях с. Кормань Сокирянського р-ну Чернівецької обл. Честь її відкриття належить румунським дослідникам І. Ботезу, Ч. Амброжевичу і М. Морошану, які встановили тут наявність ряду стоянок й провели початкове їх обстеження і першими спробували інтерпретувати їх геологічне становище і хронологічне місце» [26. С. 8].

Наукова спадщина вченого порівняно невелика і складається з 19 написаних ним робіт, опублікованих у різних наукових виданнях [7. С. 22–24; 32; 33. Р. 123–125].

Серед них на незаперечну увагу заслуговує стаття в журналі «Дакія» про енеолітичні поселення Північно-Східної Бессарабії, яка була надрукована в 1933 р. У ній автор узагальнив отримані під час розвідок і невеликих розкопок матеріали з трипільських поселень Середнього Подністрів'я. На особливу увагу заслуговує інформація про поселення трипільців поблизу с. Дарабани, де вони виявлені в трьох урочищах. Ч. Амброжевич подає детальну стратиграфію культурних шарів поселень, характеризує знайдені матеріали (кераміку, антропоморфну та зооморфну пластику, предмети побуту, вироби з каменю та кременю). Досить важливими є його спостереження за змінами в орнаментативній трипільського посуду в залежності від глибини залягання об'єктів і виділення на одному з Дарабанських поселень двох шарів (раннього і пізнього). У цій же статті він наводить інформацію про відкриті ним трипільські поселення в селах Каплівка (ур. Рябий Яр, Лисий горб), Оселівці (ур. Кишла), Перківцях (ур. Мотуз), Вороновиці (ур. На вигоні), Ленківцях (ур. Гамарія), Бабино (ур. Яма), Атаки (ур. Шипитів яр), Шебутинці (ур. Сокира), Волошково (ур. Гайдамацький яр) [7. С. 19–24; 28].

Досить цінні в археологічному відношенні матеріали були також отримані Ч. Амброжевичем під час розкопок трипільського поселення поблизу с. Магала. Роботи на ньому проводилися у 1938–1939 рр. Вчений дослідив рештки трипільських жител з опаленою підлогою, де знайшов велику кількість кремінних наконечників стріл, долота, сокири, кам'яні зернотерки, грузила від рибальських сіток, посуд з різноманітним орнаментом, антропоморфні та зооморфні статуетки тощо [7. С. 23–24; 30; 31; 35. Р. 23–26].

Ще однією важливою працею є його дослідження, опубліковане спільно з З. Поповичем, про розкопки пізньопалеолітичної стоянки в с. Замостя [29]. Вона була виявлена учнем і товаришем Ч. Амброжевича українським вчителем Є. Лазарем у 1935 р. [17. С. 38–39]. Стоянка знаходилася за 2 км на південь від села, на високому пагорбі в ур. Березняк. Знайдені тут численні крем'яні знаряддя праці з ретушованими краями, різноманітні відщепи засвідчували потужність культурних нашарувань пам'ятки і одразу ж привернули увагу науковця. Розкопки пам'ятки проводилися Ч. Амброжевичем разом із геологами Г. Маковесем, І. Анастасію, палеоботаніком Р. Поповичем та Є. Лазарем, який замальовував знахідки. Археологічне вивчення стоянки дало змогу встановити, що її культурний шар не однорідний і складається з декількох прошарків, товщиною від 5 до 98 см, насичених крем'яними виробами та деревним вугіллям. Основну частину знахідок склали пластини, відщепи, подвійні симетричні вістря, гостроконечники, скребки, різці та інші крем'яні вироби, вкриті патиною. У культурному шарі трапилися також рештки декількох вогнищ. Палеоботанічний аналіз деревного вугілля дав змогу встановити, що для багатьох використовували букові, грабові та кленові дрова. За аналогіями з іншими пам'ятками стоянка в с. Замостя була віднесена до пізньопалеолітичного періоду, сучасні дослідження показали, що вона відноситься до оріньяко-солютрейського часу і датується в межах 23–20 тис. років тому [29].

Долучився Ч. Амброжевич і до вивчення різночасових фортифікаційних споруд на території регіону. Зокрема, він обстежив і провів розвідкові роботи на городищах в Білій, Стрілецькому Куті, Оршівцях, Горішніх Ширівцях та інших пунктах [31].

Ще одним дослідником археологічних старожитностей Буковини був Євзибій Слізарович Лазар (1904–1940). Він народився в с. Карапчів Вашківецького повіту (тепер Вижницького р-ну Чернівецької обл.) в сім'ї вчителів [17; 18]. Його дитинство пройшло в рідному селі, розташованому на берегах р. Черемош, в місцевості, де знаходилося чимало археологічних пам'яток різних епох, і про які існувало безліч легенд та переказів. Початкову освіту він отримав у місцевій чотирикласній школі. Подальше навчання Є. Лазаря проходило в м. Чернівцях, у ліцеї №4. Після його закінчення юнак поступив до Яського медінституту, а потім Бухарестської малярської академії, але обидва вузи змушений був залишити через брак коштів на навчання. Далі були однорічна служба в румунській королівській армії в м. Брашові та випадкові заробітки репетиторством у Чернівцях. Лише в 1932 р. йому пощастило вступити до місцевого університету на фізико-математичний факультет, який він закінчив у 1935 р. Навчання в Чернівецькому університеті було часом найбільшої активності Є. Лазаря на ниві культурології та громадсько-політичної діяльності.

У вільний від навчання час Є. Лазар мандрував Буковиною, записував народні пісні, перекази, легенди, оглядав давні городища, вали, кургани, замальовував найбільш визначні пам'ятки старовини. У цей період він особливу увагу звертає на археологічні старожитності краю.

Вже навесні 1935 р. Є. Лазар відшукав невідому раніше пізньопалеолітичну стоянку в с. Замостя, про яку йшла мова вище. На той час виявлена пам'ятка була єдиною добре вивченою стоянкою кам'яної доби на берегах р. Черемош і дозволила з нових позицій підійти до проблеми розселення первісних людей на теренах Європи. У спеціальній науковій розвідці, присвяченій цим питанням, Є. Лазар, полемізуючи з С. Зомером, автором праці «Мандрівки білої раси», переконливо доводив, що одним із магістральних шляхів розселення людей палеолітичного часу на території континенту було Пруто-Дністровське межиріччя та передгір'я Карпат. Ця публікація є свідченням глибоких знань автором проблематики кам'яного віку і була для свого часу новаторською. Дещо пізніше в іншій статті, у львівському журналі «Життя і знання», дослідник подав наукові підсумки вивчення палеолітичних пам'яток Буковини та відзначив перспективність їх дослідження для вирішення багатьох дискусійних питань первісної історії [17. С. 38–39; 18. С. 36–37].

Ще одну цінну пам'ятку археології Є. Лазар виявив і самостійно дослідив у 1936 р. в с. Костинці (тепер Сторожинецького р-ну). Тут він обстежив пізньотрипільське поселення. На пам'ятці було закладено декілька розкопів. У них були

знайдені рештки жител, з обмазаними глиною стінами. Серед виявленого матеріалу основну кількість знахідок складала ліпна кераміка, прикрашена монохромним розписом, кам'яні сланцеві сокири, крем'яні знаряддя праці, вироби з кістки тощо. Поряд з типовою для носіїв трипільської культури керамікою дослідник натрапив на фрагменти посуду, прикрашеного шнуровим орнаментом, які правильно відніс до ранньобронзового часу. В невеликій публікації, присвяченій дослідженню поселення і опублікованій в буковинській газеті «Самостійність», автор поставив питання про історичну долю трипільських племен України. На думку Є. Лазаря носії культури були витіснені або частково асимільовані племенами шнурової кераміки [18. С. 37].

Краєзнавець займався також вивченням середньовічних старожитностей краю. Він зібрав велику кількість фольклорного матеріалу, пов'язаного з періодом, коли Буковина входила до складу Давньоруської держави та Галицько-Волинського князівства. Є. Лазар провів також археологічне обстеження та шурфування ряду середньовічних пам'яток краю. Результати своїх досліджень він опублікував у невеликій статті в газеті «Самостійність» під назвою «Розкопи з княжих часів». Основною ідеєю його роботи було прагнення показати автохтонність українського населення на Буковині, що йшло врозріз із тогочасною офіційною румунською історичною наукою. Відомо, що Є. Лазар підготував наукову працю «Княжа доба на Буковині», проте вона не була опублікована, і подальша її доля невідома [18. С. 37–38].

З документів Обласного державного архіву Чернівецької обл. відомо, що Є. Лазар прагнув професійно займатися археологією. Він подав документи на заміщення вакантної посади співробітника відділу археології у крайовому музеї. Однак керівництво установи відхилило кандидатуру Є. Лазаря, мотивуючи це його некваліфікованістю, а насправді не бажаючи мати на роботі українця з чітко вираженим національним світоглядом [18. С. 37–38].

В наступні роки Є. Лазар продовжував займатися археологічними дослідженнями, збирав матеріали про старожитності краю, брав участь в експедиціях Ч. Амброжевича. Та передчасна смерть 1.ІХ.1940 р. перервала його плідну працю, а потім війна та роки «соціалістичних перетворень» привели до втрати більшості матеріалів, зібраних буковинським дослідником-археологом, і до забуття його наукового доробку.

Важливе значення для вивчення археологічних старожитностей Буковини мала діяльність ще одного українця, а саме, Олега Кандиби (1907–1944) [16]. Завдяки його старанням і знанням з'явилася одна із капітальних праць, присвячених трипільській культурі, – в 1937 р. побачило світ дослідження «Шипинці. Мистецтво і знаряддя неолітичного села» [9]. У роботі детально охарактеризовані знахідки з поселення трипільської культури на околиці с. Шипинці на Буковині.

У дослідженні О. Кандиба проаналізував основні типи знахідок із шипинського поселення, які опинилися в різних європейських музеях. Він детально оха-

рактизував «глиняний посуд, глиняну пластику та різне домашнє приладдя з каменю, кременю, кісток і рогу». Це все науковець розглянув з точки зору аналізу їх форми, орнаментики та символіки зображень. Розглянувши весь наявний матеріал, О. Кандиба приходиться до висновку, що Шипинці належать до загального кола української мальованої кераміки, тобто до трипільської культури. Посуд фази «А» має аналогії з керамікою Молдови, а посуд фази «В» близький до матеріалів з Кукутень, Усатово, Петрен [16].

В археологічній літературі до появи праці О. Кандиби панувала періодизація трипільських пам'яток, складена Л. Козловським. Останній розділив старожитності культури на основі керамічного матеріалу на три групи: Незвиську, з Більча Золотого та Кошилівців. Ця періодизація була досить загальною, і тому О. Кандиба запропонував більш докладніше членування трипільських старожитностей. Він виділив сім основних форм посуду (два типи амфор, горщик, кубок, миска, покритка, бінокль), які не сильно змінювалися на протязі існування культури на території Галичини. Проте можна було простежити зміну на них орнаментальних мотивів, визначити еволюцію орнаменту впродовж досить тривалого часу. Всю кераміку за орнаментациєю та за кольоровими характеристиками О. Кандиба поділив на два ступені розвитку: 1) Незвиська і 2) Шипинці-Заліщики. Ця періодизація в значній степені не втратила свого значення і до сьогодні [16].

Аналізуючи археологічні роботи в регіоні, також слід згадати й про невеликі розкопки, проведені аматорами на території краю. Зокрема, відомо, що в 1930-х рр. поблизу с. Веренчанка було досліджено два поховання в кам'яних скринях із крем'яними сокирами-клинами та глиняним посудом [1. Арк. 3], які відносилися до бронзового часу. Про них згадав у своїй роботі Я. Пастернак [15. С. 170]. Тоді ж місцевим краєзнавцем І. Леваковським було розкопано декілька давньоруських поховань поблизу Ленківецького городища. Всі поховання супроводжувалися дротяними кільцями, скляним намистом та металевою пластинкою.

Таким чином, в міжвоєнний період на території Північної Буковини велися археологічні дослідження, а саме: було розгорнуто вивчення палеолітичних та енеолітичних пам'яток в регіоні, зроблено також спроби вивчення середньовічних старожитностей. Показово, що в цей час, крім румунських дослідників, значний внесок у вивчення археології краю зробили українські дослідники: Є. Лазар та О. Кандиба.

1. Буковинський центр археологічних досліджень при ЧНУ ім. Ю. Федьковича. Матеріали бронзового віку на Буковині // Науковий архів БЦАД. – Ф. 3. – Оп. 2. – Од. зб. 12. – 52 арк.
2. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 216. Чернівецький університет. – Оп. 3. – Спр. 518. – 13 арк.
3. ДАЧО. – Ф. 216. – Оп. 3. – Спр. 476. – 35 арк.
4. ДАЧО. – Ф. 844. – Оп. 1. – Спр. 12. – 12 арк.
5. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – 310 с.
6. Береговая Н. А. Палеолитические местонахождения СССР. – М.-Л., 1960. – 218 с.
7. Боднарюк М., Пивоваров С. Археологічні дослідження пам'яток Буковини Чеславом Амброжевичем // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці-Вижниця, 2011. – Т. 1 (31). – С. 19–25.
8. Войнаровський В. Свято літописного Василева // *Studia archeologica*. – 1993. – №1. – С. 86–87.
9. Кандиба О. Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища. – Чернівці, 2004. – 208 с.
10. Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. Буковина її минуле і сучасне. – Париж-Філадельфія-Дітройт, 1956. – 963 с.
11. Кетрару Н. А. Очерки истории археологии Молдовы. – Кишинев, 2005. – 88 с.
12. Лазар Є. Наукове значіння розкопок в Замості // *Час*. – 1936 (8 березня). – Ч. 2101.
13. Михайлина Л., Пивоваров С. Вивчення старожитностей Буковини в ХІХ – на початку ХХ ст. // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. – Київ-Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 242–249.
14. Михайлина Л., Пивоваров С. Наукова історична спадщина австрійських вчених про старожитності Буковини // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини ХІХ–початку ХХ століття. – Київ-Чернівці, 1999. – С.71–78.
15. Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961.
16. Пивоваров С., Чеховський І. Дослідник «Буковинської Трої» // Буковинський журнал. – 1994. – Ч. 1–2. – С. 14–15.
17. Пивоваров С., Іванчук В. Буковинський археолог Євзібій Лазар // Буковина – мій рідний край. Матеріали ІІ Історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці, 1997. – С. 37–40.
18. Пивоваров С. Дослідження старожитностей Буковини Євзібієм Лазарем // Постаті української археології. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 36–38.
19. Пивоваров С. Дослідження середньовічних старожитностей Буковини в другій половині ХІХ–на початку ХХ ст. // Наукові записки. Серія: Історія. – Тернопіль, 2004. – Вип.1. – С. 49–55.

20. *Пивоваров С. В.* Розвиток археологічної науки в Чернівецькому університеті (друга половина XIX ст.–2004 р.) // *VITA ANTIQUA*. Збірник наукових статей. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2009. – №7–8. – С. 34–37.
21. *Тимощук Б. О.* Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород, 1969.
22. *Тимощук Б. О.* Археологічні дослідження на Буковині за роки радянської влади // Розквіт економіки і культури Радянської Буковини: Матеріали конференції, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Львів, 1969. – С. 46–53.
23. *Тимощук Б. О.* Археологічні пам'ятки Чернівецької області. – Чернівці, 1970.
24. *Черныш А. П.* Палеолит и мезолит Приднестровья. – М., 1973. – 127 с.
25. *Черныш О. П.* Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту. – К., 1975. – 167 с.
26. *Черныш А. П.* Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. – М., 1977. – С. 7–77.
27. *Черныш О.* Археологічна діяльність Юрія Полянського // Постаті української археології. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 14–16.
28. *Ambrojevici C.* L'epoque neolithique de la Bessarabie du Nord-West // *Dacia*. – 1927–1932. – Bucuresti, 1933. – Т. III–IV. – Р. 23–37.
29. *Ambrojevici C., Popovici R.* Zamostea I am Ceremus. Eine neue jungpaleolitisch Fundstelle Nord-Rumaniens (vorlaufige mitteilung) // *Dacia*. – 1935–1936. – Bucuresti, 1938. – Т.V–VI. – S.23–39.
30. *Ambrojevici C.* Raport asupra cercetarilor si sapaturilor din judetul Hotin // Raport asupra activitatii stiintifice a muzeului national de antichitati in anii 1942 si 1943. – Bucuresti, 1944. – P. 11–12.
31. *Ambrojevici C.* Raport asupra cercetarilor si sapaturilor arheologice din Bucovina // Raport asupra activitatii stiintifice a muzeului national de antichitati in anii 1942 si 1943. – Bucuresti, 1944. – P. 44–45.
32. *Dumitrescu V.* Ceslav Enric Ambrojevici // Studii si cercetari de istorie veche. – 1957. – Т.VIII. – № 1–4. – P. 405–407.
33. *Grigorovita M.* Universitatea din Cernauti in perioada interbelica. – Suceava, 2005.
34. *Kandyba O.* Schipenitz – Kunst und Gerate eines neolitischen Dorfes. – Wien-Leipzig, 1937. – 129 s.
35. *Nandris I.* Satul nostru Mahala din Bucovina. – Sibiu, 2001. – 434 p.
36. *Rauhut L.* Wczesnosredniowieczne materially z terenow Ukrainy w panstwowym museum archeologicznym w Warszawie // *Materialy Wczesnosredniowieczne*. – 1960. – Т.V. – S. 231–260.
37. *Satco E.* Enciclopedia Bucovinei. – Suceava, 2004. – Vol. I. – 693 p.

**INVESTIGATIONS OF THE ARCHAEOLOGICAL ANTIQUITIES
IN BUKOVINA BETWEEN THE WORLD WARS**

The article examines the archaeological research conducted in Bukovina in the period between the world wars. The author describes the contribution of C. Ambrozhevych, E. Lazar, O. Kandyba to the studies of monuments with different chronology, as well as the random discoveries on the territory of the province.

Keywords: *Bukovina, archaeological antiquities, Paleolithic, Trypillja culture, Shypyntsi.*

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2012 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

УДК 902-05(437+477)

Володимир Петегирч

ПРАЗЬКО-ЛЬВІВСЬКА ГРУПА УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ: ЛЕВКО ЧИКАЛЕНКО ТА ІВАН БОРКОВСЬКИЙ

У статті розглянуто життєвий шлях і наукову діяльність двох представників празько-львівської групи українських археологів – Левка Чикаленка та Івана Борковського. Своїми дослідженнями вони внесли помітний вклад у розвиток української та європейської археологічної науки.

Ключові слова: *празько-львівська група, Л. Чикаленко, І. Борковський, українська та європейська археологія.*

Прага – колыскова української свободи,
політичний, науковий, культурний
осередок української духовності.

Олександр Олесь

У середовищі української наукової та творчої інтелігенції, яка після Першої світової війни волею історичних обставин змушена була покинути Україну та емігрувати в Чехословаччину, опинилася група науковців, які обрали своїм фахом одну з важливих ділянок історичної науки – археологію. Для археологічних студій у цій державі, зокрема в Празі, склалися дуже сприятливі умови. Місто було важливим центром археології, у якому молодим дослідникам відкривалися широкі можливості здобути ґрунтовні знання європейського рівня. На філософському факультеті Карлового університету Праги цією дисципліною опікувався всесвітньо відомий славіст Любор Нідерле, тут діяв також Державний археологічний інститут, а після перенесення Українського Вільного Університету (УВУ) з Відня до Праги у жовтні 1921 р. осередком української археологічної науки стала кафедра археології цього університету. Довгі роки (1921–1945) нею керував відомий український археолог, етнограф і мистецтвознавець Вадим Щербаківський. У Прагу В. Щербаківський (1876–1957) прибув вже сформованим та досвідченим вченим, і його вплив на представників молодшої генерації дослідників був особливо відчутним. Для його молодших колег Прага стала місцем формування їх як науковців, здобуття наукових ступенів та, разом зі Львовом, центрами основної наукової діяльності.

Обмінюючись з львівськими колегами інформацією про діяльність українських археологів міжвоєнного періоду у Празі, ми висловили здогадку про можливість існування празької школи української археології, взираючи на відомій школі української поезії, серед представників якої був також і археолог Олег Кандиба-

Ольжич. Цю думку розвинула у кількох своїх статтях відомий археолог Л. Крушельницька [8. С. 48–53; 36. Р. 377–388]. Видається доцільнішим все ж назвати їх празько-львівською групою, оскільки місцями їхньої головної наукової діяльності були Прага і Львів, де у значній мірі, а також у Кракові та Відні, зберігалися колекції археологічних джерел, які вони опрацьовували.

Празько-львівську групу українських археологів репрезентують, окрім В. Щербаківського, Левко Чикаленко (1888–1965), Ярослав Пастернак (1892–1969), Іван Борковський (1897–1976) та Олег Кандиба-Ольжич (1906–1944). По різному складався їхній життєвий шлях, наукова кар'єра, доля розкидала їх по різних світах та державах. У цій короткій розвідці хочемо представити двох археологів з цієї групи – Левка Чикаленка та Івана Борковського.

Ім'я, життєва і творча біографія **Левка Чикаленка** ще донедавна були мало відомі археологам, особливо повоєнного покоління. Багато років вони входили в реєстр заборонених і щойно тепер повернулися в українську археологічну науку.

Л. Чикаленко народився у с. Перешори на Херсонщині у сім'ї відомого українського політичного діяча, мецената української науки та культури Євгена Чикаленка [6. С. 3748–3749]. З 1907 р. він здобував вищу освіту у Лозанському університеті Швейцарії, де студіював геологію. У 1909 р. на запрошення відомого українського вченого, антрополога, археолога і етнографа Ф. Вовка, який очолював тоді відділ слов'янської археології та етнографії Російського музею в Петербурзі і водночас був професором Петербургського університету, Л. Чикаленко став його асистентом і продовжував навчання на природничому факультеті, де вивчав географію. Інтерес до археології все ж перемиг, і молодий дослідник присвятив їй найвагомішу частину свого життя.

Особливе зацікавлення проявив дослідник до ранніх епох та культур в Україні, зокрема палеолітичних пам'яток та трипільської культури. Разом зі своїм вчителем брав участь у наукових подорожах та розкопках. Ще студентом самостійно досліджував відому палеолітичну стоянку поблизу с. Городок на Волині. Його наукову кар'єру визначили розкопки знаменитої Мізинської стоянки доби пізнього палеоліту на Чернігівщині, здійснені спільно з Ф. Вовком впродовж 1912–1915 рр., та самостійно у 1916 р. [2; 22. С. 112–119]. За порадою Ф. Вовка і при підтримці російського мистецтвознавця М. Ростовцева Л. Чикаленко взявся за вивчення серії кістяних виробів з цієї пам'ятки, оздоблених своєрідним гравірованим орнаментом.

Жовтневий переворот перервав його наукову працю, і він зосередився на політичній діяльності, яку розпочав ще в студентські роки, будучи активним членом Головної Ради, яка координувала діяльність українських студентських гуртків у Петрограді [3. С. 344–345]. У часи боротьби за українську державність Л. Чикаленко був діячем Української соціал-демократичної робітничої партії, членом Української Центральної Ради (секретар) [21. С. 176, 198, 201, 208, 240]. У 1920 р. після поразки визвольних змагань він емігрував у Польщу. У Варшаві Л. Чикаленко

опрацює археологічні матеріали з України у музеї ім. Е. Маєвського. У 1922 р. він перебирається до Праги, де готує свою дисертацію в Українському Вільному Університеті, здійснює наукові подорожі до Відня, Брно, вивчає музейні збірки. У 1923 р. вчений захищає у Празі докторат, у якому використовує переважно матеріали з Мізіна, доповнюючи їх європейськими палеолітичними знахідками [23]. Л. Чикаленко став чи не першим українцем, який здобув ступінь доктора філософії зі спеціальності «археологія». Під час перебування у Чехословаччині дослідник займався також викладацькою та науковою діяльністю у Празькому Високому Педагогічному інституті та Чеському Національному музеї [7. С. 132–139]. Він зацікавився, зокрема, так званими культурами моравської мальованої кераміки, встановив їх зв'язок з трипільською культурою України, висунув оригінальну теорію про походження та еволюцію орнаментальних мотивів, в якій доводив, що абстрактна волюта набрала форму конкретної тварини на трипільській кераміці – вівіфікаціонізм [7; 13; 25]. У 1926 р. Л. Чикаленко переїхав у Францію, а в 1928 р. знову повернувся до Польщі. Вивчаючи різні матеріали з України у музеях Польщі, він опрацював трипільську кераміку з розкопок відомої пам'ятки у с. Більче-Золоте на Тернопільщині. Результати цього дослідження були опубліковані в окремому збірнику [24. С. 113–119]. Вчений підтримував активні наукові контакти з польськими археологами, прикладом чого можна вважати його статтю, присвячену стилістичному аналізу орнаментів на трипільській кераміці з Шипинців, що була надрукована у збірнику пам'яті В. Деметрикевича [32. С. 123–134].

Л. Чикаленко проявив себе також як громадський діяч, він зібрав багато розповідей колишніх в'язнів Соловецьких островів, яким пощастило утекти, і опублікував у Варшаві в 1931 р. збірник спогадів «Соловецька каторга».

Під час війни Л. Чикаленко працював у Львові, вивчав кераміку трипільської культури зі збірки музею Наукового Товариства ім. Шевченка, дійсним членом якого став ще у 1932 р. У 1943 р. він виїхав до Німеччини, брав активну участь у діяльності Української Вільної Академії Наук (дійсний член з 1945 р.). Доля занесла його у США, де якийсь час змушений був працювати прибиральником у шпиталі, згодом займався розробкою теоретичних проблем первісного мистецтва [7]. Помер Л. Чикаленко в 1966 р. у Нью-Йорку. У 1998 р. його прах перепоховали у Перешорах, розвіявши над столітньою грушею, на яку він залазив у дитинстві, половину попелу опустили у могилу на сільському кладовищі.

У науковій біографії Л. Чикаленка один цікавий епізод його досліджень став ширше відомим щойно недавно. Маємо на увазі перші археологічні розкопки літописного Червена, проведені ним як професійним археологом з 15 липня по 15 серпня 1940 р. Про цю сторінку його наукової діяльності збереглися тільки уривкові дані. Насамперед про цей факт повідомили тогочасні популярні часописи [4; 11]. Коротко згадує про ці дослідження К. Яжджевський на підставі інформації, яку передав йому В. Антоневич, отримавши її від Л. Чикаленка після завер-

шення робіт у Червені [34. С. 67–91]. Декілька кістяних виробів з цих розкопок опублікував О. Ратич, правда не згадуючи з відомих причин автора досліджень [19. С. 119–131]. Відомості Л. Чикаленка про дослідження Червена, передані листом від 1 вересня 1960 р., використав відомий український археолог Я. Пастернак у своїй монографії, присвяченій археології України [13], згадують про них також наступні дослідники цього літописного міста [33. С. 303–305]. Повний звіт Л. Чикаленка про розкопки у літописному Червені віднайдено у машинописному варіанті в архіві Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 1991 р. [14. С. 26–27; 18. С. 636–637; 26. С. 621–635]. На превеликий жаль, при ньому не збереглися таблиці з рисунками археологічних знахідок та фотоілюстрації.

Свою працю Л. Чикаленко підготував у Холмі, про що свідчить згадка про це місто та особистий підпис вченого, поставлені ручкою в кінці звіту [37. С. 313–314]. Для всіх, хто цікавиться проблемою червенських міст і особливо для археологів, які й зараз продовжують дослідження Червена, опублікований звіт Л. Чикаленка допоможе приблизно локалізувати місця його розкопок, визначити особливості та потужність культурних нашарувань на цих ділянках і використати матеріали цих досліджень при повному опрацюванні результатів довголітнього археологічного вивчення славного колись міста.

Достойне місце серед когорти вчених празько-львівської групи займає **Іван Борковський** (1897–1976). І. Борковський народився 8 вересня 1897 р. у с. Чортовець Городенківського р-ну Івано-Франківщини. Після Першої світової війни емігрував до Чехословаччини, де у 1920 р. закінчив гімназійні студії та два семестри Вищої педагогічної школи. З 1922 р. він навчався на філософському факультеті Карлового університету Праги, де студіював археологію у всесвітньо відомого славіста Любора Нідерле. Разом з ним слухачами семінару цього професора були Я. Пастернак – найвидатніший дослідник княжого Галича, чеські археологи, згодом академіки Я. Філіп, Я. Бем, серб М. Хрбіч та інші [15. С. 86; 17. С. 7].

У 1929 р. І. Борковський захистив дисертацію, присвячену ранньому неоліту, зокрема культурі шнурової кераміки в Центральній Європі та Україні. Вчений успішно працював на кафедрі археології Українського Вільного Університету, брав участь у міжнародних форумах, зокрема археологічному з'їзді у Берліні, конгресах у Парижі та Лондоні, міжнародному з'їзді славістів 1934 р. у Варшаві, українських наукових з'їздах 1926 та 1932 рр. у Празі.

З 1925 р. І. Борковський став активним учасником археологічного вивчення Празького граду і після повернення Я. Пастернака до Львова фактично продовжив його справу з дослідження Праги та її околиць, присвятивши цьому завданню найвагомішу частину свого творчого життя. У найважчі для Українського Вільного Університету роки (1938–1945) був його ректором, налагодив тісні контакти з українськими археологами [Докл. див.: 20. С. 452]. Вчений часто рецензував і реферував наукові праці І. Левицького, О. Лещенка, Я. Пастернака, М. Рудинського,

М. Сібільова, М. Брайчевського та інших дослідників, з великим жалем відгукнувся на трагічну смерть талановитого львівського археолога та мистецтвознавця Богдана Януша. У 1933 р. за рекомендацією Я. Пастернака І. Борковського обрали дійсним членом Історично-філософічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові [12. С. 637].

Великою науковою заслугою вченого стало вивчення ранньослов'янської кераміки з Праги і виділення так званого празького типу, як доказу найдавнішого достовірно слов'янського заселення у Центральній та Східній Європі. У 1940 р. у Празі він опублікував монографію на цю тему [27], що в умовах німецької окупації і пропаганди германських концепцій давньої європейської історії було сміливим кроком вченого. Відомий український археолог, дослідник слов'янського етногенезу В. Баран писав, що ця його праця «була тим першим променем, який освітив темряву, що довго вкривала ранне середньовіччя в слов'янській археології і дала поштовх до нових розшуків старожитностей слов'ян середини I тис. н. е.» [1. С. 11–12]. Ще й сьогодні археологи послуговуються науковими визначеннями «празький тип», «празька культура», які були запропоновані І. Борковським.

Довголітні дослідження Празького граду були узагальнені вченим у докторській дисертації «Празький град у світлі нових досліджень», яку він захистив у 1961 р. в Інституті археології Чехословацької Академії наук. У списку праць вченого головне місце займає саме Празький замок як найцінніша для чехів пам'ятка виникнення й розвитку чеської держави. Йому він присвятив більше півсотні досліджень і в т. ч. кілька монографій [28; 30; 31].

Крім Празького граду, дослідник провів розкопки Лівого Градця, які були опрацьовані у монографії, надрукованій у 1965 р. [29]; вивчав пам'ятки римської доби, кельтську пластику, поховальний обряд слов'ян та ін. [Див. бібліографію праць вченого: 39. S. 535–540; 40. S. 555].

У науковому доробку І. Борковського майже десяток монографій та біля 200 статей, оглядів, рефератів, рецензій чеською, німецькою, українською, англійською та французькою мовами. Вони присвячені питанням первісної та ранньосередньовічної археології і визнані у науковому світі.

Оцінюючи внесок українця І. Борковського у чеську археологію і, зокрема, археологію Праги, мимоволі згадуємо чеха Вікентія Хвойку, який у кінці XIX–на початку XX ст. проводив успішні археологічні дослідження в Україні, здійснив видатні відкриття у Києві, став першовідкривачем унікальних трипільської, зарубинецької та черняхівської культур.

Наукова діяльність І. Борковського, його життєвий і творчий шлях – яскраве свідчення взаємозв'язків українського і чеського народів. У тісній взаємодії та взаємозбагаченні творилася наукова і культурна спадщина слов'янських народів, чудовим взірцем якої є діяльність видатного археолога з Прикарпаття, українця Івана Борковського.

У 1967 р. наукова громадськість Чехословаччини відзначила 60-літній ювілей вченого спеціальним випуском двох археологічних часописів, статтями академіка Я. Філіпа про життєвий і творчий шлях дослідника, бібліографією його праць [Див.: 35. S. 429–432; 39. S. 535–540; 40. S. 555]. Завдяки старанням багатьох дослідників з України та Чехії, представників влади, митців, меценатів, земляків вченого з Прикарпаття у 2007 р. вперше в Україні відбулося святкування 110-ї річниці з дня народження І. Борковського, відкрито пам'ятник та музей у с. Чортовець, випущено монографію, присвячену науковій та громадській діяльності вченого [9], проведено наукові конференції в Чернівецькому та Прикарпатському університетах та інші заходи [Докл. див.: 10. С. 516–518].

Діяльність українських археологів празько-львівської групи – це яскраве явище української та європейської науки. Археологи-українці зробили значний внесок до національної скарбниці, розвивали українську і європейську археологію, знайомили світ з унікальним феноменом українства і тим самим збагачували європейську науку і культуру.

Осягнення великої спадщини українських археологів, представників празько-львівської групи, всебічна її оцінка дозволяють поступово інтегрувати її в загальноукраїнську наукову сферу, роблять її надбанням українського народу. У цій важливій справі вже багато зроблено, підготовлено низку досліджень, захищено дисертації, присвячені науковій і громадській діяльності Я. Пастернака (І. Коваль) та І. Борковського (Я. Левкун). Та ще більше належить зробити для об'єктивного неупередженого аналізу насамперед наукової спадщини археологів з празько-львівської групи.

Не завжди у їх діяльності все складалося так безхмарно, як це доволі часто представляють у сучасних дослідженнях. З другої пол. 20-х рр. ХХ ст. виникали фінансові труднощі, скорочувалися дотації з боку чехословацького уряду. В середовищі наукової еміграції продовжувалися і час від часу загострювалися старі антипатії, боротьба та ворожнеча, які не обминули і археологів. У період ректорства в УВУ І. Борковського склалися погані взаємовідносини з В. Щербаківським. У студентському журналі, що виходив у Празі, ректор написав образливу статтю про свого старшого колегу, яка викликала нездорову атмосферу серед української наукової еміграції [Докл. див.: 5. С. 128–129]. Відомо, що всілякі життєві конфліктні ситуації, антипатії, нездорова конкуренція завжди існували, існують та будуть існувати у наукових середовищах. Попри це найголовнішим став науковий здобуток українських археологів празько-львівської групи, серед яких почесне місце належить Левкові Чикаленку та Іванові Борковському.

1. *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – Київ, 1972. – 244 с.
2. *Бибиков С. Н.* Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. – Киев, 1981.
3. *Гермайзе О.* Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. – Київ, 1926. – Т. I. – С. 344–345.
4. *Гр. Я.* Розкопки в Чермні // Ілюстровані вісті. – Краків, 1940. – Ч. 4.
5. *Домбровський О.* Спомини. – Нью-Йорк–Львів–Острог, 2009. – 373 с.
6. *Енциклопедія українознавства.* Словникова частина. – Париж–Нью-Йорк, 1984. – С. 3748–3749.
7. *Іванівська Т.* Чикаленко Л. Є. як археолог // Український історик. – 1970. – Т. 1–3 (25–27). – С. 132–139.
8. *Крушельницька Л.* Українські археологи в еміграції (В. Щербаківський, Л. Чикаленко, І. Борковський) // III міжнародний конгрес україністів 26–29 серпня 1996 р. Історія, ч. I. Тези та повідомлення. – Харків, 1996. – С. 48–53.
9. *Левкун Я.* Археолог Іван Борковський: повернення у славі в Україну. – Снятин, 2007. – 232 с.
10. *Левкун Я.* Вшанування Івана Борковського в Україні // МДАПВ. – 2010. – Вип. 14. – С. 516–518.
11. *Ольхівський Б.* Де орли в землю вгрузли // Наші дні. – Львів, 1943. – Ч. 2.
12. *Падох Я.* Археолог Іван Борковський: дослідник Празького королівського замку // Harvard Ukrainian Studies. – 1979–1980. – Vol. III/IV. – Part 2. – P. 627–637.
13. *Пастернак Я.* Археологія України. – Торонто, 1961. – 789 с.
14. *Петегирич В.* Археолог Левко Чикаленко // Постаті української археології. МДАПВ. – 1998. – Вип. 7. – С. 26–27.
15. *Петегирич В.* Іван Борковський – видатний археолог з Прикарпаття // Постаті української археології. МДАПВ. – 1998. – Вип. 7. – С. 86–87.
16. *Петегирич В., Павлів Д.* Археологія у дослідженнях членів НТШ // Записки НТШ. – 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 412–426.
17. *Петегирич В., Павлів Д., Филипчук М.* Ярослав Пастернак і українська археологія // Studia archaeologica. – 1993. – Ч. 1. – С. 7–11.
18. *Петегирич В., Филипчук М.* Лев Чикаленко. Післямова // ЗНТШ. – 1998. – Т. ССХХХV. – С. 636–637.
19. *Ратич О. О.* Древньоруські вироби з кості і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель // МДАПВ. – 1959. – Вип. 2. – С. 119–131.
20. *Романюк Т.* Наукова діяльність Івана Борковського в Чехословаччині // МДАПВ. – 2008. – Вип. 12. – С. 448–453.
21. *Українська Центральна Рада.* Документи і матеріали у двох томах. – Київ, 1996. – Т. I. – С. 176, 198, 201, 208, 240.
22. *Франко О. О.* Археологічні дослідження Федора Кіндратовича Вовка // Археологія. – 1992. – №2. – С. 112–119.

23. *Чикаленко Л.* Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби. – Прага, 1923.
24. *Чикаленко Л.* Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки. Більче–Золоте // Трипільська культура на Україні. – Київ, 1926. – Т. I. – С. 113–119.
25. *Чикаленко Л.* Вівіфікаціонізм. – Прага, 1938. Окрема відбитка.
26. *Чикаленко Лев.* Справоздання з розкопок в околицях стародавнього Черв на влітку 1940 року // ЗНТШ. – 1998. – Т. ССXXXV. – С. 621–635.
27. *Borkovský I.* Staroslovanská keramika ve střední Evropě. Studie k počátkům slovanské kultury. – Praha, 1940. – 113 s.
28. *Borkovský I.* O počatcích Pražského hradu a o nejstarším kostele v Praze. – Praha, 1949. – 94 s.
29. *Borkovský I.* Levý Hradec. Najstarší sídlo Přemyslovců. – Praha, 1965. – 91 s.
30. *Borkovský I.* Pražský hrad v době přemyslovských knížat. – Praha, 1969. – 164 s.
31. *Borkovský I.* Svatojiřska bazilika a klášter na Pražském hradě. – Praha, 1975. – 164 s.
32. *Сикаленко Л.* Die Bedeutung der Schipenitzer Ansiedlung für das Verständnis der ukrainischen bemalten Keramik // Księga pamiątkowa W. Demetrykiewicza. – Warszawa, 1931. – S. 123–134.
33. *Gurba J.* Ośrodek osadniczy Czerwna (Czerwienia) w świetle najnowszych badań archeologicznych // RP. – 1987. – T. 24–25. – S. 303–305.
34. *Jazdzewski K.* Ogólne wiadomości o Czerwnie–Czerwieniu // Archeologia Polski. – 1959. – T. IV. – Z. 1. – S. 67–91.
35. *Filip J.* Ivan Borkovský // Archeologické rozhledy. – 1967. – XIX. – Č. 4. – S. 429–432.
36. *Krushel'nyts'ka L.* «Prague School» in Ukrainian Archaeology // Russian, Ukrainian and Belorussian Emigration between the World Wars in Czechoslovakia. Results and Perspectives of Contemporary Research. Holdings of the Slavonic Library and Prague Archives. – Praha, 1995. – P. 377–388.
37. *Petehyrycz W., Fylypczuk M.* Pierwszy badacz łatopisowego Czerwienia w 110 rocznicę urodzin // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – III. Lublin–Chełm–Zamość, 1998. – S. 313–314.
38. *Piotrowska D.* Z działalności instytucji II Rzeczypospolitej chroniących zabytki archeologiczne na Zachodniej Ukrainie // Przegląd Archeologiczny. – 2006. – T. 54. – S. 61–97.
39. *Rataj J.* Seznam prací dr Ivana Borkovského // Archeologické rozhledy. – 1967. – XIX. – Č. 4. – S. 535–540.
40. *Rataj J.* Doplněk k bibliografii prací PhDr Ivana Borkovského, DrSc. // Archeologické rozhledy. – 1976. – XXVIII. – Č. 5. – S. 555.

Volodymyr Petehyrych

**PRAHA-LVIV GROUP OF UKRAINIA ARCHAEOLOGISTS BETWEEN
THE WORLD WARS: LEVKO CHYKALENKO AND IVAN BORKOVSKY**

The article describes the career and scientific activities of two participants in the Praha-Lviv group of Ukrainian archaeologists – Levko Chykalenko and Ivan Borkovsky. Their studies aided much to the development of Ukrainian and European archaeological sciences.

Key words: *Praha-Lviv group, Levko Chykalenko, Ivan Borkovsky, Ukrainian and European archaeology.*

Стаття надійшла до редколегії 06.06.2013 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

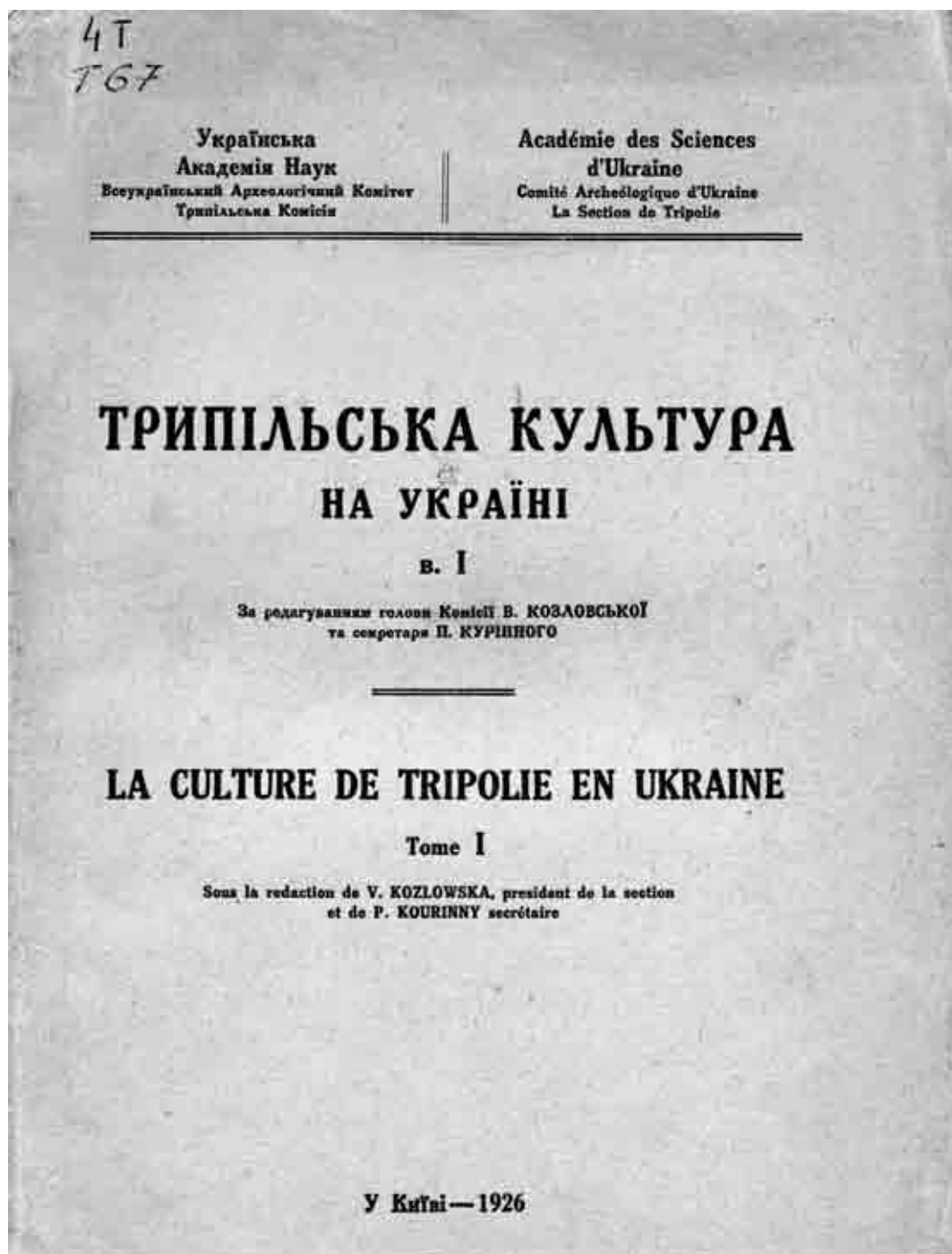

Рис. 1. Збірник зі статтею Л. Чикаленка про кераміку трипільської культури з Більча-Золотого.

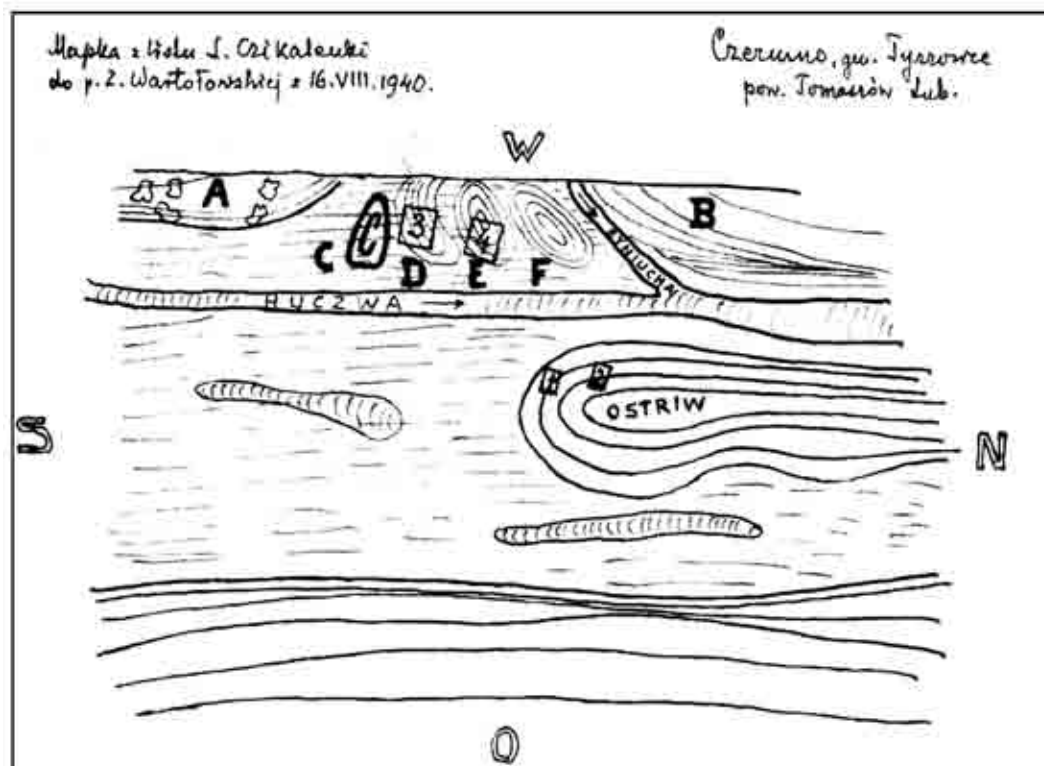

Рис. 2. Рисунок Л. Чикаленка з листа до С. Вартоловської від 16.08.1940.

А – довгий вал;

В, Д, Е, F – частини комплексу Червена, розташовані на підвищеннях;

С – городище;

1-4 – зондажі Л. Чикаленка [38].

Рис. 3. Іван Борковський з донькою Тетяною. Прага, 50-ті роки ХХ ст.

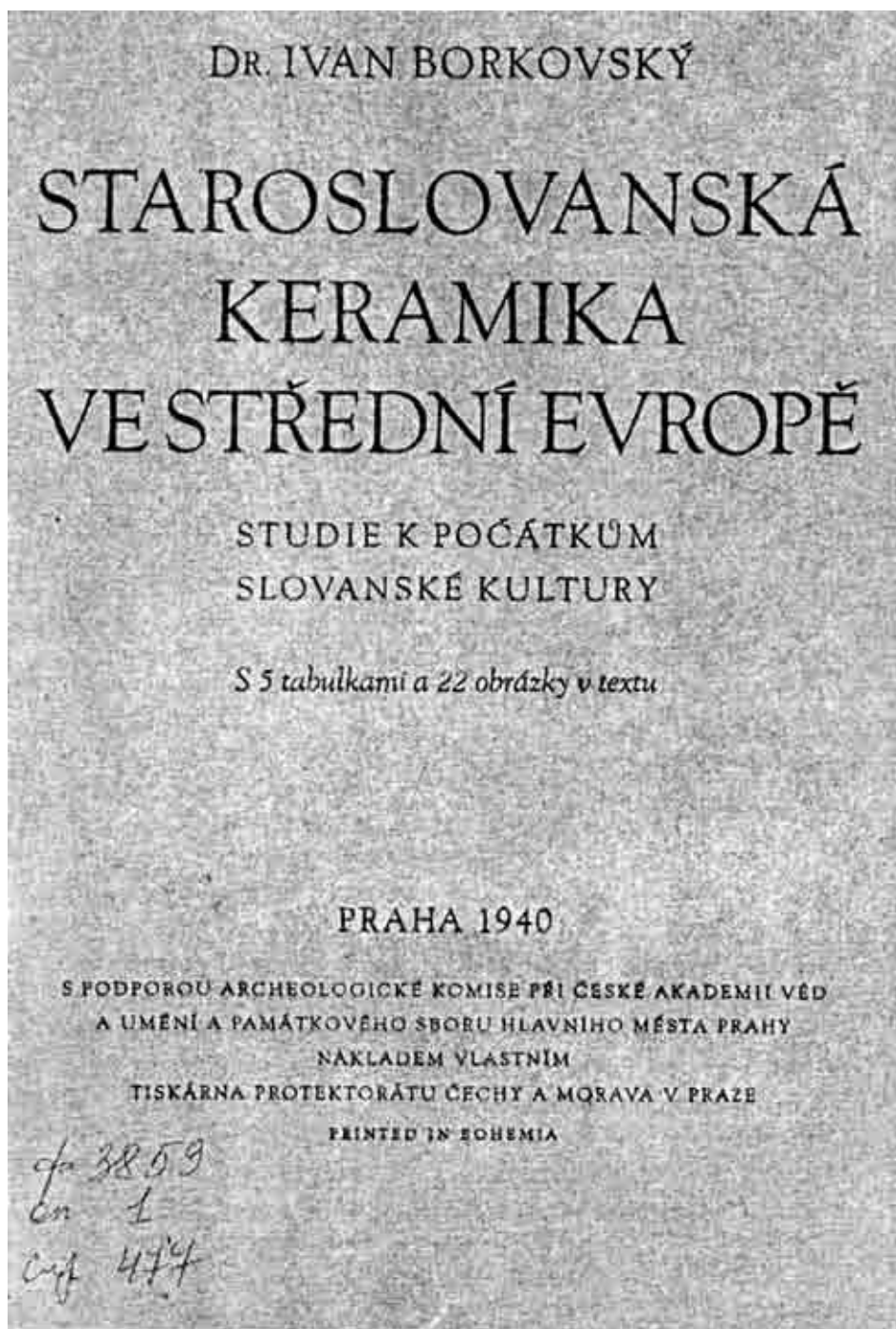

Рис. 4. Титульна сторінка праці І. Борковського про кераміку празького типу.

УДК 902-05Е.Булянда:378.4(477.83-25)«1918/1939»

Наталія Білас

ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ ЕДМУНДА БУЛЯНДИ

У статті, приуроченій 130-тій річниці від дня народження професора кафедри археології та історії матеріальної культури Львівського університету Едмунда Булянди, розглянуто його наукову, педагогічну та адміністративну діяльність у Львівському університеті.

Ключові слова: Львівський університет, Е. Булянда, класична археологія, міжвоєнний період.

Знаковою постаттю в історії розвитку археологічної науки у Львові та в діяльності Львівського університету першої половини ХХ ст. був відомий знавець античного мистецтва археолог Едмунд Булянда (1882–1951).

Е. Булянда народився 28 жовтня 1882 р. у м. Кракові. У 1907 р. обоє батьків – Ян та Йоанна (дівоче прізвище – Марек) – померли. Сиротами залишилося четверо їхніх синів, однак попри це усі вони здобули вищу освіту та зробили непогану кар'єру. Так, заповнюючи у 1950 р. персональну анкету, Е. Булянда пише в ній про Леопольда – пенсіонера, колишнього начальника відділу в Міністерстві скарбу, Юзефа – адвоката в Закопаному та Юліуша – начальника відділу Міністерстві праці та соціальної політики [1. Арк. 9].

У 1902 р. Едмунд Булянда закінчив гімназію св. Анни у Кракові і розпочав навчання як звичайний слухач на філософському факультеті Ягеллонського університету (Краків, 1.10.1902 р.–31.03.1907 р.), де 1 квітня 1908 р. захистив докторат на тему «Strzał mistrzowski Odysseusza» під керівництвом професора Пйотра Беньковського і став доктором філософії (спеціалізація – історія мистецтва). Відмітимо, що свого часу П. Беньковський (1865–1925), один з основоположників польської класичної археології, навчався у Львівському університеті, де, завдяки проф. Людвіку Цвіклінському (1852–1942), і зацікавився класичною археологією. Напевно, є якась закономірність у тому, що саме П. Беньковському судилося стати учителем другого, після Кароля Гадачека, професора кафедри археології Львівського університету. Сам Е. Булянда згодом з повагою та теплотою згадував про свого наставника проф. П. Беньковського [6; 12].

Після закінчення Ягеллонського університету Е. Булянда, як урядовий стипендіат Австрійського археологічного інституту (Відень), отримуючи 3 тис. корон в рік, студіював у Відні у проф. Райша і Борманна (1908/1909), в Берліні у проф. Льошке і Шухгарда (1909/1910), в Римі у проф. Дельбрека, Льови і Ланціані (1910/1911), а також у Мюнхені, Лондоні, Парижі, Неаполі та Афінах (1911–1913). Довший час

опрацював матеріали у краєзнавчому музеї в Сараєво (1909–1910), здійснив наукову подорож Італією (1910–1911), Грецією, відвідав Західну Африку та північ Малої Азії (1911–1913). Як член урядової археологічної комісії (1909–1913) брав участь у розкопках Австрійського археологічного інституту в Ефесі (1911) та Еліді (1912). У 1913 р. став членом-кореспондентом Австрійського археологічного інституту та, на основі праці «Przyczynek do historii genów Stanisława Augusta», габілітувався у Ягеллонському університеті [3. Спр. 174, арк. 6, 55; 1. Арк. 14, 17].

25 вересня 1913 р. наказом міністра культури і освіти д-р Е. Булянда був призначений приват-доцентом класичної археології філософського факультету Ягеллонського університету; декан проф. Ян Лось листом від 11 жовтня 1913 р. інформує його про це призначення і просить швидко надіслати програму занять на півріччя [1. Арк. 26]. Працював також Е. Булянда заступником вчителя в III державній гімназії (1.02.1914 р. – 28.02.1915 р.) та гімназії св. Яцка (1.03.1915 р.–30.11.1916 р.) у Кракові [3. Спр. 174, арк. 6, 55, 60, 72, 147].

5 липня 1916 р. Рада професорів філософського факультету Львівського університету (проф. Йоган Балоз-Антоневич, Броніслав Кручкевич, Юзеф Семірадський, Станіслав Закшевський і декан Станіслав Толлочко) вирішила рекомендувати приват-доцента класичної археології Ягеллонського університету Е. Булянду на посаду надзвичайного (екстраординарного) професора класичної археології кафедри археології та історії матеріальної культури та директора інституту археології Львівського університету [3. Спр. 174, арк. 6; 4. Спр. 793, арк. 119].

14 листопада 1916 р. імператор (25 листопада 1916 р. міністр освіти і віровизнань) надали Е. Булянді звання надзвичайного професора [3. Спр. 174, арк. 5, 11–14]. З 1 грудня 1916 р. він приступив до виконання своїх обов'язків у Львівському університеті, отримуючи річну зарплату в сумі 4888 корон [3. Спр. 174, арк. 16]. Окрім цього, за керівництво археологічним семінаром він отримав ще 600 корон (по 300 корон за кожне півріччя) [3. Спр. 174, арк. 23–24, 31].

У 1919 р. Варшавський університет запрошує Е. Булянду обійняти посаду звичайного професора класичної археології, але на прохання Львівського університету 26 листопада 1919 р. відкликає цю пропозицію [3. Спр. 174, арк. 41]. Доволі цікавою є аргументація, викладена Радою професорів філософського факультету Львівського університету у листах від 3 листопада 1919 р. до декана філософського факультету Варшавського університету та Міністерства освіти і віровизнань про недоцільність переведення Е. Булянди до Варшави, але необхідність надання йому звання звичайного професора Львівського університету. Констатуючи, що професорсько-викладацький склад Львівського університету (як і Варшавського та Познанського) суттєво зменшився, Львівський університет визнає за необхідне зберегти хоча б існуючі професорські кадри. Окрім цього, Східна Галичина є багатою на археологічні пам'ятки, для дослідження котрих потрібний кваліфікований археолог. І якщо у Польщі праісториків взагалі мало, то в Східній Галичині їх немає зовсім, тому професора Е. Булянду, який має досвід самостійних археологічних

досліджень, немає у Львові ким замінити. Для того, аби проф. Е. Булянда залишився у Львові, Рада професорів філософського факультету Львівського університету одночасно звернулася до філософського факультету Варшавського університету з проханням відкликати свою пропозицію, і до Міністерства освіти та віровизнань з проханням клопотати перед керівником держави про призначення Е. Булянди звичайним професором класичної археології Львівського університету [3. Спр. 174, арк. 39, 39 зв., 40, 41].

2 січня 1920 р. Ю. Пілсудський затвердив Е. Булянду звичайним професором класичної археології філософського факультету (рескрипт Міністерства віровизнань та освіти від 15 січня 1920 р.), призначивши йому наступні щомісячні виплати: 1300 марок¹ зарплати, 250 марок доплати за інфляцію, 150 марок доплати на житло та 100 марок доплати за керівництво археологічним семінаром [3. Спр. 174, арк. 42].

24 січня 1925 р. Президент Речі Посполитої (17 лютого 1925 р. Міністерство віровизнань та освіти публічної) затвердив Е. Булянду звичайним професором класичної археології гуманістичного факультету Львівського університету. Його обов'язки та оплата праці залишалися без змін [3. Спр. 174, арк. 79]. На посаді звичайного професора кафедри класичної археології Е. Булянда залишався до вересня 1939 р. [4. Спр. 825, арк. 33], маючи IV службовий ступінь згідно величини винагороди [1. Арк. 3].

У Львові Е. Булянда спочатку мешкав на вул. 3 травня (тепер – вул. Січових стрільців) 21, а у 1933/1934 н. р. переїхав на вул. Баденіх (зараз – вул. Рилєєва) 12. Зауважимо, що адреса на вул. Баденіх, скоріш за все, це не тільки місце проживання Е. Булянди, оскільки в анкеті, заповненій ним у Вроцлаві 11 травня 1946 р., у графі «Фінансове становище/маєтки» зазначено: «володію разом із дочкою кам'яницею у Львові» [1. Арк. 6]. Цікавим нам видається і той факт, що принаймні у 1935/1936 н. р. як адреса проживання ад'юнкта Івана Старчука також фігурує вул. Баденіх 12 (у наступному навчальному році він уже переїхав на вул. Глибока 18) [41. S. 66; 38. S. 72].

Однак повернімося знову до 1916/1917 н. р., коли на філософському факультеті 1 грудня 1916 р. приступив до виконання своїх обов'язків надзвичайний професор Е. Булянда. У першу чергу він взявся до впорядкування Інституту археології, котрий, як довідуємося з офіційних документів, після несподіваної та трагічної смерті проф. Кароля Гадачека дістався йому у не найкращому стані. Налагодження роботи закладу забрало доволі багато часу і зусиль, зокрема впорядкування бібліотеки і збірки [3. Спр. 174, арк. 40]. Значно пізніше, рекомендуючи Е. Булянду на посаду професора кафедри класичної археології Вроцлавського університету, декан гуманістичного факультету цього вузу Єжи Ковальські напише: «коли став професором кафедри класичної археології у Львівському університеті, мусів розпочати від початку працю з організації цього закладу, бо після свого попередника, який займався більше праісторією, отримав лише 117 книжок. Праці цій не сприяла спочатку війна, а потім період інфляції» [1. Арк. 16].

¹ 100 марок дорівнювало тоді 142 коронам 80 грошам [3. Спр. 174, арк. 44].

Лише 19 лютого 1920 р. звичайний професор Е. Булянда отримав від Міністерства визнань релігійних та освіти публічної одноразову дотацію на поповнення бібліотеки кафедри класичної археології (10 тис. корон) та закупівлю обладнання для Інституту класичної археології (також 10 тис. корон) [3. Спр. 174, арк. 44]. Однак і надалі матеріальне становище університету залишалося скрутним. Так, у звіті декана гуманістичного факультету за 1926/1927 н. р. зазначено, що загальної кількості студентів і вільних слухачів становить 2506 осіб. При цьому особливо наголошено на тому, що проблемою всіх наукових закладів факультету є відносно дуже бідна матеріальна база (це стосується як наукового, так і внутрішнього обладнання), що перешкоджає приймати усіх бажаючих займатися. На підтвердження наведено звіти по деяких закладах, зокрема і кафедрі класичної археології: «керівник проф. Булянда, доктор Яніна Орошувна – старший асистент, доктор Казимир Міхаловський – молодший асистент. Семінар нараховував 31 чоловік, заняття відділу А – 81 учасник, заняття відділу Б – 83 учасники. Рефератів на семінарі виконано 5, з них один визнаний за докторський. Надруковано роботи Булянди, Міхаловського і Орошувни. Нові здобутки – 11 книг і публікацій». Оскільки інші кафедри або взагалі не подали звітів (наприклад, кафедра праісторії), або ж навели тільки персональний склад [4. Спр. 1129, арк. 30–33], тому зробити якийсь порівняння складно. Також з невідомих причин немає звіту кафедри класичної археології за попередній 1924/1925 н. р. [4. Спр. 978, арк. 51].

Попри це вважаємо, що заклад, очолюваний Е. Буляндю, який добре розумівся на фінансових і господарських справах, перебував у не найгіршому становищі. Як згадує Казімеж Маєвський, стараннями Е. Булянди кафедра класичної археології отримала чудові просторі приміщення в колишньому будинку Галицького сейму, а скромна колекція гіпсових копій перетворилася у солідну збірку, збагачену і привезеними з-за кордону раритетами. Швидко поповнювалася і бібліотека, в якій не тільки були найважливіші серії археологічних часописів і періодичних видань, а й усі можливі нові монографії. Цікаво, що Е. Булянда дбав про поповнення кафедральної бібліотеки, намагаючись в першу чергу купувати ті видання (часом дуже дорогі), які були необхідні його учням для написання докторських чи габілітаційних робіт [14. S. 6].

Як результат, у 1939 р. кафедра класичної археології займала чотири приміщення загальною площею 175 м². Перше приміщення – кімната професора і зал засідань семінару; друге – кімната асистента і збірка діапозитивів, негативів, місце збору знахідок; третє – бібліотечний зал із майстернею для студентів на 26 місць і зал засідань археологічних занять; четверте – кімната асистента разом із збіркою фотографій, гіпсових відбитків (відливів), таблиць. Щорічний бюджет кафедри приблизно становив 5 тис. злотих, які покривали її найскромніші потреби. Окрім цього іноді були і одноразові дотації, наприклад, рішенням бюджетної комісії гуманістичного факультету (Е. Булянда – її член) по розподілу загальнофакультетської дотації в розмірі 900 злотих, асигнованої на квартал січень-березень 1927 р., семінар

класичної археології отримав найбільшу суму – 150 злотих, а інші – по 75, лише антропології – 25, а музикології – 125 злотих [4. Спр. 1038, арк. 30]. У 1927/1928 н. р. заклад класичної археології отримав дотацію в сумі 500 злотих на закупівлю меблів, загалом же на факультет було виділено 6 тис. злотих, розділених порівну між 12 закладами [4. Спр. 1038, арк. 31]. На початку 1930 р. Інститут класичної археології отримав дотацію в сумі 6 тис. злотих [3. Спр. 174, арк. 122], а найбільшим фінансовим надходженням була одноразова дотація на суму 50 тис. злотих, отримана в 1938 р. для закупівлі часописів та літератури [4. Спр. 881, арк. 39]. Саме на ці кошти було закуплено для кафедральної бібліотеки літератури загальною кількістю 102 позиції в 156 томах (50 праць в 91 томі та 52 пронумеровані часописи в 65 томах). Разом з тим сама кафедральна бібліотека надавала ілюстративний матеріал для Державного видавництва шкільних книжок, до видавництв «Filamatu» і до «Przeglądu Klasycznego». За межі кафедри було позичено з бібліотеки 97 томів, з яких 73 на інші кафедри університету, а 24 – для наукових інституцій поза його межами (22 у Львові і 2 поза ним) [4. Спр. 1616, арк. 28].

У 1938/1939 н. р. заняття з класичної археології відвідувало 78 студентів (28 учасників археологічного семінару, 21 учасник археологічних вищих занять, 29 учасників археологічних нижчих занять) [4. Спр. 1616, арк. 26], тоді як на кафедрі праісторії, наприклад, записалося тільки шість чоловік на праісторичний семінар і 14 – на праісторичні заняття [4. Спр. 1616, арк. 165].

При кафедрі класичної археології з 1932/1933 н. р. існувала своя фотографічна майстерня, роботу якої також очолював Е. Булянда. У штаті фотолабораторії був вчитель фотографії Юзеф Світковскі [27. S. 151; 41. S. 70; 38. S. 76; 39. S. 71], а також фотороботи для кафедри у 1933–1939 рр. виконував позаштатний асистент магістр філософії та історії Володимир Тисс [2. Спр. 588, арк. 1].

Персонал кафедри класичної археології займався вивченням та викладанням історії матеріальної та духовної культури середземноморських цивілізацій епохи еллінізму, особлива увага приділялася поглибленому вивченню античного мистецтва.

За штатним розкладом на кафедрі класичної археології – єдиному навчально-науковому підрозділі окремої однойменної спеціалізації – мали працювати один звичайний професор, два старші асистенти, один препаратор-лаборант. У звіті про діяльність кафедри класичної археології за 1938/1939 н. р., складеному 22 червня 1939 р., подано такий її особовий склад: керівник – Е. Булянда, ад'юнкт – д-р Іван Старчук [див. також: 3. Спр. 1802], старший асистент – доцент, д-р Казімеж-Владислав Маєвський [див. також: 3. Спр. 1154], заступник асистента – Євгеніум Конік, старший музейний возний² – Анджей Козловський [4. Спр. 1616, арк. 26; 39. S. 67]. У попередні ж роки співробітниками кафедри були Казімеж Міхаловський [див. також: 3. Спр. 1269], Єжи Кульчицький [див. також: 3. Спр. 1006], Роман Петеленз-Лукасевич [див. також: 3. Спр. 1483], Яніна Орошувна (Орош) [див. також: 3. Спр. 1420] та ін. [4. Спр. 1616, арк. 26].

² Очевидно, возними називалися тодішні університетські охоронці.

Зокрема, у 1920/1921 н. р. Заклад (кафедра) археології знаходилася на вул. св. Миколая (тепер – Грушевського) 4). Під керівництвом Е. Булянда працювали асистенти Софія-Христина Віслоцька та Яніна Орош (студентки філософського факультету, асистенти молодші першого рангу). Там же знаходився і археологічний семінар (керівник – Е. Булянда) [40. S. 27, 31]. У 1921/1922 та 1922/1923 н. рр. Заклад класичної археології знаходився там же. Допоміжні сили наукові – Єжи Кульчицький та Я. Орош (обидва студенти філософського факультету, асистенти молодші); возний – Микола Конік [35. S. 54]. У 1923/1924 та 1924/1925 н. р. допоміжні наукові сили закладу класичної археології – Я. Орош (д-р філософії, ст. асистент), Казимир Міхаловський (випускник філософії, мол. асистент); возний М. Конік [36. S. 37].

К. Міхаловський, який тільки-но почав працювати на кафедрі, так описує перші враження про свого керівника та знайомство з ним: «Булянда був суперечливою людиною: часом – чарівною, часом – відштовхуючою. Дуже низького зросту, щуплий, мав чудовий низький голос, який не відповідав його фізичній статурі. Попри блискучі знаннями, не вмів їх подавити цікаво і методично. Дуже темпераментний, з неабиякими організаційними здібностями, більше сил приділяв загальноуніверситетським справам, а не науковим дослідженням» [16. S. 48]. Власне адміністративна діяльність забирала майже весь час, завдаючи шкоди науковій атмосфері керованого ним закладу. На думку К. Міхаловського, Е. Булянда просто в душі не вірив у можливості розвитку польської класичної археології, тому свої знання і здібності віддавав на вдосконалення університетського освіти і науки загалом. На думку ж Є. Ковальського, саме причини особистого характеру (смерть дружини) змушували Е. Булянду присвячувати весь вільний час організаційним справам Львівського університету [1. Арк. 16]. Напевне, обидва аргументи мають право на життя... Попри це, Е. Булянді таки вдалося створити власну школу учнів і послідовників і неабияку роль у цьому відіграли саме його організаторські здібності.

Знову наведемо спомини К. Міхаловського про першу розмову з Е. Буляндю, «яка мала вирішити не лише моє майбутнє, але майбутнє моїх пізніших учнів і сучасний розвиток польської археології середземноморської». Отож, Е. Булянда довів до відома К. Міхаловського, що зібрав про нього необхідну інформацію, згідно з якою останнього вважають в університеті здібним, але без певних уподобань, а тому навіть часом лінивим. Далі поставив чіткі завдання: протягом двох літніх місяців (липня і серпня) 1924 р. простудіювати два томи колективної монографії «Die griechische Kultur und die hellenistisch-romische Kultur», прийти 1 вересня на приватний колоквиум і приступити до виконання обов'язків молодшого асистента. Далі – протягом двох років підготувати докторську роботу і здати профільний екзамен (т. зв. ригориз) і щонайпізніше в кінці 1926 р. стати доктором. Після цього поїхати за кордон для додаткових студій, на які Е. Булянда допоможе отримати стипендію. Розпочати подорож необхідно з Берліну, а щонайменше дво-

річне перебування в Греції та Італії є обов'язковою умовою підготовки до справді самостійної наукової роботи. Після цього – габілітація на доцента, призначення професором. Вся ця неймовірна розмова тривала лише протягом півгодини, але після неї К. Міхаловський вийшов з кабінету ошелешеним, трохи наляканим, але дуже щасливим. Визнає, що вперше зустрів людину, яка так виразно вказала йому ціль життя, і якій одразу повірив. І хоча раніше на цього професора він дивився критично, маючи інших наукових авторитетів – К. Твардовського, Я. Болоз-Антоновича, саме ця людина стала його першим Майстром, хоча в майбутньому в науковій і педагогічній роботі сам К. Міхаловський намагався уникати тих помилок, які бачив у своєму вчителіві [16. S. 49–50].

У 1930/1931, 1931/1932 і 1932/1933 н. р. Інститут класичної археології знаходиться вже на вул. Маршалківська (тепер – Університетська) 1, на другому поверсі; у довідниках подано навіть кілька його телефонних номерів – 110, 3796, 4977, 6383. Керівник – проф. Е. Буянда, ст. асистент д-р Казимир Маєвський, мол. асистент д-р Іван Старчук, ст. асистент-волонтер Роман Петеленз-Лукасевич, возний-помічник Владислав Вонтроба [25. S. 153; 27. S. 147, 151]. У 1935/1936 н. р. керівник Закладу класичної археології (вул. Маршалківська 1, другий поверх, телефонні номери – 29820, 26384) – проф. Е. Буянда; ст. асистент д-р К. Маєвський, ад'юнкт І. Старчук, заступник асистента Аліна Ходачек, помічник для технічних функцій А. Козловський [41. S. 66]. 1936/1937 та 1937/1938 н. рр. – Заклад класичної археології: керівник – проф. Е. Буянда, ст. асистент д-р К. Маєвський, ад'юнкт І. Старчук, мол. асистент А. Ходачек, ст. возний музейний А. Козловський [38. S. 72].

Викладацька діяльність проф. Е. Буянди розпочалася з зимового півріччя 1916/1917 н. р., коли Міністерство освіти і віровизнань розпорядженням від 4 січня 1917 р. додатково затвердило курси, які він мав викладати [3. Спр. 174, арк. 18а]. Докладної інформації про назви курсів та кількість виділених для них годин на 1916/1917, 1917/1918 та 1918/1919 н. рр. не вдалося наразі з'ясувати, але з 1919/1920 по 1938/1939 н. рр. проф. Е. Буянда читав основні обов'язкові курси з класичної археології та історії античного мистецтва (зокрема, «З історії грецької релігії», «Живопис помпейський», «Грецька скульптура III ст.», «Грецька скульптура IV ст.», «Грецька скульптура V ст.», «Стародавній театр», «Нарис історії римського мистецтва», «Археологія класична», «Грецька традиція у світлі стародавнього мистецтва», «Історія грецької скульптури», «Археологічні дослідження у XVIII–XIX ст.», «Архітектура грецька», «Історія і топографія Афін», «Історія стародавнього малярства», «Вибрані уривки з грецької і латинської техніки», «Апеллес, життя і твори», «Мистецька критика в стародавньому світі», «Латинська епіграфіка», «Атика і Афіни», «Історія і культура етрусків», «Егейська культура», «Архаїчна грецька скульптура», «Грецька скульптура класичної епохи»), керував роботою археологічних семінарів (див.: [18. S. 38; 19. S. 41; 20. S. 41–42; 21. S. 31; 22. S. 28; 23. S. 29; 24. S. 32; 25. S. 47, 121; 26. S. 5; 27. S. 46–47; 28. S. 15; 29. S. 17; 30. S. 14; 31. S. 34; 32. S. 22; 33. S. 26; 34. S. 19; 42. S. 47; 43. S. 45; 44. S. 48; 45. S. 51; 46. S. 52; 47. S. 53; 48. S. 14]).

Зауважимо, що плани лекцій узгоджувалися заздалегідь на весь навчальний рік, з приміткою, в якому триместрі скільки годин викладатиме кожен педагог, хоча іноді вони змінювалися за бажанням професора. Професори, які вчитували обов'язкову кількість лекційних годин (5 год. на тиждень) упродовж двох триместрів, користувались відпусткою протягом третього. Цей час вони могли присвятити виключно науковій роботі або, за згодою вченої ради факультету, читанню лекцій в іншому університеті [4. Спр. 781, арк. 3]. Загалом лекції були пристосовані до актуальних досліджень викладача, обов'язком якого було запропонувати перелік підручників, а не подати системний виклад всього фактичного матеріалу та методології навчального курсу. Це зазвичай призводило до відсутності хронологічної єдності окремих лекцій [17. S. 109].

У квітні 1931 р. проф. Е. Булянда звернувся до Ради гуманістичного факультету про зменшення у 1931/1932 н. р. обов'язкової кількості лекційних годин з п'яти до однієї на тиждень, зі збереженням керівництва семінаром класичної археології. 29 квітня 1931 р. Рада одноголосно підтримала прохання Е. Булянди, про що повідомила Міністерство віровизнань та освіти публічно в листі від 2 травня 1931 р., зазначаючи, що вивільнений час професор має намір присвятити дослідженню пам'яток античного мистецтва, які знаходяться у польських музейних збірках, зокрема дослідженню та опрацюванню мармурових пам'яток колекції Паца, яка зберігається у Варшаві [3. Спр. 174, арк. 136, 139]. 4 травня 1931 р. Академічний сенат Львівського університету також прийняв ухвалу про зниження педагогічного навантаження Е. Булянди на 1931/1932 н. р. до 1 год. на тиждень, однак Міністерство її відхилило [3. Спр. 174, арк. 140].

У травні 1928 р. Е. Булянда прочитав цикл лекцій по грецькій скульптурі в Університеті Стефана Баторія (м. Вільнюс, Литва) [3. Спр. 174, арк. 108–112], а перед тим, як представник Львівського університету та Львівського наукового товариства, брав участь у Конгресі етрускологів (Флоренція, Болонья, 26 квітня–5 травня 1928 р.). У наступному році був делегований університетом на урочистості з нагоди 100-річчя Державного німецького археологічного інституту (Берлін, 21–25 квітня 1929 р.) [14. S. 4], членом-кореспондентом, а з вересня 1932 р. [3. Спр. 174, арк. 148] звичайним членом якого був сам³.

У 1925–1939 рр. Е. Булянда викладав також на теологічному факультеті Львівського університету, а з 1930 р. був ще й заступником керівника Інституту християнської археології та історії церковного мистецтва теологічного факультету (посада

³ Відмітимо, що Е. Булянда був членом численних наукових товариств та інституцій: член комісії філологічної і комісії історії мистецтва Польської академії наук і мистецтв (PAU), дійсний член Львівського та Вроцлавського наукових товариств, член Крайового консерваторського товариства, голова Товариства приятелів красних мистецтва у Львові, президент товариства Данте Аліг'єрі у Львові, закордонний член «Comitato permanente per l'Etruria» у Флоренції (Італія), президент Польського археологічного товариства, багаторічний член керівництва Польського філологічного товариства.

керівника залишалася вакантною, а старшим асистентом був доц., д-р ксьондз Здіслав Обертинський [3. Спр. 174, арк. 81, 83, 85, 87; 25. S. 137; 27. S. 130; 37. S. 49; 41. S. 48]. Як звичайний професор кафедри церковного мистецтва, церковної музики, гігієни Е. Булянда читав курси з християнської археології, історії церковного мистецтва та консервації мистецьких пам'яток. Однак згідно з опублікованими програмами занять він лише у 1925/1926 н. р. читав для студентів першого року навчання курс «Християнської археології» (3 год. на тиждень у I–III триместрах), тоді як згідно архівних даних християнську археологію разом з історією церковного мистецтва проф. Е. Булянда продовжував викладати і в інших навчальних роках, наприклад у 1927/1928, 1930/1931, 1931/1932 та 1932/1933 [3. Спр. 174, арк. 81, 85, 131, 144, 151, 152].

15 лютого 1939 р., після смерті професора стародавньої історії Констанція Хилінського, Рада гуманістичного факультету передала проф. Е. Булянді ще й керівництва закладом стародавньої історії, доручивши проф. С. Вітковському та доц. К. Маєвському проведення лекційних та практичних занять з стародавньої історії [4. Спр. 1545, арк. 20, 23; 3. Спр. 174. арк. 193]. Зауважимо, що до початку Другої світової війни Рада факультету так і не встигла обрати нового завідувача кафедри, хоча 28 червня 1939 р., на останньому в 1938/1939 н. р. її засіданні, Е. Булянда запропонував уповноважити історичну комісію для обрання заступника професора кафедри стародавньої історії [4. Спр. 1545, арк. 51].

Основною сферою наукових інтересів Е. Булянди була класична археологія та історія мистецтва давньогрецького періоду і саме з цієї тематики він опублікував ряд досліджень, які мали широкий відгук у науковому світі [9; 7; 8]. Він також за дорученням Польської академії наук і мистецтв разом з Казімежом Булясом підготував тритомний звід «Corpus Vasorum Antiquorum, Pologne» (I. – 1931; II. – 1935; III. – 1936), розробив проект Статуту Державного археологічного інституту [13], займався проблемами охорони пам'яток старовини [10], удосконалення археологічної науки та освіти в Польщі [11]. Зокрема, з доповіддю на тему «Організація вивчення археології та історії стародавнього мистецтва за кордоном і у нас» Е. Булянда виступив на З'їзді класичних філологів слов'янських країн, який відбувся 3–6 червня 1929 р. у Познані.

Також проф. Е. Булянда склав власний проект магістеріуму з класичної археології. Так, згідно «Закону про вищі школи Польщі» від 13 липня 1920 р. найнижчим науковим ступенем визнано ступінь магістра, який давав право складати державний іспит для кандидатів на вчителів середніх загальноосвітніх шкіл та учительських семінарій. Отримати ступінь магістра філософії можна було і з класичної археології за умов: 1) закінчення, як мінімум, 11 триместрів студій, причому об'єм лекційних і практичних занять мав становити не менше 20 год. на тиждень; 2) виконання у семінарі під керівництвом професора магістерської роботи; 3) складення магістерських іспитів [4. Спр. 939, арк. 6, 8].

Для складення магістерських іспитів зі спеціальності спільною вимогою була участь у проведенні практичних, просемінарських та семінарських занять. Зокрема, на спеціалізації «стародавня історія» рекомендувалось вивчати такі навчальні дисципліни, як класична філологія, класична археологія, римське право, праісторія, етнологія, суспільна економіка та інші [4. Спр. 939, арк. 88].

Автором проекту магістеріуму з класичної археології у Львівському університеті був Е. Булянда. Зі «Звіту від 5 грудня 1933 р. Комісії у справі магістеріуму з класичної археології» [4. Спр. 1366, арк. 17] довідуємося, що проф. Е. Булянда спочатку реферував проект магістеріуму з класичної археології, ухвалений Радою гуманістичного факультету Варшавського університету. Далі відбулася дискусія, в якій приймали участь професори К. Хилінський, Р. Ганшинец, В. Подляха та Е. Булянда. У підсумку Комісія у справі магістеріуму з класичної археології (головуючий – декан проф. Т. Модельський, члени: Е. Булянда, К. Хилінський, Р. Ганшинец, Є. Ковальський, В. Подляха, С. Вітковський) ухвалила просити проф. Е. Булянду опрацювати власну програму магістеріуму з класичної археології.

Розроблений проф. Е. Буляндою «Проект магістеріуму з класичної археології» був прийнятий Радою гуманістичного факультету Університету Яна Казимира у Львові 23 травня 1934 р. [4. Спр. 1366, арк. 31]. Він передбачав:

«І. Екзаменні обов'язкові: 1. Головні основи філософських наук. 2. Праісторична археологія (з особливим оглядом праісторії басейну Середземного моря). 3. Стародавня історія. 4. Описова граматики і огляд історичної граматики латинської і грецької мов. 5. Історія грецької і латинської літератури з особливим оглядом найважливіших авторів, які вивчаються в школі. 6. Історія мистецтва (з особливим оглядом доби давньохристиянської і ренесансної). 7. Магістерська робота та усний екзамен з класичної археології (зі спеціальним оглядом вибраного кандидатом напрямку, наприклад історія стародавнього мистецтва, історія матеріальної греко-римської культури, ознайомлення з основами грецької та римської епіграфіки).

Увага: послідовність екзаменів 5 і 6 є обов'язковою.

Просемінар і семінар з класичної археології протягом хоча би трьох академічних років [виділені нами тут і нижче речення були дописані в проект, основний текст якого – машинописний].

III. Узгоджено магістеріум з класичної археології з:

а) магістеріумом історичним за допомогою наступних іспитів: «Основи методів історичних досліджень», «Історія середньовіччя», «Історія новочасна». *Отримує право викладання історії як головного предмету;*

б) магістеріумом класичної філології за допомогою наступних іспитів: «Вступ до студій класичної філології», «Вплив класичної світу». *Просемінар і семінар латини.* Написання частини магістерської роботи латиною. Отримує право викладати латинську мову як головний предмет і стародавню історію як додатковий предмет».

Було вилучено з проекту (машинописний текст закреслено) «ІІ. Програму практичних студій», яка передбачала:

«Рік 1. Заняття з праісторії, філології; екзамен: праісторія, філологія.

Рік 2. Заняття з філології, класичної археології, стародавньої історії; екзамен: стародавня історія.

Рік 3. Заняття археологічні вищі, семінар грецький, семінар археологічний, заняття з історії мистецтва; екзамен: граматики грецька і латинська, історія літератури грецької і латинської.

Рік 4. Семінар археологічний, семінар латинський, можливо і грецький; екзамен: магістерська робота і випускний екзамен з класичної археології».

У міжвоєнний період, як зазначає К. Міхаловський, в ієрархії Львівського університету проф. Е. Булянда займав вагоме місце: був багаторічним членом Академічного сенату та головою (референтом) кількох ключових сенатських комісій, деканом та ректором [15. S. 377]. Тому вважаємо за доцільне детальніше зупинитися на адміністративних обов'язках, які він виконував в університеті [3. Спр. 174, арк. 49, 61, 99–101]. Отже, вперше проф. Е. Булянда був обраний (на трирічний термін) делегатом до Академічного сенату від ради професорів філософського факультету у травні 1920 р. (1919/1920 н. р.) [3. Спр. 174, арк. 49]. Далі коло його обов'язків лише розширювалося:

1920/1921 н. р. – член Академічного сенату від філософського факультету; постійний референт Академічного сенату у будівельних справах; член Дисциплінарного сенату для службовців і нижчих функціонерів університету; член Управління початкових загальних університетських і політехнічних лекцій [40. S. 5, 28].

1920/1921 н. р. був знаковим в особистому житті проф. Едмунда Булянди. З §5 Звіту про засідання Ради філософського факультету від 25 травня 1921 р. довідуємося, що декан факультету в своїй промові на першому засіданні Ради у 1920/1921 н. р. вітав проф. Е. Булянду з приводу його одруження, однак зараз зі смутком і болем змушений оголосити, що ще не закінчився термін його деканства, а Марія-Ірена Булянда (дівооче прізвище – Обертинська) померла 21 травня 1921 р. Рада філософського факультету зобов'язала декана надіслала проф. Е. Булянду листа зі співчуттями та надала йому тижневу відпустку. Сам Е. Булянда звернувся до декана з проханням про надання такої відпустки листом від 23 травня 1921 р. [3. Спр. 174, арк. 53]. З листа декана, датованого 1 червня 1921 р., довідуємося, що на руках овдовілого професора залишилося його шойно народжена (20 травня 1921 р.) дочка Марія [3. Спр. 174, арк. 54]. В особовій справі Е. Булянди зустрічаємо ще кілька документів, які стосуються його приватного життя, зокрема розпорядження щодо оплати Львівським університетом навчання Марії Булянди у приватній жіночій гімназії Конвенту сестер Серцянок⁴ у Львові у 1932/1933 н. р. (30 злотих

⁴ Серцянки – це популярна назва згромадження Дочок Найчистішого Серця Пресвятої Діви Марії.

на місяць, з 1 вересня 1932 р. по 30 червня 1933 р.) [3. Спр. 174, арк. 143, 152]. У 1939 р. Марія Булянда здала випускні іспити (матуру), але в час німецької окупації змушена була працювати на шоколадній фабриці, навчаючись одночасно на зубного техника [1. Арк. 9].

1921/1922 н. р. – член Академічного сенату як заступник проректора і делегат від філософського факультету; постійний референт Сенату у справах адміністративно-будівельних; член Дисциплінарного сенату для службовців і нижчих функціонерів університету. Відмітимо, що як референт Сенату у справах будівельних Е. Булянда розпоряджався значними сумами, наприклад, у грудні 1921 р. отримав у Касі скарбу 200 тис. марок [3. Спр. 174, арк. 67].

1922/1923 н. р. – член Академічного сенату як заступник проректора і делегат від філософського факультету; постійний референт Сенату у справах будівельних; член Сенатської комісії у справах допомоги студентам [35. S. 3–5; 3. Спр. 174, арк. 49].

1923/1924 н. р. – член Академічного сенату як делегат Ради філософського факультету; член сенатської комісії у справах допомоги студентам [4. Спр. 903, арк. 69].

1924/1925 н. р. – член Академічного сенату як делегат Ради гуманістичного факультету; референт у справах будівництва, у рахункових справах квестури; член сенатської комісії у справах допомоги студентам [36. S. 4–6; 4. Спр. 978, арк. 31].

1925/1926 н. р. – член Академічного сенату як делегат від гуманістичного факультету.

1926/1927 н. р. – декан гуманістичного факультету.

1927/1928 р. – заступник декана (продекан) гуманістичного факультету.

1928/1929 н. р. – член Академічного сенату як делегат від гуманістичного факультету. Відмітимо, що проф. Е. Булянда знову був обраний (на трирічний термін) делегатом до Академічного сенату від гуманістичного факультету замість проф. К. Хилінського [3. Спр. 174, арк. 117].

1929/1930 н. р. – член Академічного сенату як делегат від гуманістичного факультету [25. S. 112; 3. Спр. 174, арк. 117].

1930/1931 н. р. – член Академічного сенату як заступник проректора і як делегат від Ради гуманістичного факультету; постійний референт Академічного сенату у справах адміністративно-будівельних, у справах бюджетних (разом з Генріком Гальбаном), у рахункових справах квестури; як референт у справах бюджетних є також членом Комісії бюджетної Академічного сенату; куратор університетських академічних товариств (Академічного спортивного союзу та Корпорації «Роксоланія»). Цікаво, що у вересні 1930 р. Е. Булянда навіть підписує документи як виконуючий обов'язки ректора – «w z. t. cz. Rektor» [3. Спр. 174, арк. 124]. У січні 1931 р. ректор просить Е. Булянду поїхати в якості його заступника до Варшави, аби в Міністерстві віровизнань та освіти публічної та ймовірно в інших міністерствах відстоювати бюджетні справи університету [3. Спр. 174, арк. 121], у вересні того ж року Е. Булянда ще раз був у Варшаві у службовому відрядженні в Міністер-

стві віровизнать і освіти публічної [3. Спр. 174, арк. 141]. Така довіра до Е. Булянди не випадкова. Тут знову хочемо процитувати К. Міхаловського, який дає вищепну характеристику його діловим якостям: «Чудово знався на бюджеті та інвестиціях, тому протягом багатьох років як голова сенатської бюджетної та будівничої комісії практично керував усією господарською роботою університету» [16. S. 49].

1931/1932 н. р. – член Академічного сенату як делегат від Ради гуманістичного факультету; куратор університетських академічних товариств (Академічного спортивного союзу та Корпорації «Роксоланія») [25. S. 81–85, 177; 3. Спр. 174, арк. 117].

1932/1933 н. р. – делегат до Академічного сенату від гуманістичного факультету; куратор Корпорації «Роксоланія», Академічного спортивного союзу, Академічного кола друзів Угорщини; заступник проректора, референт у справах бюджетних та адміністративно-будівельних [27. S. 77, 162; 3. Спр. 174, арк. 155].

1933/1934 і 1934/1935 н. рр. – член Академічного сенату як делегат від гуманістичного факультету; постійний референт Академічного сенату у справах будівельних, у справах бюджетних (разом з В. Новіцкім), у справах академічної молоді; очолює Комісію у справах молоді Академічного сенату; входить як референт до Комісії бюджетної; член міжвузівської Комісії фізичного виховання; очолює Кураторію Будинку професорів; делегат Академічного сенату до Комісії розподілу стипендій Фундації ім. Баворовських⁵ [37. S. 5–7].

У 1933 р. проф. Е. Булянда був обраний ректором Львівського університету, однак не був затверджений міністром віровизнать та освіти публічної Янушом Єнджеєвічем [15. S. 377]. Зауважимо, що 15 березні 1932 р. в рамках т. зв. «єнджеєвічовської реформи» вступив у дію закон про вищу школу, який фактично ліквідував автономію вищих навчальних закладів, підпорядковуючи їх міністру освіти і віровизнать, котрий отримав великі повноваження щодо затвердження ректорів, реорганізації факультетів, створення та ліквідації кафедр, затвердження професорсько-викладацького складу. Значно було обмежено роль академічного самоврядування, однак зміцнена позиції ректора та університетської адміністрації. Наукове середовище, особливо львівське, яке досі користувалося значною незалежністю від влади, гостро розкритикувало реформу Я. Єнджеєвіча. Попри це 1933 р. міністр закрити по всій державі 53 кафедри, звільнивши найбільш опозиційних професорів [5. С. 476], а замість обраного на ректора Львівського університету проф. Е. Булянди призначив комісаром (виконуючим обов'язки ректора) проф. Каміла Стефку.

⁵ Фундація імені Баворовських була заснована 1857 р. відомим у Східній Галичині письменником і перекладачем, польським магнатом Віктором Баворовським (1826–1894). Фундація (бібліотека і музей) зберігала твори мистецтва (статуї, картини і портрети, антикваріат), книги, гравюри та листові ілюстрації (малюнки).

З листа Е. Булянди від 26 лютого 1934 р., адресованого виконуючому обов'язки ректора Львівського університету проф. К. Стефку довідуємося, що автор, відчуваючи недовіру з боку міністра віровизнань та освіти публічної та частини колег, відмовляється від своїх обов'язків як делегата гуманістичного факультету Академічного сенату, так і референта у справах бюджетних, референта у справах будівельних, адміністративних, керівництва Кураторією Будинку професорів, міжвузівською Комісією фізичного виховання. Керівництво Комісією у справах молоді залишає за собою до часу, коли закінчиться перевірка, призначена виконуючим обов'язки ректором без відома Е. Булянди в с. Микуличин (Івано-Франківська обл.). Проф. К. Стефка у листі від 15 березня 1934 р. повідомляє Е. Булянду, що Академічний сенат на засіданні 12 березня одноголосно не прийняв його відмови від виконання адміністративних обов'язків і засвідчив Е. Булянді свою повну довіру [3. Спр. 174, арк. 160, 161, 163, 169, 175].

1935/1936 н. р. – член Академічного сенату як делегат від гуманістичного факультету; постійний референт Академічного сенату у справах будівельних, у справах бюджетних (разом з В. Новіцкім), у справах академічної молоді; очолює Комісію у справах молоді Академічного сенату; входять як референт до Комісії бюджетної, член міжвузівської Комісії фізичного виховання; очолює Кураторію Будинку професорів; делегат Академічного сенату до Комісії розподілу стипендій Фондації ім. Баворовських; президент Комісія для магістерських іспитів гуманістичного факультету; куратор Академічного спортивного союзу [39. S. 3–5, 75, 85].

1936/1937 н. р. – делегат Академічного сенату до Комісії розподілу стипендій Фондації ім. Баворовських.

1937/1938 н. р. – делегат Академічного сенату до Комісії розподілу стипендій Фондації ім. Баворовських; член Кураторію Колегіуму Баденіх [38. S. 5, 10].

Як бачимо, в 1936/1937 та 1937/1938 н. рр. адміністративні обов'язки Е. Булянди значно скоротилися у порівнянні з попередніми роками. 22 червня 1936 р. він отримав від Ради теологічного факультету лист-подяку, з якої довідуємося, що проф. Е. Булянда добровільно відмовився від частини з них, зокрема членства в Академічному сенаті, роботи в бюджетній, будівельній комісіях. У подяці перелічені багаторічні заслуги Е. Булянди як професора і керівника Закладу історії церковного мистецтва, зокрема навчання студентів азам консервації та опіки над тими пам'ятками, які перебувають у віданні церкви. Також зазначено, що в його особі теологічний факультет завжди мав підтримку і в Академічному сенаті, і в тих комісіях, які він очолював [3. Спр. 174, арк. 179].

1938/1939 н. р. – ректор, головуєчий Комісії у справах молоді Академічного сенату [39. S. 3–4]. У листопада 1938 р. нагороджений срібною медаллю «За багаторічну службу» [3. Спр. 174, арк. 188]⁶.

⁶ Також Е. Булянда був кавалером командорського ордену «Corona d'Italia», кавалером Командорського Хреста ордену «Відродження Польщі», відзначений «Золотим Хрестом за Заслуги».

Отже, вершиною кар'єри проф. Е. Булянди у Львівському університеті була посада ректора, при чому йому судилося стати останнім, хто був обраний і закінчив свою каденцію на цій посаді. Цікаві спогади про обрання ректора на, як згодом з'ясувалося, трагічний 1939/1940 н. р. залишив проф. Еугеніуш Рибка: «вибору ректора передували таємні збори електорів [уповноважених делегатів від факультетів – *Н. Б.*]. 8 травня представник нашого факультету [математично-природничого – *Н. Б.*] Токарські, від власного імені та від імені Рубіновича і мене, висунув кандидатуру Хіршшлера, який дуже прагнув цієї номінації. Четвертий з наших електорів, Роголя, приєднався до пропозиції усіх електорів з інших факультетів про повторне обрання Булянди. У зв'язку з цим ми відмовилися від кандидатури Хіршшлера і узгодили, що на офіційному зібранні будемо одногосно голосувати за Булянду, який був ректором у 1938/1939 академічному році. І так сталося 9 травня. Однак Булянда не дав згоди бути кандидатом і потрібно було шукати іншого кандидата на ректора. [...] Не було серед електорів згоди щодо факультету, з якого мав бути обраний новий ректор. Більшість висловилося за те, що ректором повинен стати юрист. [...] Домовилися однак, що перед тим демонстративно виберемо Булянду, щоб продемонструвати однастайну думку електорів, що він, хоча і не хоче цього прийняти, був би найвідповіднішим ректором. 17 червня відбулися формальні вибори. У першому голосуванні переважною більшістю голосів був обраний на ректора Булянда, але, як і передбачалося, він вибору не прийняв» [49. S. 264–265]. Таким чином, як бачимо, проф. Е. Булянда мав усі шанси стати останнім ректором Університету Яна Казимира у Львові. Однак після кількох голосувань ректором було обрано проф. Романа Льонгшама де Бер'є, який приступив до виконання своїх обов'язків у день початку Другої світової війни – 1 вересня, а вже 17 жовтня 1939 р. був усунутий з цієї посади новою радянською владою [49. S. 266].

Е. Булянда за радянської влади був спочатку професором кафедри археології та історії матеріальної культури, а з листопада 1940 р. – кафедри класичної філології. В час німецької окупації Львова – вчителем Народної жіночої школи та одночасно таємно сам проводив університетські заняття та керував таємним польським Львівським університетом, в роботі якого брали участь кільканадцять професорів і доцентів та близько 300 студентів. На кінець 1945 р., уже перебуваючи у Кракові, він опрацював і представив міністру освіти план закінчення цього таємного навчання, адже мова йшла про десять габілітацій, кільканадцять докторантів, близько ста магістрів та ще більше часткових екзаменів [1. Арк. 14, 16, 22–23]. Саме таким чином Е. Булянда блискуче завершував «львівський період» своєї науково-педагогічної діяльності. Далі, як і багато інших львівських професорів, опинився у Вроцлаві, де віддав усі свої сили (щоправда уже підірвані воєнними лихоліттями та хворобою) іншому закладу – Вроцлавському університету і політехніці. Помер 5 квітня 1951 р. у Вроцлаві, похований у рідному Кракові.

1. *Архів* Вроцлавського університету (Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego). – RK-120 / Bulanda Edmund.
2. *Архів* Львівського національного університету імені Івана Франка. – Фонд 119. Львівський державний університет імені Івана Франка. – Опис 1. Відділ кадрів. – Спр. 588.
3. *Державний архів* Львівської області. – Ф. 26. Львівський університет. – Оп. 5. Особові та пенсійні справи професорсько-викладацького складу і службовців. – Справи: 174, 1006, 1154, 1269, 1420, 1483, 1802.
4. *Державний архів* Львівської області. – Ф. 26. – Оп. 7. Філософський факультет 1849–1924. Гуманітарний факультет 1924–1939. – Справи: 781, 793, 825, 881, 903, 939, 978, 1038, 1616, 1129, 1366, 1545.
5. *Зашикільняк Л.* Історія Польщі від найдавніших часів до сьогодні. – Львів, 2002.
6. *Bulanda E.* Bibliografia prac śp. Piotra Bieńkowskiego // Eos. – XXVIII. – 1925a. – S. 252–255.
7. *Bulanda E.* Bogen und Pfeil bei den Völkern des Altertums // Abhandlungen des archäologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien. – XV. – Wien und Leipzig, 1913.
8. *Bulanda E.* Etruria i Etruskowie. – Lwów, 1934.
9. *Bulanda E.* Katalog der griechischen Vasen in bosnisch-herzegovinischen Landesmuseum zu Sarajevo // Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina. – XII. – 1912. – S. 254–300, 61 ryc., 1 tabl.
10. *Bulanda E.* Opieka nad zabytkami // Słowo Polskie. – Nr. 70–71. – 1919.
11. *Bulanda E.* Organizacja studium archeologii i historii sztuki starożytnej za granicą i u nas // Kwartalnik klasyczny. – III. – 1929. – Z. 4. – S. 419–421; IV. – 1930. – S. 43–46.
12. *Bulanda E.* Piotr Bieńkowski. Wspomnienia pośmiertne // Eos. – XXVIII. – 1925. – S. 245–252, 1 ryc.
13. *Bulanda E.* Projekt statutu Państwowego Instytutu Archeologicznego // Wiadomości archeologiczne. – V. – 1920. – S. 84–86.
14. *Majewski K.* Edmund Bulanda // Sprawozdania Wrocławskiego towarzystwa naukowego. – №6. – 1951. – Wrocław, 1955. – S. 4–10.
15. *Michalowski K.* Edmund Bulanda (28.X.1882–15.IV.1951) // Archeologia. – V. – 1952–1953. – S. 377–381.
16. *Michalowski K.* Wspomnienia. – Warszawa, 1986.
17. *Tyrowicz M.* Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa (1918–1939) / Z przedmową J. Mażlanki. – Wrocław, 1991. – 244 s.
18. *Uniwersytet* Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów na rok akademicki 1924–1925. – Lwów, 1924. – 52 s.
19. *Uniwersytet* Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów na rok akademicki 1925–1926. – Lwów, 1925. – 56 s.

20. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Program wykładów na rok akademicki 1926–1927. – Lwów, 1926. – 60 s.
21. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Program wykładów na rok akademicki 1927–1928. – Lwów, 1927. – 52 s.
22. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Program wykładów na rok akademicki 1928–1929. – Lwów, 1928. – 52 s.
23. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Program wykładów na rok akademicki 1929–1930. – Lwów, 1929. – 52 s.
24. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Program wykładów na rok akademicki 1930–1931. – Lwów, 1930. – 59 s.
25. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Program wykładów na rok akademicki 1931–1932. Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1930/31 i 1931/32. – Lwów, 1931. – 196 s.
26. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Program wykładów na wydziale filozoficznym w trymestrze III roku akademickiego 1923/24. – Lwów, 1924. – 16 s.
27. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Program wykładów oraz skład uniwersytetu w roku akad. 1932/33. – Lwów, 1932. – 171 s.
28. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Program wykładów w 1 i 2 trymestrze roku akademickiego 1920/1921. – Lwów, 1920. – 23 s.
29. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Program wykładów w 3 trymestrze roku akademickiego 1921–1922. – Lwów, 1922. – 28 s.
30. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Program wykładów w półroczu letnim (w 3-im trymestrze) 1919/1920. – Lwów, 1920. – 24 s.
31. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Program wykładów w roku akademickim 1923–1924. – Lwów, 1923. – 46 s.
32. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Program wykładów w trymestrze I i II roku szkolnego 1921–1922. – Lwów, 1921. – 32 s.
33. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Program wykładów w trymestrze I i II roku akademickiego 1922–1923. – Lwów, 1922. – 38 s.
34. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Program wykładów w trymestrze III roku akademickiego 1922–1923. – Lwów, 1923. – 31 s.
35. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1921/1922 i 1922/1923. – Lwów, 1923.
36. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1923/1924 i 1924/1925. – Lwów, 1924.
37. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Skład Uniwersytetu w latach akad. 1933/1934 i 1934/1935. – Lwów, 1935.
38. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1936/37 i 1937/38. – Lwów, 1937.
39. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1938/1939. – Lwów, 1938.

40. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w roku szkolnym 1920–1921.* – Lwów, 1921.
41. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1935/1936.* – Lwów, 1935.
42. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Spis wykładów na rok akad. 1933/34.* – Lwów, 1933. – 77 s.
43. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Spis wykładów na rok akademicki 1934/35.* – Lwów, 1934. – 76 s.
44. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Spis wykładów na rok akademicki 1935/36.* – Lwów, 1935. – 79 s.
45. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Spis wykładów w roku akademickim 1936/37.* – Lwów, 1936. – 83 s.
46. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Spis wykładów w roku akademickim 1937/38.* – Lwów, 1937. – 82 s.
47. *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Spis wykładów w roku akademickim 1938/39.* – Lwów, 1938. – 85 s.
48. *Uniwersytet we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1919/1920.* – Lwów, 1919. – 24 s.
49. *Złotorzycka J. Szkice z życia Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie // Analecta.* – 2000. – 9/1 (17). – S. 191–267.

Natalia Bilas

LVIV PERIOD OF EDMUD BULANDA'S ENDEAVOR

The article is dedicated to 130th anniversary of Edmund Jan Bulanda – professor of archaeology and of history of material culture of Lviv University. It describes the benchmarks of his scientific, educational and administrative activity in Lviv University.

Key words: *Lviv University, Edmund Jan Bulanda, classic archaeology, period between the World Wars.*

*Стаття надійшла до редколегії 24.01.2013 р.
Прийнята до друку 09.09.2013 р.*

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ МИКОЛИ ПЕЛЕЩИШИНА

В багатогранній науковій діяльності відомого українського археолога Миколи Пелешини особливе місце займає вивчення трипільської культури Західної Волині. Він першим охарактеризував її як цілісне культурно-хронологічне явище, провів територіальний поділ пізньотрипільських пам'яток на дві групи: хорівську і костяниць-листвинську, розкрив особливості топографії та планіграфії поселень, висвітлив особливості господарства і вірувань місцевих трипільців, вказав на шляхи їх міграцій та контактів із сусідніми племенами Центральної Європи.

Ключові слова: Західна Волинь, трипільська культура, пізній період, територіальні групи пам'яток, топографія і планіграфія поселень, столовий і кухонний посуд, орнамент, вироби з кременю і кістки, міграційні процеси, імпорт, контакти.

В багатогранній науковій діяльності відомого українського археолога Миколи Пелешини (1933–1999), що охоплює частину історії давнього населення заходу України від доби неоліту до пізнього середньовіччя, особливе місце займає вивчення ряду культур періоду енеоліту, насамперед – трипільської. Саме він започаткував її планомірне дослідження, провів впродовж багатьох років роботи по виявленню трипільських пам'яток з подальшими їх розкопками великими площами.

Заслуга дослідника, як трипільознавця, полягає в тому, що на підставі здобутих ним різноманітних артефактів всесторонньо розкриті господарські, ідеологічні і соціальні аспекти трипільців Західної Волині, висвітлені особливості їхньої життєдіяльності в місцевих умовах та встановлені конкретні зв'язки із сусідніми племенами інших культур Центральної Європи того часу. Підсумком цих плідних наукових звершень М. Пелешини є чисельні за змістом і характером праці [1. С. 8–13].

Відправним моментом у дослідженні трипільської культури регіону стало розкопане ним у 1967 р. поселення Костянець [8. С. 43–55; 10. С. 89–91], яке двадцять років перед тим обстежував І. Свешніков [15]. Не дивлячись на те, що її окремі пам'ятки були відомі ще в середині 30-х рр. минулого століття, а пізніше – завдяки розвідкам Ю. Захарука та Ю. Кухаренка, однак цілеспрямовано вони не вивчались. У студіях з історії трипільських племен України заселена ними лісостепова зона Західної Волині до 90-х рр. ХХ ст. практично лишалась «terra incognita».

В окресленому вперше М. Пелешиним ареалі трипільської культури регіону приналежні до неї поселення локалізуються у субширотній смузі басейну верхніх і, частково, середніх течій Горині та Стиру з Іквою, яка прилегла до По-

лісся на півночі, а на заході – до межиріччя Західного Бугу і Стиру, зокрема до с. Барилів Радехівського р-ну Львівщини [12. С. 177]. Сокальське пасмо, на думку вченого, трипільцями не освоювалось з огляду на проживання там носіїв культури лійчастого посуду.

М. Пелещишин розглядав динаміку розвитку пізнього трипільля Західної Волині за територіальним принципом, вбачаючи в кожному з виділених ним мікро-регіонів певні особливості в матеріальній культурі та хронології.

Один з них розміщений в середній течії р. Горинь довкола м. Острога Рівненської обл. і представлений так званою групою хорівських поселень, розкопаних в однойменному с. Хорів [6. С. 27]. Там роботи велись у 70-х рр. минулого століття, зокрема в урочищах «Підлужжя» (Хорів-1), «Ожогоща» (Хорів-2), «Поляна» (Хорів-3), «За озером» (Хорів-4), де загалом розкрито близько 1500 м² їх площі. Усі вони за характером розташування низинні (пологі краї лугових терас та останці серед річкових заплав), невеликі за розмірами, лише одна пам'ятка на місці середньовічного замку в Острозі має природний захист (круті схили мисоподібного уступу берега р. Вілії висотою до кількох десятків метрів [12. С. 179].

Розкопками виявлені залишки наземних жител, від яких уціліли розвали глиняних печей та ями. Так, в Хорові-1 два житла легкої конструкції були збудовані з жердин, а пічка в одному з них мала розмір 4×3,5 м, при її спорудженні використовувались куски каменю.

Долівки осель вимощувались глиняним розчином з домішкою полови. Біля них функціонували поодинокі ями та невеликі будівлі – прибудови для певних господарських потреб мешканців.

Цінні відомості про планувальну систему забудови дало поселення Хорів-4, де М. Пелещишин відкрив 16 невеликих ям – складових частин шести-семи наземних жител, розміщених півколом. Незабудована площа пам'ятки могла, як він стверджував, використовуватись для утримання худоби [12. С. 180].

Під час розкопок поселень хорівської групи здобуто чисельний речовий матеріал, що дає уявлення про господарську діяльність його творців. З туронського кременю місцевого походження виготовлялись різні за функцією артефакти: ножі, скребки, різці, вкладні до серпів, перфоратори тощо, спродуковані на пластинах, сколотих з одноплощадкових нуклеусів. Використовувались прямокутні у поперечному перетині сокири як у деревообробній справі, так і у підсіці. Предмети озброєння представлені трикутними у плані наконечниками стріл з прямою або незначно увігнутою підставами. З кісток продукувались проколки, із рогу – мотики.

Посуд хорівських поселень складається з двох технологічних груп: столової і кухонної. На пам'ятці Хорів-1 їх кількісне співвідношення становить 4:1. Столова кераміка з неї цегляста, міцного обпалу, виготовлена з дбайливо очищеної глиняної маси і, в незначній мірі, обличкована світло-коричневим ангобом. В асортименті посудин домінують горщики невеликих розмірів, миски з розширеними горловинами, опуклобокі чаші, що прикрашались темно-коричневим розписом, переважно

на зовнішніх та, спорадично, на внутрішніх поверхнях. Мальований орнамент найчастіше передавав зображення прямих, скісних і дугоподібних стрічок, часом у вигляді хрестів, а також зубчиків та трикутників.

Цю групу кераміки доповнюють невеликі амфори, корчаги з круто відхиленими назовні видовженими вінцями, кубки з високою циліндричною горловиною та помірно опуклі накривки з отвором по центру.

Кухонний посуд поселення Хорів-1 більш одноманітний за формами у порівнянні з попередньо описаним. Визначальними серед нього є горщики двох типів: біконічні з невисокими вінцями, декорованими кількома конічними наліпками, та опуклобок, з високо піднятими плічками і видовженими горловинами, орнаментованими відтисками трикутного або округлого штампа, нанесеними горизонтально по шийці або по зрізу вінця. Глиняна маса посудин містить досить вагому домішку піску із спорадичними включеннями жорстви.

Кераміка з решти хорівських поселень досить відмінна від описаної вище. Столовий посуд яскраво-червоного кольору з маркими поверхнями, що кількісно поступається кухонному (показник не перевищує 15%), не має розпису і представлений, переважно, великими конічними мисками та значно меншими від них кубками.

Технологія виготовлення кухонних посудин лишилась майже незмінною (у якості інгредієнта не додавався подрібнений камінь). Це ж стосується і їх типології. Основними формами були відносно одноманітні горщики та миски середньої величини, прикрашені штамповим орнаментом, насічками і канелюрами, а також амфори, корчаги, кубки і чаші.

Кераміка з поселень Хорів-2–4, як вважав М. Пелешин, є більш примітивною стосовно такої ж з поселення Хорів-1, однак типологічний зв'язок між ними безсумнівний. При цьому він вказує, що останнє з них було раннім, хоча відчутного хронологічного розриву між ними не існувало. Зближує їх між собою відсутність шнурового декору на кухонному посуді і подібність господарської діяльності мешканців, яка, насамперед, проявляється у типологічній і функціональній подібності кременевого інвентарю.

Хронологічні відмінності між поселенням Хорів-1 та поселеннями Хорів-2–4 може, на думку дослідника, документувати антропоморфна пластика. Так, на першій пам'ятці знайдено чимало жіночих фігурок, натомість на інших вони не виявлені, а в Хоріві-4 трапився фрагмент схематичної фігурки бика на плоскій основі, котру М. Пелешин потрактував у якості нової релігійно-магічної обрядовості в ідеології трипільців регіону, пов'язаної з культом цієї тварини.

Досить складною, як вважав дослідник, є проблема появи трипільських общин у басейні середньої течії Горині. Він відкидав можливість їх просування з теренів північної частини Тернопільщини, наголошуючи на суттєвих відмінностях у матеріальній культурі між населенням хорівських поселень і пам'яток типу Бодани або Лози. Актуальною для нього була версія просування трипільців у досліджува-

ний мікрорегіон Західної Волині з території витоків цієї річки. Для підтвердження її можливості наводиться ряд аналогів з поселення Ланівці, яке розкопував О. Кандиба. При цьому М. Пелешин витоки міграційних шляхів трипільців Середнього Погориння також вбачав у широкому територіальному плані, що могли зачаткуватись у Середньому Подніпров'ї та, навіть, у Північному Причорномор'ї, і «[...] якщо це так, то перед нами цікавий епізод розселення трипільців не з безпосередніх районів периферії, а з глибинних або віддалених периферійних місць» [12. С. 184]. У подальшому вони просунулись на північ з околиць сучасного Острога, вийшовши на простори Мізоцького кряжу.

Виділена М. Пелешиним друга, найбільш чисельна група пізньотрипільських пам'яток Західної Волині локалізується між Горинню на сході та Стиром з Іквою на заході, розміщення яких куцове. Вони відрізняються від попередньо описаних як за топографічними ознаками, так і за специфікою кераміки.

Однак і серед поселень межиріччя Горині та Стиру є певні розбіжності, що проявились, за свідченням дослідника, у їх нерівномірних кількісних показниках в межах так званих куців або гнізд і при порівнянні речових комплексів з них.

Окремішню позицію, згідно з М. Пелешиним, займає пам'ятка Лози Збарзького р-ну на Тернопільщині, що розташована неподалік від Бодаків [3]. У 1969 р. на ній були проведені розкопки площею 232 м² і виявлені залишки чотирьох перепалених до цеглястого кольору глиняних площадок, які, очевидно, належали череням дискусійних щодо планування наземних жител легкої конструкції.

Матеріали з поселення свідчать про існування провідних галузей господарства: землеробства і скотарства в середовищі його мешканців, а різноманітні за функцією та типологією артефакти з кременю розкривають зміст якісних змін, що настали в той час у кременеобробному виробництві трипільського населення регіону. Між іншим, цей аспект палеоекономіки постійно перебуватиме в колі зору вченого.

М. Пелешин відмітив певну специфіку в керамічному комплексі пам'ятки Лози, що проявилась, насамперед, у відсутності в ньому столових посудин, прикрашаних для групи хорівських поселень. Кухонна кераміка з домішками піску та подрібненого шамоту представлена невеликими горщиками, двовухими амфорами з вузькими горловинами, глибокими конічними мисками і корчагами, з масивними, різко відхиленими назовні видовженими вінцями. Посуд спорадично облицьовувався темно-коричневим ангобом і прикрашався простими різновидами штампа. Шнуровий орнамент на нього не наносився. Знайдені конічні і біконічні пряслиця часом декорувались радіально або концентрично нанесеними округлими відтисками або наколами.

На думку М. Пелешинина, пам'ятка в Лозах має властиві лише їй самотні риси, що вказують, до певної міри, на не до кінця визначене її висхідне походження.

Своєрідні локальні властивості трипільських общин, котрі заселили межиріччя Горині та Стиру, просунувшись, як стверджував дослідник, із Середнього Подніст-

ров'я вздовж річок Серет і Збруч, простежуються в їх матеріальній культурі. Ним на цій території виокремлено три мікрорегіони з пам'ятками пізнього трипільля. Перший з них розміщений між Горинню і її лівою притокою Устею (поселення Будераж, Святе, Стеблівка та ін.), другий – у верхів'ї р. Стубли (поселення Варковичі, Костянець, Листвин, Мирогоща та ін.) і третій – в басейнах Стиру та Ікви (Голишів, Малі Дорогостаї, Ярославичі та ін.). Всі ці поселенські осередки, як стверджував М. Пелещин, були близько спорідненими між собою [12. С. 184], і саме їм він присвятив найбільше часу (від 1967 р. по 1985 р. з невеликими перервами) для вивчення та узагальнення результатів досліджень, насамперед з широкомасштабних розкопок ключових пам'яток Голишів, Листвин і Костянець.

У Костянці Дубенського р-ну на Рівненщині розкопано близько 700 м² (з урахуванням робіт І. Свешнікова – В. К.) і виявлено сліди п'яти-шести жител, що розміщувались на відстані до 10 м одне від одного. Від них лишилися скупчення ям та глиняні черені, які входили до їх наземної конструкції.

Серед відносно небагатого речового матеріалу кількісно переважає кухонний посуд (невеликі горщики, амфори, невисокі миски, півсферичні чаші) з домішками у глиняній масі піску, подрібнених шамоту та перепаленого кременю. Посудини інколи покривались червоною фарбою або орнаментувались ямками, нанесеними на плечиках і краях вінець, а також конічними наліпками. Шнуровий декор не набув поширення у керамічному виробництві пам'ятки. З глини виготовлені конічні і біконічні пряслиця (частина з них прикрашена штамповим орнаментом) і поодинокі антропоморфні та зооморфні (бик) фігурки. Відсоток столових посудин цеглястого забарвлення дуже низький (не перевищує 5%) в керамічному комплексі пам'ятки.

Кількісно незначний кременевий інвентар (асортимент артефактів подібний за складом до таких з хорівських поселень) спродуковано з кременевих конкрецій, які добувались поряд на еродованих схилах надзапавної тераси Стубли [8. С. 43–55].

Трипільська пам'ятка Листвин (розташована за 2 км на південь від попередньо описаної) займає природно захищений мис підтрикутної форми розміром 150×10-90 м, захищений з напільної сторони оборонним ровом. На дослідженій у 1970–1971, 1975–1985 рр. площі (понад 1100 м²) виявлені рештки близько 20 наземних жител з чисельними ямами і розвалами глиняних черенів.

Крім традиційних галузей господарства: землеробства і тваринництва, успішно розвивалось кременеобробне виробництво, що базувалось на розробках покладів конкрецій, які залягали у вапнякових відслоненнях неподалік від пам'ятки. За повідомленням М. Пелещина, воно носило децентралізований характер, коли в кожному трипільському житлі мав місце повний цикл експлуатації сировини у вигляді виробничого ланцюжка: нуклеус – заготовка (пластина або відщеп) – повністю викінчене знаряддя праці. Про масштабність цього домашнього промислу свідчать понад 10 тис. артефактів, здобутих в процесі робіт, а також декілька майсте-

рень, у яких за час існування поселення могло бути виготовлено щонайменше декілька сотень одноплощадкових нуклеусів і сокир [2].

Посуд з пам'ятки Листвин за складом технологічних груп і типів виробів досить близький до костянецького. Однак М. Пелещишин вбачав у ньому своєрідні відмінності. Зокрема, відчутно збільшилась кількість мисок з профільованим краєм вінця, появились амфори з видовженою циліндричною горловиною та опуклобокі чаші з підпрямокутними у плані ручками, домінуючим став різноманітний за композицією шнуровий орнамент.

У керамічному комплексі листвинського поселення дослідником вперше були засвідчені плоскі дископодібні тягарці з двома отворами у центральній частині.

Серед трипільських пам'яток басейнів Стиру та Ікви особливе місце займає поселення поблизу с. Голишів Луцького р-ну Волинської обл., яке розкопане М. Пелещишиним у 1972–1973 рр. на площі біля 2000 м². Дослідженнями виявлені рештки майже 20 наземних жител легкої конструкції з ямами на долівках та глиняними печами простої конструкції і зібрані кількісно значні артефакти.

Кухонний посуд за технологією виготовлення та асортиментом подібний до листвинського, однак стає, як відмічає дослідник, більш вишуканим за способом обробки поверхні (помірне або інтенсивне лискування), різноманітнішим за видами з подальшим збільшенням чисельності декорованих «шнурами» посудин.

Унікальною стала колекція схематичних зооморфних фігурок, прикрашених шнуровим і заглибленим (ромбоподібні відтиски) орнаментом, останній з яких, як стверджує М. Пелещишин, є характерним для кераміки пізньотрипільських пам'яток Північної Молдови і Північного Причорномор'я. До речі, подібна теракотова пластика у такій кількості і виконанні (понад 60 екземплярів) не виявлена на жодному з досліджених поселень пізнього трипільля України.

Не менш цінною є зібрана дослідником досить чисельна збірка виробів з кістки і рогу: сокири, мотики, клювці, шпателі, проколки тощо, яку доповнюють різні за формою та орнаментом пряслиця, тягарці до ткацького вертата, зокрема дископодібні з двома і навіть з чотирма отворами по центру, поодинокі модельки сокир та, що найважливіше, коліс до воза [6. С. 31–32, 34].

У вище сказаному висвітлено основні етапи дослідження трипільської культури, здійснені М. Пелещишиним на території Західної Волині і узагальнені ним у монографічних виданнях [6; 8]. Більш вузькі її аспекти розкриті в працях, присвячених окремим галузям господарства [2; 14] та віруванням місцевого трипільського населення [5; 7]. Актуальною для дослідника впродовж вивчення пізнього трипільля регіону була проблема зв'язків його носіїв із сусідніми общинами культури лійчастого посуду, що відобразились у виявленні ймовірного пограниччя між ними [5], в існуванні взаємоімпорту певного роду артефактів [13. С. 142–144] та запозичень інновацій, котрі насамперед проявились в керамічному виробництві [8. С. 109–111; 11. С. 55].

Даючи оцінку науковому доробку М. Пелешчина на царині вивчення трипільської культури Західної Волині, слід сказати наступне. Він першим з дослідників-трипільознавців охарактеризував її як цілісне культурно-хронологічне явище, провів територіальний поділ пам'яток на дві групи: хорівську і костянець-листвинську, розкрив особливості топографії поселень, планіграфії житлово-господарських об'єктів, господарства і духовного життя місцевих трипільських племен, вказав на шляхи їх міграційних витоків та подальших просувань в цей регіон Правобережної України.

М. Пелешчин лишив для послідовників здобутий ним під час польових робіт багатий і різноманітний речовий матеріал, в якому вони знайдуть нові сторінки в проблематиці пізнього трипільля Західної Волині, виходячи з пізнавальних умов сьогодення.

1. Берест Р., Чайка Р., Рудий В. Пам'яті Миколи Андрійовича Пелешчина // АДЛУ. – Львів, 2003. – Вип. 6. – С. 6–15.

2. Конопля В., Пелешчин М. Характеристика крем'яної індустрії поселення трипільської культури Листвин на Волині // Тези доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції «Трипільська культура України» (до 100-річчя відкриття). – Львів, 1993. – С. 26–29.

3. Пелешчин М. Пізньотрипільське поселення у верхів'ях Горині // Археологія. – 1973. – Вип. 11 – С. 55–62.

4. Пелешчин М. Зооморфна пластика в культурах лійчастого посуду та трипільської на Західній Волині // Проблеми історії та археології давнього населення України. – Київ, 1989. – С. 173–174.

5. Пелешчин М. Західне пограниччя пізньотрипільських племен на Волині // Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей та повідомлень III-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1989. – С. 167–169.

6. Пелешчин Н. Трипольская культура Западной Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К., 1990. – С. 26–35.

7. Пелешчин М. Глиняна пластика трипільців в Західній Волині (кінець IV–середина III тис. до н. е.) // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Львів, 1995. – Вип. 4 – С. 60–63.

8. Пелешчин М. Поселення мідного віку біля сіл Костянець і Листвин в Західній Волині. – Львів, 1997. – 121 с.

9. Пелешчин М. З історії трипільських общин у Середньому Погоринні (за матеріалами поселення біля с. Хорова) // АДЛУ. – Львів, 1997 – Вип. 2. – С. 47–65.

10. Пелешчин М. Пізньотрипільські поселення біля сіл Костянець і Листвин на Волині // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 89–110.

11. Пелещшин М. Пізньотрипільські поселення в околицях с. Хорова на Волині (Хорів-ІІ, ІІІ, ІV) // АДЛУ. – Львів, 1998. – Вип. 3 – С. 45–72.
12. Пелещшин М. Проблеми історії трипільських племен Західної Волині, межириччя Західного Бугу і Дністра // Записки НТШ. Праці археологічної секції. – Львів, 1998. – Т. 235. – С. 175–192.
13. Пелещшин М. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині. – Тернопіль, 2004. – 157 с.
14. Пелещшин М., Рудий В. Нові дані про пізньотрипільське поселення біля с. Суйми на Волині // АДЛУ. – Львів, 2000. – Вип. 4. – С. 27–43.
15. Свєшніков І. К. Розкопки в с. Костянець на полі Листвинщина // Археологічні пам'ятки УРСР. – Київ, 1952. – Т. 4. – С. 131–139.

Vitaliy Konoplia

TRYPILLIA CULTURE OF WESTERN VOLYN' IN THE STUDIES OF MYKOLA PELESHCHYSHYN

Famous Ukrainian archaeologist Dr. Mykola Peleshchyshyn has leaved after himself a scientific legacy with manifold accomplishments. One of the most prominent endeavors applied studies on the Trypillia culture in the region of Western Volyn'. The scientist outlined this phenomenon as a distinct cultural and chronological entity. He has allocated two territorial clusters of the Late Tryillia culrure sites: the Chyryv type and the Kostianets-Lystvyn type. Scrupulous studies revealed peculiarities in the settlements topography and planography, in the economy and in the religious beliefs of Trypillia population. Some suggestions were also made concerning the routes of migrations and the connections with the neighboring tribes of Central Europe.

Key words: *Western Volyn', Trypillia culture, Later period, territorial clusters of sites, topography and planography of settlements, cookware and tableware pottery, ornament, flint ware, bone ware, migratory movements, imports, contacts.*

Стаття надійшла до редколегії 27.08.2013 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

ЮРІЙ МАЛЄЄВ – ДОСЛІДНИК ГОРОДИЩ КУЛЬТУРИ ГАВА-ГОЛІГРАДИ НА ТЕРЕНАХ ГАЛИЧИНИ ТА ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

У статті розглянуто внесок Ю. Малєєва у вивчення городищ культури Гава-Голігради на території Галичини та Західного Поділля. Зокрема, проаналізовано методику польових досліджень, застосовану під час досліджень оборонних ліній, та висвітлено критерії, на основі яких здійснювалося датування городищ.

Ключові слова: Галичина, Західне Поділля, топографія, Гава-Голіградська культура, городище, вал, рів, житло, господарська яма, кераміка, антропоморфна та зооморфна пластика.

Визначною постаттю в археології пізньобронзового та ранньозалізного віку був відомий науковець, кандидат історичних наук, педагог, доцент кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка Юрій Миколайович Малєєв (2. 08. 1941–19. 05. 2006). В археологію ранньозалізного віку він увійшов як вчений, котрий розпочав перші професійні дослідження городищ культури Гава-Голігради. Науковець виготовляв плани укріплень, а за допомогою траншейного методу намагався з'ясувати синхронність забудови на укріпленій території до ліній захисту [2. С. 1–7; 3. С. 1–10; 4. С. 109–116; 5. С. 1–8; 6. С. 1–6; 7. С. 86–99; 8. С. 1–5; 10. С. 63–64].

Перше городище Гава-Голіградської культури зазначеного регіону було досліджене ним у 1972 р. біля с. Лисичники Заліщицького р-ну Тернопільської обл. (Середнє Подністров'я). Археолог виготовив окомірний план, описав його топографію та з'ясував час функціонування пам'ятки. Інформація про пошукові роботи була подана наступним чином: «Воно [городище – Б. 3.] розташоване в урочищі «Під валом», на плато на правому березі глибокої долини р. Серет. Плато з північно-східної та південно-східної сторін обмежене крутими неприступними скельними схилами корінного берега ріки. З південно-західної сторони протікає струмок Вовчків, глибока долина якого з обох сторін, у тому числі і зі сторони городища, являє собою круту скелясту стінку. Відкритою була тільки напільна сторона. Тому саме тут, на плато, на найбільш короткій ділянці довжиною 415 м були споруджені вал та рів, які закінчувались на протилежних уривчастих схилах і створили надійне оборонне кільце» [11. С. 111–112]. Як бачимо, дослідник коротко подав опис місцевості, де знаходиться городище і параметри збережених поверхневих слідів ліній захисту. У процесі розкопок Ю. Малєєв зосередив свою увагу на комплексному підході до вивчення укріплених поселень, а саме: закладав розкопки, які охоплювали

земляний насип валу та територію укріпленої частини. За його словами, «вал був насипаний з мішаного ґрунту, отриманого під час копання рову. Під гумусним шаром збереглися сліди кам'яної вимостки, яка покривала фронтальний схил валу та рову до його основи, якою служила оголена суцільна вапнякова плита» [11. С. 112]. Методика розкопок лінії захисту (зокрема валу) шляхом закладання траншеї на місці земляного насипу та фіксації почергового нашарування ґрунтів, що зазнали антропогенного впливу, відповідала тогочасним вимогам. Однак такий підхід не давав змоги зрозуміти конструкції лінії захисту, часу спорудження та динаміки її розвитку. Разом з тим, відсутність знахідок будь-якої іншої культури, крім гальштатської, що були віднайдені у межах внутрішнього підніжжя насипу валу та у верхній частині культурного шару, дали вагомі підстави вченому констатувати, що перед ним – городище культури Гава-Голігради [7. С. 98].

Того ж року, за 200 м на схід від напільної лінії захисту, з внутрішньої сторони площадки, дослідник виявив два житла. Залишки дерев'яної долівки одного з них, розміром 6,5×4,0 м, він відкрив на глибині 1 м від рівня сучасної поверхні. Під долівкою, по осі цього житла, знаходились дві господарські ями глибиною 0,6 м. Піч займала південну частину споруди. На долівці житлової споруди було віднайдене чорнолощену кераміку, орнаментовану різноманітними канелюрами, одним або двома виступами [2. С. 3]. Друга споруда прямокутної форми, розмірами 4,6×4,0 м, була орієнтована кутами по сторонах світу. У центрі будівлі знаходилась глинобитна піч. На ній виявлено фрагменти мисок з канелюрами. Глинобитну долівку віднайдену на глибині 1 м від сучасної поверхні [2. С. 4].

Окремо Ю. Малеев зазначав, що на території городища було досліджено святилище, яке перекривалось оповзем внутрішнього схилу валу. Від нього залишилися тільки великі фрагменти обпаленої глиняної обмазки товщиною 5–7 см, з рівною згладженою поверхнею [11. С. 112]. Звичайно, з такою інтерпретацією зараз важко погодитися, хоча й повністю заперечувати також не можна. Для нас важлива не стільки функція відкритої споруди, скільки прецедент синхронного співіснування валу та внутрішньої забудови, причому в безпосередній близькості один до одного.

Головним результатом досліджень 1991 р., на його думку, стала велика колекція предметів зооморфної пластики, які у вигляді жертв богам приносилися на вищезазначеному жертovníку. Це невеликі глиняні обпалені фігурки, що зображують коней, корів, свиней, овець. Багато фігурок розбиті та збереглися у пошкодженому чи фрагментарному стані. До культових предметів Ю. Малеев відніс також нижню частину жіночої скрипковидної скульптурки, виразно модельовані глиняні модельки коліс та повозок [10. С. 64].

Подібним чином дослідник вивчав укріплене поселення біля с. Кривче Борщівського р-ну Тернопільської обл. (Середнє Подністров'я) [3. С. 1–7]. Як зазначав вчений, «городище знаходиться на високому плато над селом Кривче в урочищі «Вал», яке являє собою великий мис на плато правого берега р. Циганки (ліва прито-

ка р. Нічлави, лівого допливу Дністра). Річка омиває мис з північно-східної та південно-східної сторін; з заходу протікає струмок, який утворює глибокий яр зі скелястими уривчастими схилами. Береги мису зі сторони ріки разом з берегами струмка утворюють важкодоступні природні укріплення. В північній частині територія городища відкрита і легкодоступна. Тому саме тут були споруджені оборонний вал та рів довжиною 670 м, які закінчуються на протилежних крутих схилах. Таким чином, було замкнено оборонне кільце, яке охоплювало територію 38 тис. м²» [11. С. 113]. З наведеного вище бачимо, що і в цьому випадку, тобто під час вивчення укріпленого поселення в с. Кривче, фахівець подає топографію пам'ятки на тлі гідросистеми та рельєфу. Решта складових географії розташування залишилися поза його увагою.

Поперечний розріз валу, здійснений археологом, показав, що «вал був насипаний з гумусного ґрунту та материкової глини, одержаних під час риття рову. Як і на городищі Лисичники, фронтальний схил валу був укріплений камінням та обмазаний глиною» [11. С. 113]. Окремо науковець відзначав досить щільну густоту заселення укріпленої території. Так, у трьох розкопах, закладених вздовж схилів та неподалік від оборонних укріплень, було досліджено залишки п'яти заглиблених жител овалної та прямокутної форм. На думку Ю. Малєєва, кожне з них мало один або два опалювальні пристрої (піч або вогнище). Тут відкрито й велику кількість господарських ям різних форм та призначення. Наприклад, у розкопі I, на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні, виявлено плоский камінь розмірами 13×24×7 см, що накривав поховальну урну – велику посудину тюльпаноподібної форми, у котрій містились залишки кремації: вуглики, обпалені кістки, (зокрема й молочні зуби). Дослідник вважав, що це було захоронення дитини віком 8–10 років. Поряд з поховальною урною знаходився супровідний інвентар, який являв собою скупчення роздавлених посудин [3. С. 6; 11. С. 113].

Варто зацентувати, що серед артефактів, віднайдених на цьому городищі, виділяються унікальні антропоморфні статуетки. Приблизно в часі досліджень укріплення в Кривче, на гальштатському городищі Теляк (Румунія), було виявлено статуетку аналогічного, до зазначеної пластики, типу. Після введення в науковий обіг статуеток з Кривче та Лисичників, професор А. Ласло запропонував для них термін «статуетки типу Кривче-Теляк» [13].

На наш погляд, головним висновком вченого було твердження про синхронність функціонування оборонної лінії та забудови городища. Це дозволило віднести пам'ятку до ранньозалізного віку [7. С. 98].

Продовжуючи вивчення городищ зазначеного періоду, у 1983 р. вчений проводив польові роботи в Городниці (Середнє Подністров'я) [7. С. 89–91; 9. С. 36–38].

Складність планування укріплень та наявність трьох культурних шарів (трипільського, гальштатського й давньоруського часів) давали підстави для неоднозначної інтерпретації пам'ятки. Зокрема, П. Раппопорт відзначав, що на території Галицької землі локалізується ряд городищ, які могли бути заснованими ще у

ранньому залізному віці і використовувались у давньоруський час, в. т. ч. й городище у Городниці. На його думку, складна система валів цієї пам'ятки не характерна для планування давньоруських городищ і поєднується з голіградським шаром [12. С. 12–13]. На основі своїх досліджень Л. Крушельницька розглядає городище як різночасову пам'ятку [1. С. 98–118].

Натомість, більш вагомий твердження стосовно етнокультурної та хронологічної приналежності городища висловив Ю. Малєєв, розпочавши спеціальне вивчення оборонних споруд. Зауважимо, що саме останні є ознакою укріпленого чи неукріпленого поселення. Переріз дослідником поперечного валу висотою 2,8 м показав, що поверх первісного гумусу був насипаний чернозем, викинутий з рову. Вище знаходились нашарування глини та вапняку, які послідовно залягали під черноземним шаром на місці рову, тобто прошарки насипів чергувалися у відповідності до послідовності ґрунтів, вийнятих з рову. Жодних конструкцій в основі валу науковцем не було простежено.

На думку дослідника, стратиграфічний переріз оборонної споруди свідчить, що вал і рів споруджені в один прийом, проте це не дає жодних підстав для їхнього точного датування. Однак археологом все ж було встановлено, що насип валу споруджено із культурних трипільського та гальштатського нашарувань, вийнятих з рову, завдяки чому трипільська та гальштатська кераміка опинились у насипі.

Дещо інша картина спостерігалась у першій лінії оборони, висотою 3,6 м, вал котрої, за даними Ю. Малєєва, насипався двічі. Спочатку, при викопуванні рову, була споруджена основа з чернозему, глини та вапняку. Вдруге укріплення було збільшене у розмірах через великий проміжок часу, коли насип значно осунувся у рів. Тому другий насип був зроблений з ґрунту, одержаного при збільшенні розмірів рову, вийманні його заповнення та поглибленні у материк. Фахівець вважав, що система укріплень, при якій під час будівництва городища насипаються три паралельні прямі вали з напільної сторони, є найбільш простою і широко поширеною у різні періоди в різних археологічних культурах. Особливо масово цей тип укріплень використовувався саме у ранньому залізному віці – в передкіфський час. На думку Ю. Малєєва, на спорудження оборонних ліній в Городниці не лише в гальштатський, але й в давньоруський періоди вказували стратиграфічні спостереження: вали з напільної сторони перекивали трипільський шар, а поперечний вал – насипаний поверх культурних нашарувань трипільського та голіградського періодів [7. С. 91].

Опираючись на здобуті матеріали, дослідник отримав змогу відновити динаміку будівельних горизонтів на пам'ятці у Городниці. Згідно з ним, перше спорудження укріплень городища можна віднести до гальштатського періоду. Будівництво проводилось характерним для голіградських укріплених поселень шляхом відгородження відкритої напільної сторони мису з неприступними схилами. До речі, науковець зазначав, що на пізньому етапі розвитку голіградської групи такі городища споруджувались у ряді місць Подністров'я та Попруття. Ю. Малєєв вважав,

що місце розташування пам'ятки було обрано дуже вдало, воно використовувалося і пізніше – в давньоруський час. Очевидно, тоді ж споруджуються або оновлюються ескарпи, а по лінії вододілу будується новий вал (фронтальна сторона якого повернута на північ) та рів, довжиною 190 м. Ця оборонна лінія поділяє укріплену територію на дві частини, у відповідності з вимогами давньоруського містобудування. Саме в цей час виростає й великий посад та могильник, що розташовані на нижніх терасах Дністра на місці сучасного с. Городниця [7. С. 91].

Загалом, вивчаючи оборонні споруди траншейним способом, встановлюючи їхнє відношення до забудови та виготовляючи плани пам'яток, Ю. Малєєв здійснив перші кроки у напрямку професійних досліджень городищ ранньозалізного віку Верхнього і Середнього Подністров'я. Здобуті ним матеріали та застосована методика польового пошуку заклали своєрідний фундамент у вивченні досліджуваної проблематики.

1. *Крушельницька Л.* Нові пам'ятки культури Гава-Голігради // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – К., 1993. – С. 56–121.
2. *Малєєв Ю. М.* Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського державного університету в 1972 і 1973 роках // НА ІА НАНУ. – 1972–1973. – Ф. експ. №6927. – 22 с.
3. *Малєєв Ю. М.* Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в 1976 році // НА ІА НАНУ. – 1976. – Ф. експ. №8241. – 24 с.
4. *Малєєв Ю. М.* Гальштатські городища Північно-Східного Прикарпаття // ВКУ. Іст. Науки. – 1978. – Вип. 20. – С. 109–116.
5. *Малєєв Ю. Н.* Отчёт о работе Днестровской археологической экспедиции Киевского университета в 1982 году // НА ІА НАНУ. – 1983. – Ф. експ. №20839. – 20 с.
6. *Малєєв Ю. М.* Звіт про роботу Дністровської археологічної експедиції Київського університету у 1984 році // НА ІА НАНУ. – 1985. – Ф. експ. №21474. – 67 с.
7. *Малєєв Ю. Н.* Гальштатские городища в Западной Подолии и Прикарпатье // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1987. – С. 86–99.
8. *Малєєв Ю. М.* Звіт про роботу Дністровської археологічної експедиції Київського університету у 1990 році // НА ІА НАНУ. – 1991. – Ф. експ. №24114. – 9 с.
9. *Малєєв Ю. М.* Городище Городниця на Дністрі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1992. – Вип. 2 – С. 36–38.
10. *Малєєв Ю. М.* Розкопки жертовника на городищі Лисичники // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 63–64.
11. *Малєєв Ю.* Дослідження передскіфського періоду Тернопілля Київським університетом // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 109–116.

12. *Pannonom P. A.* Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // МИА. – 1967. – № 140. – 241 с.

13. *La'szlo A.* Statuetele antropomorfee ale culturi Gava-Holihrady // Memoria antiqvitatis. XX. – Piatra-Neamts, 1995.

Bohdan Zavitiy

YURIY MALEYEV – EXPLORER OF THE HILL-FORTS OF GAVA-GOLIGRADY CULTURE IN GALICIA AND IN WESTERN PODILLYA

The article reviews the contribution of Yuriy Maleyev to the studies of the hill-forts of Gava-Golohrady culture on the territory of Galicia and Western Podillya. Henceforth the methods of field research are analyzed which were applied in the studies of fortification constructions as well as the criteria of chronological definition of the hill-forts.

Key words: *Galicia, Western Podillya, topography, Gava-Goligrady culture, hill-fort, rampart, moat, dwelling, household pit, pottery, anthropomorphic, zoomorphic, figurines.*

Стаття надійшла до редколегії 13.01.2012 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

I. ВІНОКУР І ТЕРНОПІЛЬЩИНА

В статті висвітлюється наукова та педагогічна діяльність І. С. Винокура, пов'язана з Тернопільщиною, – польові археологічні дослідження в області, учні, друзі, участь у наукових конференціях.

Ключові слова: *І. С. Винокур, черняхівська культура, черняхівська культура Західного Поділля, Б. Б. Ельгорт, І. П. Герета, М. П. Сохацький, Л. Д. Строцьонь, могильники черняхівської культури, Раковець-Чеснівський, Возилів, Монастир'юк.*

З іменем Іона Срулевича (Ізраїльовича) Винокура пов'язана ціла епоха в українській археології другої половини ХХ–початку ХХІ ст. Він залишив світлу пам'ять про себе, сучасну археологічну школу на Поділлі, близько 500 наукових та науково-популярних праць, низку підручників [10. С. 171–215; 11], цілий ряд досліджених археологічних пам'яток тощо. Життя і діяльність Іона Ізраїльовича, в основному, були пов'язані із Кам'янцем-Подільським та Хмельниччиною, але для його творчого потенціалу одне місто, навіть таке як Кам'янець-Подільський чи Хмельницька обл., були замалими. Наукові інтереси вченого охоплювали не тільки сусідні області – Чернівецьку, Вінницьку, Тернопільську, а й усю Правобережну Україну. Щоб оцінити його феномен як людини, вченого, потрібні роки праці та значно ширший обсяг публікації, а наша розвідка буде стосуватися, в основному, тих сторінок біографії І. Винокура, які пов'язані з Тернопіллям. Але спочатку кілька слів про самого Іона Ізраїльовича.

Народився вчений 4 липня 1930 р. в м. Ружині на Житомирщині, середню школу закінчив у 1948 р. в Житомирі [14. С. 5]. Під час навчання на історичному факультеті Чернівецького університету (1948–1953 рр.) визначилося наукове вподобання І. Винокура – археологія. В Чернівцях познайомився і потоваришував зі своїм земляком, також уродженцем Житомирщини – Борисом Онисимовичем Тимощуком, якого все життя вважав своїм вчителем і наставником [13. С. 86–88], а Б. Тимощук характеризував І. Винокура як найталановитішого і найнаполегливішого учня [23. С. 86]. Після закінчення університету І. Винокур повертається до Житомира, працює в краєзнавчому музеї, а у 1957 р. – знову переїжджає до м. Чернівці. Працює в університеті, який закінчив чотири роки перед тим, захищає кандидатську дисертацію (1962 р.). У 1963 р. молодого вченого запрошують до Кам'янець-Подільського педінституту. Кам'янецький період був найбільш тривалим (42 роки) і плідним. Тут пройшов усі сходинки викладацької кар'єри – від асистента до професора, очолив кафедру, захистив докторську дисертацію, став академіком Академії наук вищої школи України, видав основний масив наукової літератури – близько 500 позицій, набув авторитету вченого європейського рівня [10. С. 171–

215]. Приймав активну участь у становленні української школи археології ранніх слов'ян, сформованої Володимиром Даниловичем Бараном.

Постаті І. Винокура присвячено чимало публікацій [8; 9; 10; 12; 13; 14]. У них розкрито переважно його роль як науковця, викладача, педагога. Користуючись нагодою, хочемо додати ще один штрих до портрета, який характеризує його як людину.

Осінь 1976 р., я був тоді студентом першого курсу. Лекцію з історії СРСР (давній період) читає Іон Ізраїльович. В аудиторії близько 70-ти студентів. Не пригадую ніточки розмови, але раптом він каже: «Я не розумію людей, які живуть в Україні і не знають української мови. Кожна людина, яка проживає в Радянському Союзі, повинна знати щонайменше три мови. Найперше – це свою рідну. Це обов'язково, тут навіть пояснювати нема що. Друга – російська, так як це мова міжнародна і міжнаціонального спілкування, а третя – мова народу серед якого ти живеш і хліб якого їси. Якщо ти не хочеш вивчити мову корінного народу, то це вияв неповаги до нього. Якщо я жив би, наприклад, в Молдавії, то вивчив би молдавську».

Мертва сцена, майже за М. Гоголем. Тиша повна, як кажуть, чути як муха летить. У душі я радів, адже це була моя позиція. Думаю, що так вважало багато студентів, можливо, навіть більшість. Але в аудиторії, крім кількох росіян і, можливо, російськомовних євреїв, були студенти, які, незважаючи на те, що були українцями, «принципово» говорили російською. Чому вони так робили, не знаю. Чи хотіли продемонструвати, що вони «с города» і «стоять вище», ніж основна маса студентів (як виявилось пізніше, батьки частини «російськомовних» розмовляли українською).

Пригадую також, як весною, на другому курсі, Іон Ізраїльович зібрав нас – студентів, які цікавилися археологією і сказав, що восени буде міжнародна студентська конференція і потрібно підготувати доповіді.

– Давайте подумаємо над темами.

– А на каком языке выступать? Я плохо знаю украинский, – раптом обізвалась одна студентка.

– Ты где училась? – запитав Винокур. Він, коли до нього зверталися російською, переходив на мову співрозмовника.

– В Каменце-Подольском.

– В какой школе?

Студентка назвала школу.

– І що, у вас, – переходячи знову на українську, каже Іон Ізраїльович, – не було уроків української мови?... Нам усім треба знати українську. До осені часу ще багато, підготуєш доповідь українською.

Така позиція єврея І. Винокура справляла належне враження. І, думаю, для багатьох була добрим прикладом і застереженням від саморусифікації.

Пізніше, у 1995 р., коли ми везли експонати зі своїх розкопок на виставку до Польщі і, чекаючи від'їзду, гуляли вулицями Львова, я нагадав Іону Ізраїльовичу

про ці два випадки. Але, – зауважив при тому, – Вас не могли притягнути до відповідальності за «український буржуазний націоналізм».

– Помиляєшся. Від цього ніхто не був застрахований. Був випадок із Лазарем Мойсейовичем Славіним. Сам розумієш, що Лазар та ще й Мойсейович – це явно не українець. Так ось, десь у 1946 чи 1947 р. йому дали догану саме за «український буржуазний націоналізм» [17. С. 126–127].

На Тернопільщині, яка надзвичайно багата на археологічні пам'ятки, мають місце і сенсаційні знахідки – Збруцький ідол, Михалківський скарб, печера Вертеба тощо. А трипільські та черняхівські пам'ятки були відкриті у нас ще до того, як В. Хвойка виділив трипільську та черняхівську культури. Проте наш край досить тривалий час знаходилася на маргінесі уваги археологів. Особливо це стосується ХХ ст., за винятком окремих невеликих розкопок [15. С. 6–9]. Так склалося, що порушив цю «традицію» саме І. Винокур, незважаючи на те, що його дослідження на Тернопіллі мали епізодичний характер. У 1962–1963 рр. він проводить розкопки черняхівського могильника в Раківці-Чеснівському Збараського р-ну. Тоді було досліджено 18 поховань. Серед них і поховання жриці з кам'яним ідолом. Частина здобутих матеріалів поповнили фонди Кременецького краєзнавчого музею, а інша до сьогодні зберігається в Національному університеті ім. І. Огієнка в Кам'янці-Подільському, серед них і згаданий кам'яний ідол. Невдовзі результати досліджень були введені в науковий обіг [3; 5; 6]. Стаття І. Винокура, у співавторстві з працівником Кременецького музею М. Островським у «Матеріалах и исследованиях археологии СССР» була однією з перших публікацій матеріалів з Тернопільщини у всесоюзному науковому виданні. Польові роботи на некрополі продовжувалися іншими дослідниками, у 1980-х рр. було досліджено ще дев'ять поховань [24].

У 1969 р. експедицією Кам'янець-Подільського пединституту було досліджено залишки могильника рубежу і перших століть нової ери (дев'ять поховань) [7].

У другій половині 1960-х рр. І. Винокур провів дослідження святилища біля с. Монастирьок Борщівського р-ну. Під час робіт було встановлено, що язичницьке святилище функціонувало від раннього залізного віку і до поширення християнства. Пізніше тут був християнський храм [4. С. 114–115].

Отримані на Тернопільщині матеріали Іон Ізраїльович неодноразово використовував у своїх працях, присвячених черняхівській проблематиці.

Як педагог І. Винокур підготував кадри для тернопільської археології. Перший його учень-тернополянин з'явився ще у Чернівецькому університеті. Ним був Ігор Петрович Герета (1938–2002) – археолог, мистецтвознавець, історик, краєзнавець, громадський діяч. Майже за 40 років праці на ниві археології дослідив близько 10 пам'яток, серед них і один із найбільших розкопаних могильників черняхівської культури в Чернелеві-Руському. Археологією ж зацікавився у Чернівецькому університеті під впливом саме І. Винокура [18; 21. С. 447]. Весь час Ігор Петрович підкреслював, що його вчитель – Іон Ізраїльович.

Сохацький Михайло Петрович – директор Борщівського краєзнавчого музею, археолог, краєзнавець, громадський діяч, закінчив історичний факультет у Кам’янці-Подільському. З 1991 р. розпочав дослідження пам’яток трипільської культури. Автор статей, опублікованих в українських та закордонних виданнях. Його стараннями було започатковано і виходить до сьогодні періодичне видання «Літопис Борщівщини». З ініціативи Михайла Петровича утворено підземний археологічний музей трипільської культури в печері Вертеба [22. С. 322]. Про ефективність роботи М. Сохацького свідчить той факт, що краєзнавчий музей у м. Борщеві – районному центрі, отримав статус обласного.

Строцька Людмила Дмитрівна – історик, археолог, краєзнавець, етнограф, заступник директора Тернопільської обласної інспекції охорони пам’яток. У 1989–2003 рр. працювала в Тернопільському обласному краєзнавчому музеї старшим науковим працівником, зав. сектором, заступником директора [22. С. 364–365]. Наукова зацікавленість – археологія пізнього середньовіччя, найменш досліджений археологами період [19; 20].

Ще один учень І. Винокура, який тісно пов’язаний з Тернопільщиною, – автор цих рядків. Під впливом І. Герети та І. Винокура я зацікавився археологією римського часу. Ще під час навчання Іон Ізраїльович зорієнтував мене на вивчення черняхівської культури Західного Поділля, більшість території якого знаходиться саме на Тернопільщині. Такими були теми моєї дипломної роботи та кандидатської дисертації. І. Винокур був моїм науковим керівником у написанні кандидатської дисертації [16].

Не останню роль у зацікавленості І. Винокура Тернопільщиною, мабуть, відіграв його «однокашник» і друг ще зі студентських років, земляк із Житомирщини Бума (Борис) Борисович Ельгорт (1923–1989). У 1951–1959 рр. працював директором Кременецького, а у 1959–1975 рр. – Тернопільського краєзнавчих музеїв [21. С. 557]. Завдяки дружбі з Б. Ельгортом та комунікабельності Іона Ізраїльовича в останнього до кінця життя були хороші зв’язки з обома музеями. І. Винокур був учасником усіх тернопільських конференцій, де йшлося про археологію – 1-ої Тернопільської наукової історико-краєзнавчої конференції (1990 р.), конференції «Археологія Тернопілля» (2001 р.) [7].

Незважаючи на те, що з Тернопільщиною І. Винокур був пов’язаний епізодично, його шанували за життя і шанують після смерті. У 2012 р. в Кам’янці-Подільському відбулася Міжнародна наукова конференція пам’яті І. Винокура «Актуальні проблеми археології» [1], організаторами якої виступили учні Іона Ізраїльовича. Значний внесок в організацію та проведення її здійснили його учні з Тернопільщини, які і сьогодні успішно працюють на археологічній ниві – відкривають і досліджують нові пам’ятки, готують послідовників, займаються охороною культурної спадщини. А путівку в археологію їм дав І. Винокур, за що ми йому щиро вдячні.

1. *Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура (м. Кам'янець-Подільський, 23–25 вересня 2010 року).* – Тернопіль, 2010. – 136 с.
2. *Бучковський О. В.* Винокур І. С. – автор шкільних підручників // Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи. Збірник матеріалів третьої міжнародної студентської археологічної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 10–14.
3. *Винокур И. С.* Могильники первой половины I тыс. н. э. в Раковце и Киселеве // Материалы XIX научной сессии Черновицкого госуниверситета. Секция исторических наук. – Черновцы, 1963. – С. 21–23.
4. *Винокур І. С.* Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. – К., 1972. – 180 с.
5. *Винокур И. С., Островский М. И.* Раскопки Раковецкого могильника в 1962 г. // КСИА. – 1964. – Вып. 102. – С. 64–70.
6. *Винокур И. С., Островский М. И.* Раковецкий могильник // МИА. – 1967. – № 139. – С. 144–160.
7. *Винокур І., Мегей В.* До археологічної карти Тернопільщини // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 148–154.
8. *Демчук О. А.* Іон Винокур і його внесок у дослідження черняхівської культури // Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи. Збірник матеріалів третьої міжнародної студентської археологічної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 5–10.
9. *Завальнюк О. М., Прокопчук В. С.* Вірність історичній правді (до 80-річчя професора І. С. Винокура) // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура (м. Кам'янець-Подільський, 23–25 вересня 2010 року). – Тернопіль, 2010. – С. 4–6.
10. *Іон Винокур:* подвижництво в освіті і науці. Дослідження. Документи. Бібліографія. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 228 с.
11. *Іон Срулевич Винокур.* Бібліографічний покажчик праць (до 70-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 2000. – 80 с.
12. *Петрів А. В.* Маловідомі археологічні дослідження І. Винокура підручників // Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи. Збірник матеріалів третьої міжнародної студентської археологічної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 14–16.
13. *Пивоваров С. В.* І. С. Винокур у Чернівцях // Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 85–96.
14. *Прокопчук В. С.* Іон Срулевич Винокур – археолог, педагог, громадянин // Винокур Іон Срулевич. Бібліографічний покажчик праць (до 70-річчя від дня народження). — Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 4–15

15. *Строценъ Б.* Історія археологічних досліджень на Тернопільщині // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 6–18.
16. *Строценъ Б.* Черняхівська культура Західного Поділля. – Тернопіль, 2008. – 272 с.
17. *Строценъ Б. С.* Спогади про вчителя // Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці. Дослідження. Документи. Бібліографія. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 125–128.
18. *Строценъ Б. С., Ковальчук Т. М.* Герета Ігор Петрович // Археологія і давня історія України. – К., 2010. – Вип. 2. – С. 6–8
19. *Строценъ Л. Д.* Археологічні дослідження Скалатського замку у 2008 році // Археологія і давня історія України. – К., 2010. – Вип. 2. – С. 249–252.
20. *Строценъ Л.* Замки Тернопільщини за матеріалами археологічних досліджень // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2011. – Вип. 20. – С. 91–96.
21. *Тернопільський* енциклопедичний словник. – Тернопіль, 2004. – Т. I. – 696 с.
22. *Тернопільський* енциклопедичний словник. – Тернопіль, 2008. – Т. III. – 708 с.
23. *Тимоцук Б. О.* Найкраща моя знахідка. – Чернівці, 2009. – 268 с.
24. *Ivanovski V. I., Kokowski A.* Nowe badania na cmentarzysku z mlodszego okresu rzymskiego w Rakowcu na Podolu // Sprawozdania archeologiczne. – 1995. – Т. XLVII. – S. 221–235.

Bohdan Strotsen

I. VYNOKUR AND TERNOPIIL REGION

The article is relating about the scientific and academic activities of I. Vynokur associated with Ternopil region. These are for example the archaeological field excavations in the region, participation in the local conferences, students teaching, academic partnership.

Key words: *I. S. Vynokur, Chernyahiv culture, Western Podillya, B. B. Elhort, I. P. Gereta, M. P. Sohatsky, L. D. Strotsen, cemeteries of the Chernyahiv culture, Rakovets-Chesnivsky, Vozyliv, Monastyryok.*

*Стаття надійшла до редколегії 10.10.2012 р.
Прийнята до друку 09.09.2013 р.*

УДК 902-05І.Герета:904:393.1(477.84)

Людмила Строцьень

ІГОР ГЕРЕТА – АРХЕОЛОГ, ДОСЛІДНИК ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

У статті робиться спроба осягнення феномену Ігоря Герети, з'ясовується значення його археологічних досліджень у вивченні матеріальної та духовної культури черняхівських племен.

Ключові слова: черняхівська культура, Чернелево-Руський могильник, археологія.

У 2012 р. минуло 10 років від дня смерті Ігоря Петровича Герети, в наступному виповниться 75 років від дня його народження. Міська влада Тернополя в рамках святкувань планує по вул. Валовій спорудити пам'ятник, обласна влада на досліджуваному ним Чернелево-Руському могильнику ініціює створення археологічного музею-скансена, його іменем названа Тернопільська експериментальна школа мистецтв, відкрито музей Ігоря Герети. Яким же був цей велетень духу і тіла? Які сили живили його багатогранний талант? Яку роль відіграла в його житті археологія?

З біографії: Герета Ігор Петрович – завідувач відділу мистецьких збірок Тернопільського обласного краєзнавчого музею, директор Інституту Національного Відродження України, викладач історії української культури Тернопільської вищої духовної семінарії ім. патріарха Й. Сліпого, заслужений діяч мистецтв України (1998), лауреат Всеукраїнської літературно-мистецької премії ім. братів Лепких (1997), лауреат премії ім. В. Хвойки (2002), Почесний краєзнавець України (1992), депутат обласної ради чотирьох скликань, член проводу Крайової організації Народного руху України, а відтак член її Великої Ради, член НТШ та голова його тернопільського осередку [4. С. 4].

Ігор Герета народився 25 вересня 1938 р. у с. Скоморохах Тернопільського р-ну Тернопільської обл. в родині священика. Середню школу закінчив у Великій Березовиці під Тернополем, куди був переведений на парафію його батько о. Олесь (Петро Герета). У 1962 р. закінчив історичний факультет Чернівецького університету. Вплинув на вибір професії археолога відомий сьогодні дослідник, засновник подільської археологічної школи, а тоді молодий завідуючий музеєм університету І. Винокур. Саме його Ігор Петрович і вважав своїм учителем [11. С. 6].

Після навчання в університеті І. Герета повертається до Тернополя, і з липня 1962 р. аж до смерті (5 червня 2002 р.) працює на різних посадах в Тернопільському обласному краєзнавчому музеї. За 40 років з-під його пера вийшли історичні книжки-нариси про Тербовлю, Бережани, Чортків, путівники по меморіальних

музеях Соломії Крушельницької та Володимира Гнатюка, ряд публікацій про художників І. Хворостецького, І. Марчука, Я. Омеляна та ін. Також І. Герета видав збірку власної поезії та прози «Скибка неба». Був ініціатором та автором створення експозиції меморіальних музеїв Соломії Крушельницької в с. Біла Тернопільського р-ну, Леся Курбаса в с. Старий Скалат Підволочиського р-ну, Картинної галереї в Тернополі, а також співавтором експозиції Велеснівського етнографічно-меморіального музею Володимира Гнатюка у с. Велеснів Монастириського р-ну, ініціатором створення музею політв'язнів і репресованих у приміщенні тернопільської тюрми [10. С. 21–23]. Але найбільше успіхів досяг Ігор Петрович саме на археологічній ниві.

У перший же рік своєї праці в музеї він бере участь в археологічних дослідженнях черняхівського могильника свого вчителя І. Винокура в Раківці-Чеснівському Збарязького р-ну. Це була хороша польова практика, і з 1964 р. розпочинаються його самостійні археологічні дослідження.

Учень І. Герети, археолог, к. іст. н. Б. Строцень виділяє два періоди його археологічної праці:

- 1964–1973 рр. – проведення рятівних досліджень;
- 1974–2001 рр. – планові дослідження могильників черняхівської культури.

Період рятівних досліджень розпочався із розкопок черняхівського могильника в Чистиліві Тернопільського р-ну. І. Герета спільно з Є. Харитоновим впродовж 1964–1965 рр. розкопав чотири поховання [5. С. 136–141]. Тоді ж вдалося розкопати гробницю культури кулястих амфор в с. Довгому Теребовлянського р-ну, випадкову виявлену під час оранки. Сьогодні ця «кам'яна скриня» експонується у розділі «Археологія» Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Співпраця І. Герети з Є. Харитоновим дала цікаві результати і в 1967–1968 рр. Зокрема, було розкопано три гробниці культури кулястих амфор у Ворвулинцях Заліщицького, Застінці Тернопільського та Лошневі Теребовлянського р-нів.

У 1968 р. розкопки проводяться на поселенні трипільської культури в с. Колод-рібка Заліщицького р-ну, до яких долучається Т. Ковальчук.

У серпні 1973 р. відбувається подія, яка стала знаковою не тільки в науковій діяльності І. Герети, а й у вивченні черняхівської культури загалом. У с. Чернелеві-Руському Тернопільського р-ну під час копання підвалу виявлено «людські кістки і горщики». Завідуючий початковою школою Р. Загоршмянний повідомив про це в Тернопільський обласний краєзнавчий музей. І. Герета негайно виїхав на місце знахідки. Місцеві жителі вказали на місця, де ще знаходили кістки під час земляних робіт. Там були закладені шурфи і виявлено ще кілька поховань. Так розпочалися дослідження відомого далеко за межами України черняхівського могильника у Чернелеві-Руському. З 1974 р. з плановими дослідженнями Чернелево-Руського могильника розпочинається другий етап археологічної кар'єри І. Герети [11. С. 7].

Дослідженнями Чернелево-Руського могильника І. Герета займався щорічно впродовж 1974–2000 рр. і розкопав практично всю доступну територію пам'ятки

[12. С. 80–83]. Всього на могильнику було відкрито 7000 м² площі, на якій виявлено 315 поховань, одне невизначене (можливо, доби бронзи), два проморської культури, 288 черняхівської культури, 24 давньоруських.

На основі великої кількості матеріалів досліджуваних черняхівських могильників (в першу чергу Чернелево-Руського, а також в Білій Тернопільського р-ну та Токах Підволочиського р-ну) І. Герета зробив висновки, які є базовими для вивчення археології римського часу на Західному Поділлі. Зокрема, він констатував, що Західне Поділля було одним з важливих центрів черняхівської культури, контактною зоною, матеріали з якої дозволяють вивчати взаємини населення черняхівської культури із сусідами, а також розробляти проблеми культурної спадкоємності.

Також важливим є висновок, що основою господарської діяльності черняхівського суспільства було землеробство, ремесло виділилось в окрему галузь господарства. Використовувались такі технологічні прийоми обробки чорних і кольорових металів, як кування, лиття, гравірування. Якість поховального інвентарю, на думку І. Герети, може свідчити про виділення ремесел в окрему галузь господарства. Це стосується передусім гончарства, а також металообробного, ювелірного, косторізного ремесел [1. С. 208–209].

Виявлені на Чернелево-Руському могильнику поховання під №264 та 265 І. Герета кваліфікував як поховання вождів. Їх характеризують значні розміри і глибина могильної ями, коштовні речі (монети, черепашки, срібні фібули, предмети озброєння, прикраси). Цій проблемі була присвячена його доповідь на семінарі «Сто років вивчення культур полів поховань на Україні» (1999) і окрема стаття «Місце так званих князівських поховань серед пам'яток черняхівської культури» [6. С. 223–236].

Ігор Петрович вважав, що поховання №265 взагалі може бути віднесене до поховань найвищого «князівського» статусу [7. С. 11; 6. С. 235].

Багато уваги було приділено проблемі порушених поховань, які дослідник пов'язував з особливостями поховального обряду. Ним було визначено дату появи вельбарського елемента на могильниках – це III–початок IV ст., у час другої, більш слабкої фази просування вельбарських племен на схід від Західного Бугу. Аналізуючи колекцію матеріалів, І. Герета дійшов висновку, що могильник в Чернелеві-Руському, як і інші черняхівські некрополі, дає цінний матеріал для вивчення мистецтва черняхівських племен. Він вперше акцентував увагу на необхідності мистецтвознавчої оцінки речей, яка допомогла б з'ясувати ряд складних проблем еволюції матеріальної і духовної культури, хронології пам'яток і черняхівської культури в цілому, а також контактів цієї культури з іншими синхронними культурами, культурної спадкоємності.

Висновки, зроблені І. Геретою на основі багаторічних досліджень пам'яток черняхівської культури, дозволили йому вивести оцінку цієї унікальної культури за рамки усталених норм і назвати її черняхівською цивілізацією.

Дуже шкода, що Ігор Петрович не дожив до результатів антропологічних досліджень із могильника в Чернелеві-Руському (вони були опубліковані київським антропологом Тетяною Рудич у збірнику пам'яті І. Герети в 2010 р. на основі досліджень 2004 р.). Дослідженням було піддано 127 кістяків, на основі яких зроблені цікаві висновки. Як з'ясувалось, чоловіки і жінки, поховані на могильнику, мали різне генетичне походження. Порівняльний аналіз показує, що найближчими чоловікам чернелівцям виявились чоловіки з могильника вельбарської культури в Масломичах, черняхівських Малаєшти та Велика Бугаївка. Даний морфологічний тип у своїй основі пов'язується з центральноєвропейським населенням (кельтами) або їх нащадками. Жіноча ж колекція виявилась найбільш подібною до колекцій з Боромлі (Лівобережжя, Сумщина) та збірної вельбарської культури Нижньої Вісли [9. С. 160–164].

Т. Рудич підтверджує думку І. Герети про те, що поховання на могильнику порушені в результаті обрядових дій. Більше того, дослідниця висловила припущення, що Західне Поділля знаходилося в епіцентрі або близько епіцентру виникнення цього ритуалу.

Поряд із плановими дослідженнями Чернелево-Руського могильника, І. Герета проводив і рятівні. Для повноти колекції доля підкидає йому ще два могильники черняхівської культури в с. Токи Підволочиського р-ну (1978), де було досліджено 10 поховань, та в с. Біла Тернопільського р-ну (1985–1986), в якому виявлено сім поховань¹. А ще були дослідження давньоруських поховань в с. Мухавка Чортківського р-ну Тернопільської обл. та висоцького біля с. Лукавець Бродівського р-ну Львівської обл. Висоцьке поховання було в кам'яній гробниці, ще одне – знищене земляними роботами. Пізніше могильник досліджувався Л. Крушельницькою [8. С. 611–616].

Свої останні рятівні розкопки І. Герета проводить в 1996 р., досліджуючи гробницю культури кулястих амфор в с. Лучка Тернопільського р-ну [3. С. 226–243].

Результати сорокарічної праці І. Герети на археологічній ниві були представлені в наукових виданнях. Матеріали публікувались в «Археологических открытиях», збірниках наукових статей в Україні і за кордоном. Частково опубліковані матеріали із Чернелева-Руського. Але запланованій праці, яка була вистраждана і мала б носити назву «Мистецтво черняхівських племен», через раптову смерть дослідника не судилося побачити світ. Проте залишилися матеріали та звіти у фондах Тернопільського обласного краєзнавчого музею, Науковому архіві Інституту археології НАН України. Вже сьогодні матеріали І. Герети з Чернелево-Руського могильника частково опрацьовані співробітником Інституту археології НАН України В. Тиліщакон та, надіємось, незабаром будуть представлені науковому загалу у вигляді монографії.

¹ Дослідження могильника в Білій продовжено у 2009 р. науковими співробітниками ДП ОАСУ «Подільська археологія» М. Строценом та В. Ільчишиним. Виявлено кремаційне поховання, в поховальній урні поряд з прахом знайдена кістяна підвіска.

Феномен Ігоря Герети ще будуть в майбутньому вивчати історики, мистецтвознавці, політики і культурологи, вшановуючи його пам'ять. Археологи ж сказали своє слово. У Тернополі в 2008 р. в рамках відзначення 70-річчя І. Герети відбулась Міжнародна наукова археологічна конференція, зорганізована Інститутом археології НАН України, Тернопільською обласною інспекцією охорони пам'яток історії та культури, ДП «ОАСУ Подільська археологія». У Тернопільському обласному краєзнавчому музеї було влаштовано найповнішу виставку матеріалів з могильника в Чернелеві-Руському. Побачив світ збірник матеріалів конференції «Археологія Правобережної України»[2].

1. *Абашина Н. І.* Герета – дослідник черняхівської культури // Археологія і давня історія України. Вип. 2. Археологія Правобережної України. – К., 2010. – С. 208–209.

2. *Археологія і давня історія України.* Вип. 2. Археологія Правобережної України. – К., 2010. – 261 с.: 239 рис., 14 табл.

3. *Бандрівський М.* Поховання пізньонеолітичного часу в с. Лучка на Тернопільщині та проблема відносної та абсолютної атрибуції хронології мегалітичних гробниць Поділля (з розкопок Ігоря Герети 1996 року) // Записки НТШ. – 2002. – Т. 244. – С. 236–243.

4. *Гайдукевич Я.* Ігор Герета: невеликий штрих до осягнення феномену // Наукові записки. Вип. 3. – Тернопіль, 2003. – С. 4.

5. *Герета І. П., Харитонов Е. В.* Чистилівський могильник // Могильники черняхівської культури. – М., 1979. – С. 136–141.

6. *Герета І.* Місце так званих князівських поховань серед пам'яток черняхівської культури (на підставі нових досліджень) // Записки НТШ. – Львів, 2002. – Т. 244: Праці Археологічної секції. – С. 223–236.

7. Герета І. Проблеми вивчення так званих князівських поховань черняхівської культури у світлі нових відкриттів // 100 років вивчення культур поховань на Україні: Тези. – К., 1999. – С. 9–11.

8. *Льчишин В. В.* Могильник висоцької культури біля с. Луковець на Брідщині (за матеріалами з розкопок І. П. Герети 1978 року) // Записки НТШ. – Львів, 2007. – Т. ССЛШ. – С. 611–616.

9. *Рудич Т. М.* Антропологічний матеріал черняхівської культури з розкопок І. Герети // Археологія і давня історія України. Вип. 2. Археологія Правобережної України. – К., 2010. – С. 160–164.

10. *Савак Б.* Краєзнавці Тернопільщини (біографічний довідник). – Денисів, 2003. – С. 21–23.

11. *Строцьонь Б. С., Ковальчук Т. М.* Герета Ігор Петрович // Археологія і давня історія України. Вип. 2. Археологія Правобережної України. – К., 2010. – С. 6–7.

12. *Тиліщак В. С.* Дослідження Чернелево-Руського могильника (1973–2000) // Археологія. – 2006. – №3. – С. 80–83.

Liudmyla Strotsen

**IHOR GERETA – ARCHAEOLOGIST,
RESEARCHER OF TERNOPIIL REGION**

The article presents an attempt to understand the phenomenon of Ihor Gereta and to realize the importance of his archaeological studies in the analysis of material and spiritual culture of Cherniahiv tribes.

Key words: *Cherniahiv culture, Chernylyava-Ruska cemetery, archaeology.*

Стаття надійшла до редколегії 13.05.2013 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ Б. ТИМОЩУКА ТА І. РУСАНОВОЇ

В статті розглядається діяльність Б. Тимощука та І. Русанової на території Тернопільської обл., значення їх досліджень у вивченні світогляду давніх українців, матеріальним проявом якого були язичницькі городища-святилища на Збручі.

Ключові слова: діяльність, Тернопільська обл., Збруч, світогляд, городища-святилища.

Тернопільщина багата на пам'ятки археології різних періодів. Вона також багата на дослідників, наукові праці яких дозволили ввести у науковий обіг нові культури, періоди, групи, що отримали свої назви за назвами місцевостей, де вони були вперше знайдені або досліджені. Олегом Кандибою започатковано процес створення періодизації трипільської культури [24. С. 89] і виділення окремих фаз (заліщанської, більчанської, кошиловецької), з розкопками Ю. Костжевського пов'язано виділення окремої білопотоцької групи тцінецько-комарівської культури [38], з розкопками А. Кіркора [37], Г. Оссовського [40], В. Деметрикевича [36], М. Сохацького [25] – дослідження печери Вертеба в Більче-Золотому, з ім'ям В. Савича – пізньопалеолітична стоянка на горі Куличівка в Кременці [19], О. Ситника [22; 23] – палеолітичні стоянки в селах Пронятин та Великий Глибочок, І. Герети – могильник черняхівської культури в с. Чернелів-Руський [1. С. 223–236].

З іменами Бориса Онисимовича Тимощука та Ірини Петрівни Русанової ототожнюється вивчення маловідомого пласту слов'янських та давньоруських пам'яток України, пов'язаних з прадавньою релігією наших предків. Ще до зацікавлення проблемою матеріального уособлення світогляду давньоукраїнського населення, вони вже були широковідомими вченими, спеціалістами в галузі слов'яно-руської археології. І. Русанова працювала провідним спеціалістом у галузі слов'янської археології. Нею відкрито більше сотні пам'яток на Житомирщині, Буковині, Прикарпатті та, зрештою, на Тернопільщині. Фундаментальні роботи по раннім слов'янам («Кургани полян XI–XII вв.» [7], «Славянские древности между Днестром и Западным Бугом» [9], «Славянские древности VI–VII вв. (культура пражского типа)» [10]) стали класичними і досі є настільними книгами археологів. Б. Тимошук – відомий дослідник Буковини, на рахунок якого було відкриття понад 1,5 тис. пам'яток археології на Буковині, Тернопільщині, Івано-Франківщині, Львівщині, викладацька та наукова діяльність в Чернівецькому університеті, Інституті суспільних наук УРСР, Інституті археології АН СРСР (Москва). Він досконально вивчив слов'янські та давньоруські пам'ятки Буковини і довів, що територія краю була заселена авто-

хтонним слов'янським давньоукраїнським населенням, матеріальна та духовна культура якого відповідала загальному рівню давньоруської культури. Ці думки були викладені в працях: «Північна Буковина – земля слов'янська» [26], «Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.» [27], «Давньоруська Буковина (X–XIV ст.)» [28], «Кодын – славянские поселения V–VIII вв. н. э. на р. Прут» (у співавторстві з І. Русановою) [14].

Проблематика сакральних місць давніх слов'ян постала перед дослідниками на початку 1980-х рр. І хоча на Чернівеччині серед великої кількості городищ VIII–XIII ст. вони вже виділили окремих тип городищ, зовсім не схожий на інші – тип городищ-святилищ (Ржавинці, Кулишівка, Зелена Липа тощо), їх вабили береги Збруча, де у 1848 р. було знайдено найвідомішу пам'ятку слов'янського язичництва – Збруцького ідола, який і досі є окрасою одного із залів Краківського археологічного музею [39].

Їхні сподівання виправдалися. На берегах Збруча, у мальовничих Медоборах, вони здійснили відкриття, яке стало справжньою сенсацією у науковому світі. Ними був відкритий язичницький комплекс X–XIII ст., який складався з трьох городищ-святилищ, їх селищ-супутників, ремісничих поселень та могильників. Всі виявлені городища-святилища на Тернопільщині, Буковині і навіть у далекому Новгороді, незважаючи на те, що вони виявилися різними за значенням, розмірами, складнощами фортифікаційної системи, періодами існування, знахідками, об'єднували певні закономірності:

- 1) наявність круглої або подібної до круглої форми площадки для розміщення ідола – «капа» – капище;
- 2) наявність культових валів з плоскими вершинами, на яких знаходились жертвні площадки;
- 3) залишки ритуальних вогнищ під подошвою вала;
- 4) культові рови одно- або двосторонні з плоским або майже плоским дном, на якому були залишки жертвних площадок;
- 5) довгі будинки – «контини», що були потрібні для загальних зборищ;
- 6) культові споруди в сакральній частині городищ-святилищ.

Б. Тимошук та І. Русанова висловили гіпотезу, що в середній течії Збруча в кінці X ст. виник великий язичницький центр, який перебрав на себе функції зліквідованого в Києві у 988 р. державного князівського святилища [32. С. 40–41]. Ця гіпотеза має право на життя. Тим більше, що в даному випадку Звенигородське святилище виступає тим ядром, навколо якого групуються укріплені ремісничі поселення-посади та поселення селян, що забезпечували сільськогосподарською продукцією святилище. Звенигородський археологічний комплекс, у складі якого були велике святилище, поселення-посад та поселення-супутники, являє собою залишки своєрідного міста, де адміністративним центром було святилище, основна функція його полягала у забезпеченні релігійних потреб місцевого населення [29. С. 203].

На пам'ятках Тернопільщини Борис Онисимович та Ірина Петрівна працювали шість років – з 1984 по 1989 рр. Це був останній період польових досліджень вчених. Більше вони в археологічні експедиції не виїжджали, але всі останні роки свого життя присвятили вивченню, глибокому осмисленню та узагальненню отриманих результатів археологічних досліджень Збруцького культового центру.

За результатами досліджень у 1993 р. була опублікована фундаментальна праця І. Русанової та Б. Тимощука «Язичницькі святилища стародавніх слов'ян» [15], де дана узагальнююча характеристика слов'янських культових центрів від Ельби до Волги і на цьому фоні розглянуті результати багаторічних досліджень унікального Збруцького культового центру. Письмові джерела про різні форми язичницького богослужіння були доповнені цікавими археологічними спорудами (капищами, жертвними будівлями, ямами) та знахідками, де в наборах жертвних предметів присутні багаті дари у вигляді різноманітних речей, кераміка, різні частини туш домашніх тварин, зерно та людські останки.

Впровадження у науковий обіг результатів досліджень на городищах-святилищах Тернопільщини проходило дуже важко. Спеціалісти по слов'янській та давньоруській культурам не могли змиритися з тим очевидним фактом, що процес християнізації давньоруського населення не був раптовим, як подавалося у першоджерелах – літописах, він проходив у важкій боротьбі старої релігії з новою і розтягнувся на століття. Ті самі писемні джерела свідчили, що ще у XVI ст. були сильні прояви язичництва серед населення, особливо міцно зберігалися язичницькі звичаї по селах, в «глухих кутах» [3. С. 266–267]. Негативне враження справляв на науковців факт різкого повороту до давньої релігії напередодні страшної біди – монгольської навали, у найгіршому, «варварському» вигляді – людських жертвоприношень, які на святилищах Збруцького комплексу, особливо на Звенигородському святилищі, траплялися часто. Необов'язково під час жертвоприношень використовувались анатомічно цілі людські тіла. Це могли бути певні частини тіла (черепи, кістки рук або ніг, хребці тощо). Згідно слов'янських вірувань, частина символізувала ціле, а людська жертва була дуже цінною і приносилась лише тоді, коли вкрай необхідно було відвернути біду від цілого народу, держави. Але ж нікого з нас не вражає те, що значно пізніше, у XVI ст., на іншому континенті високоосвічені інки приносили в жертву своєму богові Кецалькоатлю серця полонених та співвітчизників [4. С. 273]. Індійська богиня Калі також любила людські жертви, які приносились, а подекуди приносяться і зараз [4. С. 286]. Ці факти та й багато інших подібних сприймалися спокійно, вважалося, що для слов'ян подібне не притаманне. Коли ж романтичне уявлення про світогляд наших предків та способи його виявлення розбилися через знайдені на Збручі артефакти, наукова полеміка переросла у глухе заперечення самого факту існування святилищ на даній території [2]. Відповіддю на все вищенаведене стала ціла серія друкованих праць науковців, їх виступи на конференціях, міжнародному симпозіумі в Звенигороді (Росія) [11; 12; 16; 17; 31]. Останньою з них виявилась велика, але, на жаль, не закінчена через раптову смерть

автора, посмертна монографія І. Русанової «Истоки славянского язычества: Культурные сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э.» [13]. Ненадовго пережив свою дружину, друга і співавтора Б. Тимошук. Він покинув нас у лютому 2003 р. Останньою його монографією була книга «Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави» [34]. Їх видали учні та шанувальники І. Русанової та Б. Тимощука в Чернівцях. Друзі і колеги в Інституті археології РАН (Москва) перевидали монографію 1993 р. «Язичницькі святилища стародавніх слов'ян» [18].

Неповним буде висвітлення діяльності науковців на Тернопільщині, якщо не сказати про їхню роботу по локалізації літописної Теребовлі. Вперше територія стародавньої Теребовлі була обстежена в 40-х рр. XX ст. археологом-аматором Л. Чачковським, який дав опис і план залишків стародавнього міста. Він вважав, що князівським дитинцем літописного міста є давньоруське городище на Замковій Горі [35]. З точки зору інших дослідників (Я. Пастернак, П. Раппопорт, І. Свешніков) давня Теребовля могла знаходитись у долині рік Серету і Гнізни, в місці їх злиття, де мали місце давні укріплення [5; 6; 20]. Така думка побутувала довгий час. Лише після розкопок на Замковій Горі Прикарпатською археологічною експедицією ІА НАН Росії (І. Русанова, Б. Тимошук) у 1984 р., фіксації на городищі оборонних та інших споруд і культурних решток X–XIII ст. та запропонованій моделі містамегаліса з поселеннями-супутниками, ремісничим посадом, торговою пристанню при злитті двох рік Серету та Гнізни за 5 км південніше від городища, біля с. Семенова (Зеленче) та давнім Підгорянським монастирем, поруч з яким був зафіксований давньоруський культурний шар (XII–XIII ст.), була вирішена доля городища на Замковій Горі [33. С. 124–127; 21. С. 105–107].

Підсумовуючи вищесказане, хочеться наголосити на тому, що життя Бориса Онисимовича Тимощука та Ірини Петрівни Русанової є прикладом самовідданого служіння науці. Вони створили свою археологічну школу, виховали цілу плеяду археологів, серед яких є академіки, професори, доктори і кандидати історичних наук та просто науковці, що працюють у Києві, Кам'янці-Подільському, Львові, Москві, Івано-Франківську, Тернополі та в інших містах. А в Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича, Буковинському Центрі археологічних досліджень учні Бориса Онисимовича та Ірини Петрівни продовжують традиції «школи Тимощука-Русанової», виховують молодих науковців. Життя І. Русанової та Б. Тимощука було присвячене вивченню матеріальної культури давніх українців на археологічних пам'ятках Буковини та Тернопільщини. Кожен їх польовий сезон поповнював фонди Тернопільського краєзнавчого музею унікальними знахідками давньоруського періоду, багато з яких представлені в експозиції. У результаті їхньої безкорисливої праці музей є володарем єдиної у світі найбільш повної колекції археологічних предметів зі Збруцьких городищ-святилищ.

1. Герета І. П. Місце так званих князівських поховань серед пам'яток черняхівської культури (на підставі нових досліджень) // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2002. – Т. ССXLIV. – С. 223–236.
2. Даркевич В. П. Рецензия на книгу «И. П. Русанова, Б. А. Тимошук. Языческие святилища древних славян. – М., 1993» // Российская археология. – 1996. – № 4.
3. Демин В. Н. Тайны русского народа. – М., 1997.
4. Мифологический словарь. – М., 1991.
5. Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961.
6. Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. // МИА. – М., 1967. – Вып. 140.
7. Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей України. – К., 1957.
8. Русанова И. П. Курганы полян XI–XII вв. – М., 1966.
9. Русанова И. П. Славянские древности между Днепром и Западным Бугом. – М., 1973.
10. Русанова И. П. Славянские древности VI–VII вв. – М., 1976.
11. Русанова И. П. Культовые места и языческие святилища славян VI–XIII вв. // СА. – 1992. – № 4. – С. 50–67.
12. Русанова И. П. Культовые сооружения и жертвоприношения славян-язычников // Истоки русской культуры (археология и лингвистика). Материалы по археологии России. Вып. 3. – М., 1997. – С. 47–62.
13. Русанова И. П. Истоки славянского язычества: Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э.–I тыс. н. э. – Черновцы, 2002.
14. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – М., 1984.
15. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. – М., 1993.
16. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Язычники на Збруче // Наука в России. – 1994. – № 2. – С. 72–77.
17. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Еще раз о славянском языческом центре на реке Збруч // РА. – 1998. – № 2. – С. 234–243.
18. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. – М., 2007.
19. Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. – К., 1975.
20. Свешніков І. К. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. – Львів, 1959.
21. Свешніков І. К. Теревовль // Археологія Прикарпаття, Волині і Закарпаття (ранньослов'янський та давньоруський періоди). – К., 1990.
22. Ситник О. Середній палеоліт Поділля. – Львів, 2000.

23. *Ситник О., Богоцький А.* Палеоліт Поділля: Великий Глибочок І. – Львів, 1998.
24. *Сохацький М.* Археологічні розкопки Олега Кандиби на Тернопільщині та їх наукове значення // Спадщина Олега Кандиби – О. Ольжича у контексті національного відродження України. – Тернопіль, 1999. – С. 88–91.
25. *Сохацький М.* Археологічні розкопки в печері біля села Більче-Золоте в 1996–1998 роках // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 45–59.
26. *Тимощук Б. О.* Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород, 1969.
27. *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
28. *Тимощук Б. О.* Давньоруська Буковина. – К., 1982.
29. *Тимощук Б. А.* Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – М., 1990.
30. *Тимощук Б. А.* Восточные славяне. От общины к городам. – М., 1995.
31. *Тимощук Б. А.* Отдельный комплекс культовых сооружений святилища Звенигород // РА. – 1996. – № 1. – С. 133–143.
32. *Тимощук Б. О.* Язичницькі святилища Галицької Русі // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян. – Львів, 1998. – С. 39–50.
33. *Тимощук Б. О.* Теревовль – місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля. – Київ-Галич, 1998. – С. 124–127.
34. *Тимощук Б. О.* Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичество, початки держави. – Чернівці, 1999.
35. *Чачковський Л.* Княжа Теревовля (рукопис).
36. *Demetrykiewicz W.* Sprawozdanie z posiedzeń komisji odbytych w drugiej połowie r. 1898 i r. 1899 // Materiały Antropologiczne i Etnograficzne. – 1900. – T. IV. – S. VI–XI.
37. *Kirkor A.* Sprawozdanie i wykaz zabytków z wycieczki archeologicznej w r. 1878 // ZWAK. – Kraków, 1879. – T. III.
38. *Kostrzewski J.* Groby eneolityczne ze skurczonymi szkieletami w Białym Potoku. – 1928. – T.3.
39. *Lencyk G.* Swiatowid Zbruczanski // Materiały archeologiczne. – Kraków, 1964.
40. *Ossowski G.* Sprawozdanie drugie z wycieczki paleontologicznej po Galicji w r. 1890 // ZWAK. – Kraków, 1891. – T. XV.

**ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN TERNOPIL REGION
BY B. TYMOSHCHUK AND I. RUSANOVA**

The article reviews investigation conducted by B. Tymoschuk and I. Rusanova in Ternopil region and their meaning in the researches of ancient Ukrainians world outlook. The scientist's studies were based on the materials found at the pagan sites of the ancient settlements – sanctuaries near river Zbruch.

Key words: *researches, Ternopil region, river Zbruch, world outlook, the pagan sites of ancient settlements – sanctuaries.*

Стаття надійшла до редколегії 10.10.2012 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

ДОСЛІДНИК СТАРОДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ ВОЛИНИ – ВІТАЛІЙ ШКОРОПАД

Стаття присвячена відомому досліднику, талановитому педагогу, організатору археологічної науки у регіоні, Віталію Володимировичу Шкоропаду (1953–2008). За своє коротке життя він зробив вагомий внесок у дослідження стародавньої історії Волині.

Ключові слова: Віталій Шкоропад, дослідник, археолог, організатор.

Скоро виповниться п'ять років, як пішов з життя відомий дослідник стародавньої історії Волині, талановитий педагог, організатор археологічної науки у регіоні, мудра, добра та чуйна людина – Віталій Володимирович Шкоропад. Доля відвела йому не так багато літ життя, але він залишив помітний слід у житті та вагомий внесок в українську археологію. Всі, хто з ним спілкувався і кому повезло товаришувати з Віталієм, зберігають про нього згадку як про світлу людину.

Віталій Володимирович Шкоропад народився 29 жовтня 1953 р. в с. Голоби Ковельського р-ну Волинської обл. Він був старшим із трьох синів у сім'ї службовця. Його батько, Володимир Кирилович, був господарником, а тому сім'я вимушена була періодично змінювати місце проживання. У 1958 р. вони переїжджають до Луцька. Тут Віталій у 1961 р. пішов до першого класу школи №10, де навчався до 1971 р.

Після закінчення школи він працював у системі пожежної охорони: у 1972–1975 рр. на Луцькому заводі виробів із пластмас, де пройшов шлях від бійця і начальника караулу до начальника професійної пожежної частини №32, а у 1975–1976 рр. – начальника професійної пожежної частини №2. У 1976–1977 рр. Віталій працював у ПМК-3 Волинського обллімжколгоспбуду.

У 1977 р. він вступає на підготовче відділення, а в наступному 1978 р. на перший курс історичного факультету Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки. З цього часу увесь подальший життєвий шлях Віталія Шкоропада пов'язаний з археологією. Будучи природно обдарованою людиною, вже з першого курсу він звернув увагу на цю галузь науки, яка в тодішніх умовах заідеологізованості гуманітарної сфери дозволяла максимально реалізовуватись йому як історикові.

Навчаючись в інституті, Віталій бере активну участь у роботі археологічних експедицій, що проводились на Волині, у організації проведення студентської археологічної практики. Окрім цього, веде польову документацію експедицій та виконує значну частину роботи при написанні звітів. Студентський період був часом становлення В. Шкоропада як археолога-практика та науковця. Будучи контактною і товариською людиною, він швидко входить у коло тодішніх молодих археологів.

Хоча прагнув стати професійним археологом, та, зважаючи на труднощі з відповідним працевлаштуванням після закінчення інституту у 1982 р., Віталій деякий час працював економістом відділу по праці Волинського облвиконкому, а в жовтні 1982 р. був переведений у Волинський краєзнавчий музей на посаду завідуючого сектором по створенню музею історії міста Луцька.

На цій посаді В. Шкоропад проявив організаторські здібності. Під його керівництвом був зібраний значний фонд матеріалів, що відображали історію міста з найдавніших часів. Розроблявся також тематико-експозиційний план майбутньої експозиції. Однак (не з вини Віталія) у тодішніх умовах застою плани створення окремого музею історії Луцька так і не були реалізовані. Натомість він втілював у життя ідею створення музею Луцького педагогічного інституту імені Лесі Українки.

У 1984 р. В. Шкоропад був прийнятий на посаду старшого лаборанта кафедри загальної історії Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки, де працював до кінця життя. У 1987 р. він стає асистентом кафедри, 1991 р. – старшим викладачем, а у 2007 р. – доцентом кафедри історії стародавнього світу та середніх віків створеного нещодавно Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Впродовж 1988–1991 рр. навчався в цільовій аспірантурі Інституту археології НАН України. У 2000 р. В. Шкоропад під керівництвом д. іст. н. Д. Козака успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня к. іст. н. по темі «Племена поморсько-кльошової культури на території Волині».

У цей період дослідник плідно працює над вивченням стародавньої історії краю. Він приймав активну участь у дослідженні і був співавтором наукових звітів про результати розкопок пам'яток у селах Городище I, Боратин, Гірка Полонка, Загаї, Линів, П'ятидні Волинської та Хрінники Рівненської обл. В. Шкоропад вів активну розвідкову діяльність, зокрема, відкрив, а пізніше і досліджував унікальний могильник лужицької культури у с. Рованці та багатощарове поселення у с. Городок.

Впродовж двох десятиліть Віталій Шкоропад керував студентською археологічною практикою, що зробило його легендарною особою для багатьох випускників-істориків педінституту. У цей період він читає ряд курсів, основними з яких були «Історія Стародавнього Сходу» та «Історія первісного суспільства».

Віталій Володимирович розпочав формування своєї наукової школи. У 2007 р. під його керівництвом дисертацію на здобуття наукового ступеня к. іст. н. захистив Г. Заплотинський.

В. Шкоропад проявив себе як талановитий організатор археологічної науки на Волині. З 2002 р. до кінця життя він був директором Волинської філії державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» Інститут археології НАН України.

Останній період свого життя він важко хворів. Помер Віталій Володимирович 2 травня 2008 р.

Основні публікації Шкоропада Віталія Володимировича:

1. Кучінко М. М., Шкоропад В. В. Пам'ятки археологічного музею Луцького педінституту ім. Лесі Українки // Друга Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Київ, 1982. – С. 249–251.
2. Шкоропад В. В. До питання хронології поморсько-кльошової культури на території Волині в ранньозалізному віці // Минуле і сучасне Волині: тези доп. та повідомл. Волин. регіон. іст.-краєзн. конф. / Луц. держ. пед. інст. ім. Лесі Українки [та ін.]; відп. ред. Н. В. Бурчак. – Луцьк, 1985. – С. 267–268.
3. Шкоропад В. В. Поселення поморсько-кльошової культури на Волині // Молоді вчені-супільствознавці УРСР – 70-річчю Великого Жовтня. Тези доповідей республіканської науково-теоретичної конференції. – Львів, 1987. – С. 157–158.
4. Павлів Д. Ю., Шкоропад В. В. Поморсько-кльошова культура на Волинському Побужжі в I тис. до н. е. // Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей та повідомлень II Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1988. – Ч. II. – С. 110–112.
5. Козак Д. Н., Кучинко М. М., Шкоропад В. В. Селище Загаї-II в світлі етнічного і культурного розвитку Волині в пер. пол. I тис. н. е. // Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей та повідомлень II Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1988. – Ч. II. – С. 86–89.
6. Шкоропад В. В. До питання генезису культури підкльошових поховань // Тези виступів на науково-практичній конференції, присвяченій 90-річчю від дня народження М. Ю. Смішка. – Львів, 1989. – Вип. 2. – С. 32–34.
7. Шкоропад В. В. Нові пам'ятки поморської культури на Західному Побужжі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 46–48.
8. Шкоропад В. В. Деякі проблеми вивчення поморсько-кльошової культури // Археологія. – 1992. – №2. – С. 30–37.
9. Шкоропад В. В. Проблеми культурогенезу населення Волині в латенський період // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства / Редкол.: П. Т. Тронько [та ін.]. – Луцьк, 1993. – С. 384–385.
10. Шкоропад В. В. До питання генезису культури підкльошових поховань // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – Вип. 2. – С. 22–34.
11. Шкоропад В. В. Поселення поморсько-кльошової культури. Додаток №1 // Козак Д. Н. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Линів. – Київ-Луцьк-Львів, 1994. – С. 75–98.
12. Шкоропад В. В. Селище ранньозалізного часу біля с. Хрінники, що на Рівненщині // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. – Київ, 1999. – С. 163–164.
13. Козак Д., Оприск В., Шкоропад В. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Горюк. – Київ, 1999. – 128 с.
14. Шкоропад В. В. Особливості поморсько-кльошової культури на Волині // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту. – Луцьк, 2000. – Вип. 5. – С. 122–128.

15. Шкоропад В. В. Поховальний обряд племен поморсько-кльошової культури на Волині в другій половині I тис. до н. е. // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки / Редкол.: В. П. Колесник [та ін.]. – Луцьк, 2000. – №3: історичні науки. – С. 42–45.

16. Шкоропад В. В., Міщук Т. А. До питання методології соціальних реконструкцій первісності // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки / Редкол.: В. П. Колесник [та ін.]. – Луцьк, 2001. – №5. – С. 232–237.

17. Козак Д., Шкоропад В., Панишко С. Охоронні дослідження на Хрінницькому водоймищі // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – Київ, 2002. – С. 136–137.

18. Козак Д., Шкоропад В., Прищепа Б. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі): монографія. – Київ, 2004. – 300 с.

19. Шкоропад В., Войцещук Н. До питання біосоціального простору селищ як джерела до реконструкції сім'ї та общини первісності // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2004. – Вип. 7. – С. 55–66.

20. Шкоропад В. Слово про ювіляра (до 60-річчя Д. Н. Козака) // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2004. – Вип. 7. – С. 9–12.

21. Козак Д., Шкоропад В. Археологічні дослідження пам'ятки I тис. до н. е. в с. Хрінники на Рівненщині // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – Київ, 2004. – С. 155–158.

22. Шкоропад В. Охоронні дослідження на багаточаровій пам'ятці в с. Рованці (урочище Гнідава), що на Волині // Археологічні відкриття в Україні 2003–2004 рр. – Київ, 2004. – С. 365–367.

23. Шкоропад В., Панишко С. Про охоронні археологічні дослідження на давньоруській пам'ятці в с. Рованці Луцького району 2005 року // Наукові записки з проблем волинезнавства / Волин. філія держ. п-ва «Н.-д. центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України», Лаб. наук.-тех. експертиз історії Волині ТзОВ «Стир-Агробуд»; [упоряд. О. Златогорський]. – Луцьк, 2009. – Вип. 1. – С. 83–103.

24. Шкоропад В., Златогорський О., Баюк В. Охоронні археологічні дослідження в центрі міста Луцька у 2007 році // Наукові записки з проблем волинезнавства / Волин. філія держ. п-ва «Н.-д. центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України», Лаб. наук.-тех. експертиз історії Волині ТзОВ «Стир-Агробуд»; [упоряд. О. Златогорський]. – Луцьк, 2009. – Вип. 1. – С. 104–110.

25. Шкоропад В., Златогорський О., Баюк В. Археологічні дослідження середньовічного Володимира по вулиці Івана Франка // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали XXVII міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 2008. – С. 72–73.

26. Шкоропад В., Златогорський О., Баюк В. Охоронні археологічні дослідження в центрі міста Луцька у 2007 році // Минуле і сучасне Волині і Полісся.

Старовижівщина з глибини століть: наук. зб. Матеріали XXVIII Волин. обл. іст.-краєзнавч. наук. конф., присв. 17 річниці Незалежності України та 500-річчю першої писемної згадки про Стару Вижівку на Нову Вижву, 20–21 червня 2008 р. / Упр. Культури і туризму Волин. облдержадмін. [та ін.]. – Луцьк, 2008. – Вип. 28. – С. 373–376.

27. Шкоропад В., Баяк В. Охоронні археологічні дослідження в центрі міста Луцьк // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 рр. – Київ, 2009. – С. 360–362.

Про Шкоропада Віталія Володимировича:

1. Терський С. В. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині: монографія. – Львів, 2010. – 380 с.

Sergiy Panishko

VITALIY SHKOROPAD – RESEARCHER OF THE ANCIENT HISTORY OF VOLYN

The article is dedicated to well-known researcher, talented teacher, coordinator of the archaeological science in Volyn region, Vitalij Shkoropad (1953–2008). He has greatly contributed to the investigation of the ancient history of Volyn.

Key words: *Vitaliy Shkoropad, researcher, archaeologist, manager.*

Стаття надійшла до редколегії 10.10.2012 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

ОСОБОВИЙ АРХІВНИЙ ФОНД Ф. ВОВКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ

У статті йдеться про документи особового архівного фонду Ф. Вовка, що зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України. Для визначення інформаційного потенціалу документів з точки зору вивчення історії археологічної науки був запропонований схематичний розподіл документів, в основу якого покладено поділ археологічної діяльності на складові частини.

Ключові слова: історія археології, особовий архівний фонд, археологічна діяльність, Федір Вовк.

Архівні документи і, власне, особові архівні фонди вчених є надзвичайно важливим, інформативним, унікальним, а іноді єдиним джерелом інформації. Особові архівні фонди містять величезну її кількість: це наукові, службові, біографічні матеріали вчених, їхні щоденники, фотодокументи, листування. Вивчення складу особового архівного фонду, його походження, детальне опрацювання окремих документів дозволяють досліднику скласти більш конкретне уявлення про погляди власника цього зібрання та їх еволюцію. Крім того, дослідник отримує у своє розпорядження багатий матеріал про культурні взаємодії і взаємовпливи у конкретну історичну епоху. А оцінка документів, їхній аналіз у контексті наукових інтересів власника архіву дає змогу розкрити їх з іншого боку, може надати ключ до нової інформації, дозволити уточнити вже відомі факти чи деталі, по-новому оцінити ті чи інші події, явища.

Особовим архівним фондом називають сукупність документів особового походження, безпосередньо створених або зібраних та використаних окремою фізичною особою в процесі її життя та діяльності, а відтак відкладених на зберігання в архівні, музейні, бібліотечні установи, в приватні чи родинні колекції. Основу цих фондів складають джерела особового походження – пам'ятки, авторами яких виступають окремі особи. Особові архівні фонди – невіддільна частина Національного архівного фонду України. Рідкісні документи, які в них відклалися, є носіями історико-культурної і духовної спадщини та мають надзвичайну історико-культурну і наукову цінність. Закладений у них унікальний за змістом і формою джерельно-інформаційний потенціал має важливе значення для задоволення соціально-культурних, духовних та наукових потреб суспільства.

Останнім часом дослідники все частіше стали звертатися до вивчення особових архівних фондів видатних учених і громадських діячів. Зокрема О. В. Косенко було здійснене комплексне вивчення джерельно-інформаційного потенціалу особових

архівних фондів як невід'ємного компонента архівної спадщини українського народу [3]. З точки зору вивчення церковно-історичного і археологічного товариства досліджувався особовий архівний фонд Миколи Зерова в архівних зібраннях Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України) [6]. Окремим предметом дослідження стали особовий архівний фонд і книгозбірня С. І. Маслова [1]; особовий архівний фонд М. Зерова [5]. Також дослідниками було окреслено джерелознавчий, інформаційний потенціал особових архівних фондів Ф. К. Вовка [7; 10] та Д. М. Щербаківського [8].

Проте досі особові архівні фонди видатних учених і громадських діячів не розглядалися через призму їх наукової діяльності. У даній статті здійснена спроба аналізу особового архівного фонду Федора Кіндратовича Вовка у контексті його археологічної діяльності.

У відповідності до поставленої мети окреслені такі завдання: встановлення компонентів комплексу архівних документів; аналіз архівної спадщини з позиції виділення органічних за походженням та призначенням комплексів та груп документів на базі комплексної методики аналізу складу і змісту документів; визначення значимості архіву як джерела до історії археологічної науки.

В особовому архівному фонді Ф. Вовка зберігаються документи, які відклалися впродовж життя та діяльності вченого. Вони були передані, згідно його заповіту, Українській академії наук, і разом з книгозбірнею та колекціями стали основою, підвалинами Музею (Кабінету) антропології та етнології ім. Хв. Вовка, тепер зберігаються в Науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України (НА ІА НАНУ) (фонд 1). Цей основний масив документів охоплює період з 70-х рр. XIX ст. по 1918 р. (рік смерті Ф. Вовка). З часом до фонду влилися документи, пов'язані з історією надходження спадщини вченого до Києва [9], організацією Музею (Кабінету) антропології та етнології ім. Хв. Вовка та документи, пов'язані власне з діяльністю Музею у 20-х рр. XX ст. [2]. Загалом масив документів налічує понад 6 тис. одиниць зберігання [4].

У результаті тематичного структурування архівних документів особового архівного фонду Ф. Вовка, встановлені компоненти комплексу документів. Поділ особового архівного фонду Ф. Вовка на комплекси дає змогу системно висвітлити джерелознавчий та історико-археологічний аспекти досліджуваної теми. Таким чином, джерелознавчий, інформаційний потенціал особового архіву Ф. Вовка буде представлений такими розділами:

- біографічні документи;
- наукові та творчі матеріали (наукові, науково-популярні праці, переклади);
- підготовчі матеріали до наукових праць;
- рецензії;
- матеріали до громадської та службової діяльності;
- матеріали археологічної діяльності;
- листування;

- фотодокументи;
- образотворчі матеріали;
- матеріали інших осіб та установ.

В останні роки все більш очевидною стає необхідність використання міждисциплінарних підходів для осмислення такого складного явища, як особовий архівний фонд. Зазвичай вивчається джерелознавча база, досліджуються власне архівні документи, особові архівні фонди розглядаються з позиції архівознавчої, джерелознавчої. У той самий час можливий аналіз цього джерела в контексті вивчення певної наукової діяльності того чи іншого вченого.

Розглядаючи особовий архівний фонд Ф. Вовка в контексті його археологічної діяльності, отримаємо можливість відобразити даний фонд у якості джерела для вивчення історії розвитку археологічної науки, визначити його інформаційні можливості саме в контексті історико-археологічної діяльності дослідника.

Оскільки археологічна діяльність складається з певних складових частин, видається логічним передбачити, що особовий архівний фонд може служити джерелом для вивчення таких напрямів археологічної діяльності:

- діяльності наукових (археологічних) товариств та археологічних установ;
- організації та проведення археологічних з'їздів, конгресів;
- польової археологічної діяльності;
- педагогічної діяльності;
- формування і розвитку наукових шкіл;
- формування наукових концепцій;
- розвитку методичних і методологічних засад;
- вивчення наукової біографії вчених (персоналії).

В той самий час слід зауважити, що документи особового архівного фонду Вовка, розділені відповідно прийнятої в архівній справі класифікації, не суперечать класифікаційній схемі, що відображатиме аспекти археологічної діяльності. Одні й ті самі документи можуть увійти до однієї підгрупи у першій класифікаційній схемі, в другій – бути розділеними у різні підгрупи. Крім того, документи, що поділятимуть особовий архівний фонд за складовими фахової діяльності, можуть одночасно відображати декілька її напрямів. Зокрема, листи одночасно можуть слугувати джерелом до вивчення декількох напрямів залежно від їхнього змісту.

Таким чином, спираючись на дану класифікаційну схему, розглянемо документи особового архівного фонду Ф. Вовка дещо детальніше.

Завдяки вивченню документів особового архівного фонду Ф. Вовка, маємо змогу простежити **діяльність наукових (археологічних) товариств археологічних установ**. Про це розкажуть: протоколи засідань Антропологічного відділу Етнографічної Комісії, розклад лекцій та окремі листи Російського Археологічного товариства. Значний науковий інтерес становить листування вченого з Імператорською Академією наук, Науковим товариством імені Т. Шевченка. Такі документи з одного боку висвітлюють діяльність Ф. Вовка у роботі згаданих товариств

і установ, з іншого боку уточнюють діяльність самих організацій. Зокрема Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові і Петрограді, Російського Географічного та Антропологічного товариства та ін.

Вивчаючи чисельні запрошення до участі в конгресах, протоколи та витяги з протоколів різних наукових товариств, квитки на виставки, службові папери, зокрема «Записку про необхідність заснування кафедри з антропології та етнографії при Українському університеті» чи доповідну записку у Відділення російської мови і словесності в Імператорській Академії наук «Об организации антропологических исследований славянских племен», таким чином можна отримати нову інформацію про діяльність цих організацій чи уточнити, деталізувати її. Наприклад, документи, що стосуються власне організації та діяльності Музею (Кабінету) антропології та етнології ім. Хв. Вовка, у переважній більшості, зберігаються саме в особовому архівному фонді Ф. Вовка. Тому в цьому випадку фонд є основним джерелом інформації про роботу установи, в тому числі про археологічну та експедиційну діяльність.

Серед документів особового архівного фонду є такі, в яких міститься інформація про *організацію та проведення археологічних з'їздів, конгресів тощо*. До них належать документи, що висвітлюють Археологічний конгрес у Києві 1889 р., Паризьку виставку 1900 р.; XII Інтернаціональний конгрес 1900 р. у Парижі; Конгрес по доісторії та Конгрес у Сараєві (1911–1914 рр.); XIV Інтернаціональний конгрес у Женеві (1912 р.); листування з приводу скликання XIII з'їзду російських природознавців і лікарів у Тифлісі (16–24 червня 1913 р.) та ін. У таких документах можна знайти дані про учасників наукових форумів, назви їх доповідей, виявити подробиці організаційних моментів, дізнатись про додаткові заходи в програмі з'їздів тощо.

Певний масив документів висвітлює *польову археологічну діяльність*. В архівних документах містяться щоденники експедицій, описи археологічних знахідок, рисунки, схеми, фотознімки. Про це свідчать документи, пов'язані з роботою в археологічних експедиціях, зокрема звіти про розкопки палеолітичної стоянки поблизу с. Мізина Чернігівської губернії. Це експедиційна документація самого Ф. Вовка, пізніше – Левка Чикаленка, його учня («Отчет Л. Чикаленко Ф. Волкову о раскопках в Мезине в 1912–1914 гг.»). Серед документів фонду зберігаються свідчення про розкопки Кирилівської стоянки. Ці матеріали надсилав вченому В. Хвойка, вводячи таким чином Ф. Вовка в курс справ та отримуючи від нього консультації. Слід зазначити, що в особовому архівному фонді Ф. Вовка зберігаються матеріали про польову діяльність інших осіб та навіть установ. Зокрема, про роботу Л. Чикаленка у Мізині, про розкопки М. Рудинського у Мізині (1923, 1929 рр.), про розкопки Якимовича у Старій Буді (1906 р.). За документами фонду також можемо простежити польову діяльність Музею (Кабінету) антропології та етнології ім. Хв. Вовка.

Значний пласт інформації про польову археологічну діяльність також можна прослідкувати у листуванні Ф. Вовка з В. Хвойкою, М. Біляшівським, В. Дома-

ницьким, В. Щербаківським та ін. Значну цінність становлять фотознімки, рисунки різноманітних археологічних знахідок: знарядь праці з каменю, кістки, зразків орнаментів кераміки; кресленики планів місцевості; стратиграфічні розрізи розкопів тощо.

Таким чином, завдяки документам фонду можна отримати інформацію про процес розкопок чи знайдені артефакти безпосередньо з джерела, уникаючи вже зроблених трактувань.

Серед документів також є такі, що стосуються *педагогічної діяльності*. Поміж них є ті, що відносяться до періоду викладання самого Ф. Вовка в різних закладах, а також часу його навчання. Такі документи можуть розповісти про діяльність тих чи інших навчальних закладів, дати можливість прослідкувати зміни у викладацькому процесі. Такими документами є розклади лекцій різних установ, зокрема розклади Санкт-Петербурзького університету на протязі кількох років, чи нотатки щодо заснування окремих кафедр при університетах. Викликають інтерес конспекти Ф. Вовка за часів його навчання у таких відомих вчених, як Г. Мортільє, А. Мортільє, Е. Амі, М. Ерве, які супроводжуються ще й малюнками Ф. Вовка, а також його власні лекції. Зацікавлюють і тексти доповідей вченого, підготовлені для засідання Антропологічного товариства при Петербурзькому університеті. Крім того, за документами прослідковується й робота товариств і установ. Маємо змогу побачити, що значну увагу вивченню археології та її популяризації приділяло Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові. Ф. Вовк запрошувався туди не лише для проведення експедицій, а й для читання публічних лекцій. Напевно, для таких лекцій і була підготовлена (зроблено переклад) таблиця археологічної класифікації (за Г. Мортільє) та курс передісторичної антропології. Про бажання НТШ популяризувати археологічні знання свідчить, зокрема, збережена афіша про читання публічних лекцій для пересічних громадян професором Ф. Вовком.

Опрацьовуючи документи фонду Ф. Вовка, можемо відмітити, що вчений значну увагу приділяв *формуванню і розвитку наукової школи*. Документи засвідчують вагомий вплив Ф. Вовка на цілу плеяду своїх учнів, серед яких О. Алешо, П. Єфименко, А. Носов, В. Гнатюк, С. Руденко, Г. Бонч-Осмоловський, М. Рудинський, Л. Чикаленко та ін. Про це свідчать чисельні коректури статей його учнів з правками, їхні звіти про ту чи іншу роботу. Окремим масивом таких свідчень є листування, в якому яскраво прослідковується роль Ф. Вовка як наставника, вчителя, старшого товариша і колеги.

Документи, які вказують на *формування наукових концепцій* вченим та вагомість його міркування щодо *розвитку методичних і методологічних засад* у археології ще належить досліджувати, аналізувати. Проте вже сьогодні можливо стверджувати незаперечний вплив Ф. Вовка у даних напрямках. Це помітно перш за все у листуванні з чисельними колегами, учнями. Крім того, у фонді зберігаються різноманітні нотатки і схеми, порівняльні таблиці, плани, статистичні матеріали, картотека антропометричних вимірів та ін.

Дослідження документів фонду може сприяти **вивченню наукової біографії вчених (персоналії)**, уточненню нюансів фахової діяльності та деталізації життєвих подій. Величезний масив такої інформації знаходиться у листуванні вченого та інших матеріалах.

Отже, архівні документи Ф. Вовка є надзвичайно різнобічними, чисельними та актуальними. Вони мають значну джерелознавчу цінність і конче потребують залучення до наукового обігу. Найбільш перспективним способом оприлюднення документів особових архівних фондів та їхнього використання є створення електронних баз даних. Якщо при створенні таких баз буде застосовуватись схематичний поділ матеріалу за напрямками професійної діяльності вченого, це дозволить отримати доступ до джерел інформації з історії археології, антропології, етнології тощо, розкрити нові аспекти діяльності наукових установ і товариств, що працювали у галузі археології та суміжних дисциплін, деталі організації та проведення археологічних з'їздів і конгресів, польової археологічної діяльності. Вивчення документів фонду у контексті археологічної діяльності буде доповнене відомостями про діяльність навчальних закладів, перебіг процесу навчання, дозволить прослідкувати формування і розвиток наукової школи Ф. Вовка, простежити розвиток методичних і методологічних засад, дасть можливість уточнити біографічні відомості різних особистостей, що залишили свій слід в історії археології.

Розпочате дослідження свідчить про необхідність подальшого наукового осмислення такого явища, як особовий архівний фонд, відкриває додаткові можливості у розумінні місця і ролі засновника фонду в різних сферах життя суспільства, слугуватиме обмірковуванню більш широкого кола питань, пов'язаних з періодом історії, в який жив і творив засновник фонду. Особовий архівний фонд Ф. Вовка може слугувати змістовним інформаційним ресурсом для вивчення історії археології, а також додатковим джерелом дослідження розвитку археологічного знання. У сукупності з традиційними дослідженнями це може дати вагомий результат за рахунок взаємного доповнення інформації, а іноді відкрити і нові факти, не зафіксовані в інших джерелах.

1. *Ємчук О.* Особовий архівний фонд та бібліотечна колекція С. І. Маслова як складова вітчизняної культурної спадщини // *Архіви України.* – 2009. – № 1–2. – С. 105–115 [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_1_2_2009/105-115.pdf.

2. *Колеснікова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) Антропології та Етнології імені проф. Хв. Вовка. – К., 2012. – 88 с.

3. *Косенко О.* Джерельно-інформаційний потенціал особових архівних фондів: Автореф. дис. ... канд. іст. наук – К., 2009. – 18 с.

4. *НА ІА НАНУ.* – Ф. 1. Фонд Ф. К. Вовка.

5. Сахневич Ю. А. Особовий фонд Миколи Зерова в архівних зібраннях ЦДАМЛМ України (до 120-річчя від дня народження) // Архіви України. – 2010. – № 5. – С. 134–142 [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_5_2010/13.pdf.

6. Федоренко М. С. Особовий архівний фонд М. І. Петрова як джерело дослідження церковно-історичного і археологічного товариства при Київській Духовній Академії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2005. – С. 144–147.

7. Франко А. Д., Франко О. О. Аналіз документів і матеріалів особистого наукового архіву Федора Кіндратовича Вовка // Вісник Інституту археології. – 2011. – Вип. 6. – С. 106–123.

8. Франко О. О. Аналіз документів і матеріалів особистого наукового архіву Данила Щербаківського // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 68–79.

9. Черновол І. В. История одной командировки: к вопросу о перевозе научно-го наследия Ф. Вовка в Украину // Історія археології: дослідники та наукові центри (Археологія і давня історія України, вип. 9). – К., 2012. – С. 331–336.

10. Черновол І. В. Спадщина Федора Вовка в Інституті археології НАН України // Археологія. – 2011. – № 1. – С. 110–117.

Iryna Chernovol

PERSONAL ARCHIVE OF FEDIR VOVK AS THE SOURCE FOR THE HISTORY OF ARCHAEOLOGY

This papers deals with the documents from the personal archive of F. Vovk, kept by the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the UNAS. Schematic classification of these documents was applied to the identification of their informational potential from the point of the studies in the history of archaeology. It was achieved by the restructuration of Vovk's activity in archaeology.

Key words: *activity in archaeology, Fedir Vovk, history of archaeology, personal archive fund.*

*Стаття надійшла до редколегії 06.12.2012 р.
Прийнята до друку 09.09.2013 р.*

УДК 902.2:069(477)«1920/1935»:001.891

Анна Яненко

МУЗЕЙ ЯК НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ОСЕРЕДОК З ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЇ (ДОСВІД МУЗЕЇВ УСРР 1920-х– ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1930-х рр.)

У статті розглядаються різноманітні напрямки діяльності музеїв УСРР протягом 1920-х–першої половини 1930-х рр., які передбачали звернення до археологічних матеріалів, проведення відповідних польових і лабораторно-камеральних досліджень, розробку лекційних курсів, екскурсійних програм тощо. Висвітлено основні риси українського музею як науково-дослідного осередку.

Ключові слова: музейна археологія, археологічні дослідження, розвідки, УСРР.

Археологія Української Соціалістичної Радянської Республіки¹ 1920-х–початку 1930-х рр. розвивалась завдяки науковій діяльності вчених – у переважній більшості представників наукової інтелігенції дореволюційної Російської імперії, – які працювали у різноманітних інституціях загальнодержавного, регіонального, місцевого рівнів. У свою чергу, переважна більшість археологічних досліджень проводилась саме за участі музейних працівників, у той час як академічні наукові осередки відігравали координаційні, науково-організаційні функції. На 1920-ті рр. припадає період розквіту краєзнавства, яке розумілось як комплексне вивчення археологічних і етнографічних пам'яток, історії та природи краю. Осередками краєзнавчих досліджень, т. зв. «малими академіями» за влучним висловом М. В. Шарлеманя, стали у цей час музеї, які організували збір, вивчення, систематизацію, введення до наукового обігу, популяризацію, охорону пам'яток археології та історії. У музеях всеукраїнського й місцевого рівнів формувалося нове покоління українських археологів, частина яких згодом влилися до лав академічної науки, представленої такими установами, як Секція історії матеріальної культури (СІМК), Інститут історії матеріальної культури (ІМК), Інститут археології (ІА).

В. В. Дубровський – історик, лінгвіст та завідувач музейно-бібліотечною секцією Управління наукових установ УСРР у 1920-х рр., характеризує український музей, зазначав: «сучасний музей складається з трьох взаємно-обумовлених елементів: 1) збірок пам'яток культури чи природи, науково підібраних і науково експонованих (повністю чи частково); 2) кваліфікованих у тій чи іншій науковій галузі співробітників та 3) їх роботи, як науково-дослідної, так і політосвітньої [...]». Наукові знання й носії цього знання – це база для всякої справжньої музейної ро-

---

¹ З 1937 р. Українська Радянська Соціалістична Республіка – УРСР.

боти. Музеї є наукова установа, і [...] «інтегральність» освітнього використання музеїв є тільки один з прикладних наслідків цієї основної наукової роботи в музеї [...]. Користуючись цим терміном [музей], розуміємо під цим таку освітню установу, що науково збирає, систематизує, переховує, вивчає, публікує та експонує для широкої популяризації пам'ятки матеріальної культури й природи [...]. Перша характерна ознака музейної роботи є збирання й систематизування за науковими принципами пам'яток культури і природи» [5].

Різноманітні напрямки діяльності музеїв УСРР: науково-дослідна, науково-фондова, експозиційна і культурно-освітня робота – передбачали звернення до археологічних матеріалів, проведення відповідних польових і лабораторно-камеральних досліджень, розробку лекційних курсів, екскурсійних програм тощо.

Головним завданням музеїв УСРР у галузі археології у міжвоєнний період було відкриття, реєстрація, первинне обстеження, дослідження археологічних пам'яток тієї чи іншої території, первинне накопичення археологічного матеріалу.

Комплектування археологічних колекцій музейних установ здійснювалось шляхом *експедиційної діяльності* – проведення археологічних польових робіт у різних формах. Протягом 1919–1934 рр. виділялися три різновиди археологічних досліджень: рекогносцировка, розвідка, розкопки.

Зазначимо, що на сьогодні автором зібрано інформацію про 1977 археологічних пам'яток у хронологічному діапазоні від палеоліту до пізнього середньовіччя/нового часу, які були досліджені протягом 1919–1934 рр. за участі музейних працівників УСРР. Розвідками досліджено 1679 пам'яток, розкопки проведено на 415 пам'ятках (117 місцезнаходжень досліджувались і розвідками, і розкопками).

Провідною формою археологічного вивчення пам'яток в цей період були розвідкові дослідження: рекогносцировки, екскурсії, реєстрація, огляди, фіксація, вимірювання, виїзди на місця випадкових знахідок, грабіжницьких розкопок, на місця встановлення тріангуляційних знаків, нагляд під час будівельних робіт тощо. Кількісне переважання розвідок пояснюється кількома причинами. Серед них – брак відповідного матеріального забезпечення й фінансування, недостатність часу для проведення систематичних стаціонарних розкопок. До того ж, не всі музейні співробітники мали достатню кваліфікацію й досвід для отримання дозволу на проведення розкопок.

Щодо значення, необхідності і доцільності розкопок М. В. Сібільов зазначав: «Раскопки – это последнее слово, заключительный аккорд в полевой работе. Раскопками определяется возраст исследуемого памятника, принадлежность найденных вещей к той или иной культуре. Но в настоящее время, при наличии в большинстве местных музеев очень скромных ассигнований на исследования, раскопками нельзя установить границы распространения определенной культуры, и только случайно, благодаря раскопкам, можно узнать о присутствии в крае новой неведомой культуры [...] при отсутствии в большинстве районных музеев опытных археологов, раскопок нельзя производить, так как каждая раскопка городища, селища,

могильника или стоянки влечет за собой уничтожение этого памятника материальной культуры» [36. С. 33]. Розвідки, на думку В. М. Сібільова, могли здійснюватись «провінційними музейними робітниками» з метою виявлення великої кількості різночасових пам'яток, встановлення меж поширення культур; розвідки з шурфуванням відкривали можливість з'ясувати вік пам'ятки і, що особливо важливо для музеїв, розвідки давали значну кількість різноманітного археологічного матеріалу для подальшого експонування [36. С. 33].

Серед розвідок, які проводили співробітники музейних установ УСРР упродовж 1920-х–першої половини 1930-х рр., переважали так звані географічні, маршрутні екскурсії/розвідки у басейнах річок. Полтавський музей (О. К. Тахтай) проводив розвідки по узбережжях річок Берестовенька, Орчик, Псел. Розвідки Волинського науково-дослідного музею (С. С. Гамченко, І. Ф. Левицький, М. М. Шавлович, О. Ф. Лагодовська, О. П. Червинський) охопили узбережжя річок Гуйви, Жерева, Перги, Случі, Тетерева, Тюхтерівки, Уборті, Ужа тощо. П. М. Піневич, співробітник Маріупольського музею, здійснив екскурсії/розвідки вздовж р. Кальміус. Я. М. Морачевський (Глухівський музей старовини й мистецтва) провів розвідки вздовж річок Клевень, Сейм, Івот тощо.

Співробітники музеїв здійснювали також постійний моніторинг будівельних робіт у населених пунктах. У 1924 р. директор Конотопського музею М. Г. Вайнштейн здійснив «збір матеріалів при відбудовчих роботах» на Соборній площі міста [20]; у 1926 р. працівники Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка В. Є. Козловська і С. С. Магура проводили нагляд за будівельними роботами у м. Києві [24]; у 1926-1927 рр. М. Я. Морачевський досліджував культурні шари міста Глухів під час прокладання водогону [55. Арк. 227–229]; у 1928 р. Т. М. Мовчанівський (Бердичівський музей) здійснював нагляд за земляними роботами у смт. Погребище (Вінницька обл.) [29]; співробітник Роменського музею М. М. Семенчик виїздив на місце будівництва школи у с. Ведмеже (Роменський р-н, Сумська обл.) [63]; Ф. М. Іванов, співробітник Білоцерківського музею, при будівництві водогону у парку Олександрія виявив палеолітичне місцезнаходження [25]; у 1929 р. І. Ч. Зборовський, завідувач Тульчинського музею, здійснив розвідки й охоронні розкопки під час брукування вулиці у с. Буди (Тростянецький р-н, Вінницька обл.) [17].

Археологи-працівники музеїв *розробляли питання методики польових археологічних досліджень* і опрацювання та музеєфікації артефактів (реставрації, консервації тощо). У другій половині 1920-х рр. побачили світ опубліковані методичні розробки щодо техніки проведення розвідок і розкопок. Роботи музейних працівників С. С. Гамченка, М. Я. Рудинського, М. В. Сібільова, О. С. Федоровського свідчать про подальше удосконалення методики польової археології. Характер методичних посібників з польової археології мають роботи О. С. Федоровського «Інструкція та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних» [45], С. С. Гамченка «Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та засоби

охорони» [3], М. Я. Рудинського «Розшуки по піскових надбережжях річок» [34], М. В. Сібільова «Как я провожу археологические разведки» [39], «Археологические разведки в районе новостроек» [37], «Археологические исследования краеведческих музеев» [36].

Низка музеїв УСРР *розробляли питання археологічної технології*. Кам'янець-Подільський музей співпрацював із Інститутом археологічної технології (м. Ленінград) в справі подільських пам'яток трипільської культури [59. Арк. 9]. Співробітники Інституту археологічної технології також підтримували наукові зв'язки з Миколаївським історико-археологічним музеєм [26. Арк. 4]. На вивчення до В. І. Фаворського – завідувача Київського кабінету (інституту) науково-судової експертизи були направлені фрагменти трипільської кераміки з відбитками тканини з розкопок Тульчинського музею у с. Стіна (Томашпільський р-н) [18]. Бібліотекар Одеського історико-археологічного музею А. К. Драгоєв керував науковими заняттями молодих співробітників музею в галузях археологічної технології (кераміка) і музеєзнавства, проводив хіміко-технологічні спостереження над «опором керамічних матеріалів атмосферним впливам і технікою керамічного виробництва в старовину» [54. Арк. 2]. Ф. М. Болтенко розробляв питання технології виноробства в античні часи [55. Арк. 33].

Музеї УСРР *проводили реставраційні роботи*. Зокрема, в Одеському історико-археологічному музеї впродовж 1926–1927 рр. проводили промивку кераміки, «що недужала на кристалізацію солей», в солодкій воді, «переклеювання ваз череп'яних та скляних» тощо [1]. Крім поточної роботи з археологічними матеріалами, що здобували під час експедицій, у цьому музеї також розробляли питання історії археологічної науки Північного Причорномор'я, займалися створенням каталогів фондів установи тощо [49].

Методичний і кваліфікаційний рівень співробітників ВУАК і музеїв республіканського значення був вищий за рівень «провінційних музейних співробітників». Саме тому під час розкопок, які ініціювала музейна установа, була поширена *практика запрошувати співробітників «столичних» інституцій*. Такий характер мали археологічні дослідження на території новобудов «Азовсталі», ініційовані зверненням І. П. Коваленко – директора Маріупольського музею краєзнавства – до ВУАК у лютому 1930 р. і проведені впродовж 1930–1933 рр. під керівництвом М. О. Макаренка за участі співробітників музею І. П. Коваленка, Н. С. Коваленко і М. П. Єгорової [31]. Функції керівника експедицій і консультанта у Тульчинському й Шепетівському окружних краєзнавчих музеїв впродовж 1927–1929 рр. виконував дійсний член ВУАК С. С. Гамченко. У розкопках на Тульчинщині також брали участь його лаборанти О. Ф. Лагодовська і М. Л. Макарович тощо [27].

Систематизація результатів археологічних польових досліджень регіонів здійснювалась, серед іншого, шляхом *складання археологічних мап*. Одеський й Херсонський музеї працювали над складанням карти Одеської губернії. Картографування археологічних пам'яток регіону розглядалось як особливий напрям науково-до-

слідної роботи, що мав підвести «міцний фундамент під подальшу практичну роботу археологів Північного Причорномор'я шляхом ретельного обліку й систематизації всіх досягнень попередників у царині археологічного вивчення області» [46. Арк. 614]. На початку 1920-х рр. складанням археологічної карти Одеської області «за принципами, встановленими В. Б. Антоновичем й Д. І. Багалієм» займався співробітник Одеського історико-археологічного музею М. С. Моргуліс [46. Арк. 614]. Складанням археологічних карт за окремими культурами й категоріями пам'яток також супроводжувалось наукове опрацювання матеріалів у Харківському археологічному музеї [47. Арк. 70–72]. Археологічні дослідження на Волині, які здійснювали співробітники музею, передбачали «доповнення археологічних карт регіону» [50. Арк. 22]. Розробка й складання археологічних карт губернії були одним із провідних завдань Катеринославського історико-археологічного музею. У 1924 р. було складено кілька археологічних карт у Катеринославі й Новомосковську [52. Арк. 6]. У 1925–1926 рр. роботу зі складання археологічних карт розпочав Роменський музей. Також було складено сім топографічних планів городищ, одного могильника та близько 50 курганів нанесено на мапу [61. Арк. 14]. До «операційного плану» Зинов'євського музею на 1928–1929 рр. було внесено завдання «скласти мапу археологічних досліджень на Зинов'ївщині» [57. Арк. 60]. У фондах Охтирського музею місцевого краю на 1 січня 1929 р. зберігалася «археологічна мапа району» з нанесеними городищами, стоянками, місцезнаходженнями кам'яних баб, найголовнішими курганами, карту планувалось використати при розгортанні археологічного відділу установи [28. Арк. 6].

Діяльність музеїв УСРР у царині складання археологічних карт знайшла підтримку й заохочення у академічних структурах. Зокрема, ще у 1919–1920 рр. Комісією зі складання археологічної карти України декларувались принципи налагодження організаційних зв'язків з науковими осередками і окремими вченими, використання інвентарних книг, каталогів, колекцій музейних установ [21]. Проте зрушення у координації дій музеїв і ВУАК відбулись лише на початку 1930-х рр. У 1931 р. ВУАК звернувся до музейних інституцій із пропозицією «взяти участь у складанні мапи археологічної за останні 15 років». З цією метою до музеїв надсилали картки, в які мали бути внесені наступні відомості про археологічну пам'ятку: назва місцевості (район, село, урочище, відстань від села); характер дослідження (рекогносцировки/розвідки, розкопки), прізвище дослідника, рік; характеристика пам'ятки; культура, доба, хронологія, межі; інші відомості. ВУАК пропонував співробітникам музеїв при заповненні карток в першу чергу «використовувати матеріал музею неопублікований і лише відомий музею» [30. Арк. 4].

Свою згоду на участь у складанні карти дали завідувач Сосницького музею Ю. С. Виноградський, завідувач Шепетівського музею В. І. Кочубей, новопризначений директор Херсонського музею О. К. Тахтаї. Проте через брак часу заповнення карток так і не було доведено до кінця. Зокрема, робота О. К. Тахтаї по складанню карток для археологічної карти України була затримана прийманням Херсонського

музею від попереднього складу працівників. Наприкінці 1931 р. археологічний відділ ВУАК затвердив рішення про укладання карти археологічних пам'яток Донбасу, для чого планувалось «на 1932 р. скупити увагу на збиранню матеріялу для зазначеної теми» [30. Арк. 15]. ВУАК звернувся до музеїв регіону з проханням взяти участь в цій роботі. Свою готовність приступити до складання археологічної карти Донбасу (провести потрібні рекогносцировки у 1932 р. і набрати на картки інформацію про археологічні пам'ятки) висловили Луганський і Маріупольський музеї. Зокрема, вже 5 травня 1932 р. Луганським музеєм до ВУАК було надіслано 50 екземплярів заповнених карток для укладання археологічної мапи [30].

Впродовж 1920-х–на початку 1930-х рр. наукові академічні установи, кадри археологів, археологічні музеї й археологічні відділи та колекції регіональних музеїв, археологічна періодика й монографії склали тісно пов'язані елементи організаційної структури археологічної науки. Публікації співробітників музеїв відображали роботу наукових інституцій і представників наукового археологічного співтовариства. Польові археологічні роботи музейних установ УСРР знайшли відображення у 150 публікаціях. Протягом 1920-х–середини 1950-х рр. побачили світ статті й монографії, у яких міститься інформація про 940 досліджених працівниками музеїв археологічних пам'яток (47% від загального числа досліджених музейними співробітниками місцезнаходжень).

Важливим механізмом введення до наукового обігу результатів польових археологічних досліджень впродовж 1920-х–на початку 1930-х рр. були *періодичні видання й збірники музейних установ*. Діяльність Одеського державного історико-археологічного музею за 1926–1928 рр. знайшла відображення у «Відчитих» [1; 2]. Також музеєм у 1928 р. було видано «Каталог виставки досягнень місцевої археології за 10 років (1917-1927) та виставки картин краєзнавчого змісту» [11]. Херсонський історико-археологічний музей, продовжуючи дореволюційні традиції, видавав «Літопис», у двох випусках якого висвітлені події науково-дослідного життя установи за 1917–1928 рр [14; 15]. У 1928-1929 рр. вийшли друком збірники Волинського науково-дослідного, Дніпропетровського краєвого історично-археологічного й Полтавського державного ім. В. Г. Короленка музеїв [6; 7; 8], у яких вміщено статті І. Ф. Левицького, М. Я. Рудинського, П. Є. Матвієвського, О. К. Тахтая та ін. Характер періодичного видання також мали збірки Ізюмського музею «Старовинності Ізюмщини» (вийшло 4 випуски), присвячені широкомасштабним розвідкам М. В. Сібільова [40–43]. За сприяння Ізюмського музею 1930 р. також був виданий краєзнавчий збірник «Ізюмщина» [9], де серед статей краєзнавчого характеру були вміщені розвідка М. В. Сібільова, присвячена «Царборисівській заслонній смузі», і стаття О. О. Захарова про поховання скіфо-сарматської доби, виявлене 1929 р. неподалік м. Балаклії. За сприяння Миколаївського історико-археологічного музею у 1926 р. опублікований краєзнавчий збірник «Николаевщина» [33], у 1928 р. – «Коротке звітлення про діяльність Миколаївського історико-археологічного музею за 1927 рік» [13]. Робота О. С. Федоровського, директора Харків-

ського археологічного музею, «Доисторические древности в бассейне р. Донца» була опублікована на сторінках «Известий Лисичанского музея» [44] і ґрунтувалася на результатах попередніх археологічних досліджень регіону.

Значну частину публікацій, присвячених результатам науково-дослідної роботи музеїв УСРР, вміщено у академічних виданнях радянської України й Росії, друкованих органах Українського комітету краєзнавства, Укрнауки, вищих навчальних закладів, а також науково-популярних журналах і часописах 1920-х–1930-х рр. («Всесвіт», «Знання», «Радянська школа» тощо).

Серед публікацій переважають статті й повідомлення про результати археологічних польових досліджень, проведених за участі музейних співробітників (72%) – розвідок/рекогносцировок, розкопок, виїздів на місця випадкових знахідок тощо. Суто наукові публікації, написані на основі здобутих під час музейних експедицій матеріалів, становлять п'яту частину загальної кількості публікацій (21%). Незначну групу публікацій складають провідники, каталоги, краєзнавчі путівники-збірники, загальні роботи з історії музеїв, науково-популярні видання, які містять інформацію про матеріали, здобуті внаслідок археологічних польових досліджень музейних інституцій (7%).

Здобутий під час польових музейних досліджень матеріал, згідно із регламентацією відкритого листа, передавали у фонди установи й у подальшому широко використовували в *експозиційній та культурно-освітній роботі*.

Археологічні матеріали в Одеському державному історико-археологічному музеї у 1926 р. були представлені по відділах: первісної культури (неоліт; енеоліт – трипілля, зокрема матеріали з с. Усатове, Слобідка-Романівка (Нова Слобідка); бронзовий вік; культура кочовиків історичної доби – кам'яні баби та ін.); культур класичного Сходу (Єгипет); культури часів еллінської колонізації Північного Причорномор'я, елліністичної та греко-римської колонізації (головна частина музейних збірок) – Танаїс, Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантікапей, Тірас; культур середньовічних; старовини Запоріжжя і т. зв. Новоросії; відділ зброї; нумізматичний кабінет [53. Арк. 165–167].

Миколаївський історико-археологічний музей експонував музейні предмети за відділами: ольвійський, «Старий Миколаїв», військово-морський, український, нумізматичний [53. Арк. 169]. У Харківському археологічному музеї експонати розміщувались у відділах кам'яної та мідно-бронзової епох, скіфо-сарматів, готів, аланів, пізніх кочовиків, слов'ян, татар [53. Арк. 112]. Херсонський археологічний музей формував експозицію археологічного музею за підвідділами: доісторичним, античним і скіфо-сарматським, доби переселення народів, литовсько-польсько-татаро-турецько-запорізько-українським, доби російського колоніалізму [55. Арк. 96–98].

Матеріали польових досліджень музейних установ були представлені в історико-археологічних та археологічних відділах Соціально-історичного музею ім. Дзержинського, Білоцерківського, Вінницького, Верхнячського, Вовчанського Глухівського, Дніпропетровського, Звенигородського, Зинов'євського, Кам'янець-

Подільського, Всеукраїнського історичного, Конотопського, Краснопільського, Куп'янського, Лохвицького, Лубенського, Маріупольського, Миргородського, Нікопольського, Новгород-Сіверського, Олешківського, Остерського, Роменського, Сокиренського, Сосницького, Сумського, Хорольського, Черкаського й Чернігівського музеїв.

У решті музеїв археологічні матеріали експонували у відділах історично-культурному, соціально-історичному, «суспільства місцевого краю», «побуту та ідеології», історії культури тощо.

Протягом 1920-х рр. була поширена практика створення експозиційних таблиць (нашиття на таблиці), що виконувалось як безпосередньо у полі [64. С. 52], так і під час науково-технічного опрацювання артефактів у стінах музею. Таблиці з нашитим матеріалом використовували під час створення експозиції відділів, фотографії таблиць долучали до наукових звітів і публікацій. Збереглися свідчення (переважно фотографічні) про наявність експозиційних таблиць із матеріалами музейних експедицій 1920-х–початку 1930-х рр. із Роменського, Лубенського, Охтирського, Новгород-Сіверського, Одеського, Чернігівського музеїв. Крем'яні артефакти також експонували на скляних планшетах (з т. зв. «бемського» скла), під які клали чорний папір (якщо предмети були білі або світлі) або білий папір (якщо кремій був чорний, сірий або темного кольору), крем'яні вироби монтували до скла воском із каніфоллю або желатином [38. С. 15].

Щодо системи показу археологічних експонатів директор Ізюмського музею М. В. Сібільов зазначав, що кожна тема повинна мати центральний експонат або центральні експонати, які б яскраво підкреслювали думку, закладену працівниками музею в експозиції. Наприклад, у вітрині, присвяченій господарству ранньородових громад, центральне місце мала займати група експонатів із підписом «виготовлення знарядь праці» - нуклеуси різного ступеню обробки, відбійники й віджимники. У групі музейних предметів із підписом «рибна ловля» центральне місце мав займати рибацький гарпун, серед артефактів для полювання – вістря стріл, серед речей, пов'язаних із обробкою шкіри, – скребки, різак, крем'яні голки тощо. Він підкреслював, що «подавлять обозревателя музея обилием вещей вовсе не требуется, надо выставлять только самое необходимое и типичное, но так, чтобы посетитель музея не только из надписей, но и по вещественному материалу видел, каков был удельный вес [...] занятий в хозяйстве той поры» [36. С. 35].

Визначаючи напрямки культурно-освітньої діяльності музеїв, М. Я. Рудинський наголошував: «...стаючи в допомозі школі й установам політосвітнім по лінії популяризаційно-освітній своїми колекціями, музей мусить виявляти себе і в ряді заходів, де він грає першу роллю – а саме в лекціях-виставках на біжучі і спеціальні теми, в організації й переведення екскурсій. Виставка, лекція, екскурсія – функції музею в галузі популяризаційно-освітній – кличуть ширші кола населення до другої істотної його задачі – служити цілям науки й дослідження края» [35].

Згідно із «Порадником екскурсанта», опублікованим 1928 р. у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка проводились *екскурсії* за темами: 1) життя доісторичної людини; 2) життя людини в кам'яну добу на території України; 3) скіфи та грецька культура на півдні України; 4) господарство і побут Наддніпрянських слов'ян у X–XIII ст.; 5) козацькі часи в Україні [16. С. 140–141].

У квітні 1929 р. у Харківському археологічному музеї в рамках «трьохмісячника української культури» було відкрито «виставку археологічних досліджень на Україні року 1928 за матеріалами Упрнауки» [62]. *Виставка*, що містила матеріали з розкопок Донецького городища, розміщувалась у експозиційному залі музею, артефакти було «гарно експоновано у спеціальних шафах». Експозиція висвітлювала різноманітні аспекти життя населення Донецького городища, зокрема його господарську діяльність, і природне середовище пам'ятки. Також експонувався антропологічний та остеологічний матеріал з розкопок. Виробнича діяльність населення Донецького городища була представлена на виставці рештками ливарної майстерні з крейдяними формочками, чисельними керамічними виробами (посуд, дитячі іграшки тощо), рештками майстерні з виготовлення рогових і кістяних виробів, а також знаряддями праці і побутовими речами з бронзи, рогу, заліза тощо. На виставці експонувались моделі гончарських горнів, які були виявлені під час розкопок. Експозицію доповнювали чисельні фотографії матеріалів і перебігу польових робіт, кресленики, плани, акварелі [12].

Важливим механізмом «показу громадянству досягнень в галузі археологічних вивчень» були виставки ВУАК за 1925 й 1926 р. Перша звітна виставка ВУАК розпочала роботу 27 грудня 1925 р., тривала до 1 лютого 1926 р. і викликала значний інтерес широкого загалу [32. С. 61]. У прилюдних засіданнях ВУАК з нагоди виставки взяли участь археологи-музейники – С. С. Гамченко, І. Ф. Левицький, Ф. А. Козубовський, П. І. Смолічев. Серед експонатів цієї звітної виставки були матеріали зі спільних польових робіт працівників ВУАК і музеїв УСРР: з трипільських поселень неподалік с. Євминка (після виставки передані до Остерського музею), з пам'яток трипільської й білогрудівської культур в околицях с. Томашівка й з Білогрудівського могильника (Уманський музей), з різночасових місцезнаходжень у селах Верем'я, Гороб'ївка, м. Бориспіль (Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка) та ін. [22].

Щодо виставки 1927 р. представники ВУАК, враховуючи труднощі фінансування, ухвалили: «висуваючи як принцип дальших виставок ВУАК участь у них всіх дослідників в царині археології та історії мистецтва в УСРР, обмежитися в цьому році експонуванням здобутків київських членів ВУАКу та дослідників, що проводили досліди коштом ВУАКу» [32. С. 63]. Відкриття звітної виставки ВУАК за 1926 р. відбулось 22 травня 1927 р. в приміщенні Всенародної бібліотеки ВУАН.

Згідно з листом ВУАК до Управи УАН від 15 січня 1927 р., на звітній виставці за 1926 р. мали експонуватись археологічні матеріали з розкопок С. С. Гамченка в садибі Трубецького; В. Є. Козловської – з розкопок на Київщині; П. П. Курінного –

з досліджень на Бердичівщині й Уманщині, М. О. Макаренка – з розкопок Ольвії й Полтавщини, М. Я. Рудинського – з досліджень Поділля й Полтавщини, матеріали з розвідок і розкопок П. Ф. Смолічева на Чернігівщині й Черкащині, а також матеріали М. Ф. Болтенка – з розкопок в околицях с. Усатове–Великий Куяльник [23. Арк. 12].

Засоби популяризації здобутків музейної археології УСРР шляхом участі у виставках академічних установ залишалися дієвими й на початку 1930-х рр. Для участі у ювілейній виставці ВУАН у березні 1931 р. археологічний відділ Волинського музею надіслав матеріали з розкопок С. С. Гамченка і О. Ф. Лагодовської 1925 р. в урочищі «Чорна Долина» (фрагменти кераміки, антропологічний матеріал, фрагменти обмазки тощо); фрагменти кераміки, кам'яних і кістяних знарядь праці з розкопок С. С. Гамченка й М. М. Шавловича 1925 р. в урочищах «Дачі Белецького» й «Кумани»; шість таблиць із фрагментами кераміки з розкопок і розвідок С. С. Гамченка й І. Ф. Левицького в урочищі «Піддоке» [19. Арк. 35–39].

Популяризація археологічних знань музеями й «пробудження» у широких массах «любовного й дбайливого» ставлення до пам'яток місцевої старовини як загальнонародного надбання здійснювалось працівниками музеїв шляхом **читання науково-популярних лекцій з археологічної тематики** [4. Арк. 3]. П. З. Рябков, засновник і завідувач історико-археологічного музею в м. Зинов'євську, з 1919 р. проводив науково-археологічні екскурсії з розкопками курганів і читанням лекцій по краєзнавству та світознавству [51. Арк. 360]. Широку науково-освітню діяльність проводив директор Катеринославського/Дніпропетровського історико-археологічного музею Д. І. Яворницький. У звіті за 1923 р. зазначається, що культурно-освітня діяльність музею носила науково-показовий, антирелігійний та політико-просвітній характер, для чого керівник музею широко застосовував екскурсійно-лекційний метод. Музей залучав до польових досліджень місцеву молодь – студентів Катеринославського інституту народної освіти, робфаківців, учнів трудшкіл, а також вчительський і викладацький персонал, «людей з виробництва», які проводили свою відпустку у будинках відпочинку [52. Арк. 6]. Завідувач Бердичівським соціально-історичним музеєм Т. М. Мовчанівський в рамках інспекторсько-інструктивної діяльності установи займався розробкою науково-популярних лекцій, зокрема підготував доповідь на тему «Археологія Бердичівщини та археологічні розкопки 1926 року». Лише протягом січня–березня 1927 р. у Бердичівському музеї було проведено 57 екскурсій, 12 лекцій і 97 пояснювальних бесід [56. Арк. 46–47]. Завідувач Харківського археологічного музею О. С. Федоровській під час Ізюмської археологічної експедиції 1923 р. провів ряд лекцій, зокрема на тему «Наукові результати Ізюмської експедиції» [47. Арк. 62–65]. Директор Херсонського історико-археологічного музею В. І. Гошкевич читав лекційний курс «Історія зміни людських культур на Херсонщині» для студентів Херсонського інституту народної освіти, підготував науково-популярний посібник для учнів трудшкіл і лекції для читання в сільських клубах [48. Арк. 42]. Значну екскурсійну й лекційну діяльність проводили співробітники й аспіранти Одеського історико-археологічного музею.

Протягом 1926 р. в установі проводились чотири екскурсії на день, крім того, аспірантка В. О. Пора-Леонович проводила більшість екскурсій групам, що приїздили до Ольвії [60. Арк. 17].

Співробітниками Миколаївського історико-археологічного музею був розроблений «Буго-лиманський» екскурсійний маршрут: Миколаїв–Богоявленське–Троїцьке–Кісляківка–Єфимівка–Олександрівка–Очаків–Ольвія–Парутіне–Миколаїв. До маршруту включено низку історико-археологічних пам'яток, які досліджувались за участі музейних співробітників. Позамузейна культосвітня робота співробітників Миколаївського музею також полягала у читанні лекцій «по культосередках тих сіл, де провадилися дослідницькі роботи» [13. С. 8].

Розповсюдженою формою культурно-освітньої роботи були екскурсії-лекції на місцях розкопок, наприклад, неподалік с. Стіна або на Райковецькому городищі. Існувала практика кінозйомки під час археологічних розкопок.

Архівні джерела свідчать, що *до участі у музейних польових дослідженнях залучалися студенти й учні навчальних закладів* Глухова, Зинов'євська, Лохвиці, Луганська, Нікополя, Полтави, Ромен. Зазначена практика покликана була виховувати у молоді повагу до історичних пам'яток місцевого краю. М. В. Сібільов у першому випуску «Старовинностей Ізюмщини», зазначав: «[...] мені, в час масового збору матеріалу, постійно помагають селянські діти-пастушки, багацько деяких по декілько літ з ряду. Деякі з них за цей час повиростали, обернулися в парубків й у них збереглося, як видно, на все життя небайдуже відношення до пам'ятників старовини [...]» [40. С. 2].

Ще однією формою популяризації археологічних знань були *прилюдні засідання* у стінах музейних установ УСРР. На прилюдних зборах Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка були зачитані доповіді В. Є. Козловської «Археологічний відділ Історичного музею» і С. С. Магури «Побутове знаряддя землянок Трипільської культури» [58. Арк. 5]. Двічі на місяць у Кам'янець-Подільському музеї відбувались засідання Кам'янець-Подільського наукового при ВУАН товариства, зачитувались доповіді працівника музею Є. Ю. Сіцинського, зокрема «Археологічні розвідки на Кам'яничині» та ін. [10].

Музейні установи УСРР республіканського значення протягом 1920-х–першої половини 1930-х рр. були водночас *потужними осередками підготовки кваліфікованих кадрів з історії та археології*. Ця підготовка здійснювалась у рамках аспірантур та семінарів. Аспірантура як форма підготовки науково-педагогічних та наукових кадрів вищої кваліфікації була офіційно впроваджена у музеях з 1925 р. Майбутніх науковців і викладачів вищої школи готували на базі низки науково-дослідних музеїв УСРР різного профілю, які мали висококваліфікованих співробітників, багатотомні фахові бібліотеки й чисельний практичний матеріал для дослідження. Підготовку археологів здійснювали в Одеському історико-археологічному, Харківському археологічному і Всеукраїнському історичному ім. Т. Шевченка музеях. Протягом 1920-х–на початку 1930-х рр. у аспірантурі Одеського історико-

археологічного музею пройшли аспірантську підготовку Е. Г. Оксман, В. О. Пора-Леонівич, В. О. Веніямінава, Г. Д. Штейнванд, М. М. Віркау, Ф. А. Козубовський, М. С. Сініцін, С. К. Королук, Є. П. Белен-де-Баллю. Дієвою формою підготовки наукових кадрів у галузі історії та археології були й семінари, які діяли при Харківському археологічному музеї та Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка в Києві [65].

Таким чином, музеї УСРР 1920-х–першої половини 1930-х рр. були потужними науково-дослідними осередками з вивчення археології. Працівники музеїв проводили активну експедиційну діяльність, розробляли питання методики польових археологічних досліджень, опрацювання та музеєфікації артефактів, археологічної технології, здійснювали реставраційні роботи. Науково-дослідна діяльність знаходила відображення у періодичних виданнях і збірниках музейних установ, експозиційній та культурно-освітній роботі (виставках, лекціях, прилюдних засіданнях). До участі у музейних польових дослідженнях залучали студентів і учнів навчальних закладів. Низка музеїв стала базою для підготовки кваліфікованих кадрів з археології та історії. Аналіз набутого музейними інституціями 1920-х–першої половини 1930-х рр. досвіду є важливим для повноцінного функціонування сучасних музеїв як науково-дослідних і пізнавальних центрів. Досвід попередніх поколінь археологів-музейників може бути з успіхом застосований для поширення науково-просвітницької роботи серед населення, підставою для якої будуть фахові наукові археологічні дослідження.

1. *Відчит* про діяльність Одеського державного історично-археологічного музею за 1926 рік. – Одеса, 1927. – 16 с.

2. *Відчит* про діяльність Одеського державного історично-археологічного музею за р.р. 1927 та 1928. – Одеса, 1929. – 22 с.

3. *Гамченко С. С.* Археологічні першоджерела, способи їх реєстрації та засоби охорони: короткий виклад. – Житомир, 1925. – 27 с.

4. *Державний архів* Харківської обл. – Ф. Р-4365. – Оп. 1. – Спр. 9. – 30 арк.

5. *Дубровський В. В.* Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні // Український музей: Зб. 1. – Репринтне перевидання 1927 року. – К., 2007. – С. 17-22.

6. *Збірник* / Волинський науково-дослідний музей. – Житомир, 1928. – Т. I. – 135 с.

7. *Збірник* / Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей / За голов. ред. Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1929. – Т. I. – 273 с.

8. *Збірник* / Полтавський державний музей ім. В. Короленка / Під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка. – Полтава, 1928. – Т. I. – 296 с.

9. *Ізюмщина.* Краєзнавчий збірник. – Ізюм, 1930. – 43 с.

10. *Інститут* рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. –Ф. X. – Спр. 18954. – 16 арк.
11. *Каталог* виставки досягнень місцевої археології за 10 років (1917–1927) та виставки картин краєзнавчого змісту (краєвиди, типи, пам’ятники старовини). – Одеса, 1928. – 27 с.
12. [*Козловська В.*] Виставка археологічних знахідок Донецького городища // *Хроніка археології та мистецтва*. – К., 1930. – Ч. 2. – С. 80.
13. *Коротке* звітлення про діяльність Миколаївського історико-археологічного музею за 1927 рік. – Миколаїв, 1928. – 15 с.
14. *Літопис* музею. 1927–28. – Херсон, 1929. – Вип. 9. – 44 с.
15. *Літопис* музею. Червоні роки 1917–27. – Херсон, 1927. – Вип. 8. – 17 с.
16. *Масалова І. І.* Київські музеї в 1902-1928 роках (за матеріалами путівників та довідників по Києву) // *Лаврський альманах*. – 2008. – Вип. 22. – С. 132–149.
17. *Науковий* архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ). – Ф. 3 (С. С. Гамченко). – Спр. 90. – 99 арк.
18. *НА ІА НАНУ*. – Ф. 3 (С. С. Гамченко). – Спр. 44. – 154 арк.
19. *НА ІА НАНУ*. – Ф. I. – Спр. 456. – 42 арк.
20. *НА ІА НАНУ*. – Ф. ВУАК. – Спр. 46/11. – 8 арк.
21. *НА ІА НАНУ*. – Ф. ВУАК. – Спр. 50. – 66 арк.
22. *НА ІА НАНУ*. – Ф. ВУАК. – Спр. 60. – 66 арк.
23. *НА ІА НАНУ*. – Ф. ВУАК. – Спр. 85. – 84 арк.
24. *НА ІА НАНУ*. – Ф. ВУАК. – Спр. 86/2г. – 5 арк.
25. *НА ІА НАНУ*. – Ф. ВУАК. – Спр. 202/1. – 3 арк.
26. *НА ІА НАНУ*. – Ф. ВУАК. – Спр. 202/6. – 26 арк.
27. *НА ІА НАНУ*. – Ф. ВУАК. – Спр. 256. – 29 арк.
28. *НА ІА НАНУ*. – Ф. ВУАК. – Спр. 275. – 51 арк.
29. *НА ІА НАНУ*. – Ф. ВУАК. – Спр. 309/6. – 7 арк.
30. *НА ІА НАНУ*. – Ф. ВУАК. – Спр. 407. – 47 арк.
31. *НА ІА НАНУ*. – Ф. ВУАК. – Спр. 486. – 12 арк.
32. *Нестуля С. І.* Археологічний Комітет Всеукраїнської академії наук: етапи становлення. – Полтава, 1997. – 88 с.
33. *Николаевщина*. Краеведческий сборник / Под. ред. В. М. Фидровского и А. В. Кокорева. – Николаев, 1926. – 211 с.
34. *Рудинський М. Я.* Розшуки по піскових надбережжях річок // *Бюлетень Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка*. – 1925. – № 1. – С. 41–45.
35. *Рудинський М. Я.* Центр і периферія в справі музейній / Публ. і ком. Мокляка В. О., Нестаулі О. О. // *Археологічний літопис Лівобережної України*. – 2002/2003. – № 2/1. – С. 27–29.
36. *Сибилев Н. В.* Археологические исследования краеведческих музеев // *СМ*. – 1936. – № 3. – С. 33–37.
37. *Сибилев Н. В.* Археологические разведки в районе новостроек // *Советская этнография*. – 1935. – № 3. – С. 108–115.

38. *Сибилев Н. В.* Здание и экспозиция краеведческого музея // СМ. – 1936. – № 6. – С. 15-16.
39. *Сибилев Н. В.* Как я провожу археологические разведки // Краеведение. – 1928. – № 5. – С. 288–293.
40. *Сибільов М. В.* Старовинності Ізюмщини. (Археологічні розвідки в басейні Дінця в 1920-26 рр.) / Ізюмський окружний музей. – Ізюм, 1926. – Вип. II. – 26 с.
41. *Сибільов М. В.* Старовинності Ізюмщини: Альбом малюнків / Ізюмський окружний музей. – Ізюм, 1926. – Вид. 1. – 10 с.
42. *Сибільов М. В.* Старовинності Ізюмщини / Ізюмський окружний музей. – Вип. IV. – Ізюм, 1930. – 28 с.
43. *Старовинності Ізюмщини* / Ізюмський окружний музей. – Ізюм, 1928. – Вип. III. – 20 с.
44. *Федоровский А. С.* Доисторические древности в бассейне р. Донца // Известия Лисичанского музея. – 1921. – Т. 1. – Вып. 4. – С. 35–44.
45. *Федоровський О.* Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. – Х., 1927. – 136 с.
46. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 454. – 800 арк.
47. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 469. – 156 арк.
48. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1211. – 114 арк.
49. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 427. – 237 арк.
50. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 1166. – 291 арк.
51. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 113. – 846 арк.
52. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 267. – 13 арк.
53. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 262. – 508 арк.
54. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 750. – 75 арк.
55. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 172. – 380 арк.
56. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1722. – 167 арк.
57. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1861. – 73 арк.
58. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 3426. – 56 арк.
59. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 6115. – 31 арк.
60. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 6126. – 70 арк.
61. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8199. – 31 арк.
62. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8919. – 6 арк.
63. *ЦДАВО України.* – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 9425. – 51 арк.
64. *Черненко О. Є.* Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896–1948 рр.) // Скарбниця української культури. – Вип. 9 (Спецвип. 1). – Чернігів, 2007. – 136 с.
65. *Яненко А. С., Тарнавська С. В.* Підготовка та підвищення кваліфікації археологічних кадрів при музеях УСРР (1920-ті–початок 1930-х років // Сівєрщина в історії України. – Київ-Глухів, 2011. – Вип. 5. – С. 363–367.

Anna Yanenko

**MUSEUM AS A SCIENTIFIC RESEARCH FOCUS
OF ARCHAEOLOGICAL STUDIES
(EXPERIENCE OF THE SOVIET UKRAINE MUSEUMS
IN THE 1920^S AND IN THE FIRST HALF OF THE 1930^S)**

The article deals with various areas of museum activity in the UkrSSR in the 1920s and the first half of the 1930s which aimed at studying the archaeological materials, conducting the corresponding field and laboratory explorations, developing lectures and excursion programs etc. The museums of Soviet Ukraine in the 1920s and the first half of the 1930s were powerful centers of archaeological studies. The museum staffs were conducting scientific expeditions, working out issues of archaeological methods and archaeological technology, actualizing restoration works. The scientific-research activity was reflected in the periodicals and publications of the museums, in exhibition and social activities. The museums got students and pupils to take part in field archaeological explorations. Some museums were the basis for archeological staff training and skill development.

Keywords: *museum archeology, archeological research, archeological exploring, Soviet Ukraine.*

Стаття надійшла до редколегії 10.11.2012 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

УДК 902:069:930(477.83-25)«1940/1945»

Емілія Зарубій

ВІДДІЛ АРХЕОЛОГІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ У 1940–1945 рр.

Львівський історичний музей – один із провідних наукових та культурно-освітніх центрів Львівщини. У статті розглядається історія вагової структурної одиниці музею – відділу археології – у найважчий період не тільки в його історії, але і в історії нашого краю.

Ключові слова: археологія, Львів, музей, експозиція, фонди, Друга світова війна.

Історія Відділу археології Львівського історичного музею (далі – ЛІМ) є однією з яскравих сторінок історії наукових та культурно-освітніх установ Львова. Своім корінням вона сягає у далекий 1940 р., коли Історичний музей міста Львова та Національний музей імені короля Яна III об'єднали у Львівський державний історичний музей (далі – ЛДІМ) і поділили на відділи, відповідно до тогочасних ідеологічних вимог. Відділ, який висвітлював найдавнішу історію нашого краю, називали тоді по-різному: «Відділом археології» [1. Арк. 10], «Відділом докласового суспільства» [1. Арк. 16, 18], «Відділом первіснообщинного ладу» [1. Арк. 23 зв.]. Від початку існування його працівники займалися як експозиційною, так і науково-фондовою працею, а завідувачі були хранителями найбільшої фондової групи Музею – «Археологія». Водночас були створені Відділ історії княжого періоду «Київська Русь» і відповідна фондова група археологічних матеріалів. Предметом цього дослідження будуть 1940–1945 рр. – найважчий період не тільки в історії Відділу археології, але і в історії нашого краю.

Основою археологічної колекції Відділу стало зібрання Міського музею старожитностей Червенської землі. Він містився у палаці Бесадецьких (площа Галицька, 10) і мав відкритися у 1940 р. Перший поверх палацу було відведено під археологічну експозицію, а кустошем (хранителем) призначено Ірену Сівек [11. С. VII]. Чимало зусиль до створення цього Музею доклав Леон Козловський – професор, завідувач кафедри археології Львівського університету. Він передав до Музею збірку кафедри археології та домовився з кустошами Музею імені князів Любомирських та Природничого музею графів Дідушицьких про передання їхніх археологічних колекцій. Для майбутньої експозиції було замовлено шафи у столярній майстерні п. Сівека, батька Ірени [20. С. VII] (дві з них використовували для експозиції ЛІМ до 2006 р., в них виставляли матеріали палеоліту і неоліту). До літа 1939 р. вже було побудовано теми, які охоплювали період бронзової доби та ранньозалізного віку. Більшість пам'яток тогочасної експозиції виставлено і тепер, зокрема Грушківський скарб та гальванокопії золотих речей з Михалківського скарбу.

Основою фондової групи «Київська Русь» стала археологічна збірка Музею Наукового товариства імені Шевченка, заснованого в 1893 р. У 1930-х рр. директором цього музею був корифей української археології Ярослав Пастернак, який зробив дуже багато, аби ця збірка стала однією з найбільших та найцікавіших у Львові.

Т. зв. «Золотий вересень» 1939 р. змінив життя львівських музеїв. Ще не відкритий для відвідувачів Міський музей старожитностей Червенської землі було розформовано. Він став Відділом ЛДІМ, і в квітні 1940 р. його ліквідували [1. Арк. 6]. Ірена Сібек згадується в першому наказі по ЛДІМ від 1 лютого 1940 р. як «до того працюючий працівник» [1. Арк. 2] (рис. 1), проте вже в березні її звільняють, позаяк вона була арештована органами НКВС [1. Арк. 3; 11. С. VII]. Демонтування Музею на пл. Галицькій, 10 проводили з великим поспіхом люди, далекі від музейної справи, які «частину експонатів покинули у приміщенні, звідки вони потім були викинуті на смітник» [11. С. IX]. У такий же варварський спосіб було закрито Музей Наукового товариства імені Шевченка. Археологічні збірки цих музеїв, а також Національного музею, Музею Народного дому та Ставропігійського інституту були передані в ЛІМ. Наслідки некваліфікованого підходу до перерозподілу музейних колекцій довелося виправляти протягом багатьох років.

Першим директором ЛДІМ став корифей української археології Ярослав Пастернак (рис. 2). Він обіймав цю посаду в дуже тяжкий період Музею, у період його формування: лютий-травень 1940 р. [1. Арк. 2–13 зв.]. На початку травня міняють структуру Музею і починають створювати відділи. За Відділом археології закріплюють Казимира Журовського, Тадея Замлинського, Олену Небенцаль та Богдана Хамулу [1. Арк. 10]. К. Журовський (рис. 3), випускник кафедри археології Львівського університету (потім знаний польський археолог), був прийнятий у Музей 20 квітня 1940 р. на посаду екскурсовода [1. Арк. 8], а вже 23 квітня переведений на посаду старшого наукового працівника [1. Арк. 10]. Т. Замлинський працював в Музеї лаборантом ще з 1931 р. [9. Арк. 11]. О. Небенцаль згадується уже в першому наказі ЛДІМ [1. Арк. 2]. Вона працювала на посаді молодшого наукового працівника [1. Арк. 4]. Б. Хамулу прийняли в Музей у березні екскурсоводом [1. Арк. 3].

Для «зміцнення» ідейного духу працівників Музею Народний комісаріат освіти УРСР відряджає на початку квітня у Львів бригаду наукових співробітників Київського історичного музею [1. Арк. 5, 9 зв.], зокрема Зінаїду Володченко (рис. 4) та Фаню Штітельман, які тільки-но закінчили історичний факультет Київського університету. Через два тижні за цим же наказом до них приєднався Петро Курінний, на той час вже відомий музеєзнавець, археолог, етнограф. У 1938–1941 рр. – старший науковий співробітник інституту археології АН УРСР, консультант Центрального історичного музею УРСР.

Нова влада не довіряла місцевим кадрам. У червні 1940 р. Я. Пастернака звільнили з посади виконувача обов'язків директора Музею і призначили дирек-

тором посланця з Києва – Семена Ліньова. Я. Пастернака призначили першим завідувачем «Відділу докласового суспільства» [1. Арк. 13 зв.]. Наприкінці червня уточнюють штатний розпис Музею, де читаємо:

«Відділ докласового суспільства, скіф., причорноморських колоній:

Т. Т. Я. І. Пастернак – зав. відд.

К. Р. Журовський – ст. наук. робіт.

О. С. Небенцаль – мол. наук. робіт.

Т. Т. Замлинський – лаборант.

Відділ Київської Русі та феодальних князівств:

Я. І. Пастернак – зав. відд.

Б. М. Хамула – екскурсовод

Т. Т. Замлинський – лаборант» [1. Арк. 16].

Пізніше працівником Відділу Київської Русі ще згадано Корнила Филиповича [1. Арк. 27, 62]. К. Филипович закінчив Львівську духовну академію [9]. Очевидно, там він познайомився з Я. Пастернаком і до 1944 р. вони майже весь час працюють разом. 3 квітня 1940 р. К. Филиповича приймають у ЛДІМ доглядачем [1. Арк. 4 зв.]. 17 вересня «за гарну працю і дуже швидкий час у освоєнні ведення екскурсії по відділу Київська Русь» [1. Арк. 28 зв.] його перевели на посаду екскурсовода, а потім з травня 1941 р. – молодшого наукового працівника [1. Арк. 68].

Перед працівниками Відділу постало завдання створення експозиції та впорядкування фондів. Донині в Музеї зберігаються інвентарні книги, видрукувані у друкарні Академії наук УРСР у Львові на цупкому якісному папері (чого не скажеш про книги 1948 та 1980 рр.) із записами 1940–1948 рр. Брати на облік археологічні знахідки з різних музеїв, що походили з різних місцевостей та зберігалися у різних приміщеннях, було важко, тому й вписані вони хаотично. Археологічний матеріал вписували у чотири інвентарні книги. У першу книгу із шифром «I» ввійшли артефакти кам'яного віку та енеоліту (всього міститься 4745 записів). У другій книзі із шифром «II» вписані знахідки періоду бронзи та раннього заліза (2850 записів). У третій книзі із шифром «III» обліковано матеріал княжого часу (3079 записів). Найменше записів у четвертій книзі – 83 – з античними, близько-східними та єгипетськими знахідками (шифр «IV»).

Для побудови експозиції Відділу докласового суспільства виділили зали у Чорній кам'яниці (пл. Ринок, 4). Будували експозицію під керівництвом Я. Пастернака, уже тоді досвідченого музейника і науковця. Експозицію Відділу археології Я. Пастернаку допомагав створювати К. Журовський, експозицію Відділу Київської Русі – З. Володченко. Ф. Штітельман будувала розділ «Скіфи і причорноморські грецькі колонії». З націоналізованої колекції одного львівського професора підбрали матеріал для теми «Рабовласницькі держави Стародавнього Сходу, Єгипту, Греції та Риму». При побудові експозиції, крім власної колекції Музею, було використано матеріали з Київського історичного музею, які передали

на постійне зберігання у ЛІМ. Керівник археологічної експедиції в Ольвії Лазар Славін прислав чималу збірку предметів з розкопок, у тому числі й декілька золотих речей. Одним із головних напрямів діяльності киян були добирання і замовлення художникам численних текстів, вихоплених із творів Маркса, Енгельса, Леніна і Сталіна. Згодом цими текстами вони перевантажили всю експозицію Музею [11. С. IX].

Ігор Свешніков так згадує зустріч із К. Журовським літом 1940 р.: «Журовського я застав на третьому поверсі «Чорної кам'яниці», де була розміщена експозиція відділу первісного суспільства. Він саме кінчав монтувати вітрину з матеріалами ранньозалізного періоду, а директор музею Ліньов оглядав результати цієї роботи. Щось директорові не сподобалося у вже змонтованій вітрині, він розкричався на Журовського і двох його помічниць, різким рухом закрив вітрину так, що верхнє скло розсипалось на дрібні фрагменти, засипаючи викладені у вітрині експонати. Журовський, видно, вже вспів призвичаїтися до того, що приїжджі зі сходу представники радянської влади можуть на нас кричати і поводитись з нами, як з людьми нижчої категорії. Він спокійно мені пояснив: «Не звертай увагу, він у нас ненормальний» [11. С. IX].

До кінця серпня експозицію було побудовано [1. Арк. 23 зв.]. Це була найбільша за площею експозиція в історії Відділу археології. Вона була побудована на трьох поверхах і займала 10 експозиційних кімнат [5. Арк. 170].

У наказі по Музею № 61 від 28 серпня 1940 р. говориться:

«§ 1. Відкриваючи відділ первіснообщинного ладу Історичного музею з 26 серпня 1940 р. розклад роботи встановлюю слідуючий. Музей відкритий буде з 10 год. ранку до 6.30 год. Наукові робітники як екскурсоводи в цей же час приступають до роботи. Прийом екскурсії проводять з 11 год. До цього часу доглядачі з 10–11 год. приводять в порядок свої приміщення, стирають порох і т. п.

Прибиральниці працюють з 8 год. ранку. Проводять уборку підлоги та службові приміщення. Вихідний день цим робітникам встановлено в понеділок – в неділю музей відкритий.

§ 2. За відвідування екскурсій встановлено слідуючу оплату: організування екскурсій з екскурсоводами в кількості 20–30 осіб – 10 крб. Відвідувачі одиночки одержують квиток за 75 коп. без екскурсовода, але можуть вимагати певної консультації. Студенти всіх учбових закладів сплачують за квиток 25 коп. Поодинокі червоноармійці, рядові міліціонери приходять безкоштовно. Діти до 14 років, що приходять організовано, з батьками або педагогом школи і не вимагають екскурсовода, безкоштовно. Поодинокі діти 3–7 класів сплачують по 20 коп.» [1. Арк. 23 зв.].

Після створення експозиції Ф. Штітельман повернулася до Києва [1. Арк. 24 зв.]. Ще раніше, всередині липня, виїхав П. Курінний [1. Арк. 19]. Про його участь у роботі музею не вдалося з'ясувати. Вважається, він вивіз зі Львова і відіслав у Москву золотий Михалківський скарб, подальша доля якого невідома [11. С. IX].

Під час війни П. Курінний виїхав у Європу і в 1945–1960-х рр. був професором Українського Вільного університету в Мюнхені.

Через декілька місяців експозицію змінюють. У травні 1941 р. в листі до Народного комісаріату освіти УРСР дирекція музею повідомляє, що у відділі первісно-общинного ладу «зменшено експозиційну площу з приводу недостачі приміщення для інших відділів. Тепер відділ міститься на 2 поверхах і займає 8 кімнат. Але у відділі ніяких тематичних змін не зроблено, а тільки зменшено кількість дублетного матеріалу трипільської культури» [5. Арк. 170].

В Музеї збереглися світлини цієї експозиції (рис. 5–13). Дати на них немає, але, розглядаючи експонати, вітрини, присвячені ранньозалізному віку, бачимо золоті прикраси Комарівського скарбу. Вони були передані з Національного музею в Історичний музей 6 вересня 1940 р. і повернуті власнику Я. Пастернаком перед його від'їздом в Європу 27 березня 1944 р. [12]. На світлинах прочитуються етикетки українською мовою. Отже, можемо говорити, що це світлини експозиції кінця 1940–першої половини 1941 рр.

Перебуваючи на посаді завідувача відділу, Я. Пастернак не полишав надії здійснити археологічні розкопки. У серпні 1940 р. вчений їде в літописний Пліснеськ. З ним відряджають музейного фотографа Михайла Федецького [1. Арк. 21 зв.]. У ході археологічних робіт вдалося виявити культурні нашарування слов'янсько-княжої доби, віднайти чимало унікальних пам'яток, зокрема кістяну пластину з плоскорізьбою із зображенням давньоруського воїна. Звільняється Я. Пастернак з Музею 1 вересня 1940 р. [1. Арк. 25] і продовжує працювати завідувачем кафедри археології Львівського університету та у Львівському відділі Інституту археології Академії наук УРСР, куди передав знахідки із Пліснеська.

До початку війни Відділ працював без керівника. В період тотальної ідеологізації музейної праці місцевим кадрам було нелегко. У січні 1941 р. Львівська обласна рада депутатів трудящих ухвалила спеціальну постанову «Про стан роботи музеїв», де зазначила, «що створені в м. Львові державні музеї за 1940 рік провели значну роботу з організації відділів і постійних виставок, за 11 місяців план відвідування музеїв трудящими виконано на 159,5%», проте «переважна більшість наукових працівників музеїв слабо обізнана з принципами радянського музеєзнавства і потребує певної підготовки», тому постановила «зміцнити склад керівних кадрів і наукових працівників і розпочати систематичну роботу по підвищенню їх фахової підготовки» [6. Арк. 8]. Знайду Володченко, як представника з Києва, залишають працювати у Відділі Київської Русі.

У «Плані роботи Відділу докласового суспільства» на 1941 р. багато пунктів. Планували здійснити інвентаризацію фондів, доповнити експозицію, писати статті [5. Арк. 83–85]. Так, К. Журовський хотів провести у липні розкопки в Затоці на Городоччині, на що вже було виділено 2000 крб. [5. Арк. 105], написати монографію [5. Арк. 83].

Не все вдалося здійснити. К. Журовський разом з львівськими археологами Я. Пастернаком, М. Смішком, К. Маєвським взяв участь у IV науковій конференції Інституту археології Академії наук УРСР, яка проходила в Києві 27 січня–1 лютого 1941 р., де виступив з повідомленням «Епоха бронзи в західних областях УРСР» [5. Арк. 101].

В останній передвоєнний місяць (7 червня) К. Журовський і З. Володченко від'їжджають на розкопки у Крилос, проте війна перериває плани науковців. 24 червня вони повертаються в охоплений війною Львів [1. Арк. 73, 76]. У цей же день З. Володченко виїхала на Схід, а Б. Хамулу забрали в армію [1. Арк. 76]. К. Журовський тимчасово пішов із Музею.

Війна сповільнила музейне життя. У Відділі археології залишилося троє працівників: Корнило Филипович – керівник, Семен Кривий – доглядач, Станіслав Коляк – двірник [3. Арк. 11]. Перші двоє працювали в Музеї з 1940 р., а третій – з 1937 р. [3. Арк. 11, 13, 17, 33, 55]. К. Филипович продовжував брати на облік археологічні знахідки, передані з різних музеїв до війни, заново переписав інвентарну книгу №III «Ранньоісторична доба» (після №2100 є його підпис, датований 16 грудня 1941 р.). Водночас він виконував обов'язки керівника Історичного музею [3. Арк. 33].

Бажаючи дати лад археологічним колекціям, Я. Пастернак ініціював поділ Історичного музею на два: Археологічний та Історичний. У лютому 1942 р. окупаційна влада дає такий дозвіл. З 7 березня 1942 р. Я. Пастернак став директором Музею праісторії та ранньої історії у Львові (Museum für Vor-und Frühgeschichte in Lemberg) [3. Арк. 56]. За музеєм закріплюють Чорну кам'яницю (пл. Ринок, 4) [3. Арк. 13, 28; 4. Арк. 28; 10. С. 157]. Сучасники називали його Археологічним музеєм.

Крім директора Я. Пастернака, у Музеї працювало ще семеро [3. Арк. 59]: Казимир Журовський – науковець; Корнило Филипович – асистент; Євген Прокіпович – кресляр; Любомир Волошиновський – лаборант; Семен Кривий – доглядач; Іван Михайлишин – робітник; Станіслав Коляк – двірник.

К. Филиповичу, очевидно, виконувати обов'язки директора Історичного музею не дуже подобалося, і він переходить в Археологічний музей. У квітні 1942 р. він востаннє ставить свій підпис у відомості Історичного музею, але себе вже у списки працівників не вносить [3. Арк. 60]. С. Коляк тоді мешкав у службовому приміщенні на пл. Ринок 4, і там працювати йому, певна річ, було зручніше [3. Арк. 43].

К. Журовський працював у Музеї до арешту гестапівцями. Він сидів у тюрмі на вул. Лонцького і був засуджений до розстрілу. Дружині археолога вдалося підкупити тюремного службовця і звільнити чоловіка, проте до приходу фронту він переховувався від німців і на роботі не з'являвся [11. С. X, XI].

1943 р. в Музей прийшов Казимир Маєвський, у минулому доцент кафедри археології Львівського університету, майбутній член-кореспондент Польської академії наук [3. Арк. 136; 11. С. X].

У тяжкий воєнний час, коли про Музей і археологію, здавалося б, ніхто не думав, Я. Пастернак із працівниками намагається упорядкувати фонди. Насамперед він перевіз сюди залишки колекції кафедри археології, якій загрожувало знищення у зв'язку з перетворенням будинку Львівського університету на німецький військовий госпіталь [11. С. X], а також велику збірку своїх знахідок з археологічних розкопок 1940 р. у Пліснеську з Інституту археології. Уже з березня 1942 р. працівники продовжують вписувати в інвентарні книги розформовані колекції, передані в 1940 р. Історичному музеєві. В період окупації, коли вся офіційна документація велася німецькою мовою, у музейних інвентарних книгах записи роблять українською мовою.

Влітку 1942 р. Я. Пастернак провадить розкопки в Лисиничах біля дріжджової фабрики [3. Арк. 81, 88; 10. С. 158], де досліджує поселення культури лійчастого посуду та поховання лужицької культури. В цей археологічний сезон учений відкриває дві пам'ятки княжого періоду: у Ступниці та Літині. Восени того самого року (27 вересня–9 жовтня) Я. Пастернак із лаборантом Л. Волошиновським досліджує неолітичне поселення у с. Котованому [3. Арк. 111], матеріали з якого нині зберігаються у ЛІМ, а найкращі пам'ятки виставлені в експозиції. Восени 1943 р. археолог здійснює поїздки в Городенку і Крилос, консультує реставраторів каплички XIII ст. у Крилосі [3. Арк. 87]. Про все це він повідомляє у Відділ культури й освіти губернаторства дистрикту Галичина референту з питань музеїв. На документах є штамп і печатка Музею німецькою мовою та особистий підпис Я. Пастернака.

Найбільші випробування випали на долю працівників Археологічного музею у 1944 р. Вже взимку фронт воєнних дій став посуватися на захід і почастишали бомбардування Львова. За вказівкою Я. Пастернака працівники Музею найкращі артефакти поховали в підвалах [11. С. X]. Дворічна праця – упорядкування археологічних колекцій – звелася нанівець. Міська управа ухвалює рішення про евакуацію музейних цінностей [10. С. 159], і музейники змушені виконувати наказ.

Я. Пастернак опинився у складній ситуації. Як директор він змушений був організувати евакуацію музейних цінностей. Він не знав, що чекає вивезені музейні предмети на Заході і що може статися з ними на місці з приходом радянських військ. Бажаючи вберегти найцінніші пам'ятки (близько п'ятдесяти срібних прикрас та два бронзові скіфські дзеркала) від воєнного лихоліття, Я. Пастернак передав їх на зберігання у Національний музей, який був під патронатом Церкви. Його директорів, Іларіону Свенціцькому, вчений довіряв. Після війни ці речі повернулися у музейний фонд (Акт №42 від 18.12.1946 р.). Питання про створення Археологічного музею та його втрати в роки війни досліджувала О. Перелигіна, головний зберігач ЛІМ [10. С. 156–167]. Зазначимо, що за її підрахунками, з Музею було вивезено 5102 од. зб. археологічного матеріалу [10. С. 160], частина з них пізніше повернулася назад.

У кінці березня 1944 р. Я. Пастернак виїхав зі Львова. Попереду були Краків, Відень, Мюнхен, Бонн. У травні 1949 р. археолог прибув до Канади. Зі собою він постійно возив дві реліквії: золотий колт із розкопок у Крилосі та кістяну плоско-різьбу з Пліснеська – цінні пам'ятки XII–XIII ст. Довгий час, навіть заробляючи на хліб насущний тяжкою фізичною працею, він зберігав ці реліквії і заповів після його смерті повернути їх в Україну, коли вона відновить свою незалежність. У 1997 р. громадянка Канади письменниця Лідія Палій виконала заповіт ученого і повернула раритети у ЛІМ.

З відновленням радянської влади ЛІМ повернули до довоєнної структури. Постановою Міської ради від 4 вересня 1944 р. за Відділом археології знову закріпили будинок №4 на площі Ринок [6. Арк. 3].

К. Журовського призначили завідувачем Відділу [2. Арк. 3]. К. Маєвський перейшов на роботу у Львівське відділення Інституту археології. У Відділі залишилася працювати його дружина. У квітні 1945 р. подружжя виїхало в Польщу [2. Арк. 2, 6, 15]. Із працівників воєнного періоду у Відділі залишилися працювати ще деякий час С. Кривий – лаборантом та С. Коляк – двірником [2. Арк. 3].

Незважаючи на те, що ще йшла війна, працівники Музею приступили до його відновлення. На загальних зборах працівників Музею 25 вересня К. Журовський звітував, що вже «провірено списки фондів археології і складено опис експонатів, вивезених німцями, розпочата підготовка до інвентаризації фондів та експозиції. Потрібна допомога в підготовці експозиції, особливо в доборі і виготовленні текстів» [7. Арк. 5]. Археолог розпочав відновлення експозиції, але в квітні 1945 р. переїхав у Польщу [2. Арк. 15], де згодом став професором Торунського і Познанського університетів.

1 травня 1945 р. експозиція Відділу археології тимчасово на два святкові дні була відкрита для відвідувачів [2. Арк. 16]. 5 травня у Музей прийшла Комісія фахівців-науковців м. Львова, скликана згідно вказівки Львівського обкому КП(б) України та Обласного управління в справах культурно-освітніх установ для огляду готовності експозиції до відкриття [8. Арк. 1]. У складі комісії були академік Михайло Возняк, професор Львівського університету Іван Крип'якевич, керівник філії Інституту археології Академії наук УРСР доктор Маркіян Смішко, професор Іларіон Свенціцький та працівники Музею [8. Арк. 1].

М. Смішко, як консультант і один з учасників створення експозиції, розповів про принципи її побудови. З протоколу, який склала комісія, зрозуміло, що експозиція Відділу археології знаходилася на другому і третьому поверсі Чорної кам'яниці. На її четвертому поверсі містилася експозиція Відділу нумізматики та виставка «Велика Вітчизняна війна». На третьому поверсі на пл. Ринок, 6 знаходилася експозиція підвідділів Київської Русі і Галицько-Волинського князівства та Відділу феодалізму [8. Арк. 1–5]. Після огляду і цілого ряду зауважень, комісія прийшла до висновку, «що Львівський історичний музей відкрити в такому стані

не можна, за винятком Археологічного відділу, який, проте, також потребує деяких корективів і доповнень, хоч і не в значній мірі. Відзначила, що колектив Музею за надзвичайно несприятливих умов (малочисельність наукового персоналу, неопалювальні взимку приміщення) зробив величезну роботу в опрацюванні і впорядкуванні експонатів, які були хаотично скупчені в фондових приміщеннях і підвалах музею» [8. Арк. 5]. До недоліків віднесли «недостачу деяких пояснень з праць Енгельса, [...] бракує цілого ряду карт. [...] Майже зовсім відсутні пояснення до розташованих в експозиції експонатів. Загальним для експозиції Археологічного відділу є чимала кількість помилок як з боку української граматики, так і з боку точності української термінології в назвах експонатів і в пояснювальних текстах» [8. Арк. 1, 2].

Остаточно експозицію відкрили для публічного огляду 20 липня 1945 р. [2. Арк. 20]. З-поміж львівських музеїв, ще закритих після війни, це була перша постійна експозиція.

У травні 1945 р. в Музей прийшов працювати І. Свешніков [2. Арк. 17] (рис. 14), а вже в червні він став завідувачем Відділу археології [2. Арк. 18]. Праця у ЛІМ стала початком багаторічної плідної наукової діяльності цього знаного українського археолога.

В історії Відділу археології почався новий період – період праці в мирних, хоч далеко не легких, а часто й екстремальних умовах.

1. *Архів ЛІМ.* – Книга наказів по ЛДІМ. 1940–1941 рр.
2. *Архів ЛІМ.* – Книга наказів ЛДІМ. 1944–1951 рр.
3. *Державний архів Львівської області* (далі – ДАЛО). – Ф. Р-35. – Оп. 12. – Спр. 240.
4. *ДАЛО.* – Ф. Р-35. – Оп. 13. – Спр. 156.
5. *ДАЛО.* – Ф. Р-2591. – Оп. 1. – Спр. 1.
6. *ДАЛО.* – Ф. Р-2591. – Оп. 1. – Спр. 4.
7. *ДАЛО.* – Ф. Р-2591. – Оп. 1. – Спр. 7.
8. *ДАЛО.* – Ф. Р-2591. – Оп. 1. – Спр. 14.
9. [Некролог на смерть Корнила Филиповича] // *Свобода.* – США, 1994. – 14.06.1994 (№237).
10. *Перелигіна О. І.* Утрати фондових колекцій Львівського історичного музею у період німецько-фашистської окупації // *Наукові записки / Львівський історичний музей.* – Львів, 2006. – Вип. 11. – С. 156–168.
11. *Свешніков І. К.* Спогади музейного працівника // *Пам'ятки України: історія та культура.* – К., 2008. – Ч. 2. – С. I–XXXVIII.
12. *Фондово-архівна документація Національного музею у Львові за 1940–1944 рр.*

Emilia Zarubiy

**DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY OF THE LVIV
HISTORICAL MUSEUM IN 1940-1945**

Lviv Historical Museum is one of the leading scientific and cultural centers of Lviv region. The article describes the history of museum's important structural part – the Department of Archaeology – in one of the hardest periods of history.

Key words: *archaeology, Lviv, museum, exposition, funds, Second World War.*

Стаття надійшла до редколегії 21.03.2013 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

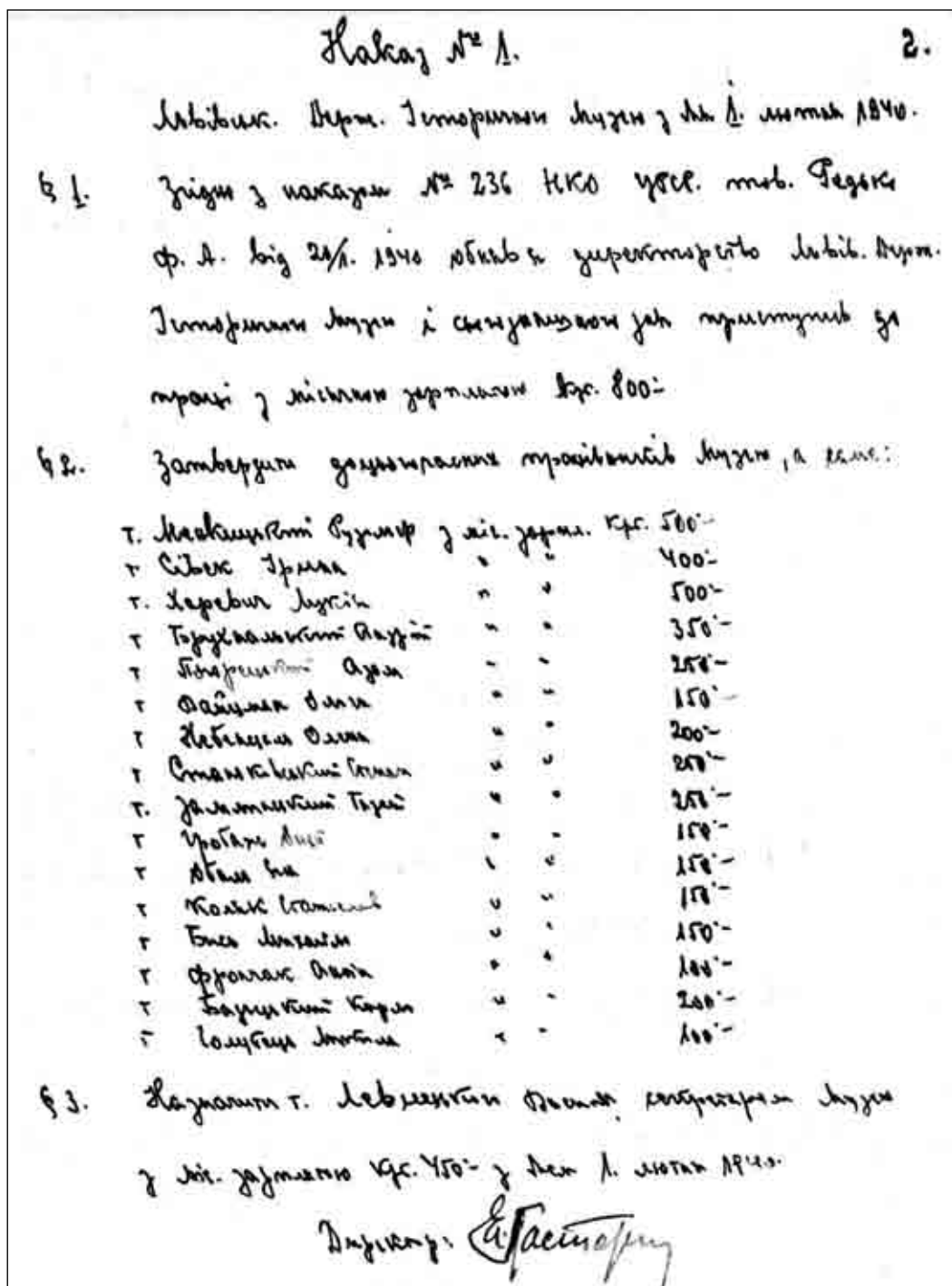

Рис. 1. Наказ №1 Львівського державного історичного музею від 1 лютого 1940 р.

Рис. 2. Ярослав Пастернак (1892–1969).

Рис. 3. Казимир Журовський (1909–1987).

Рис. 4. Зінаїда Володченко (1915–1995).

Рис. 5. Експозиція Відділу археології в кінці 1940–першій половині 1941 рр.

Рис. 6. Експозиція Відділу археології в кінці 1940–першій половині 1941 рр.

Рис. 7. Експозиція Відділу археології в кінці 1940–першій половині 1941 рр.

Рис. 8. Експозиція Відділу археології в кінці 1940–першій половині 1941 рр.

Рис. 9. Експозиція Відділу археології в кінці 1940–першій половині 1941 рр.

Рис. 10. Експозиція Відділу археології в кінці 1940–першій половині 1941 рр.

Рис. 11. Експозиція Відділу археології в кінці 1940–першій половині 1941 рр.

Рис. 12. Експозиція Відділу археології в кінці 1940–першій половині 1941 рр.

Рис. 13. Експозиція Відділу археології в кінці 1940–першій половині 1941 рр.

Рис. 14. Ігор Свешніков (1915–1995).

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЇ У СВІТЛИНАХ: ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ФОТОАРХІВІВ

Стаття присвячена стану, інформаційному потенціалу та перспективам збереження колекції фотопластин на склі з наукового архіву Інституту археології НАНУ.

Ключові слова: фотопластини, історія археології, бази даних, збереження документів, каталоги.

Сьогодні ні в кого не викликає заперечення, що без фотофіксації археологічних об'єктів та матеріалу неможливо уявити повноцінне археологічне дослідження. Фотофіксація є одним з необхідних методів у польовій археології. На щастя, фотографія прийшла в археологію досить рано. Вже з 80-х рр. XIX ст. за допомогою фотографії почали фіксувати процес археологічних досліджень, а з кінця XIX ст. фотофіксація стає обов'язковою вимогою під час подання звітів по експедиційним дослідженням. Починають створюватися спеціальні фотоархіви, серед археологічних одним з перших був фотоархів Імператорської археологічної комісії [2].

«Вообще фотография, как документ, должна предпочитаться рисунку, хотя бы очень искусно сделанному. Так же точно должны быть сфотографированы *на месте* все предметы, могущие при очистке от земли или перевозке подвергнуться разрушению», – зазначав Ф. Вовк у статті, присвяченій дослідженню пам'яток культури, яка в подальшому отримала назву трипільської [1. С. 140]. Ф. Вовк наголошував на двох головних чинниках необхідності використання фотографії – збереженні за допомогою фотографії всіх предметів та об'єктів, що можуть зникнути чи пошкодитись у процесі роботи, та створенні за допомогою фотографії об'єктивної картини дослідження, яку не може дати авторський опис. Напевно, сьогодні до цього переліку варто додати ще історичне значення фотографії (зображення дослідників, місць досліджень, ідентифікацію місцевості тощо). Доволі часто світлини є не лише ілюстративним матеріалом, а єдиним джерелом інформації про археологічні дослідження минулих років.

Не дивлячись на те, що, враховуючи складність та вартість фотофіксації з використанням пластин, наші попередники фіксували переважно найважливіші об'єкти та етапи дослідження, кількісний склад скляних фотопластин є доволі представницьким.

Метою даної роботи є огляд колекції фотопластин на склі з Наукового архіву Інституту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАНУ) та

вироблення пропозицій щодо можливостей їх подальшого збереження та використання.

В НА ІА НАНУ зберігається колекція скляних фотопластин, яка (за даними інвентарних описів) містить близько 20000 документів. Найбільш давні фотопластини на склі датуються 70-ми рр. ХІХ ст. Загалом в колекції є документи від 1870-х до 1950-х рр.

Точну кількість скляних пластин, що зберігаються в архіві, за існуючими інвентарними описами, на жаль, встановити неможливо.

Причин цьому дві:

1. Нумерація частково дублюється (двічі повторюються номери від 1 до 6000). Поки що не вдалося встановити, чи вони відображають різні масиви документів, чи один. Можливо, книги переписувалися і нумерація змінювалася.

2. Не існує окремих описів на скляні фотопластини повоєнного часу (загалом вони робилися ще й у 1950-ті рр.). Вони рахуються по описам до польових звітів по кожній окремій експедиції. До того ж в цей час робилися як скляні пластини, так і негативи на плівці і по описам досить часто не можна з'ясувати, про які негативи йдеться.

Співробітниками архіву традиційно вказується, що негативів на склі в НА ІА НАНУ рахується близько 20000 одиниць. Проте, цілком можливо, що насправді ця кількість є дещо меншою.

Фотоматеріали можуть бути розділені на три групи залежно від дати їх створення:

- з 1870-х рр. по 1917 р. Кількість документів становить близько 10% від загальної.
- з 1918 р. по 1941 р. Приблизна кількість документів складає орієнтовно 80% від загальної кількості документів.
- з 1940-х по 1950-ті рр. Приблизна кількість документів дорівнює близько 10% від загальної кількості.

Фотопластини містять унікальну інформацію, яка є дуже цікавою, різноманітною та досі актуальною. Вони представляють різні регіони України і майже всі археологічні періоди.

Серед найбільш відомих археологічних пам'яток та експедицій, дослідження яких зафіксовано на фотопластинах, такі:

Дослідження в Києві: Десятинна церква, Михайлівський золотоверхий монастир, Софія Київська за різні роки роботи на цих пам'ятках.

Дослідження комплексної експедиції на території Дніпрельстану.

Дослідження Мізинської палеолітичної стоянки.

Дослідження давньоруського Вишгорода.

Дослідження трипільських пам'яток: Володимирівка, Халеп'я, Усатово та ін.

Дослідження Маріупольського могильника.

Дослідження давньоруського Райковецького городища.

Дослідження Пастирського городища.

Дослідження античних поселень Північного Причорномор'я: Ольвії, Березані та інших.

Кількісно найбільш представницькою є Ольвійська колекція. У ній нараховується більше 2000 фотопластин, що фіксують дослідження 20-х–40-х рр. ХХ ст.

Також великий масив пластин представляє дослідження трипільського поселення Халеп'я 1934–1939 рр.

Дослідження території Десятинної церкви з 1907 р. по 50-ті рр. ХХ ст. відображені більш як на 700 пластинах.

Представницькою є і колекція Райковецької експедиції 1929–1935 рр. – в ній нараховується біля 400 пластин.

Серед дослідників – плеяда загальновідомих: М. Біляшівський, Ф. Вовк, С. Гамченко, Д. Мілеєв, Г. Осовський, О. Спіцин, В. Хвойка, Я. Пастернак, М. Болтенко, Д. Щербаківський, П. Курінний, М. Макаренко, С. Магура, Т. Пассек, Ф. Козубовський, М. Петров, В. Козловська, О. Міллер, Т. Мовчанівський, М. Рудинський та ін.

Фотографія в археології є і методом дослідження, і одночасно засобом документації. Також вона виконує інформаційну функцію. Світлини несуть інформацію не лише про археологічний матеріал, пам'ятку, процес розкопок, методика досліджень тощо. На ряді фотографій зафіксовані самі дослідники на індивідуальних чи групових фото, робітники, інколи повний склад експедиції. Причому відображені не лише робочі ситуації, а інколи й час відпочинку. Відповідно вони можуть бути джерелом не тільки в традиційно зрозумілих галузях. За допомогою фотографій можна реконструювати побут експедиції, повсякденне життя її співробітників, умови роботи та ін. Тобто вони можуть бути цінним джерелом для так званої мікроісторії – актуального сьогодні напрямку вивчення історії повсякденності, погляду на історію очима конкретної особистості, без чого наше знання про минуле буде неповним. Слід вважати і на таку особливість, що фотографія зовсім інакше сприймає навколишній світ, ніж наше око. За рахунок цього досить часто ми на світлині отримуємо те, чого око в природі не сприймає [3. С. 53].

Отже, актуальність фотонегативів не викликає сумніву. Вони важливі не лише для історичної пам'яті і не лише як джерело для історії науки. Використання цих документів у поточній роботі як джерела інформації про археологічні розкопки також є актуальним. Археологічні артефакти не втрачають значення з часом, тому не втрачають актуальності документи, на яких вони зафіксовані.

Колекція фотопластин НА ІА НАНУ формувалась упродовж тривалого періоду. Документи надходили в різний час і мали різні джерела походження та ступінь збереженості. Архів неодноразово переміщувався, в результаті документи кожного разу зазнавали пошкоджень і втрат. Найбільшої шкоди колекції було завдано

під час Другої світової війни. Окрім того, впродовж всього часу існування цієї колекції через брак фінансування та інші об'єктивні причини (нестача місця та відповідного обладнання тощо) температурні та інші умови зберігання документів ніколи не були відповідними. В результаті частина пластин є пошкодженими, але поки ще придатними для копіювання.

На сьогодні існує дві основні небезпеки, що уражають фотопластили. Перша – хрупкість матеріалу, з якого вони виготовлені, – скла. Друга – нетривкість шару емульсії із зображенням. Вона пошкоджується, відшаровується та деформується. Також завжди існує небезпека пошкодження під час використання.

На жаль, сучасні умови зберігання колекції також не відповідають належним вимогам. Враховуючи те, що за сучасної політичної та економічної ситуації в Україні фінансування установ науки і культури, зокрема архівів, є вкрай незадовільним, умови зберігання фотоархіву найближчими роками покращити навряд чи вдасться.

Отже, необхідно водночас зберегти інформацію, відображену на фотопластинах, та підвищити можливості використання колекції. Раціональним та реальним виходом у цій ситуації є організація електронної бази даних, яка надавала б максимально повну інформацію про наявні джерела і була б доповнена цифровими копіями знімків. Таке рішення забезпечить не тільки оперативність і можливість віддаленого доступу до інформації, але й знизить ризик фізичного пошкодження документів.

На наш погляд, робота зі світлинами має відбуватися в трьох напрямках:

- сканування пластин,
- створення електронної бази даних,
- наукова атрибуція документів та підготовка детальної історичної довідки про фонд фотопластин.

Лише поєднуючи роботу по вказаних трьох напрямках, ми зможемо отримати всю повноту інформації про наявну колекцію. При цьому дослідницька робота по ідентифікації, атрибуції, з'ясуванні джерел походження конкретних документів та ін. частково має передувати всій іншій, частково має робитися паралельно. Так само сканування має відбуватися у зв'язку із створенням бази даних, яка міститиме всю детальну інформацію стосовно кожного документу, включаючи ключові слова для пошуку та його відсканований образ. З наявного досвіду зрозуміло, що робота по скануванню в цьому процесі є найменш складною і потребує менше часу, ніж створення каталогу та дослідницький пошук.

Зупинимось окремо на питанні формування бази даних, оскільки від цього напрямку залежить ступінь інформативності отриманого результату. Спроба окреслити підходи до створення такої бази даних та адаптація автоматизованої бібліотечної системи ІРБІС під опис архівного документу були описані в статті І. В. Черновол. Авторка підкреслює, що бібліографічний опис архівного документу має відображати інформацію про склад, структуру фонду, розкривати основний зміст

справи, його можливі особливості. База даних архівних документів має включати такі поля: номер фонду, назва фонду, номер опису, номер справи, заголовок справи. Також в ній має міститися інформація про вид і спосіб відтворення документа, дату створення та стан збереження документа, примітки. Крім цього, мають бути ще й такі поля: предметна рубрика, географічна рубрика, персоналії, примітки про зміст. Поле «Лінк: зовнішній об'єкт» дає можливість приєднувати до бібліографічного опису цифрову копію зображення. Присутність даного поля має величезне значення для забезпечення збереження колекції, надання вільного доступу дослідників до наукової інформації, більш широкого використання матеріалів колекції для вивчення і популяризації історико-культурної і наукової спадщини України [4].

Отже, метою запропонованого підходу є створення детальної бази даних електронних копій всієї колекції фотонегативів на склі. У результаті широкого наповнення інформацією така програма дасть можливість вести пошук в базі даних по багатьом параметрам, дозволить складати списки будь-яких збірок, створювати тематичні, іменні каталоги тощо. Така електронна пошукова система з розгалуженим пошуком по багатьом ознакам, безумовно, стане в нагоді дослідникам, дозволить ввести до наукового обігу колекцію скляних фотопластин та продовжить час життя документів.

1. Волков Ф. По поводу наших неолитических находок с керамикой домикенского типа // АЛЮР. – 1900. – Т. II. – С. 131–141.

2. Длужневская Г. В. Историко-археологическое наследие Азиатской России в фотодокументах второй половины XIX – первой половины XX в. (по фондам Научного архива ИИМК РАН): Автореф. дисс. докт. ист. наук. – СПб., 2008. – 47 с.

3. Поповицкий А. А. О некоторых свойствах фотографии, важных для археологического исследования // Известия Института археологической технологии. – Петербург, 1922. – Вып. 1. – С. 53–64.

4. Черновол И. В. Подходы к созданию электронной базы данных коллекции фотопластин на стекле // Библиотеки и информационные ресурсы в современном мире науки, культуры, образования и бизнеса: Восемнадцатая Международная конференция «Крым 2011» (Судак, 2011) [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2011/disk/proceeding.html> (от 5.10.2012 г.), название с экрана.

THE HISTORY OF ARCHAEOLOGY IN PHOTO. PROBLEMS OF PHOTO ARCHIVE CONSERVATION AND USAGE

The large collection of the photo-plates on glass is kept within the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the NASU. It is dated to the period from 1870-ies until 1950-ies. These materials contain very important information on different disciplines: history, archaeology, museum management, ethnology. The documents describe personalities, events, objects.

There is a real threat of losing this collection, which contains up to 20,000 items. The glass gets damaged; the emulsion exfoliates on the surface.

The project envisages scanning of the photo-plates on glass, composition of their inventory, compilation of the photo-plates lists and investigation of the documents origin, as well as the enlistment of their creation time, and preparation of the detailed historical description of the fund.

Key words: *photo plates, History of Archaeology, database, document conservation, catalogues.*

Стаття надійшла до редколегії 10.10.2012 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

Рис. 1. Дослідження Десятинної церкви, 1936 р.

Рис. 2. Матеріали з розкопок Білгородки В. Хвойка, 1914 р.

Рис. 3. Процес дослідження Райковецького городища, 1930-ті рр.

УДК 902.034(477.64:282.247.32)

Георгій Шаповалов

ПОДВИЖНИЦТВО ТА УНІКАЛЬНИЙ ДОСВІД: ДО 45-РІЧЧЯ ГІДРОАРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДНІПРА

В статті викладаються основні віхи історії розвитку підводних археологічних робіт у Дніпрі біля о. Хортиця за 45 років. Автором встановлюються обставини і дата початку пошуково-експедиційних робіт у Запоріжжі і пропонується періодизація багаторічної діяльності Експедиції підводних археологічних робіт з трьох етапів, які прослідковуються. Характеризуються основні досягнення ЕПАР в охоронній діяльності, дослідженні пам'яток, їх реставрації і музеєфікації. Робиться висновок щодо формування у Запоріжжі одного з провідних наукових центрів гідроархеології в Україні з унікальним практичним досвідом.

Ключові слова: *гідроархеологія, корабель, пам'ятка, судно, Старий Дніпро, Національний заповідник «Хортиця», фальконет.*

Першим на випадкові археологічні та історичні знахідки в Дніпрі звернув увагу відомий запорізький історик та етнограф Я. Новицький. Впродовж багатьох років він сумлінно збирав як самі старожитності, випадково знайдені на дні Дніпра, так і відомості про подібні знахідки на Запоріжжі [12; 34].

Великий інтерес до підводних знахідок старожитностей виявляв і його товариш академік Д. Яворницький. Про це свідчать, зокрема, його численні листи до Я. Новицького. Необхідність організації підводних археологічних досліджень Дніпра Д. Яворницький підкреслював і під час керівництва Дніпрогесівською археологічною експедицією. У кінці 1929 р., ставлячи перед урядом Радянської України питання про збільшення фінансування досліджень, академік писав: «Тільки тоді буде вийнято з глибини води та з надрів землі великі наукові скарби, дуже цінні не тільки для нашої рідної науки, а й для науки всього світу» [3. С. 35].

На необхідність підводних археологічних досліджень вказували і численні випадкові знахідки старожитностей в Дніпрі, особливо під час будівництва Дніпрогесу. Саме тоді на порогах біля Ненаситця було знайдено два бронзових дзвони Х–ХІІ ст. [13. С. 15–16]. Найбільш відомою є знахідка в 1928 р. п'яти мечів, датованих Х ст. [23]. Крім них, тоді на дні ріки знайшли середньовічний мідний та керамічний посуд, шаблю, кольчугу, золоті та срібні монети тощо [3. С. 23–24; 13. С. 31–33].

Саме увага відомих дослідників історії Запоріжжя Я. Новицького та Д. Яворницького до питання вивчення старожитностей на дні Дніпра та наявність у музейних колекціях врятованих ними численних випадкових підводних знахідок була одним із чинників започаткування дніпровської гідроархеології на Запоріжжі.

Переведенню проблеми організації пошуків, дослідження та збереження пам'яток археології в глибинах Дніпра у практичну площину сприяли також винахід акваланга та поширення підводних археологічних досліджень у світі. Прийняття у 1965 р. Радою міністрів Української РСР постанови про оголошення о. Хортиця історико-культурним заповідником запорозького козацтва вказало аматорам підводного спорту Запоріжжя на конкретне місце для початку своїх пошуків.

Перша спроба виявити підводні об'єкти археології та історії Запоріжжя відноситься до 1964 р. Тоді, на прохання Запорізького обласного краєзнавчого музею, спортсмени-підводники обласного морського клубу ДТСААФ та члени міського клубу любителів підводного спорту «Скіф» у ході учбових занурень у р. Дніпро шукали залишки матеріальної культури на її дні. Проте позитивних результатів ці спроби не дали.

З осені 1967 р. пошуки підводних історико-археологічних об'єктів стали систематичними: в основу цих пошуків було покладено організацію щорічних експедицій. Ініціатива проведення підводних археологічних експедицій належить членам міського клубу аматорів-підводників «Скіф» Є. Спинову, Є. Монахову, В. Ракші, В. Капустіну та автору. Клуб у ті роки входив у десятку найбільших громадських об'єднань аквалангістів СРСР. Окрім підготовки спортсменів-підводників, в клубі багато уваги приділялося прикладному використанню можливостей акваланга для вивчення підводного середовища.

У 1966–1969 рр. запорізькі аквалангісти брали активну участь в експериментах з першими населеними підводними будинками в Чорному морі, організованих донецьким клубом «Іхтіандр». Одночасно вони організовували і гідроархеологічні розвідки в Чорному морі. Особливо результативною була розвідка 1968 р., коли на дні бухти Новий Світ неподалік м. Судак запорізькими дайверами було виявлено великі скупчення керамічного посуду X–XV ст. Тоді ж, спільно із Запорізьким краєзнавчим музеєм, клубом «Скіф» було організовано експедиції з вивчення стану флори і фауни Азовського моря і збору їх зразків.

Взагалі робота клубу вирізнялася творчою діяльністю і громадською активністю його членів. Не буде перебільшенням зазначити, що в ті роки в громадському житті м. Запоріжжя виник неформальний рух, що об'єднав людей, які почали пошук і дослідження старовини у Дніпрі. У подальші роки, беручи участь у підводних археологічних експедиціях, своєрідний «краєзнавчий лікнеп» пройшли сотні молодих робітників, студентів і школярів міста.

Цікаво, що саме в цей час, у квітні 1967 р., на ім'я заступника голови Запорізького облвиконкому М. Киценка, ініціатора оголошення о. Хортиці заповідником, надійшов лист від Ленінградського клубу підводного плавання «Нептун» із пропозицією провести підводні археологічні дослідження біля Хортиці. «Як ми припускаємо, – йшлося у листі, – вже на підготовчій стадії виникає необхідність обстеження річкового дна у районі острова Хортиця з метою пошуку суден, озброєн-

ня та інших предметів матеріальної культури, що відносяться до історії запорозького козацтва». М. Киценко написав на листі резолюцію: «Треба обов'язково з ними зв'язатися. Це важлива, перспективна справа» [5. С. 91, 98]. Чому ця ініціатива наших російських колег не знайшла подальшого розвитку, залишається невідомим.

Перші підводні експедиції в Дніпрі біля о. Хортиця 1967–1969 рр. значних наукових результатів не дали. Проте саме в ці роки на початковому етапі було виконано важливу і необхідну підготовчу роботу в архівах, музеях і бібліотеках. Було опитано значну кількість працівників земснарядів, які поглиблювали русло Дніпра у різні часи, членів команд різних плавзасобів, водолазів, рибалок, що дозволило зробити підводний пошук більш цілеспрямованим. 1970 р. автором було опубліковано програмну статтю «За дніпровськими таємницями», із концепцією організації постійної експедиції для пошуку археологічних пам'яток у Дніпрі біля о. Хортиця, з'ясування їх стану, забезпечення охорони й дослідження [25].

Істотні результати дала експедиція 1970 р., присвячена 200-річчю м. Запоріжжя. Тоді відомий запорізький краєзнавець В. Г. Фоменко передав експедиції копії карт Дніпра біля о. Хортиці часів російсько-турецької війни 1736–1739 рр. Завдячуючи цьому, вдалося пов'язати картографічні дані щодо розміщення стоянок кораблів окремих частин Дніпровської флотилії із реальними річковими бухтами на місцевості. Експедицією «Скіф-70» на дні у руслі Старого Дніпра (рукав, що обгинає о. Хортицю із заходу) було знайдено чотири корабельні якорі та інші предмети часів тієї війни і, зокрема, гарматний шомпол.

Це сприяло тому, що в 1971 р. підводні археологи виявили та дослідили біля о. Хортиці на дні бухти у гирлі балки Наумової залишки кількох кораблів першої половини XVIII ст. Того року було зроблено висновок, що локалізовано саме те місце, де, за даними Я. Новицького та Д. Яворницького, у першій половині XIX ст. на дні Старого Дніпра було знайдено сімнадцять «довгих і добре збитих суден» [43. С. 240].

У 1971 р. було розкопано та піднято носову частину затонулого військового вітрильно-веслового корабля часів війни 1736–1739 рр. Під час дослідження судна було знайдено комплекс артефактів, який складався із двох ядер, чотирьох багнетів, двох кремінних рушниць (фузей), палаша із клеймом «1726», багра, гудзика, куль і шрапнелі. Було піднято з дна ріки і віднайдену частину судна, у якої краще зберігся лівий борт. Довжина добре збереженої частини складала 6,5 м, а за окремими дошками зовнішньої обшивки сягала 9 м при висоті судна 2,5 м, а ширині – 3,5 м.

Надзвичайно цікавим виявилось «робоче» місце корабельного гармаша біля лівого борту. Воно являє собою таку конструкцію: до четвертого шпангоута сторч прикріплено підставку-тумбу під гармату. Зроблена з дубового бруса 24×27 см у перетині, вона на 25 см виступає над бортом. Її верхня частина окута двома залізними шпабами. Зверху в торці підставки просвердлено отвір діаметром 6 см і

глибиною 30 см, у який забито залізну обойму такого ж розміру. В обойму вставлялась залізна вісь вертлюга, у якому через цапфи кріпилась корабельна гармата – фальконет. Далі по борту в глибину судна підставкою для гармати прикріплено прямокутну деталь-щит розміром 80x47 см і товщиною 23 см, виготовлену із дуба. Її багатофункціональне призначення полягало у захисті гармаша від ураження зовні, закріпленні гармати непорушно на період руху судна та у складанні поруч певної кількості ядер та порохових зарядів [33].

Підводні дослідження та підйом одного зі знайдених об'єктів – носової частини військового судна 40-х рр. XVIII ст. – були першими роботами подібного роду у Східній Європі. Вони дали можливість набути цінного досвіду в організації та успішному проведенні наступних досліджень.

Експедиційний сезон 1972 р. приніс новий успіх: на дні Наумової бухти, неподалік розкопок судна 1970 р., було знайдено чавунну корабельну гармату-фальконет. Її було оснащено залізним вертлюгом для закріплення у судні. Саме під такий фальконет було облаштовано місце гармаша у піднятій роком раніше носовій частині судна.

Велику наукову цінність становить і відкриття в затопленій частині правого берега Старого Дніпра залишків поселення середньостогівської культури доби енеоліту з комплексом речей, представлених керамічним посудом, виробами з кременю, кістки та каменю [24].

Після сенсаційних знахідок 1971–1972 рр. діяльність підводних археологів у Запоріжжі набула незворотного руху. Вона була підтримана Державним історико-культурним заповідником запорозького козацтва на о. Хортиця, Запорізьким обласним краєзнавчим музеєм, обласною організацією Товариства охорони пам'яток історії та культури, Морським клубом обласної організації ДТСААФ. Саме ця підтримка разом із самовідданістю та ентузіазмом тих, хто організовував та спрямовував цей дивовижний неформальний суспільно-громадський рух молоді м. Запоріжжя, забезпечили йому успіх як на початковому етапі, так і в майбутньому.

Діяльність громадсько-молодіжного клубу «Скіф» поступово дозволила сформувати сталий колектив Експедиції підводних археологічних робіт (далі – ЕПАР). У своїй безперервній діяльності вона спиралась на нове молодіжне об'єднання – Клуб любителів підводної археології, створений при Запорізькому обласному краєзнавчому музеї. Підвищенню наукового рівня діяльності ЕПАР сприяло створення в 1971 р. історичного факультету в Запорізькому державному педагогічному інституті. Його студенти, а потім і випускники з часом почали брати все більш активу участь у підводних наукових дослідженнях.

Щорічні експедиції біля о. Хортиці приносили все нові й нові відкриття. Сезон 1984 р. ознаменувався знахідкою, розкопками та підйомом дубового човна-довбанки XIV–XV ст. Після комплексу робіт з консервації човен зайняв своє місце в експозиції Запорізького обласного краєзнавчого музею [27. С. 71–75].

Досягнення і досвід підводних археологів Запоріжжя були позитивно оцінені першою Всесоюзною нарадою з проблем підводної археології, яка відбулася у Москві в 1982 р. Представника Запоріжжя було обрано до Науково-координаційної ради з проблем підводної археології та до Комісії з підводної археології, створених при Інституті археології АН СРСР.

Не менш важливим результатом діяльності підводних археологів Запоріжжя було те, що вони довели: Дніпро – це унікальне природно-історичне явище, справжня скарбниця артефактів усіх історичних періодів, яку необхідно охороняти. 1984 р. з метою забезпечення виявлення, обліку та охорони пам'яток історії і культури, що знаходяться на дні Дніпра, Азовського моря і інших водойм на території Запорізької обл., наказом обласного управління культури було створено сектор охорони пам'яток, що знаходяться під водою. Його робота проводилася на громадських засадах. Тоді ж рішенням Запорізького облвиконкому під охорону держави було взято ділянку Дніпра біля о. Хортиця.

Досвід запорожців у справі охорони і дослідження підводних історико-археологічних пам'яток привернув увагу фахівців. Саме у Запоріжжі в 1987 р. було проведено Республіканський науково-практичний семінар з підводної археології, присвячений 50-річчю підводних археологічних досліджень на Україні та 20-й річниці гідроархеології Запоріжжя. У ньому взяли участь підводні археологи із Запоріжжя, Києва, Ленінграда, Москви, Мінська, Одеси, Харкова. Матеріали семінару були опубліковані у збірці тез «Проблеми охорони і дослідження підводних історико-археологічних пам'яток Запоріжжя» [6. С. 5].

1989 р. рішенням облвиконкому під охорону держави у якості комплексної історико-археологічної пам'ятки було взято вже всю 160-ти кілометрову ділянку Дніпра на території Запорізької обл. Це дозволило зробити якісно новий крок в організації охорони і дослідження старовини у Дніпрі. У 1990 р. на базі Запорізького обласного краєзнавчого музею за участю Запорізького річкового порту, Українського фонду культури та редакції журналу «Пам'ятки України» було створено «Центр археології і історії Дніпра» [4].

Головним у діяльності Центру було виявлення, взяття під охорону держави і дослідження пам'яток археології та історії, що знаходяться на дні Дніпра і річок Дніпровського басейну. При Центрі на засадах госпрозрахунку діяла ЕПАР.

Серед пріоритетів Центру була розробка і реалізація на території України наукової частини міжнародного проекту «Стародавній водний шлях «З варяг у греки» – шлях діалогу, миру і взаєморозуміння для Європи». Проект передбачав об'єднання зусиль дослідників стародавнього водного шляху із сімнадцяти країн, розташованих на його берегах. У рамках цього проекту в 1990 р. біля о. Хортиця працювали підводні археологи з Інституту «Амстердам» (Голландія). Під час занурення на дно Дніпра вони оглядали пам'ятки, знайомилися з технікою і методикою підводних досліджень в умовах ріки і вперше в історії дніпровської гідроархеології про-

вели відеозйомку археологічних об'єктів найновітнішою японською технікою. Під час перебування в Україні колеги з Амстердама ознайомились також з об'єктами гідроархеології у Чорному морі на дні бухти Новий Світ у районі Судака.

Багато років співробітники «Центру археології і історії Дніпра» підтримували тісні контакти з Центром морської історії та археології Болгарії в м. Созополі. Вони неодноразово брали участь у Міжнародному симпозіумі «Фракія Понтика», що проводиться на базі цього Центру. Беручи участь в симпозіумі, запорожці вивчали новітній міжнародний досвід у виявленні, обліку, охороні й дослідженні підводної культурно-історичної спадщини; занурюючись на дно Чорного моря біля його західних берегів, знайомилися з підводними старожитностями Болгарії, зокрема з пам'ятками часів морських походів Київської Русі та запорозького козацтва.

Важливим напрямком у діяльності Центру було започаткування видання спеціалізованого щорічника «Суднова археологія і підводні дослідження». Його перший і, на жаль, єдиний випуск, вийшов у 1993 р. Він містить праці фахівців із Запоріжжя, Києва, Керчі, Мелітополя, Москви, Санкт-Петербурга. Публікації щорічника присвячені дослідженню пам'яток корабельної археології України від доби бронзи до XVIII ст. у басейнах р. Дніпро і Чорного моря, висвітленню проблем методики й техніки підводних археологічних досліджень як в морських, так і в річкових умовах, повідомляють про етнологічні розвідки засобів річкової навігації.

Проводячи традиційні щорічні дослідження Дніпра біля о. Хортиці, Центр розширював географію наукового пошуку. Успішними були експедиції по дослідженню затоплених Каховським водосховищем скіфського Кам'янсько-Дніпровського городища IV–III ст. до н. е. і татарського городища XIV–XV ст. біля о. Великі Кучугури [30]. За участі полтавських краєзнавців було організовано дослідження залишків поселення XVII ст. на дні лівої притоки Дніпра – р. Оріль біля с. Нехвороща Новосанжарського р-ну Полтавської обл. [4. С. 24–27, 29]. На прохання Херсонського краєзнавчого музею у 1990 р. проведено обстеження дна протоки Тонкої Азовського моря в акваторії Генічеського морського порту на місці руйнування середньовічного судна X–XI ст. За домовленістю із керівництвом Судацької археологічної експедиції Інституту археології НАН України у 1988–1990 рр. Центр провів охоронні обстеження гідроархеологічних об'єктів на дні бухти Новий Світ [32].

З 1993 р. ЕПАР очолив гідроархеолог із багаторічним досвідом роботи, авторитетний підводний пошуковець та великий ентузіаст охорони культурної спадщини Валерій В'ячеславович Нефьодов. З 1995 р. ЕПАР почала працювати під юрисдикцією Національного заповідника «Хортиця». Необхідно зазначити, що на початку «вживання» експедиції у структуру заповідника не було не тільки розуміння з боку керівництва закладу важливості справи гідроархеології для о. Хортиці, а й спроби завадити і навіть заборонити ці дослідження й справу охорони пам'яток на дні Дніпра. Та попри все, експедиції під керівництвом В. Нефьодова вдалося не тільки продовжити роботи, а й досягнути успіхів європейського рівня у виявленні,

дослідженні, реставрації та приведенні до експозиційного вигляду значних за розмірами об'єктів з-під води.

У часі це співпало: по-перше, із появою нового покоління дайверського технічного обладнання, цифрової фото- та відеотехніки, засобів зв'язку і, по-друге, із тим, що ступінь впливу зміненого Дніпрогесом-2 гідрорежиму ріки призвів до принципово нових значних руйнувань структур річкового дна разом із пам'ятками, що в ньому знаходяться.

Постійний гідроархеологічний контроль за раніше визначеними ЕПАР ділянками дна зі зкупченнями артефактів дозволив запобігти, без перебільшення, катастрофічних культурно-історичних втрат унікальних пам'яток. Тож коли потужна весняна повінь 1998 р. змила течією п'ятиметровий шар донних відкладень, вчасне обстеження дна нижче бухти Наумової В. Нефьодовим дозволило йому виявити новий об'єкт – дерев'яне судно часів війни 1736–1739 рр.

Корабель лежав на глибині 9,5 м за 15 м від берега о. Хортиці. На жаль, значний обсяг підготовчих робіт не дозволив розпочати рятувні роботи відразу і об'єкт зазнав певних втрат до початку досліджень у 1999 р. З метою забезпечення збереження пам'ятки було розроблено трирічний проект «Запорозька чайка» і створено громадський комітет. До нього увійшли члени ЕПАР – співробітники Національного заповідника «Хортиця», Наукове товариство ім. Я. П. Новицького, Культурний центр «Хортиця», представники науки, громадськості, бізнесу і просто небайдужі люди. Значну допомогу в реалізації проекту надав 5-й Експедиційний загін ремонтних і гідротехнічних робіт. З перших років діяльності ЕПАР і до останнього часу він був і залишається надійним партнером у реалізації всіх складних гідротехнічних та суднопідйомних проектів.

Розкопане 1999 р. судно має довжину до 17,5 м, а ширину – 3,6 м. Висота кормової частини, що збереглася повністю, сягає 2,7 м, а висота борту у середній частині не перевищує 1,7 м. Комплекс артефактів, знайдених у судні, свідчить, що воно затонуло на місці стоянки, але раптово. У кормовій частині залишився залізний клепанний казан із дерев'яною кашоварною ложкою в ньому. Знайдено багато гарматних ядер різного калібру, пальники-протравники, картечні заряди, кормовий ліхтар зі слюдяними віконцями, корабельні інструменти, дерев'яна помпа для відкачування води із судна, наконечник списа. Вогнепальна зброя представлена двома пістолями із клеймами «КИЕВ 1734», фузеєю з багнетом тульського виробництва, кількома деталями кременіних замків та рушничних кременів.

Головною знахідкою був сам корабель, який надав можливість скласти уяву про рівень суднобудування на Дніпрі у першій половині XVIII ст. Корабель мав на озброєнні чотири фальконети на вертлюгах – по дві в носовій та кормовій частинах, дві з яких збереглися на кормовій палубі [8; 17].

Підняте судно належить до типу «новоманерних козачих човнів», які діяли у складі Дніпровської флотилії часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Буду-

валися вони за участі запорозьких майстрів за зразками традиційного козацького, але вже під впливом європейського суднобудування.

Зусиллями сотень людей уперше в Східній Європі у 1999 р. було проведено дослідження, підйом та транспортування у реставраційний ангар старовинного корабля. Приміщення площею 800 м² для реставрації та подальшого збереження знахідки побудували на о. Хортиці за допомогою Запорізького алюмінієвого комбінату. Саме тут вперше була розпочата діяльність по консервації величезного експонату із серії «мокрої археологічної деревини». Подальша співпраця ЕПАР із Державним науково-технологічним центром «КОНРЕСТ» дозволила підняти ці роботи на досить високий технологічний рівень. На сьогодні процес консервації і реставрації човна, що тривав три роки, завершено і пам'ятку передано для музейного експонування.

До результатів гідроархеологічної суднопідйомної операції 1999 р. біля о. Хортиця треба віднести також унікальний досвід, набутий під час її організації і проведення. ЕПАР у 1999 р. продемонструвала, що слід по-новому підходити до проблем залучення спонсорів та акумуляції недержавних коштів для проведення підводних досліджень, фінансування робіт, їх супроводження у засобах масової інформації, пошуку нових форм інформування суспільства тощо.

Цей досвід було використано в сезон 2001 р. під час організації підйому з глибин Дніпра другої, за всю історію експедиції, чавунної гармати періоду війни 1735–1739 рр. Її знайшов В. Нефьодов під час обстеження русла Старого Дніпра між балкою Куцою і скелею Рогози на глибині близько 19,2 м за 80–90 м від правого берега [21].

Результати експедиційних сезонів 1999–2001 рр. співпали у часі з прийняттям ЮНЕСКО в 2001 р. «Конвенції про охорону підводної культурної спадщини». Все разом вказувало на необхідність створення громадської організації, яка б продовжувала кращі традиції ЕПАР у XXI ст. Такою організацією стало створене у 2001 р. в Запоріжжі Громадське об'єднання «Інститут підводних досліджень» (далі – ГО ІПД). Стратегічними партнерами ГО ІПД від самого початку стали Інститут археології НАН України, Центр пам'яткознавства НАН України, Українське товариство охорони пам'яток історії і культури, Наукове товариство ім. Я. П. Новицького, а також органи охорони пам'яток обласного і місцевого рівня.

Першою акцією, яка була організована ГО ІПД, став науково-практичний семінар для дайверів України. У жовтні 2002 р. на о. Хортиця зібралися представники провідних клубів Дніпропетровська, Донецька, Севастополя, Ялти та ін. Протягом трьох днів вони вивчали багаторічний досвід ЕПАР, оглядали на дні Старого Дніпра залишки кораблів часів війни 1736–1739 рр., а на о. Хортиці – павільйон із кораблем, що реставрувався, знайомились із знахідками минулих експедицій.

Під час реалізації проекту «Запорозька чайка» при розкопках судна у 1999 р. було знайдено ще одне військове судно Дніпровської флотилії. Це палубне одно-

мачтове вітрильно-веслове судно мало довжину близько 20 м та ширину до 4 м. Під час повені 1999 р. пам'ятка зазнала суттєвих пошкоджень, зокрема, течією відірвала корму. На час виявлення судна гідроархеологами ця важлива для цілісності об'єкта частина вже була відсутня, але, незважаючи на це, його стан дозволяв планувати підйом та подальшу реставрацію. Протягом майже чотирьох років тривала підготовка до реалізації нового проекту. Проводилися підводні обміри та фіксація стану *in situ*, була проведена кропітка робота у військово-морських архівах та музеях Росії, в результаті якої стало зрозуміло, що на дні Дніпра лежить корабель, для позначення якого використовується термін «бригантина».

У 2004 р. під егідою Інституту археології НАН України і завдяки підтримці громадськості було розпочато підводні дослідження бригантини. Очолив проект «Запорозька бригантина» відомий у дайверських колах рок-музикант А. Макаревич. Побачивши на власні очі затонулий корабель на дні Дніпра, він відразу зрозумів унікальність знахідки та масштабність акції з її рятування. Популярний російський музикант та телеведучий багато зробив для збору необхідних коштів серед спонсорів Росії та України, залучивши, зокрема, до фінансування експедиції народного депутата Верховної Ради України, відомого філантропа В. Пінчука. В цілому проект «Запорозька бригантина» обійшовся у 500 тис. грн.

Перед розкопками було проведено фіксацію усіх деталей корпусу судна, що були вимиті і пошкоджені повінню 1999 р. Корабель лежав поперек русла ріки, носом до берега, на глибинах від 4,5 до 12 м. Повінь розламала корпус судна на дві великі частини – донну частину та лівий борт із залишками палуби.

Підводні розкопки проводилися в лютому–листопаді 2004 р. аквалангістами, які працювали позмінно. Основу методики розкопок склало пошарове розчищення відкладень з піску та мулу навколо корабля. Досліджено площу майже в 900 м², а обсяг переміщеного ґрунту перевищив 2000 м³.

Як відзначають дослідники, основна категорія знахідок – корабельні цвяхи, шпильки і т. п. Вони у вигляді скупчень та окремих знахідок зустрічалися по всій площі розкопу. Більшість цвяхів із слідами використання пов'язані з руйнацією корпусу корабля. У великій кількості знайдено корабельний теслярський інструмент: сокири, конопатки, боцманські свайки. Предмети такелажу представлені знахідками юферсів, бугелів, різноманітних окуть, а також фрагментами канатів тощо. Серед великих знахідок слід відмітити залізний чотирирогий якір.

Значною групою знахідок є предмети озброєння – свинцеві кулі, рублена картеч, гарматні ядра калібрів 1, 3, 6 та 12 фунтів. Поруч із корпусом знайдено цілу шпагу із залізним ефесом та шкіряними піхвами. Піднято також три мушкетні багнети та ствол мушкета зразка 1731 р. Знайдено також окремі деталі мушкетів – гвинти, порохові полочки, курки, тильники та мушкетні кремені.

Знайдено багато фрагментів амуніції та особистих речей: різноманітні гудзики, виготовлені з бронзи, кістки та дерева, бронзові та залізні пряжки. Нумізматичний матеріал представлений знахідками трьох російських монет – дві «денги»

1734 та 1731 рр. та «полушка» 1735 р. Цікавими є знахідки двох керамічних люльок для паління. Одна з них фарфорова, західноєвропейського походження. Друга – фрагментована червоноглиняна, типова для козацьких люльок кінця XVII–XVIII ст. Комплекс знахідок з корабля дозволив датувати пам'ятку періодом 1736–1739 рр. [1. С. 13–27].

6 листопада 2004 р. бригантину було піднято на поверхню. Після транспортування водою та сушею її у грудні доставили до реставраційного ангару на заповідному острові. Консервація деревини судна за перевіреними методикою та матеріалами дозволила через два роки досягнути повної її стабільності.

У 2006 р. після багаторічних пошуків корми від бригантини її знайшли за 10 км нижче за течією проти балки Корнійчихи на глибині в 11 м, ближче до правого берега Дніпра. Підйом корми здійснили з допомогою плавкрана та водолазного боту 5-ого Експедиційного загону ремонтних і гідротехнічних робіт. Після транспортування сушею її доставили до місця збереження корпусу бригантини та поєднали їх [16]. Таким чином, вперше в історії України було врятовано та збережено практично цілий корпус корабля першої половини XVIII ст.

Завершення консервації кораблів та їхніх окремих частин дозволило науковцям провести детальний обмір їх конструкцій. Після аналізу отриманих даних їх співставили з архівними кресленнями цих суден першої половини XVIII ст. і створили точні комп'ютерні реконструктивні макети знайдених кораблів.

7 листопада 2011 р. мешканець Запоріжжя С. П'янков під час риболовлі у верхній частині острова витягнув спінінгом з Дніпра, з глибини майже 23 м, стародавній залізний меч. Завдячуючи активності членів ЕПАР та співробітників Національного заповідника «Хортиця» випадкова знахідка відразу потрапила до музею. Знахідка виявилась мечем X ст. каролінгського типу часів Київської Русі. Протягом року меч реставрувався у Національному науково-дослідному реставраційному центрі України. В ході реставрації В. Голуб, художник-реставратор творів з металу першої категорії, виявив на лезі напис латиною (тавро) «+ULFBERHT». За висновком фахівців меч належить до кращих зразків раніше знайдених того-часних аналогів холодної зброї [2. С. 1]. Важливо, що випадковий підйом меча відбувся на місці, де в 1974 р. ЕПАР знайшла на дні ріки корабельний якір часів Київської Русі, що дає надію на виявлення середньовічного корабельного комплексу [39].

Того ж 2011 р. члени експедиції виявили у руслі Старого Дніпра скупчення з кількох човнів-моноксилів, тобто човнів, видовбаних з одного стовбура. У липні 2012 р. після комплексу необхідних робіт з фіксації положення знахідок на дні та відкопування одного із човнів, здійснено його підйом. Він виготовлений з дуба і має розміри 8,2 м у довжину та 1 м у ширину. Піднятий човен доставлено у реставраційно-експозиційний ангар, де розпочалися його консервація та реставрація. Конструктивно нова знахідка дуже близька до дубового човна, піднятого ЕПАР з Дніпра у 1984 р. [27. С. 71–75 (Додаток. С. 33–37)].

Багаторічні підводні дослідження у Дніпрі мають комплексний, багатовекторний та багатозільовий характер. При цьому жоден із хронологічних періодів давньої української історії не залишається поза увагою гідроархеологів. У ході підводних робіт у Дніпрі біля о. Хортиця знайдено посуд та знаряддя праці доби енеоліту-бронзи, кілька античних амфор, корабельні якорі I–III та V–VII ст., зброя та побутові речі часів Київської Русі, фрагменти довбаних човнів X–XI ст. і човни-довбанки різних часів [14; 40].

Та все ж більша частина підводних знахідок пов'язана з існуванням тут у 1736–1739 рр. Запорозької верфі та стоянок суден Дніпровської флотилії. На дні ріки виявлені затонулі судна, якорі, ядра, вогнепальна та холодна зброя, інструменти для будівництва та ремонту суден, реманент для зведення оборонних споруд та житла. Численні знахідки підводних археологів прикрашають експозиції музею Національного заповідника «Хортиця» та Запорізького обласного краєзнавчого музею, надаючи їм неповторної оригінальності.

Все викладене свідчить про стале існування у Запоріжжі та активну діяльність по збереженню підводної археологічної спадщини протягом значного часу недержавної громадської організації ЕПАР – Центру археології та історії Дніпра – Громадської організації «Інститут Підводних Досліджень». Її внесок в археологію визначається не лише багаторічними та масштабними дослідженнями, а й постійним подальшим осмисленням та науковою інтерпретацією експедиційних результатів. Свідченням цього є чисельні публікації статей членів експедиції в таких виданнях, як «Український історичний журнал», «Пам'ятки України», «Археологія», «Археологические открытия», «Старожитності степового Причорномор'я та Криму», «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», «Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці», «Музейний вісник» та ін. На новий науковий рівень піднімають досягнення ЕПАР монографії Д. Кобалії та В. Нефьодова «Запорозька чайка»: історія однієї знахідки» та Д. Кобалії «Дніпровська гребна флотилія в I половині XVIII століття» [7; 10].

2011 р. за результатами діяльності ЕПАР Д. Кобалія підготував та успішно захистив кандидатську дисертацію за спеціальністю «Музеєзнавство. Пам'яткознавство» на тему «Музеєфікація об'єктів підводної культурної спадщини (на прикладі кораблів Дніпровськорі гребної флотилії в Музеї історії запорозького козацтва на о. Хортиця)» [9].

Своєрідним продовженням започаткованого у 1993 р. ЕПАР видання щорічника «Суднова археологія і підводні дослідження» стало нове щорічне електронне фахове видання «Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг». Цей науковий щорічник засновано у 2009 р. ГО ШД, Національним заповідником «Хортиця» та Інститутом археології НАН України.

Розглядаючи процес виникнення, становлення та розвитку такого явища в українській археології, як гідроархеологія на Дніпрі, вважаємо за можливе виді-

лити в ньому кілька етапів. Якщо 1967–1969 рр. були роками становлення експедиції, то перший етап діяльності від клубу «Скіф» до ЕПАР охоплює період з 1970 по 1983 рр. На першому клубному етапі діяльності ЕПАР до основного складу входили Є. Спинов, Є. Монахов, В. Ракша, В. Капустін, В. Власов, Ю. Бондаренко, І. Пінковський, В. Ніколаєв, М. Романов, В. Вороненко, В. Речицький, Ю. Дашко, Г. Кислиця, Г. Анікін, П. Зайцев, А. Прокопець, А. Чечель, А. Шуть, В. Нефьодов і автор.

На другому етапі розвитку підводної археології в Дніпрі від ЕПАР до Центру археології та історії Дніпра (1983–1993 рр.) до основного складу експедиції входили автор, Г. Козаченко, І. Трипольський, В. Лук'янов, О. Терент'єв, О. Олійник, Ф. Пересипкін, Ю. В'язовський, О. Шахворостов, В. Семилет, В. Нефьодов, Ю. Петрухно, В. Міронов, О. Биковський, Ю. Спіцин.

Ядро ЕПАР третього етапу розвитку дніпровської гіроархеології (від 1993 р. до тепер, від Центру археології і історії Дніпра до ГО ПД) складала головним чином наукові співробітники Національного заповідника «Хортиця»: В. Нефьодов, М. Остапенко, Д. Кобалія, А. Денисенко, П. Деменко, Д. Гришко, С. Татарінов, О. Якіменко, Т. Шелеметьєва, В. Гаркуша та ентузіасти В. Семилет, І. Резник, А. Ластенко, В. Сотніков.

В зв'язку з тим, що ЕПАР здійснювала свою діяльність головним чином на акваторії Хортицького заповідника, треба відзначити загалом позитивне відношення його керівництва до неї. Але заради історичної справедливості треба нагадати, що на кожному із перерахованих етапів знаходився хоча б один директор заповідника, який якщо не гальмував її роботу, то створював якісь проблеми аж до організації паралельних «псевдоЕПАР». На першому етапі історії ЕПАРУ це був А. Сокульський, на другому – Г. Кропивка і на третьому – К. Сушко.

ЕПАР зробила значний внесок у розвиток підводної археології України і на сьогоднішній день є одним з провідних наукових центрів у державі, що спеціалізується в даній галузі діяльності. 45-річна історія та унікальний досвід підводних археологічних досліджень Дніпра біля о. Хортиці свідчить про надзвичайну перспективність цього напрямку діяльності археологічної науки.

Найбільш актуальними завданнями для підводних археологів Запоріжжя на тривалу перспективу є складання гідроархеологічної карти Дніпра біля о. Хортиця та Дніпровського басейну. Саме такий підхід дозволить створити комп'ютерну базу даних про наявність та стан пам'яток у аквасфері, яким з тих або інших причин загрожує знищення. У першу чергу це стосується артефактів, пов'язаних з історією суднобудування на території України. Адже на часі стоїть питання створення на о. Хортиці нового музею – Музею історії суднобудування та судноплавства на Дніпрі. Колекції цього музею вже сьогодні може позаздрити будь-який музей судноплавства у світі. Побудований в унікальному історико-географічному та сакральному місці, на прадавньому острові-святилищі дохристиянських вірувань на Дніпрових порогах, він має надзвичайно захоплюючі перспективи.

1. *Гаврилюк Н. О., Остапенко М. А.* Археологічний комплекс Запорізької верфі та підйом суден Дніпровської флотилії біля острова Хортиця // Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг. – Вип. 2. – 2010. – С. 13–27 [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Pdaid/2010_2/index.htm
2. *Голуб В. М.* Княжий меч на шляху із варяг у греки: Історія. Дослідження. Реставрація. Виставка-презентація у Національному музеї історії України. – К., 2012.
3. *Дніпрогесівська* археологічна експедиція 1927–1932 рр. (Звіти Д. І. Яворницького) / Упорядники Т. Коростильов, М. Єльніков // Старожитності Південної України. – Вип. 23. – 2010. – 56 с.
4. *Жаркова Л.* Запорозька Січ: зруйноване й уціліле // Пам'ятки України. – К., 1991. – №2 (88). – С. 24–29.
5. *Збережемо* тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х–80-х рр. ХХ ст.: Зб. документів та матеріалів. – К., 1997.
6. *Калмукиди Л. Ю.* Охрана и исследование подводных историко-археологических памятников в Запорожской области // Проблемы охраны и исследования подводных историко-археологических памятников Запорожья: Тезисы докладов. 27–28 ноября 1987 г. – Запорожье, 1987. – 25 с.
7. *Кобалія Д. Р.* Днепровская гребная флотилия в I половине XVIII века. – Запорожье, 2010. – 204 с.
8. *Кобалія Д. Р., Нефедов В. В.* Затонувшие корабли Днепровской гребной флотилии 1737–1739 гг. // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 6. – С. 5–16.
9. *Кобалія Д. Р.* Музеефікація об'єктів підводної культурної спадщини (на прикладі кораблів Дніпровської гребної флотилії в Музеї історії запорозького козацтва на о. Хортиця) / Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – К., 2011. – 20 с.
10. *Кобалія Д. Р., Нефьодов В. В.* «Запорозька чайка»: історія однієї знахідки. – Запоріжжя, 2005. – 168 с.
11. *Кобалія Д. Р., Нефьодов В. В.* «Козацькі лодки» та дюбель-шлюпки II чв. XVIII ст.: історія виникнення // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 8. – С. 8–17.
12. *Лист Я. П.* Новицького від 21.07.1905 р. // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи вчених до Д. І. Яворницького / Упоряд.: С. В. Абросімова, А. Л. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 399–400.
13. *Міллер М. О.* Дніпрові таємниці: збірник статей / За ред. Ю. І. Щура. – Запоріжжя, 2012. – 80 с.
14. *Нефедов В. В.* Античная херсонесская амфора со дна Днепра у о. Хортица II Древности степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1992. – Т. 3. – С. 172–173.

15. *Нефедов В. В.* Човен козацький // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2002. – С. 539–540.
16. *Нефедов В. В.* Підйом корми Запорозької бригадини і роботи ЕПАР у 2007 році // Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг. – Вип. 2. – 2010. – С. 49–58 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua:8080/dspace/handle/123456789/38891>
17. *Нефедов В. В., Остапенко М. А., Кобалія Д. Р.* Запорозька чайка I пол. XVIII ст. в р. Дніпро біля о. Хортиці // Нові дослідження козацької доби в Україні. Зб. наук. статей. – К., 1999. – №8. – С. 67–71.
18. *Новицький Я.* Острів Хортица на Дніпре, его природа, историй, древности // Старожитності Південної України. – Запоріжжя, 1997. – 88 с.
19. *Новицький Я.* Острів Хортица на Дніпре // Одесский листок. – 1876. – №55. – С. 2.
20. *Новицький Я. П.* С берегов Днепра // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905.
21. *Остапенко М. А.* Про знахідку корабельної гармати 1736–1739 рр. біля о. Хортица в 2001 р. // Кобалія Д. Р., Нефедов В. В. «Запорозька чайка»: історія однієї знахідки. – Запоріжжя, 2005. – С. 160–166.
22. *Остапенко М. А., Додонов Р. О.* Наукова діяльність Інституту підводних досліджень у 2002–2003 роках // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя, 2004. – Вип. 13. – С. 21–25.
23. *Равдоникас В. И.* Надписи и знаки на мечах из Днепроостроя // Известия ГАИМК. – 1933. – №100. – С. 598–616.
24. *Тоцев Г. Н., Шаповалов Г. И.* Находки периода энеолита-бронзы со дна Днепра вблизи о. Хортица // Древности степного Причерноморья и Крыма. – Запоріжжя, 1991. – Т. II. – С. 45–51.
25. *Шаповалов Г.* За днепровскими тайнами // Индустриальное Запорожье. – 1970. – 23 августа. – С. 3.
26. *Шаповалов Г. И.* Подводная археология Запорожья: опыт и проблемы // Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя, 1995. – Вып. 2. – С. 20–22.
27. *Шаповалов Г. И.* Подводные раскопки челна XIV-XV вв. у острова Хортица // Памятниковедение. Изучение памятников истории и культуры в гидросфере. – М., 1991. – Т. 2. – С. 71–75 (Додаток. С. 33–37).
28. *Шаповалов Г. И.* Раскопки судна XVIII века, затонувшего у острова Хортица // Памятниковедение. Изучение памятников истории и культуры в гидросфере. – М., 1989. – Вып. 1. – С. 28–32.
29. *Шаповалов Г. И.* Следы древнего судоходства у Днепровских порогов // Quatriete symposium international «Thracia Pontica IV». Sozopol 6–18 octobre 1988. – Sofia, 1991. – С. 435–442.

30. Шаповалов Г. И., Борисов В. Е. Работы на средневековом городище Большие Кучугуры // АО 1977 года. – М., 1977. – С. 398–399.

31. Шаповалов Г. И., Трипольский И. Л. О подводных исследованиях Каменского городища и его гавани «Каменный затон» // «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья»: Тезисы докл. обл. конф. – Запорожье, 1989. – С. 171–173.

32. Шаповалов Г. И., Трипольский И. Л. О случайной находке судна X–XI вв. в проливе Тонкий Азовского моря // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей): Тезисы доклад. юбилейн. конф. – Херсон, 1990. – Ч. III. – С. 16–18.

33. Шаповалов Г. И. Дослідження військового судна XVIII ст. на дні Дніпра біля Хортиці у 1971 році // Суднова археологія та підводні дослідження. – Запоріжжя, 1993. – №1. – С. 42–48.

34. Шаповалов Г. И. Наукова спадщина Я. П. Новицького як джерело для гідроархеологічних досліджень Дніпра // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя, 2002. – С. 50–53.

35. Шаповалов Г. И. Нові підводні знахідки біля о. Хортиця // Український історичний журнал. – 1972. – №2. – С. 157.

36. Шаповалов Г. И. Охорона підводних історичних пам'яток біля острова Хортиці // Пам'ятки України. – 1972. – №2. – С. 42–43.

37. Шаповалов Г. И. Підводним археологічним дослідженням Дніпра біля острова Хортиця – 35 років // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 88–90.

38. Шаповалов Г. И. Про гідроархеологічні дослідження Старого Дніпра біля о. Хортиці // Тези XV наукової конференції Інституту археології АН УРСР. – Одеса, 1972. – С. 373–375.

39. Шаповалов Г. И. Якір V–VII ст. з Дніпра біля острова Хортиця // Археологія. – 1990. – №1. – С. 120–121.

40. Шаповалов Г. И. Якір I–III ст. з Дніпра біля острова Хортиці // Старожитності степового Причорномор'я та Криму. – Запоріжжя, 2000. – Т. VIII. – С. 298–299.

41. Шаповалов Г. И., Спинов Є. Р. Про підводні археологічні дослідження біля о. Хортиця // Український історичний журнал. – 1971. – №2. – С. 146–148.

42. Шаповалов Г., Бабіков А. Пам'ятки історії з дна Дніпра // Пам'ятки України. – 1973. – №4. – С. 47–48.

43. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – 294 с.

**COMMITMENT AND UNIQUE EXPERIENCE:
TO THE 45-TH ANNIVERSARY OF HYDRO-ARCHAEOLOGICAL
RESEARCH OF THE DNIPRO RIVER**

This article reveals key moments of the history of archaeological operations led in the Dnipro River and by the Island of Khortystsia for the last 45 years. The author determines the circumstances and date of the beginning of search and expedition works in Zaporizhzhia, and presents periodization containing three observed stages of the long-term activity of the Underwater and Archaeological Works Expedition. The UAWE principal achievements, such as protection, research, restoration and museumification of the monuments, are described in the article. As a result, it is concluded that one of the Ukrainian leading scientific hydro-archaeological centers having a unique practical experience has been formed in Zaporizhzhia.

Key words: *hydro-archaeology, ship, monument, vessel, the Ancient Dnipro, the Khortytsia National Reserve, falconet.*

Стаття надійшла до редколегії 20.04.2013 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

УДК 902.67(477)«-0/1»

Олег Журавльов, Сергій Горбаненко

АРХЕОЗООЛОГІЯ В УКРАЇНІ. ПАМ'ЯТКИ КІНЦЯ I тис. до н. е. – I тис. н. е.

У статті зібрано й упорядковано усі дослідження і публікації з археозоології пам'яток кінця I тис. до н. е. – I тис. н. е. на території сучасної України від початку виникнення досліджень до сьогодення. Тезово поданий матеріал супроводжується повним бібліографічним списком на цю тему. Також висвітлено методологічний аспект інтерпретації археозоологічних студій.

Ключові слова: археозоологія, слов'яни, дослідження, методика.

Основним предметом дослідження цього нарису є розвиток археозоології в Україні від часу її виникнення до сьогодення. Щоб уникнути перетворення дослідження на певний «бібліографічний список», авторами обрано дещо вужчу тему: вивчення остеологічних матеріалів з пам'яток кінця I тис. до н. е. – I тис. н. е. – «історіографічних» слов'ян (див., напр.: [12; 4; 32; 1], що загалом збігається з найближчими науковими інтересами співавторів.

Суто теоретично увесь час наукових досліджень розвитку сільського господарства того періоду можна поділити на кілька етапів, обумовлених використанням джерел різного ступеню дослідженості. Останні багато в чому співпадають з розвитком наукових методів [10]. Час широкого залучення результатів досліджень методами природничих наук (у тому числі археозоології) припадає на 1960-ті рр., в основному – на третю чверть XX ст. Відлік можна вести від публікації матеріалів Новотроїцького городища, у якій І. І. Ляпушкін чи не вперше в археологічній практиці використав дані палеоетноботанічних і археозоологічних досліджень [26].

Слід зауважити, що розробки з тваринництва¹ (у тому числі слов'янських культур) було розпочато дещо раніше – у 1950-х рр.; однак, опубліковані дані фактично не було використано в археологічних дослідженнях. Отже, протягом тривалого часу ці дослідження залишалися своєрідною «річчю у собі».

Одним з перших археозоологів, які досліджували залишки фаун минулих часів на території сучасної України, був І. Г. Підоплічко. Завдячуючи його кропіткій праці, вийшов каталог у двох частинах «Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР» [29; 30]. Ці видання умовно можна вважати початком накопичення та аналізу археозоологічних матеріалів. Продовженням діяльності І. Г. Підоплічка з оприлюднення результатів археозоологічних матеріалів у 1960–1970-х рр. стала

---

¹ Ми не беремо до уваги велику кількість досліджень і публікацій, що мають суто прикладний характер – методики визначення остеологічних решток, що почали з'являтися наприкінці XIX ст. Оскільки це «робочі інструменти» археозоології, їх вдосконалення (як і в інших галузях) від часу виникнення триває постійно (див., напр.: [23]).

серія збірників наукових статей «Природная обстановка и фауны прошлого» (відповідальний редактор), в якій у тому числі опубліковано матеріали кінця I тис. до н. е.–I тис. н. е.

Надалі значний внесок у дослідження з цього питання зробив В. І. Цалкін, роботи якого охоплюють усі періоди. З великого наукового доробку вченого для нас важливий аналіз слов'янських матеріалів, результати якого оприлюднено у низці ґрунтовних публікацій [36–38 та ін.]. В. І. Цалкін також розробляв питання методичного характеру, частина з яких представляє інтерес для фахівців-археозоологів (співвідношення пропорцій кісток та ін.). Частина ж запропонованих методів має загальний характер і торкається питань інтерпретації матеріалу. Так, В. І. Цалкін вважав за можливе об'єднувати у тому числі малі вибірки з пам'яток для отримання уявлення про склад стада загалом, що видається некоректним. На це вказує, зокрема, О. П. Журавльов.

Два комплекси I тис. н. е. визначено В. І. Бібіковою [9. С. 144–145].

Надалі над обробкою матеріалів з археозоології працювала Н. Г. Тимченко (Белан), діяльність якої щодо слов'янських матеріалів знайшла відображення у низці власних статей [33; 34; 5–7]. Один з археозоологічних комплексів черняхівської культури дніпровського Лівобережжя опрацьований разом з О. П. Журавльовим та опублікований у вигляді додатку до монографії А. Т. Сміленко [8].

Нині в Україні одним з провідних дослідників археозоологічних матеріалів є О. П. Журавльов. Його роботи охоплюють усі археологічні культури. Однак ним опубліковано лише незначну кількість матеріалу зі слов'янських пам'яток [13; 16–19; 21; 22; 11; 31]. Археозоологічні комплекси низки пам'яток не знайшло належного відображення у науковій літературі.

Крім опублікованих матеріалів, велику цінність представляють дані, що містяться в рукописі «Развитие животноводства в украинской лесостепи в I тыс. н. э.» [14], що зберігається в НА ІА НАН України – фактично єдиному монографічному дослідженні з питань тваринництва у слов'ян, побудованому на значній кількості матеріалу.

Дослідницька діяльність О. П. Журавльова не зводиться лише до визначення матеріалу. Так, ним розроблено низку методичних положень. Для нашого дослідження найціннішими є зауваження щодо інтерпретації матеріалу. Дослідник, наприклад, зазначає, що мінімальна вибірка з комплексу повинна становити не менше 500 кісток [15], що зазвичай дає можливість отримати мінімальну статистичну цифру особин.

Одним із важливих кроків для інтерпретації матеріалу є введення у науковий обіг методики розрахунку ваги тварин [28; 20. С. 63].

Зараз існують археозоологічні визначення близько 80 слов'янських пам'яток різного ступеню опрацьованості, які потребують подальшої інтерпретації для отримання виважених висновків щодо загальних тенденцій розвитку тваринництва. На жаль, узагальнюючих робіт зі слов'янської проблематики з урахуванням

нових матеріалів та новою інтерпретацією немає серед загальнодоступних. Отже, необхідність монографічного дослідження з означеної теми в подальшому не викликає сумнівів.

* * *

У ході становлення та розвитку будь-якої галузі знань науковці рано чи пізно обов'язково стикаються з термінологічною проблемою та необхідністю розвитку й уніфікації поняттєвого апарату, що дозволив би ефективніше користуватися накопиченими знаннями. Так, у 1968 р. відбувся симпозіум під Прагою, на якому створено Міжнародну робочу групу з палеоетноботаніки (International Work Group for Palaeoethnobotany). На симпозіумі, зокрема, затвердився термін «палеоетноботаніка»² [27]. Звісно, це не було початком розвитку палеоетноботаніки як галузі науки, але від того часу термін закріпився у науковій літературі.

Наступним кроком у розвитку поняттєвого апарату та термінології як робочих інструментів для палеоботаніки стало запровадження в середині 1980-х рр. понять палеоетноботанічний спектр (ПБС) та палеоетноботанічний комплекс (ПБК), що зараз використовуються в науковій літературі. ПБС – сукупність даних про культурні рослини для певного періоду існування пам'ятки. ПБК – сукупність однокласових ПБС. Ці статистичні дані, зазвичай, дають уяву про культурні рослини певної археологічної культури чи групи подібних пам'яток (спрощено нами – С. Г., на основі: [25. С. 180]). Автори статті також застерігають від неупередженого ставлення до відсоткових співвідношень ПБК, вказуючи на їх відносний характер. Зважаючи на постійну плутанину, що виникає при спробі інтерпретації отриманих статистичних матеріалів за кількістю, нами (С. Г.) вводиться поняття ПБС за масою, зі встановленням коефіцієнту співвідношень маси основних зернівок і відповідним перерахунком ПБС³.

Зважаючи на позитивний досвід фахівців аналогічної, щодо використання статистики, галузі, вважаємо за можливе і необхідне ним скористатися.

Із закріпленням уже існуючого на той час напряму визначення решток диких і свійських тварин відбулася аналогічна ситуація. У 1969 р. на Міжнародному конгресі в Будапешті за напрямом визначення минулих фаун внаслідок археологічних розкопок було затверджено назву «археозоологія». Після чого він став доволі загальноновживаним і вживається дотепер в переважній більшості вітчизняних видань як серед фахівців з археозоології, так і в роботах науковців, що використовують результати аналізів⁴.

² Крім цього, використовується термін «археоботаніка».

³ Найпоширенішою помилкою є твердження, що просо мало найважливіше значення для носіїв багатьох археологічних культур, виходячи винятково зі співвідношення кількості. Між тим, за масою зернівка проса мінімум важить менше у 3,4 рази від вівса і максимум у 6,2 рази від пшениці твердої.

⁴ Синонімічними є терміни «зооархеологія», а також «палеозоологія».

Цій назві передував термін «остеологія». По суті, він вживаний також і дотепер, і у науковій літературі зустрічається паралельно з археозоологією. Зауважимо лише, що термін «остеологія» ширший, тому в археологічній літературі вживається у випадку, якщо з контексту зрозуміло, що йдеться про викопні рештки тварин.

Остеологія (*osteon* – кістка; *logos* – наука) – наука про кістки. Сучасні словники зазвичай тлумачать остеологію як один з напрямів анатомії, хоча під цим терміном також розуміють вивчення кісток будь-яких істот.

Археозоологія (*archaios* – давній; *zoo* – тварина; *logos* – наука) – наукова дисципліна на стику археології і зоології. Археозоологія досліджує тваринний світ за залишками кісток тварин на давніх поселеннях. Для археологічних досліджень, до певної міри, це дає змогу відтворити склад стада домашніх тварин і мисливської здобичі давніх жителів.

Одразу варто наголосити, що початковий рівень обробки інформації (визначення кісток) залежить від методичних напрацювань з цього приводу. Отже, у разі існування певних похибок щодо визначень, вони присутні для всіх без винятку вибірок матеріалів.

Після визначення власне кісток тварин важливим для подальшої інтерпретації матеріалів є визначення мінімальної кількості особин. Зауважимо, що не всі археозоологи дотримуються цього, оминаючи у своїх схемах інтерпретацій матеріалів цю стадію. Що виглядає доволі дивним: за час визначень археозоологічних матеріалів накопичено доволі велику базу презентативних вибірок з різних пам'яток різних археологічних культур і за кількістю кісток, і за кількістю особин. Незважаючи на це, будь-які спроби хоч якимось чином встановити закономірності співвідношень кількості знайдених кісток до кількості особин досі неможливі: ці дані не підлягають звичайному перерахунку за певними коефіцієнтами⁵. Оскільки на різних пам'ятках навіть однієї культури тварин утилізували по-різному, встановити коефіцієнт співвідношення між кількістю кісток і особин неможливо. Отже, відмова археозоологів від встановлення мінімальної кількості особин автоматично унеможливило використання їх професійних визначень кісток для подальших реконструкцій.

На цьому ж етапі археозоологічних досліджень відбувається один з важливих для подальшої історичної реконструкції розподіл оброблених матеріалів: оцінка часу життя домашніх тварин. Нині в основному виділено три вікові категорії домашніх тварин: молоді, напівдорослі, дорослі. Переважання перших чи останніх вказує на ступінь розвитку тваринництва і сільського господарства в цілому. Спрощено: чим менше з-поміж забитих тварин молодих особин, тим стабільнішим і розвиненішим було тваринництво (і навпаки). Певною (хоча і непрямую) пере-

⁵ Так, від однієї трубчатої кістки бика залишається набагато більше фрагментів, ніж аналогічної кістки вівці. Але співвідношення між ними неможливе, оскільки на різних пам'ятках навіть однієї культури розбирання туш відбувалося по-різному.

віркою цієї тези слугує показник мисливської здобичі. Так, найпоказовішим прикладом можуть бути низькі показники молодих особин в сукупності з низькими показниками мисливської здобичі, що однозначно інтерпретується як надзвичайно високий рівень розвитку відтворюючого (сільського) господарства і мізерну роль привласнюючого (мисливства, рибальства, збиральництва). Зауважимо, що така ситуація притаманна для пам'яток черняхівської культури, яка і за звичайними археологічними даними вважається високорозвиненою.

До цього часу стихійно склалося поняття «археозоологічний (остеологічний) комплекс пам'ятки» (АЗКП). Під цим поняттям розуміють сукупність особин тварин з однієї пам'ятки (для одношарових пам'яток), чи з одного шару пам'ятки, що характеризує тваринницьку і мисливську діяльність носіїв певної археологічної культури з відповідним аналізом матеріалу та відсотковим співвідношенням отриманого матеріалу за кількістю особин за умови присутності статистично достатнього мінімуму для аналізу. Таким чином отримуємо:

- 1) дані щодо співвідношення тваринництва і мисливства;
- 2) дані про склад стада (для сільських пам'яток), або свідчення про споживання м'ясної продукції (для міст);
- 3) дані (хоч і неповні) про роль різних диких тварин у складі мисливської здобичі.

Теоретично можна вважати, що чим більше тварин одного виду було в стадах стародавнього населення, тим більше їх вживали у їжу. Хоча деяких тварин (напр., коней) берегли для інших цілей і вживали в їжу у крайніх випадках, що було характерним для черняхівської культури [37. С. 81]. Хоча видається, це також дещо нівелюється, оскільки складно припустити, що тварин, які вже не могли виконувати функцій, очікуваних від них людьми, у їжу не вживали.

Варто зауважити, що, зважаючи на специфіку матеріалу, його фрагментарність та переважне знаходження серед кухонних решток, абсолютні відсоткові показники слід сприймати з деякою обережністю. Тим не менше, вважаємо за можливе використовувати отримувані результати для характеристики тваринництва й мисливства жителів відповідних пам'яток. Зважаючи на подальший аналіз навколишнього середовища пам'ятки, який дає змогу гіпотетично перевірити результати аналізу АЗКП щодо відповідності їх до природних умов, відсоткові співвідношення можуть бути прийнятними або підлягати подальшій перевірці.

Наступним теоретичним етапом аналізу АЗКП може бути виведення відсоткового співвідношення м'ясної продукції, отримуваної від тваринництва. Зважаючи на приблизність описуваних даних, що фактично складають основу для такого аналізу, ці результати ще менше відповідатимуть історичним реаліям. Тим не менше, доки не запропоновано більш вдалу схему для таких обчислювань, вважаємо за можливе використовувати уже існуючу. Якщо відсоткові співвідношення у цьому випадку взагалі неможливо перевірити і вони не викликають беззаперечної дові-

ри, то принаймні вказують на місце м'яса тих чи інших тварин у м'ясному раціоні жителів досліджуваних пам'яток.

Нині можемо виділити дві схеми переведення археозоологічних матеріалів у площину розрахунків отриманого від них м'яса. Запропонована схема, якої ми дотримуємося – перемноження кількості особин тварин на їх прийняту вагу. Надалі матеріал переводиться у відсоткові співвідношення. Це стосується не лише домашніх тварин, але й диких. Результатами цих розрахунків є:

- 1) дані щодо співвідношення м'ясної продукції від тваринництва і мисливства;
- 2) дані про співвідношення м'ясної продукції від різних домашніх тварин;
- 3) дані про співвідношення м'ясної продукції від різних диких тварин у складі мисливської здобичі.

Існує й інша схема розрахунків м'ясної продукції [2; 3]. Її суть зводиться до того, що остеологічні спектри з пам'яток перераховуються за коефіцієнтом, основною одиницею виміру якого прийнято середню вагу кози/вівці. За цими показниками коза/вівця – 1; ВРХ і кінь – 7; свиня – 1,5. Однак, зважаючи на те, що, з нашої точки зору, в основу покладено заздалегідь помилкові дані для розрахунків (кількість кісток, а не особин), ігнорується вікова градація матеріалів, а також наведено підозріло низьку вагу свині (у перерахунку – усього 60 кг) і аналогічні показники для ВРХ і коней, ми не використовуємо цю схему.

Станом на теперішній час також існує стихійно сформоване поняття про тваринництво і мисливство у носіїв певної археологічної культури загалом. Археозоологічний (остеологічний) комплекс (археологічної) культури (АЗКК) – висновки щодо складу стада тварин, засновані на сукупності та аналізі АЗКП, результатом якого є відсоткові співвідношення тварин у тієї чи іншої людської спільноти.

Фактично, раніше висновки щодо унітарності стада досягалися механічним злиттям отримуваних даних з АЗКП, до того ж іноді використовувалися статистично некоректні (малі) вибірки (див., напр.: [38]), що призводило до спотворення імовірної картини складу стада. З цього приводу слід зауважити, що для отримання коректних результатів щодо АЗКК слід використовувати статистично достатні вибірки по окремих пам'ятках досліджуваної археологічної культури – тих, що дають вірогідні результати АЗКП.

* * *

Таким чином, нині існує достатня джерельна база для розгляду розвитку і змін тваринництва і мисливства на значних територіях в основному сучасної України, де відбувалося зародження й становлення слов'ян, протягом усього періоду від кінця I тис. до н. е. до кінця I тис. н. е.; прослідкувати хронологічні зміни і територіальні особливості. Методична база, що склалася до цього часу, дасть змогу якомога повно оцінити обидві галузі і їх співвідношення.

1. Абашина Н. С., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В., Синиця Є. В. Давні слов'яни. Археологія та історія: Посібник. – К., 2012. – 366 с.
2. Антипина Е. Е. Мясные продукты в средневековом городе – производство или потребление? // Археология и естественно-научные методы. – М., 2005. – С. 159–180.
3. Антипина Е. Е. Методы моделирования относительной численности домашних животных в хозяйстве древних поселений: от остеологического спектра к составу стада // Матеріали та дослідження з археології Східної Європи: від неоліту до киммерійців: Зб. наук. праць. – Луганськ, 2007. – № 7. – С. 297–303.
4. Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 3. – 576 с.
5. Белан Н. Г. Фауна зарубинецких поселений Каневщины // Природная обстановка и фауна прошлого. – К., 1975. – Вып. 9. – С. 108–128.
6. Белан Н. Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тисячолітті н. е. // Археологія. – 1977. – № 24. – С. 29–37.
7. Белан Н. Г. Фауна городища Монастырек на Среднем Днепре // Использование методов естественных наук в археологии. – К., 1978. – С. 96–109.
8. Белан Н. Г., Журавлев О. П. Фауна городища Башмачка // Смиленко А. Т. Городище Башмачка III–IV вв. – К., 1992. – С. 123–130.
9. Бибилова В. И. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе // Природная обстановка и фауна прошлого. – К., 1963. – Вып. 1. – С. 119–146.
10. Горбаненко С. А. Природничі методи у вивченні сільського господарства слов'ян // Збірн. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. 15. – С. 177–187.
11. Горбаненко С. А., Журавльов О. П., Пашкевич Г. О. Сільське господарство жителів Пастирського городища. – К., 2008. – 188 с.
12. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К., 1985. – 183 с.
13. Журавлев О. П. Животноводство и охота в украинской лесостепи (I тысячелетие нашей эры) // Комплексные методы исследования археологических источников: М-лы к конф. 21–23 ноября 1989 г. – М., 1989. – С. 11.
14. Журавлев О. П. Развитие животноводства в украинской лесостепи в I тыс. н. э. / НА ИА НАН Украины, 1990. – Плановая тема №195. – 34 с.
15. Журавлев О. П. Животноводство и охота у племен эпохи бронзы на территории Северного Причерноморья и Приазовья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. – К., 1991. – С. 137–138.
16. Журавльов О. П. Остеологічні матеріали з поселення Олександрівка-1 / Терпиловський Р. В., Шекун О. В. Олександрівка-1 – багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. – Чернігів, 1996. – С. 103–125.
17. Журавлев О. П. Животноводство у славянського населення восточноевропейской лесостепи во второй половине I тыс. нашей эры // Вопросы истории славян. – Воронеж, 1998. – №12. – С. 34–43.

18. Журавльов О. П. Свійські та дикі ссавці з давньоруського Пастирського городища // Археологія. – 1998. – С. 31–40.
19. Журавльов О. П. Osteологічні матеріали з Глинського городища на Ворсклі // АЛЛУ. – 1999. – №1. – С. 44–46.
20. Журавлев О. П. Osteологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. – К., 2001. – 200 с.
21. Журавлев О. П. Животноводство и охота поселений Сокол и Лука-Каветчинская на Среднем Днестре // Stratum plus. – 2003–2004. – №4. – С. 397–413.
22. Журавлев О. П. Животноводство и охота на раннеславянском поселении Семенки // Stratum plus. – 2005–2009. – №5. – С. 632–639.
23. Журавльов О. П. Osteологічні визначення. Додаток 4 // Каравайко Д. В., Горбаненко С. А. Господарство носіїв юхнівської культури. – К., 2012. – С. 182–261.
24. Журавлев О. П. Животноводство и охота в украинской лесостепи (I тысячелетие нашей эры) // Комплексные методы исследования археологических источников: М-лы к конф. 21–23 ноября 1989 г. – М., 1989. – С. 11.
25. Кравченко Н. М., Пашкевич Г. А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. – К., 1985. – С. 177–190.
26. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА. – 1958. – №74. – 328 с.
27. Пашкевич Г. О. Археологія та палеоетноботаніка // Археологія. – 2005. – №2. – С. 80–88.
28. Підоплічка І. Г. До питання про свійські тварини трипільських поселень Халеп'я, Андріївка, Усатове // Наук. зап. ПМК. – 1937. – Кн. 2. – С. 111–120.
29. Підоплічка І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – К., 1938. – Вип. 1. – 178 с.
30. Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – К., 1956. – Вип. 2. – 236 с.
31. Приходнюк О. М., Журавлев О. П., Горбаненко С. А. Животноводство и охота у жителей Пастырского городища // Stratum plus. – 2005–2009. – №5. – С. 640–676.
32. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – 484 с.
33. Тимченко Н. Г. Фауна поселения Лепесовка // Природная обстановка и фауна прошлого. – К., 1968. – Вып. 4. – С. 123–134.
34. Тимченко Н. Г. К вопросу об охоте в I тыс. н. э. на Волыни // Природная обстановка и фауна прошлого. – К., 1973. – Вып. 7. – С. 144–148.
35. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К., 1985. – 183 с.
36. Цалкин В. И. Материалы для истории скотоводства и охоты в Древней Руси // МИА. – 1956. – №51. – 188 с.

37. Цалкин В. И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии // МИА. – 1966. – №135. – 158 с.

38. Цалкин В. И. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ // СА. – 1969. – №4. – С. 91–101.

Oleg Zhuravliov, Sergiy Gorbanenko

**ARCHAEOZOOLOGY IN UKRAINE.
ARCHAEOLOGICAL SITES OF THE LATE
1ST MILLENNIUM BC – 1ST MILLENNIUM AD**

The article sorts the majority of studies and publications on archeozoology concerning the archaeological of sites from the late 1st Millennium BC to the end of the 1st Millennium AD on the territory of Ukraine from the earliest studies and until the present day. The material is submitted in theses accompanied by a complete bibliography on this theme. Also the methodological aspects are covered of the interpretation of archeozoological materials.

Keywords: *archaeozoology, Slavs, research, methodology.*

Стаття надійшла до редколегії 10.11.2012 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

УЯВЛЕННЯ ПРО ТРИПІЛЬСЬКУ КУЛЬТУРУ УКРАЇНСЬКИХ ФОЛК-ІСТОРИКІВ У СВІТЛІ МІФОЛОГІЇ

Стаття пропонує вивчати творчість українських любителів праісторії як нові міфи. В їхніх текстах добре помітні мотиви перебування у Священному центрі, повернення до шляхетних предків-аріїв, месіанство тощо.

Ключові слова: *Трипільська культура, міф, фолк-історія.*

Археологічна Трипільська культура стала одним з важливих полів битви між академічними дослідниками і чисельним військом різноманітних любителів-дилетантів. Цю публіку назвемо, за терміном російського дослідника Д. Володіхіна, фолк-істориками [10]. Склад фолк-істориків строкатий. Тут є письменники, історики (як правило, новітніх часів), філологи, краєзнавці, вчорашні археологи-маргінали, лінгвісти (також маргінали), особи без визначеної професії (політики, екстрасенси, маги, пенсіонери тощо). Треба віддати належне – серед цих людей трапляються харизматики. Вони обростають фанатичними прихильниками, утворюючи інколи чисельні фан-клуби імені своїх пророків. За моїми спостереженнями, найбільший вплив фолк-історики мають серед нижньої страти інтелігенції.

Головна ідея всіх текстів фолк-істориків полягає в переконанні, що академічна археологічна та історична наука свідомо приховує правду або ж її не знає. Лише написане або сказане певним автором не академічного спрямування відкриє читачеві або слухачеві всю істину про давнину.

Найбільше приваблює фолк-істориків археологічна трипільська культура. В загальних рисах більшість товариства погоджується, що носіями трипільської культури були прадавні українці, їхньою мовою була, звичайно ж, українська, але деколи і шумерійська. Вони створили найдавнішу у світі цивілізацію і понесли у світ свої здобутки, навчивши інше населення Старого Світу землеробству, будівництву, писемності тощо.

З точки зору науки про праісторію, яка багато в чому основана на даних, отриманих археологами, такі тексти не витримують навіть легкої критики. Періодично представники академічної науки виступають з критикою поглядів фолк-істориків [1; 2; 3; 4], що мало впливає на суспільну свідомість. Фолк-історики і надалі видають свої досить товсті опуси, виступають по Національному радіомовленню і телебаченню і навіть організували виставку за кордоном. Видані великими тиражами їхні книги і публічні виступи завойовують все більше прихильників.

У чому полягає притягальна сила ідей фолк-істориків? Чому частина суспільства так охоче їх приймає? Чи можна побороти фолк-істориків? Чи варто боротися взагалі?

На мою думку, дискурси академічної науки і фолк-істориків знаходяться у різних вимірах. Методи академічних досліджень побудовані на тріаді: розум – наука – логіка, не властиві для фолк-історичних писань. Вони побудовані за зовсім іншими принципами. Це принципи казки, міфу, більше чи менше замаскованих під наукові тексти. У цьому полягає їх сила. Наука не може боротися з міфами, вона може їх тільки вивчати.

Після розпаду Радянського Союзу у свідомості (і безсвідомості) переважної кількості його населення зник комплекс бадьорих потужних міфів про світле комуністичне майбутнє. Втрата міфів і символів – колосальний шок для психіки [8]. Суспільство не може жити без нових міфів [9]. Минуло зовсім мало часу і стало зрозуміло, що ідея про моментальне збагачення з отриманням незалежності для більшості населення – також міф. Більше того, рух вперед на індивідуальному і суспільному рівнях в історичне невідоме викликає невпевненість і страх. У дослідженнях міфів це відчуття названо «жахом історії» [6].

Тому з'явився міф про світле минуле. Адепти цього міфу знаходять наснагу у прадавніх часах, які, на їхнє переконання, були сповнені гармонії, духовності, миру і спокою. Вони почали шукати історичне втілення своїх марень і дуже швидко знайшли археологічну трипільську культуру. Вона якнайкраще відповідала ідеалістичним рустикальним ідеалам представників фолк-історії, які переважно виїшли з колгоспного селянства.

Трипільська культура в уявленнях фолк-істориків виглядала як арійська (орійська) держава, населена мирними українськими землеробами-оріями. За іншою версією, українці-трипільці були так озброєні і настільки володіли зброєю, що сусіди їх боялися і ніколи не нападали. Вони жили у великих містах, які втім нагадували села. Правила цією державою мудрі жерці-сонцепоклонники. Вони створили найдосконаліший календар і збудували мегалітичні кам'яні (у Карпатах) і земляні (на інших територіях) обсерваторії, з яких спостерігали за небом. На карпатських мегалітах і стінах гrotів Кам'яної могили вони написали шумерською мовою священні написи і тексти. Такі погляди відповідають міфу про шляхетних предків, які володіли знаннями і мудрістю. Вони жили у прадавніх, блаженних, наближених до початку творіння Світу часах [5].

Фолк-історики наполягають, що цивілізація трипільців-українців була найдавнішою. Цивілізації Шумеру і Єгипту виникли значно пізніше і не без впливу трипільців. Це дуже нагадує міфи про перебування предків у Центрі простору або часу. В залежності від місця проживання того чи іншого фолк-історика священні центри міняються. В одних випадках вони знаходяться у Карпатах, у інших – в Кам'яній Могилі, в районі великих трипільських поселень на Черкащині, на Донеччині. Привертає увагу особливий інтерес фолк-істориків до гір (гори або ж пірамід). Гора у багатьох міфах – Центр Світу [7], тому фолк-історики та їхні адепти прагнуть перебувати саме біля гір.

Важливим у текстах фолк-істориків є положення про культурне месіанство трипільців-українців. Вони розійшлися у різні частини Світу. Частина пішла у Європу, де вони навчили місцеве населення землеробству, писемництву, побудували там мегалітичні споруди, правда, значно менші від карпатських. Давніх греків трипільці навчили філософії. Інша частина рушила у напрямку Месопотамії, Анатолії, Індостану, Єгипту, куди, як вже згадувалося, також принесли світло цивілізації.

Сучасні слухачі, приймаючи цю нову міфологію свого народу, ніби перебувають з Предками у центрі Світу, вони разом з Предками створюють цивілізацію, будують на первісній землі перші міста, різьблять на камені перші у Світі священні тексти, навчають оточуючі народи... Вони асоціюють себе з голубоокими, світловолосими красенями-здорованями – аріями, сповненими священної мудрості і знаннями. Всі, хто сповідує такі уявлення про Предків, відносяться до сил Світла і Добра.

Всі, хто не вірить у ці міфи або критикує їх, належать до сил Зла.

Подібна міфологія має терапевтичну дію для певної кількості пострадянського населення, яке невтомно шукає свою ідентичність і ворогів.

Звернувшись до витоків і початку, адепти фолк-історії досягають найвищої форми існування, вони звільняються від часу і часто малопривабливої особистої історії. Вони переконані, що колись, поза часом, все зміниться завдяки поверненню до світу священних Предків.

Зібрання фолк-істориків нагадують ритуали, які відмінюють час і хронологію, учасники мають стати сучасниками подвигів Предків. Виголошення міфів – справа далеко не кожного. Той, хто їх викладає, має обов'язково відрізнятись своїм положенням, статусом або ж віком. Тому жерці фолк-історії дуже охочі до академічних звань і посад. На відміну від академічної науки, яка в ідеалі пропонує постійний діалог, критику і дискусію, представники фолк-історії не терплять жодної критики і полеміки. Подібно шаманам або жерцям вони пророкують священну історію, слухання якої має повернути до початку, до предків – українців-арійців.

Фолк-історія завойовує все більше прихильників у колах бізнесменів і політиків. Її адепти стають все більш агресивнішими. Вони намагаються шкодити представникам академічної науки. Положення фолк-історії стають засобами політичної пропаганди. Все це нагадує сумні події початку 30-х рр. XX ст. у Німеччині. Будемо сподіватися, що на цей раз історія повториться у вигляді фарсу.

1. *Відейко М. Ю.* Трипільська культура у сучасному міфотворенні // Енциклопедія Трипільської цивілізації – К., 2004. – С. 526–536.

2. *Залізник Л.* Українці: витоки та історичні долі. – К., 2011.

3. *Отрошенко В. В.* Трипільська археологія на тлі трипільського міфу // Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы. – Киев-Санкт-Петербург, 2012. – С. 124–126.
4. *Ткачук Т.* Гопак вокруг проблемы культуры Кукутени-Триполье // Самватас. – К., 1994. – С. 151–169.
5. *Элиаде М.* Аспекты мифа. – М., 1995.
6. *Элиаде М.* Миф о вечном возвращении (архетипы и символы) // *Элиаде М.* Космос и история. – М., 1987.
7. *Элиаде М.* Священное и мирское. – М., 1994.
8. *Юнг К. Г.* Проблема души современного человека // Архетип и символ. – М., 1991. – С. 205–222.
9. *May R.* Błaganie o mit. – Poznan, 1991.
10. <http://ru.wikipedia.org/wiki/фолк-хистори>

Taras Tkachuk

VISIONS OF TRYPILLIA CULTURE AMONG THE UKRAINIAN FOLK-HISTORIANS BY THE MEANS OF MYTHOLOGY

The article proposes to study the creations of Ukrainian history fans (folk-historians or non-professional historians) as a new mythology. Their texts explicitly display the motives concerning the exodus from the «Sacred Center of Being», appeals to the «Holy Aryan Ancestors», messianic devotion and so on.

Key words: *Trypillia culture, myth, folk-history.*

*Стаття надійшла до редколегії 10.02.2013 р.
Прийнята до друку 09.09.2013 р.*

ДАВНІЙ КРИМ: ОТОЧУЮЧЕ СЕРЕДОВИЩЕ І СИСТЕМА ГОСПОДАРЮВАННЯ. ШТРИХИ ДО ПОБУДОВИ ТЕОРЕТИЧНОЇ МОДЕЛІ

Статтю присвячено оглядовому аналізу декількох загальноприйнятих теорій соціально-економічних реконструкцій в археології. Виділено низку проблем, пов'язаних із подальшими науковими дослідженнями у цій галузі.

Ключові слова: *теорія археології, оточуюче середовище, господарство, Крим.*

Історія вивчення місцевого населення доби пізньої бронзи – раннього заліза Кримських гір і передгір'їв нараховує більше двохсот років. Починаючи від описів старожитностей П. С. Палласа [5. С. 62–208] і Дюбуа де Монпере [10] і аж до теперішнього часу, основними проблемами, які ставили перед собою дослідники, були хронологічні визначення археологічного матеріалу і етнічна належність населення, яке його полишило [див.: 3. С. 133–154]. Зараз повністю чи частково відповіді на ці питання було отримано. Однак вони є всього лише базисом для подальших досліджень, метою яких ми бачимо накреслення давньої історії народів, які населяли Крим. У цьому питанні ще одним із основних базових факторів є оточуюче середовище.

Отже, чому «оточуюче середовище»? Уся історія людства, так або інакше, являє собою процес оптимальної адаптації індивідуума або соціуму до умов оточуючого середовища. Природні умови впливають у першу чергу на економічний розвиток і його особливості і, відповідно, на рівень суспільного розвитку, його пріоритети, культуру, ідеологію і, як наслідок, стають одним із опорних факторів історичної долі людських спільнот різних епох і типів. При закономірності, чим вищим є рівень адаптації спільноти у природному світі, а значить можливості зміни, «окультурювання» природи, тим вищим є рівень економічного, соціального і культурного її розвитку, усі доіндустріальні спільноти виявляються найбільш вразливими до умов оточуючого середовища, а тим більше до їх змін. При цьому якщо суспільства, що переступили поріг цивілізації, були у стані компенсувати такого роду зміни або невідповідності можливістю економічного стрибка в отриманні додаткового продукту (виходячи із рівня виробничих відносин, тобто за посередництвом суспільних контактів, що склалися, чи складалися), то первісні і варварські спільноти у найбільшій мірі підпадають під різного роду міграції або незначні пересування, викликані невідповідністю природних умов потребам життєдіяльності суспільної групи. При цьому при потраплянні у непритаманні їй природні умови суспільна структура тимчасово або постійно, але неминуче деградує, оскільки порушується первинна економічна основа її існування.

Д. Кларк, намагаючись провести аналіз археологічних даних, отриманих емпіричним шляхом, постулював, що така модель залучається до обробки продуктивних ресурсів для відтворення змін у розвитку на багатьох рівнях культурного процесу. Оскільки мова йде про матеріальні залишки, то визначається відносність системи атрибуції до артефактного населення (як непрямого його прояву), системи артефактів до зміни культурних типів або системи соціальної атрибуції до суспільних змін тощо. Що стосується проблеми прикладного характеру таких схем, то вона лежить у сфері «народження» і «смерті» типів артефактів, культурних типів, суспільних систем, подібності систем або економічної системи [9. Р. 80]. Така постановка проблеми є найуніверсальнішою, оскільки залишає простір для врахування відносності розглянутих явищ, що, незважаючи на безліч думок проти, все-таки необхідно в археологічних дослідженнях, об'єкт яких лежить у сфері природного (матеріальні залишки щодо геологічних нашарувань), а предмет – гуманітарного (людина і суспільство) знання. Тому пропонувані Д. Кларком гіпотези багатофакторності та кумулятивного ефекту можуть бути застосовні і по відношенню до нашої проблеми. Однак схема Д. Кларка більшою мірою стосується прихованих механізмів розвитку, що спостерігається в матеріальній культурі. А як же в такому випадку визначити умови їх існування, так зване зовнішнє середовище?

На даний момент є об'ємна база даних суміжних наук, яка дозволяє реконструювати давні ландшафтні характеристики, палеоклімат, рослинний і тваринний світ [див.: 6. С. 31–51].

Крим є дуже складним регіоном, оскільки він був заселений найрізноманітнішими народами, з різним рівнем суспільного розвитку, моделями економіки, і при цьому часто-густо співіснуючими, але займаючими різні еко-географічні ніші. Варто також враховувати, що регіон у ландшафтному плані не являє єдиного цілого, а поділяється на рівнинну і гірську частини. І рівнинні, і гірські райони є своєрідною і специфічною зоною, адаптованою людиною. Географічні особливості гірських зон, їх екологія, клімат, інші природні показники різко відмінні від рівнинних ландшафтів. Так саме відмінна і схема адаптації людиною цих регіонів.

Тому аналіз природних умов регіону минулих епох є необхідним для реконструкції господарства спільнот, що його населяли, враховуючи рельєф, геотектоніку, клімат, водні ресурси, ґрунти і рослинність, фауну, корисні для тих часів копальні і т. і. Звичайно, це далеко не повний перелік природних умов, а лише спроба виділити найбільш значущі для формування того чи іншого типу господарства. Однак навіть при такому оглядовому аналізі уявляється можливим акцентувати увагу на деяких основних тенденціях у розвитку давніх суспільств регіону, проте не дає можливості конкретизувати процеси і пояснити кризові чинники.

Зміна ареалу проживання за інших характеристик оточуючого середовища неминує призводила до зміни типу господарювання. При цьому етнічні характеристики мають зберігати константу у певний проміжок часу адаптації колективу до нового середовища, а значить, зміни у матеріальній культурі, що фіксуються архео-

логічно, причиною своєї появи мають економічні фактори, і як, наслідок, зміни у суспільному устрої. Відповідно, суспільства з різною економічною основою по різному реагували на такого роду зміни умов проживання. Первинна міграція при цьому є реакцією на якісь природні або соціальні катаклізми, що, загалом, при-таманне будь-яким суспільствам.

Простори північно-західної рівнини Криму у час енеоліту – бронзи показують домінуючу роль комплексного скотарсько-землеробського господарства так званих рухливих суспільств, а з появою кочівництва практично повністю опиняються під контролем номадів аж до нового часу. Причому зміна комплексних суспільств кочівницькими у цьому регіоні на зламі бронзової і залізної діб також була зумовлена кліматичними змінами і наступними за ними змінами у ландшафтних характеристиках.

Прибережна рівнина Каламітської затоки демонструє наявність майже усіх моделей господарської адаптації від мисливців і збирачів первісності до стратифікованих суспільств античного світу, не виключаючи мобільні спільноти скотарів-кочовиків ранньої залізної доби, комплексних суспільств доби бронзи і відгінних скотарів – найсталішу форму господарства у тому числі і у цьому регіоні, однак домінуючу у передгірній і гірській зоні.

Гераклейський півострів за своїми ландшафтними характеристиками близький до передгірних ландшафтів, тому і моделі адаптації до появи на його узбережжі античних поселень ідентичні передгірній зоні з домінуванням відгінного скотарства за незначної ролі землеробства на плодючих добре зрошуваних ґрунтах. При цьому, судячи з незначної концентрації пам'яток доантичного часу на рівнинній частині півострова, її значення як основної території господарювання, як і на Тарханкутському півострові, з'являється тільки у процесі освоєння грецькими колоністами, що у першу чергу пов'язано з гнучкими механізмами перерозподілу продукту соціально розвиненого античного суспільства.

Що ж стосується передгір'їв і гір Криму, то ці регіони сприяли формуванню господарства на основі відгінного скотарства протягом тривалого часу. Такий тип формувався у цій місцевості незалежно від спрямування господарства колективу до потрапляння у цю специфічну зону. Оскільки ця форма тут є найусталенішою, варто відзначити, що розвиток соціальної структури суспільств цього регіону на пряму залежав від природних умов. Саме він демонструє найяскравіші процеси трансформації суспільств, що наново туди потрапляли. До того ж зміни у господарюванні тягли за собою зміни у громадському ладі і соціальній структурі, що незмінно призводило до змін у матеріальній культурі, що насамкінець фіксується археологічно. Але за відсутності чергових впливів ззовні і змінах історичного характеру це може свідчити про серйозні етнічні зміни. Прикладом цього можуть слугувати практично усі археологічні культури, відомі у горах і передгір'ях Криму, але особливо варто відзначити такі більш менш досліджені, як ямна (кемі-обинська), пізньокатакомбна (каменсько-ливенцівська) і рання кизил-кобинська. Колек-

тиви, що лишили ці та інші кримські культури, унаслідок змішування із іншими етнічними групами регіону втрачали своє етнічне забарвлення, формуючи вже нові суспільства, а під впливом античних центрів – і держави. При цьому цей процес був характерною рисою саме Криму і обумовлений його геополітичною специфікою.

Універсальним механізмом для характеристики особливостей і динаміки розвитку суспільств є теорія господарсько-культурних типів (ГКТ), яку було розроблено у етнографічній науці і під якими розуміється комплекс господарства і культури, що історично склався, притаманний народам, що проживають у певних природно-географічних умовах при певному рівні соціального розвитку [4. С. 15]. Цей механізм активно застосовується дослідниками кам'яної доби. А. А. Яневич визначає ГКТ, як появу відповідного типу матеріальної культури, взаємодією двох факторів: природного середовища і рівня соціально-економічного розвитку [8. С. 102]. М. Г. Левін із М. М. Чебоксаровим розглядають умови існування, які породжують одноманітність культури на рівні ГКТ, як об'єднання трьох факторів: природного середовища, спрямування господарської діяльності населення і рівня його соціально-економічного розвитку [4. С. 4]. У археологічних побудовах, на що вказав С. А. Балакін, при виділенні конкретних ГКТ спрямування господарської діяльності не враховувалось і пізніше було виділене у поняття «рухливості» населення [1. С. 104]. Тут варто вказати, що якщо економічна модель може бути вирахована при співвіднесенні фактора природних умов і господарської діяльності, то побудова соціальної моделі і, тим більше, складної соціально-економічної моделі є скоріше ціллю, а не засобом виділення ГКТ. Тобто ГКТ і є нічим іншим, як соціально-економічною моделлю суспільства, так би мовити, у розібраному стані. Враховуючи це, стає зрозумілим, чому запропонована М. Г. Левіним і М. М. Чебоксаровим схема практично не спрацювала при застосуванні теоретичній моделі В. Ф. Генінга [2]. А саме: джерелами для вивчення господарської діяльності тієї чи іншої групи населення, про що писав С. А. Балакін, є досить специфічні для археології бази даних: палеозоологія, палеоботаніка, геологія, педологія, вивчення давніх ремесел і промислів, що неможливо без спеціальних досліджень. Крім того, – «абсолютна» фіксація при розкопках, значна площа розкопок на конкретній пам'ятці і хороша збереженість археологічних залишків.

У той же час надзвичайно важливим є висновок про першочерговість врахування появи регулярного додаткового продукту, що напряму пов'язано із біоресурсною базою та ілюструється формуванням складних соціальних систем на базі примітивних способів господарювання [7. С. 16–22]. Тобто для археологічних реконструкцій коло джерел звужено до результатів реконструкцій природних умов, бажано, доповнених даними з археологічних розкопок у місцевості, про яку йдеться, і безпосередньо археологічних джерел, оскільки на етапі аналізу дані про соціальну структуру і, відповідно, суспільний устрій, відсутні або гіпотетичні. Не можна сказати, що у вивченні культур пізньої бронзи – раннього заліза Криму ці напрями у повній мірі отримали розвиток у наукових дослідженнях. Частіше за все у ре-

конструкціях бралися за основу напрацьовані теоретичні схеми із заздалегідь визначеним рівнем суспільного розвитку іще не вивченої давньої спільноти, у які вкладалися дані, отримані при археологічних розкопках і висновки природничників. В результаті такої реконструкції максимум, що можна було отримати – це глобальну історичну схему на значній території, яку ми коротко окреслили вище. Сучасні напрямки наукових досліджень, які вже значний час є провідними у світових наукових центрах, ілюструють, що ми вже не можемо відштовхуватись від глобальних досліджень, які дають загальне уявлення про теоретичні моделі соціально-економічного розвитку давніх суспільств. Усе це вимагає серйозного перегляду. Робота, яку розпочато по спеціальному аналізу археологічного матеріалу з метою отримання нових знань про господарство окремих племінних груп, поки що далека від завершення, хоч перші отримані результати підтверджують необхідність коригування існуючих теоретичних моделей.

1. Балакин С. А. Концепция Хозяйственно-культурного типа (Современное состояние и перспективы применения в археологическом исследовании) // Археология и методы исторических реконструкций. – К., 1985. – С. 91–106.

2. Генинг В. Ф. Структура археологического познания. Проблемы социально-исторического исследования. – К., 1989. – 196 с.

3. Кравченко Е. А. До історії вивчення тубільного населення Криму доби раннього заліза // Боспорские исследования. – Вып. XXIII. – Симферополь-Керчь, 2010. – С. 133–154.

4. Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области: К постановке вопроса // СЭ. – 1955. – №4. – С. 3–17.

5. Паллас П. С. Путешествие в Крым // ЗООИД. – Т. XII. – 1881. – С. 62–153.

6. Херсонес Таврический в третьей четверти VI–середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры / Зубарь В. М. (ред.), Буйских А. В., Кравченко С. А., Русяева М. В. – К., 2005. – 626 с.

7. Шнірельман В. О. Господарські системи як фактор соціальної диференціації // Археологія. – 1992. – №1. – С. 16–22

8. Яневич А. А. Хозяйство мезолитического и неолитического населения Горного Крыма // Каменный век на территории Украины. – К., 1990. – С. 102–112.

9. Clarke David L. Analytical Archaeology. – London, 1968. – 720 p.

10. D. de Montpereux Fr. Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses at les Abkhases, en Colchide, en Georgia, en Armenie at en Crimйе. – Paris, 1839. – Т. II. – 502 с.

Evelina Kravchenko

**ANCIENT CRIMEA: ENVIRONMENT AND ECONOMY.
FEATURES OF A THEORETICAL MODEL**

This article deals with overview analysis of several conventional theories of social and economic reconstruction in archeology. A number of issues are highlighted in the further research of this area.

Keywords: *theory of archeology, environment, economy, Crimea.*

Стаття надійшла до редколегії 24.05.2013 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

ПРОЦЕСС СТАНОВЛЕНИЯ КОНЦЕПЦИИ ОСНОВАНИЯ И РАННЕЙ ИСТОРИИ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО (НА ПРИМЕРЕ ИССЛЕДОВАНИЙ ЭКСПЕДИЦИИ М. И. ЗОЛОТАРЕВА)

В статье, на основе рассмотрения истории полевых исследований в Северо-восточном районе Херсонеса Таврического в 1974–1989 гг. (археологическая экспедиция под руководством М. И. Золотарева) показан процесс складывания авторской концепции основания и становления херсонесского полиса.

Ключевые слова: *Херсонес Таврический, Северо-восточный район, ионийское поселение, керамика, амфоры.*

Выбор темы этой статьи обусловлен двумя основными обстоятельствами. Во-первых, Северо-восточный район Херсонеса – один из самых обширных и там сохранились и были раскопаны самые разнообразные памятники античной и средневековых эпох с комплексами многочисленных и разнохарактерных находок. А по полевым материалам раскопок экспедиции М. И. Золотарева можно проследить, как буквально по годам (месяцам и дням!) в процессе открытия новых артефактов и отдельных комплексов рождались основные положения авторской концепции основания и становления Херсонесского полиса. Во-вторых, проблема ранней истории Херсонеса всегда была (и остается) одной из самых животрепещущих и остроактуальных в античной археологии Северного Причерноморья. Дискуссии, слегка утихая, снова продолжают, и, вероятно, еще не скоро придут к завершению. Этому есть свое объяснение, и оно заключается, прежде всего, в характере, состоянии и исследованности основных источников по этому вопросу, которые требуют, прежде всего, детальной публикации.

Научное наследие М. И. Золотарева (рис. 1) по нынешним временам не кажется так уж и большим: при жизни Мирона Ильича было опубликовано 116 его научных текстов (брошюры, статьи, заметки, тезисы докладов) и шесть научно-популярных работ, большинство последних в соавторстве [См.: 25. С. 9–12]. Но главное не их количество – основным содержанием практически всех публикаций являлись новые материалы и новаторские идеи. Кроме того, смыслом его научной жизни были, прежде всего, раскопки любимого Херсонеса, отражением чего стали четыре десятка Отчетов о раскопках. Анализ этих отчетов позволяет выпукло и ясно представить процесс складывания авторской концепции основания, становления и ранней истории полиса, центр которого находился на берегу Карантинной бухты.

В ходе тридцатилетних раскопок археологической экспедиции под руководством М. И. Золотарева в Северо-восточном районе Херсонеса (рис. 2) были завершены исследования многочисленных жилых кварталов, а также культовых и производственных комплексов. Это была значительная часть городского района слева и справа (если смотреть на северо-восток) от так называемой Главной улицы Херсонеса (рис. 3)¹. До начала раскопок новейшего этапа (с 1974 г.) здесь сохранились строительные остатки как средневекового, так и античного времени. Основная цель исследований – завершение раскопок, как подготовительных работ по консервации и частичной реставрации памятников с целью приведения кварталов в экспозиционное состояние. При этом необходимо отметить, что, как правило, на всех участках раскопки экспедиции проводились до материковой скалы, и это делалось чуть ли не впервые в истории исследований Херсонеса. В итоге удалось получить принципиально новые материалы, позволяющие сделать важные выводы по истории Херсонеса эпохи поздней архаики – классики – эллинизма.

Раскопки этого городского района начались работами Одесского общества истории и древностей (ООИД) в 1876 г. [7. С. 2, прим. 1; 23. С. 30–31], затем были продолжены Императорской археологической комиссией (с 1888 г. вначале К. К. Косцюшко-Валюжиничем, потом в 1908–1914 гг. Р. Х. Лепером), но не получили в свое время полного завершения, хотя результаты их были частично опубликованы К. Э. Гриневичем [5].

Современный этап исследований, как было сказано, начался в 1974 г. в I квартале (рис. 4, 5). Раскопки первого полевого сезона позволили создать предварительную схему этапов жизни на этом участке. В частности, стало возможным утверждать, что первые помещения на этом месте были построены в III в. до н. э. и погибли в конце II в. до н. э. [7. С. 20]. Эти работы были продолжены в следующем 1975 г. полевым сезоном, когда, кроме пом. 8, изучались и напластования культурного слоя в соседнем пом. 9.

Раскопки 1978 г. проводились в восточном углу III квартала (рядом с так называемым пещерным храмом) (рис. 6). Здесь были обнаружены остатки винодельческого комплекса, который прекратил свое существование не раньше середины V в. н. э. [9. С. 3–5; 26. С. 151–157]. Стоит обратить внимание на то, что среди материалов раскопок присутствовало достаточно много фрагментов керамики эллинистического времени. Интересные и важные находки (вторичного использования) были обнаружены в кладках стен – базы колонн крупной ордерной постройки [9. С. 6], которая впоследствии была графически реконструирована как дорический храм Теменоса [2; 1. Рис. 91, 92].

С 1979 г. раскопки велись на III поперечной улице (между II и III кварталами) (рис. 7). Среди амфор присутствовали сосуды Лесбоса первой половины V в. до н.э.

¹ Полис был распланирован по гипподамовой системе, в соответствии с которой «главных» улиц не устраивалось [1. С. 89].

(аналогичные находкам и в 1977 г. в I кв.). Значительный массив сосудов был представлен аттической чернолаковой и расписной (скифосы, килики, рыбные блюда, тарелки, солонки) керамикой [10. Рис. 13–16], в том числе и с граффити [10. Рис. 17]. Специально отмечено присутствие сероглиняной посуды и «ионийской полосатой» [10. Рис. 18–24], которая по аналогиям была продатирована концом VI–началом V вв. до н. э. [10. С. 8]. В результате рассмотрения всего комплекса материалов 1979 г. образование слоя было отнесено к концу V–началу IV вв. до н. э.

Эти работы на III поперечной улице были продолжены в следующем полевом сезоне 1980 г., и тогда были сделаны новые очень важные наблюдения, которые позволили перейти к выводам исторического порядка. Показательны выводы, которые послужили основой будущей гипотезы автора раскопок: материалы VI–V вв. могут решить вопрос об ионийском поселении на месте будущего Херсонеса [11. С. 22].

В 1982–1983 гг. в центральной части III квартала (рис. 8) исследованы два совершенно различные по назначению объекта – рыбозасолочный комплекс и домашнее святилище римского времени (помещение Л) (с многочисленным и разнообразным материалом) [12. С. 11 сл.].

Особый интерес вызывают ямы Н и γ [13. Рис. 21–25]. Яма Н (h = 0,8 м; Д = 1,9 м) – с трапециевидным вырубом. Было сделано заключение, что впервые в истории исследований Херсонеса были обнаружены такие своеобразные сооружения (рис. 9), которые потом по аналогиям с подобными объектами Ольвии, Никония и Березани интерпретированы как жилые комплексы (типа землянок и полуземлянок), но только вырубленные в скале. Одно из открытых сооружений имело тамбур, другое – углубление в центре пола для опорного столба перекрытия. Они прекращают свое существование в конце первой четверти IV в. до н. э. Главный вывод – это типичный северо-причерноморский тип раннего жилого греческого сооружения, характерный как для ионийских, так и дорийских полисов [13. С. 14].

В следующем (1984 г.) полевом сезоне исследования были продолжены в VI квартале на участке, примыкавшем к VI поперечной улице. Нижний слой с разложившимся сырцовым кирпичом был продатирован последней четвертью VI–первой половиной V вв. до н. э. – впервые столь ранним временем в Херсонесе [14. С. 10]. Этот слой был назван архаическим, и он сохранился на площади 17,5 м² (5×3,5 м). Из находок внимание привлекла чернофигурная [14. Рис. 48], а также ионийская «полосатая» керамика (фрагменты кувшинов, киликов, тарелок, родосских лекан). Имелись экземпляры, украшенные белой краской и пурпуром. Тогда же была найдена и фрагментированная крышка леканы с росписью [14. С. 13, рис. 49], которая впоследствии была реконструирована и опубликована как беотийская лекана [34] (рис. 10). Замечательны и другие находки: фрагментированный коринфский расписной кувшин, фрагмент архаической терракоты [14. Рис. 50], фрагменты черепков с граффити (в том числе и остраконы) [14. С. 14]. Лепная керамика кизилкобинского (таврского) облика, обнаруженная там же, позволяла говорить, по мнению М. И. Золотарева, о местном элементе в составе населения. Выводы автора

исследований по итогам раскопок заслуживают особого внимания, так как они стали основой для обоснования (на археологической основе) одной из моделей греческой колонизации Юго-Западного Крыма. Вывод исследователя был таков: обнаруженный позднеархаический слой относится к поселению последней четверти VI–последней четверти V вв. до н. э., которое предшествовало Херсонесу. Далее в ходе работ экспедиции была обнаружена редкая находка – литой ольвийский асс середины V в. до н. э. На этом основании автор раскопок осмелился говорить о том, что она, во-первых, маркирует самую крайнюю точку влияния Ольвии и, во-вторых, отражает систему экономических взаимоотношений Херсонеса и Ольвии [14. С. 15].

В 1985 г. исследовалась центральная часть этого же VI квартала от V поперечной улицы до юго-западной его части. Главное открытие в ходе раскопок заключалось в том, что в юго-западной части двора были обнаружены три скальных сооружения («ямы») [15. Рис. 12–18], аналогичные открытым в 1983 г. Первое из них находилось в западном углу двора, второе – в центре, а третье – в южном углу (почти уничтоженное средневековой кладкой). Находки из них – однородны и не выходят за рамки первой трети IV в. до н. э. Из найденных экземпляров нужно назвать также аттическую чернолаковую и расписную керамику (женская фигура с чашей), пять фрагментов с граффити. Кроме этих находок, там присутствовала сероглиняная керамика с черным покрытием, «ионийская полосатая» [15. Рис. 32–39], которая, вероятно, имеет отношение к ионийскому поселению, предшествующему Херсонесу (заключение М. И. Золотарева). Главный вывод по итогам работ 1985 г. следующий: скальные сооружения – древнейшие херсонесские жилища, которые прекратили свое существование в первой четверти IV в. до н. э. Они напоминают жилые земляночные структуры Нижнего Побужья и Нижнего Поднепровья.

В 1986–1988 гг. раскопки снова проводились в III квартале (центральная часть) (рис. 12) Херсонеса. Новые открытия последовали в 1987 г., в том числе и впервые в Херсонесе были зафиксированы античные иррегулярные постелистые бутовые двухслойные двухлицевые кладки из мелкого известняка плашмя на глиняном растворе. В пом. 38 и 40 сохранился слой античного времени – зафиксировано три стратиграфических горизонта с единым по характеру материалом, датированным не позднее последней четверти V в. до н. э. По итогам работ сделан вывод, что этот слой образовался в начале последней четверти V в. до н. э. Перемещение его связано с основанием дорийского Херсонеса гераклеотами [17. С. 28–29].

Раскопки экспедиции 1988 г. проводились в центральной, юго-восточной и южной части средневекового квартала III (рис. 13). Находки этого полевого сезона были исключительно обильны и показательны. Необходимо назвать их основные категории, происходящие из нижних слоев (массовый материал) соседних помещений. Можно это сделать на примере пом. 46. Там найдены (во фрагментах) амфоры (Хиоса, Фасоса, Гераклеи, Родоса, Солохи), аттическая чернолаковая столовая посуда, так называемая ионийская полосатая керамика, сероглиняные сосуды с черным

покрытием [18. С. 9–12]. По первым определениям, датировка амфорной тары не выходила за пределы первой половины IV в. до н. э. Аттическая чернолаковая посуда – солонки, тарелочки, канфары и килики [18. Рис. 54–57] были отнесены ко времени последней четверти V–первой половины IV вв. до н. э. [18. С. 20].

Нижний наскальный слой – материковая глина желтого цвета с песком, мелкими камнями с вкраплениями древесного угля и обломками керамики. Керамический материал здесь тот же, что и в нижних (наскальных) слоях соседних помещений. Массовыми находками из слоя представлена аттическая чернолаковая керамика: найдены фрагментированные тарелочки, килики, солонки, скифосы, рыбные блюда [18. Рис. 72–79, 93]. Среди индивидуальных находок выделялось граффити, выполненное на стенке хиосской амфоры с двустрочной надписью 'Παρμενίχος Μελάνθιο – остракон, связанный с ранним греческим поселением [18. С. 22–23]. Уникальным представляется находка фрагментов большого краснофигурного кратера [18. Рис. 95; 32. Fig. 12] строгого стиля аттической краснофигурной вазописи конца первой четверти V в. до н. э. [18. С. 25]. Там же найдены фрагменты маленьких краснофигурных асков с изображением пантер, расписных скифосов с пальметтами и растительным орнаментом, краснофигурных кратеров беглого стиля, два фрагмента краснофигурной пелики [18, рис. 99] около середины IV в. до н. э. Сравнение всего материала с комплексом находок одного из храмов на острове Эгина позволило автору отчета говорить об их полном совпадении в мельчайших деталях и отнести херсонесские находки ко времени не позже первой половины IV в. до н. э. [Определение М. И. Золотарева по аналогиям в работе: 33]. В качестве близких примеров отдельным находкам из Херсонеса можно назвать также предметы с Афинской агоры; об этом говорит сравнение росписи кратеров и крышек лекан из Херсонеса [18. Рис. 95, 98] и Афин [30. Pl. 25. №258].

В слое найден фрагментированный килик группы краснофигурных сосудов с дионисийским сюжетом. На внешней стороне сохранилось изображение верхних частей трех (мужской и двух женских) фигур, повернутых друг к другу и изображенных в профиль. На внутренней стороне края килика процарапана греческая надпись (рис. 14). В Отчете текст граффити был переведен как «Великие предводители...» [18. С. 26]. Впоследствии специально проведенное рассмотрение аналогий позволило заключить, что наш килик можно отнести ко времени в пределах первой половины IV в. до н. э., а надпись имеет культовое значение [Подр.: 24; 29].

Центральным объектом полевых исследований 1989 г. являлись остатки средневековой бани в III квартале. Внутри бани были проведены раскопки в пределах её стен. Самым большим по площади из исследованных помещений было помещение 42а. Наиболее интересные находки и наиболее интересные результаты дали раскопки именно этого объекта. Именно там удалось обнаружить и зафиксировать остатки последнего по счету из пока найденных за многие годы в Херсонесе Таврическом жилого комплекса – так называемой «землянки» овальной формы, размеры которой реконструировались как 2,2×3,8 м (рис. 15). На глинобитном полу

сооружения с пятном прокаленного грунта (место, где был очаг) лежали раздавленные амфоры, в заполнении – фрагменты разнообразных сосудов и куски сырцовых кирпичей.

В помещении III под полом была обнаружена достаточно глубокая (до 1,75 м) яма, вырубленная в скале и заполнения многочисленными керамическими обломками [19. Рис. 6]. В нижнем горизонте ямы найдены крупные обломки сосудов, многие из которых удалось склеить по старым сколам. Крупные горловые части и донья принадлежали, по определению автора раскопок, самосским сосудам первой четверти V в. до н. э., ранним образцам хиосской и фасосской тары и амфорам с так называемыми стаканообразными доньями [19. Рис. 54–56] (рис. 16). Столовая чернолаковая посуда была представлена несколькими образцами, из которых удалось определить только несколько скифосов; три очень маленьких чернофигурных фрагмента принадлежали киликам группы Хаймон начала V в. до н. э. Яма уходила бортами под стену средневековой бани, и проследить ее конфигурацию не удалось. Назначение этого сооружения пока с полным основанием определить не удалось. Было только высказано очень осторожное предположение, что это была жилая землянка позднеархаического времени. Автор раскопок отнес ее к предхерсонесскому поселению архаического периода [19. С. 16–17].

Кратко резюмируя результаты раскопок Херсонесской экспедиции под руководством М. И. Золотарева в Северо-восточном городском районе за почти сорок лет работы (памятники доримского времени), можно сделать следующие выводы:

1. В ходе многолетних работ были зафиксированы остатки раннего слоя, содержащие материалы позднеархаического-раннеклассического времени (последняя четверть/конец VI–середина V вв. до н. э.).

2. Обнаружены расположенные своеобразными «кустами» вырубленные в материковой скале заглубленные овальной формы сооружения конца V–начала IV вв. до н. э., которые можно трактовать как первые греческие жилые полуземляночные структуры Херсонеса [21. Рис. 2, 3, с. 32].

3. Выявлены самые ранние строительные остатки наземных жилых домов Херсонеса (III квартал) двух периодов: 1) первой половины IV в. до н. э. (каменные цоколя сырцовых стен) и 2) третьей/четвертой четверти IV в. до н. э. (нижние ряды стен), связанных с уже регулярной городской застройкой [21. С. 33].

4. Найдены разнообразные ордерные архитектурные детали, которые позволили провести реконструкцию культовых сооружений, располагавшихся на Темносе Херсонеса.

5. С напластованиями культурного слоя и строительными остатками связаны керамические комплексы классического и эллинистического времени, содержащие разнообразные и представительные материалы. Среди них: амфоры Самоса, Лесбоса, Хиоса, Фасоса, Менде, Пепарета, Гераклеи, Синопы, Херсонеса и др. центров; аттическая чернолаковая и расписная керамика, в том числе и с граффити, светильники [6].

6. Выделены две группы находок – сероглиняная посуда с черным покрытием [27] и ионийская «полосатая» керамика [20; 28], которые являлись массовым материалом для V–IV вв. до н. э. и требуют дополнительного тщательного изучения.

7. Раскопки дали значительный массив лапидарных надписей, фрагментов сосудов с граффити (острака) (рис. 17).

В совокупности все эти археолого-архитектурные материалы послужили основой выдвижения нескольких новаторских идей, одна из которых заключалась в том, что дорическому Херсонесу последней четверти V в. до н. э. предшествовало раннее ионийское дохерсонесское поселение; вторая гипотеза развивала идею о раннем Херсонесе, основанный в последней трети VI в. до н. э. [3; 4].

* * *

В заключение хотелось бы отметить, на мой взгляд, еще два важных, может быть и основных момента, благодаря которым стали возможными эти открытия. Первое – это редкое чутье, высочайшая квалификация и опыт археолога-«полевика», которыми в полной мере обладал М. И. Золотарев, как никто другой в Херсонесе. Второе – он всегда был в курсе результатов новейших раскопок античных памятников, как минимум, во всем Причерноморье, видел, хорошо знал их исследователей, многие из которых были не только его коллегами, но и настоящими друзьями...

1. Буйских А. В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху // МАИЭТ. – Supplementum. – Вып. 5. – Симферополь, 2008. – 424 с.

2. Буйских А. В., Золотарев М. И. Темнос античного Херсонеса. Опыт архитектурной реконструкции // ВДИ. – 1994. – № 3. – С. 78–101.

3. Виноградов Ю. Г., Золотарев М. И. Год рождения Херсонеса Таврического // ХСб. – 1998. – Вып. IX. – С. 36–46.

4. Виноградов Ю. Г., Золотарев М. И. Херсонес изначальный // Древнейшие государства Восточной Европы 1996–1997 гг.: Северное Причерноморье в античности. Вопросы источниковедения / Отв. ред. А. В. Подосинов. – М., 1999. – С. 91–129.

5. Гриневич К. Э. Северо-восточные кварталы Херсонеса Таврического по данным раскопок Р. Х. Лепера // ХСб. – 1930. – Вып. III. – С. 7–139.

6. Журавлев Д. В., Золотарев М. И., Кобзева А. А. Светильники из Северо-восточного района Херсонеса: позднеархаическое, классическое и эллинистическое время // ХСб. – Вып. XIV. – 2005. – С. 129–140.

7. Золотарев М. И. Отчет о раскопках в Северо-восточном районе Херсонеса в 1974 г. // Архив НЗХТ. – Д. 1711.

8. Золотарев М. И. Отчет о раскопках в Северо-восточном районе Херсонеса в 1975 г. // Архив НЗХТ. – Д. 1763.

9. *Золотарев М. И.* Отчет о раскопках в Северо-восточном районе Херсонеса в 1978 г. // Архив НЗХТ. – Д. 2051.
10. *Золотарев М. И.* Отчет о раскопках в Северо-восточном районе Херсонеса в 1979 г. // Архив НЗХТ. – Д. 2053.
11. *Золотарев М. И.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1980 г. // Архив НЗХТ. – Д. 2215.
12. *Золотарев М. И.* Отчет о раскопках в III квартале Херсонеса в 1982 г. // Архив НЗХТ. – Д. 2290.
13. *Золотарев М. И.* Отчет о раскопках в Северо-восточном районе Херсонеса в 1983 г. // Архив НЗХТ. – Д. 2391.
14. *Золотарев М. И.* Отчет о раскопках в Северо-восточном районе Херсонеса в 1984 г. // Архив НЗХТ. – Д. 2480.
15. *Золотарев М. И.* Отчет о раскопках в Северо-восточном районе Херсонеса в 1985 г. // Архив НЗХТ. – Д. 2637.
16. *Золотарев М. И.* Отчет о раскопках в III квартале Херсонеса в 1986 г. // Архив НЗХТ. – Д. 2683.
17. *Золотарев М. И.* Отчет о раскопках в III квартале Херсонеса в 1987 г. // Архив НЗХТ. – Д. 2761.
18. *Золотарев М. И.* Отчет о раскопках в Северо-восточном районе Херсонеса в 1988 г. // Архив НЗХТ. – Д. 2845.
19. *Золотарев М. И.* Отчет о раскопках в Херсонесе в 1989 г. // Архив НЗХТ. – Д. 2916.
20. *Золотарев М. И.* Херсонесская архаика. – Севастополь, 1993. – 98 с.
21. *Золотарев М. И.* Ранние этапы градостроительства в Херсонесе Таврическом // ХСб. – 1998. – Вып. IX. – С. 26–35.
22. *Золотарев М. И.* Херсонес Таврический: основание и становление полиса // ХСб. – 2005. – Вып. XIV. – С. 13–44.
23. *Золотарев М. И., Ушаков С. В.* Один средневековый жилой квартал Северо-восточного района Херсонеса // ХСб. – 1997. – Вып. VIII. – С. 30–45.
24. *Макаров И. А., Ушаков С. В.* Краснофигурный килик с надписью из раскопок Херсонеса Таврического // ВДИ. – 2008. – № 4. – С. 173–183.
25. *Список печатных работ кандидата исторических наук М. И. Золотарева* // ХСб. – 2005. – Вып. XIV. – С. 9–12.
26. *Ушаков С. В., Струкова Е. В.* Позднеантичный винодельческий комплекс в Северо-восточном районе Херсонеса (III квартал) // «Кондаковские чтения – II». Проблемы культурно-исторических эпох. Материалы II Международной научной конференции. – Белгород: БГУ, 2008. – С. 151–157.
27. *Ушаков С. В., Струкова Е. В.* Сероглиняная керамика с черным покрытием из раскопок ХС VII квартала Херсонеса Таврического // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время. Сборник статей по материалам XII Международной научной конференции. – Ростов-на-Дону, 2009. – С. 125–138.

28. Ушаков С.В., Лесная Е.С. О характере «ионийской полосатой» керамики из Херсонеса (на примере ХСVII квартала) // Причерноморье. История, политика, культура. Выпуск V (II). Серия А. Античность и средневековье. Избранные материалы VIII Международной научной конференции «Лазаревские чтения». – Севастополь, 2011. – С. 150–156.

29. Makarov I.A., Ushakov S.V. A Red-figure Kylix with an Inscription from Tauric Chersonesos // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. – Leiden: BRILL. – 15. – 2009. – P. 243–259.

30. Rotroff S.I., Oakley J.H. Debris from a public dining place in the Athenian Agora // Hesperia: Supplement XXV. – Princeton, New Jersey, 1992. – Pp. xiii+ 154.

31. Sparkes B.A., Talkott L. Black and plain Pottery of the 6th, 5th and the 4th centuries B.C. – The Athenian Agora. XII. Part 1, 2. – Princeton, New-Jersey, 1970. – 382 p., 472 p.

32. Treister M. J., Vinogradov Y.G. Archaeology on Northern Coast of the Black Sea // American Journal of Archeology. – 97. – 1993. – P. 521–563.

33. Williams D. Aegina, Aphaia-Tempel. XI. The Pottery from the Second limestone Temple and Late History of the Sanctuary // Archäologischer Anzeiger. – 4. – 1987. – S. 629–680.

34. Zolotarev M. I. A Boeotian Lekanis from Chersonesus // Ancient Civilization from Scythia to Siberia. – Vol. 1(1). – 1994. – P. 112–117.

35. Zolotarev M. I. Chersonesus Tauricus // Ancient Greek colonies in the Black Sea. – Vol. 1. – Thessaloniki, 2003. – P. 603–645.

Sergey Ushakov

DEVELOPING THE CONCEPT OF THE FOUNDATION AND EARLY HISTORY OF TAURIC CHERSONESOS (FROM THE EXPERIENCE OF M. I. ZOLOTARIOV'S EXPEDITION)

The article investigates the development of a concept of the foundation and growth of Chersonesos on the basis of the results of field researches in the north-eastern district of Chersonesos (M.I. Zolotariov's expedition).

Key words: Tauric Chersonesos, north-eastern district, Ionian settlement, pottery, amphorae.

*Стаття надійшла до редколегії 20.03.2013 р.
Прийнята до друку 09.09.2013 р.*

Рис. 1. М. И. Золотарев. Фото из архива НЗХТ.

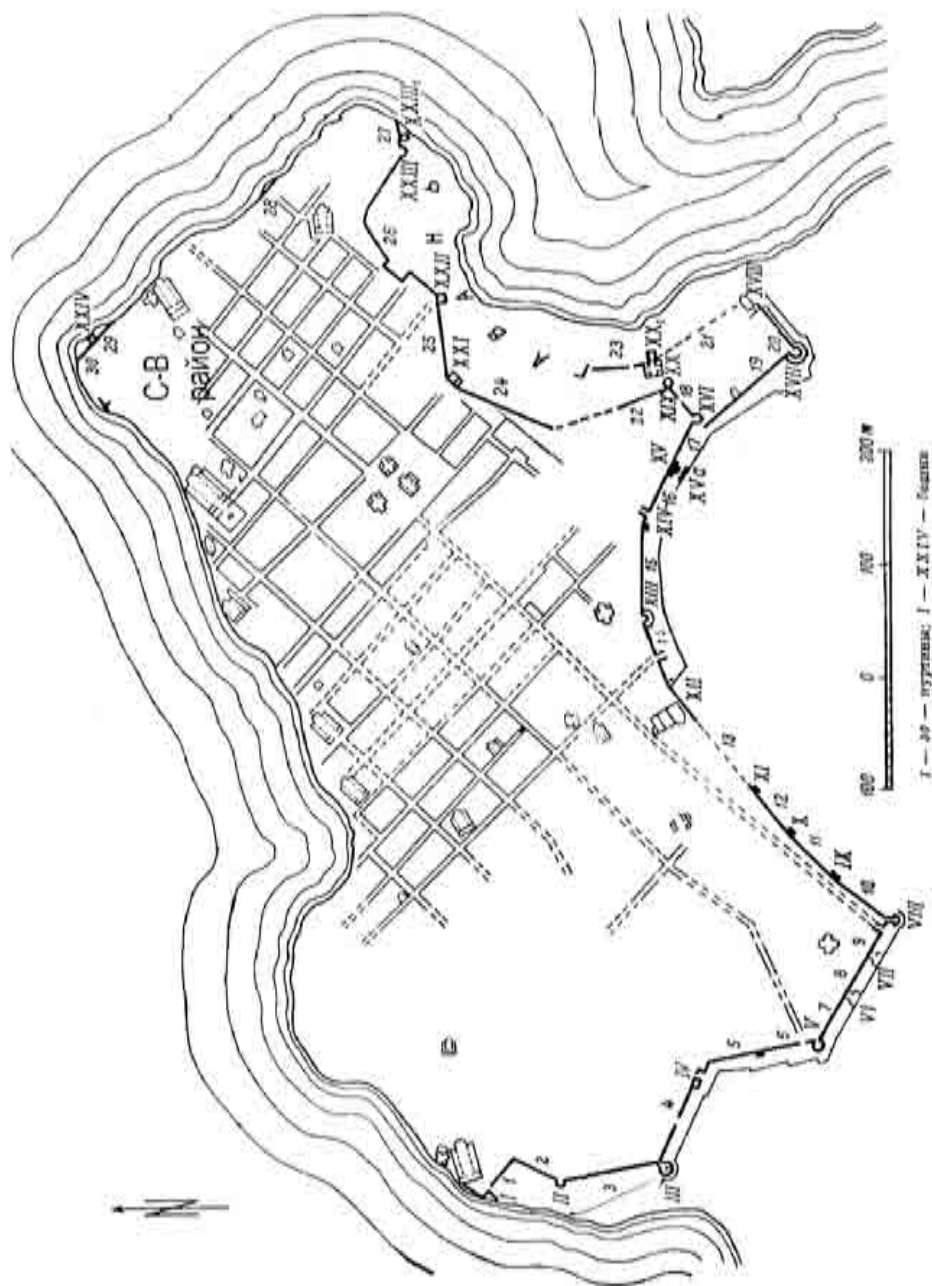

Рис. 2. Херсонесское городище. Схематический план (по А. Л. Якобсону).

Рис. 3. Северо-восточный район Херсонеса. «Главная» улица (К. Вильямс).

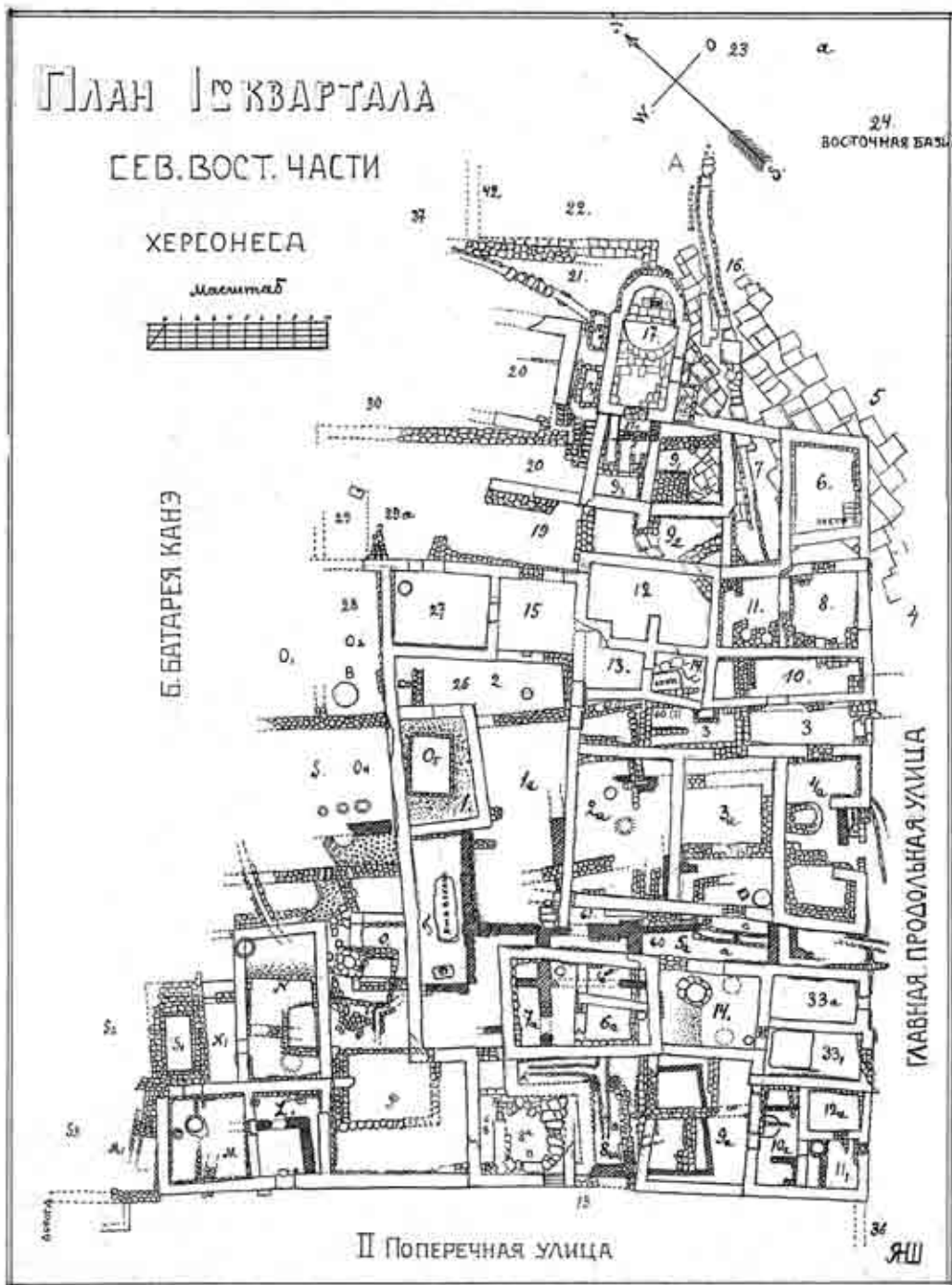

Рис. 4. План I квартала Херсонеса (по Н. М. Янышеву).

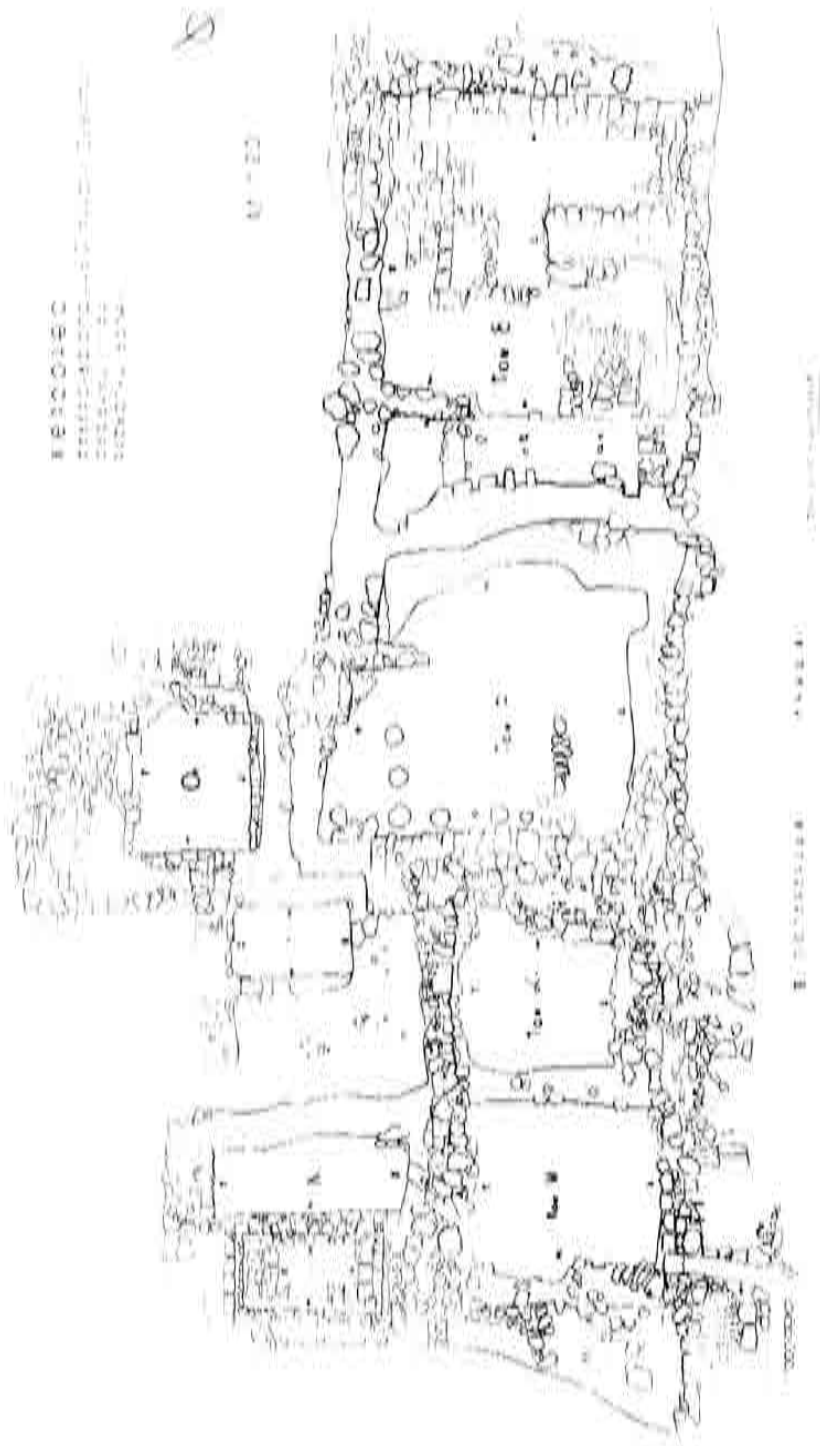

Рис. 5. I квартал. Генеральный план раскопок 1974 г.

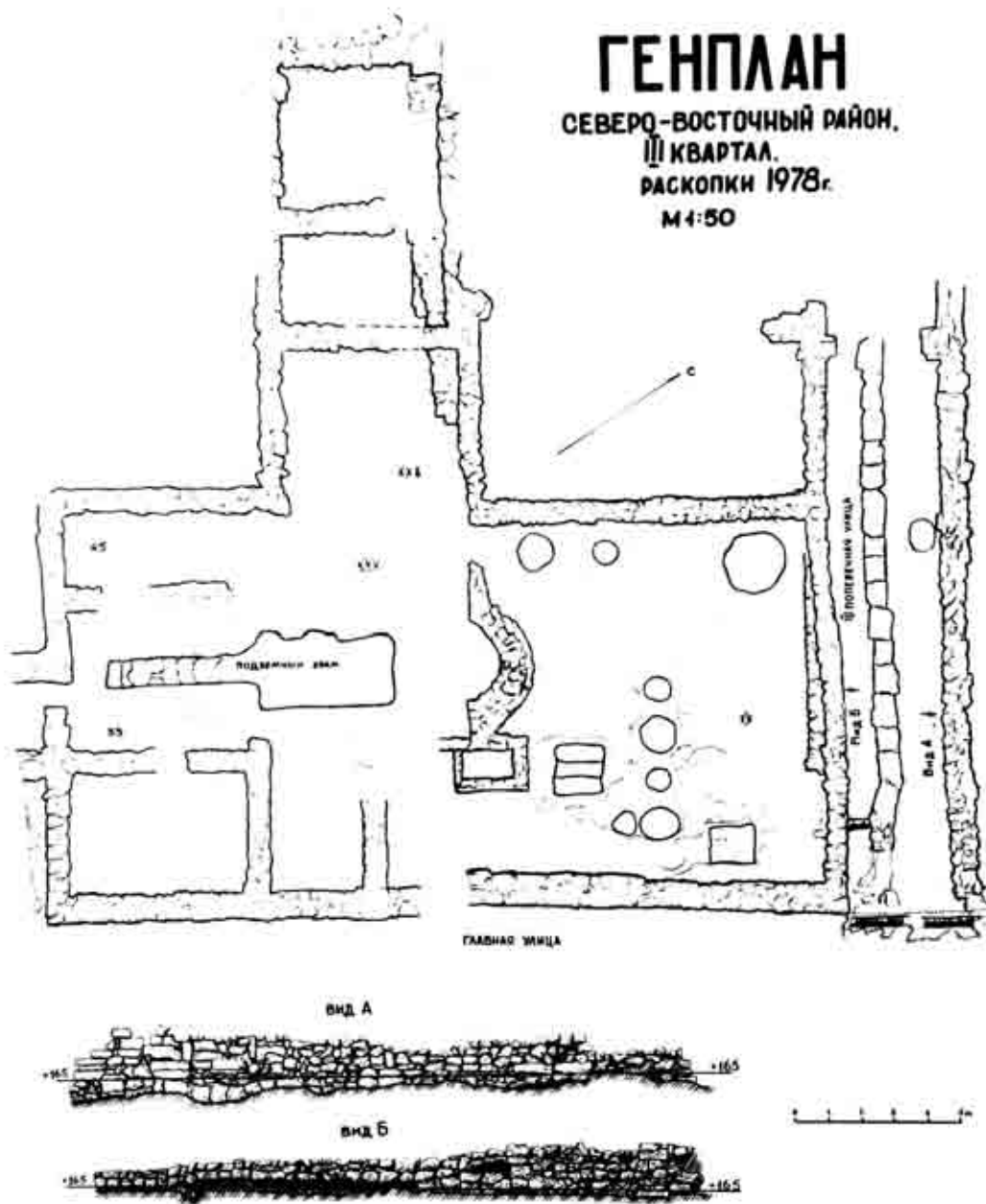

Рис. 6. III квартал. Генеральный план раскопок 1978 г.

Рис. 7. 3 поперечная улица.

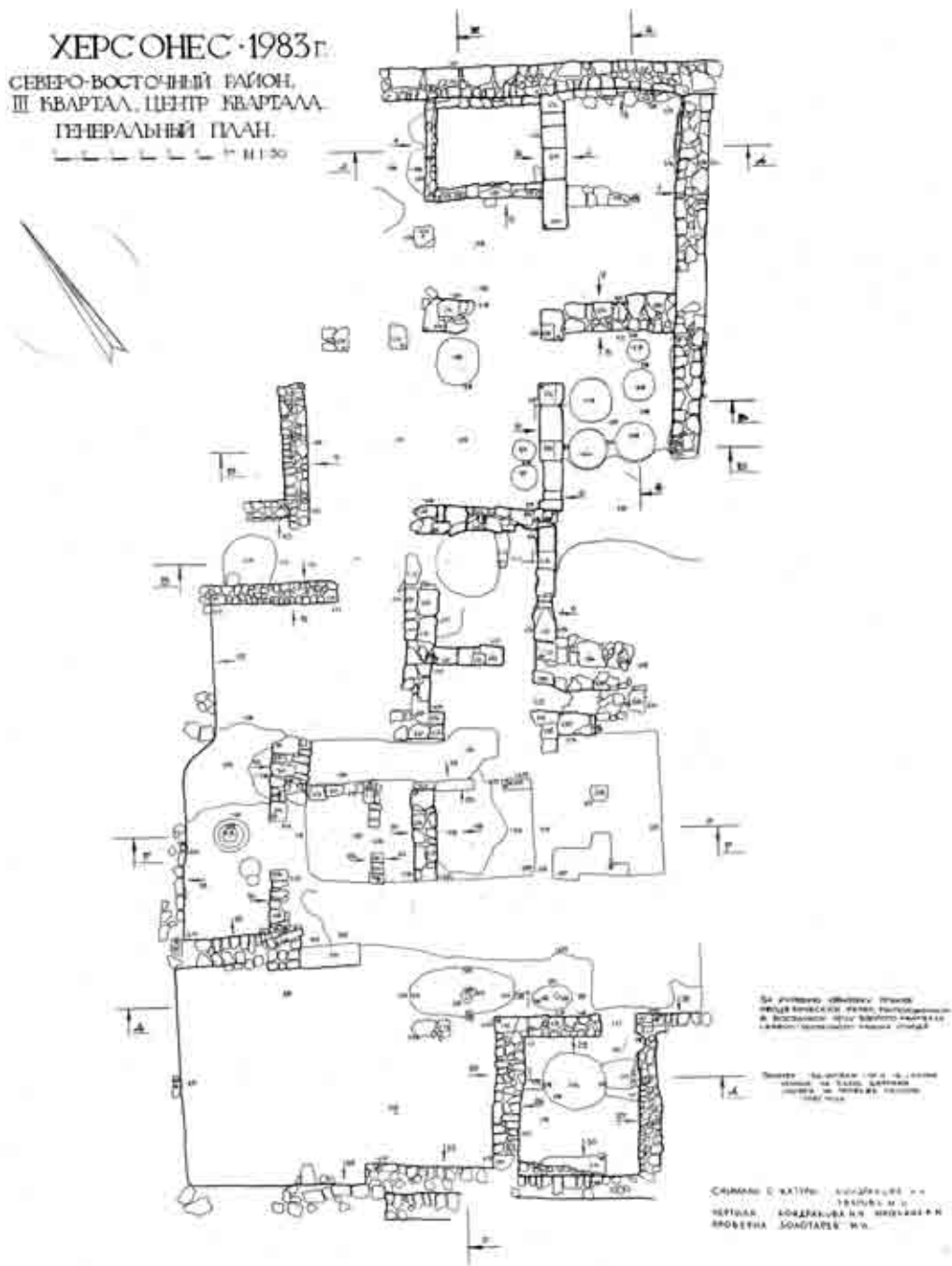

Рис. 8. Центральная часть III квартала. Генеральный план раскопок, 1983 г.

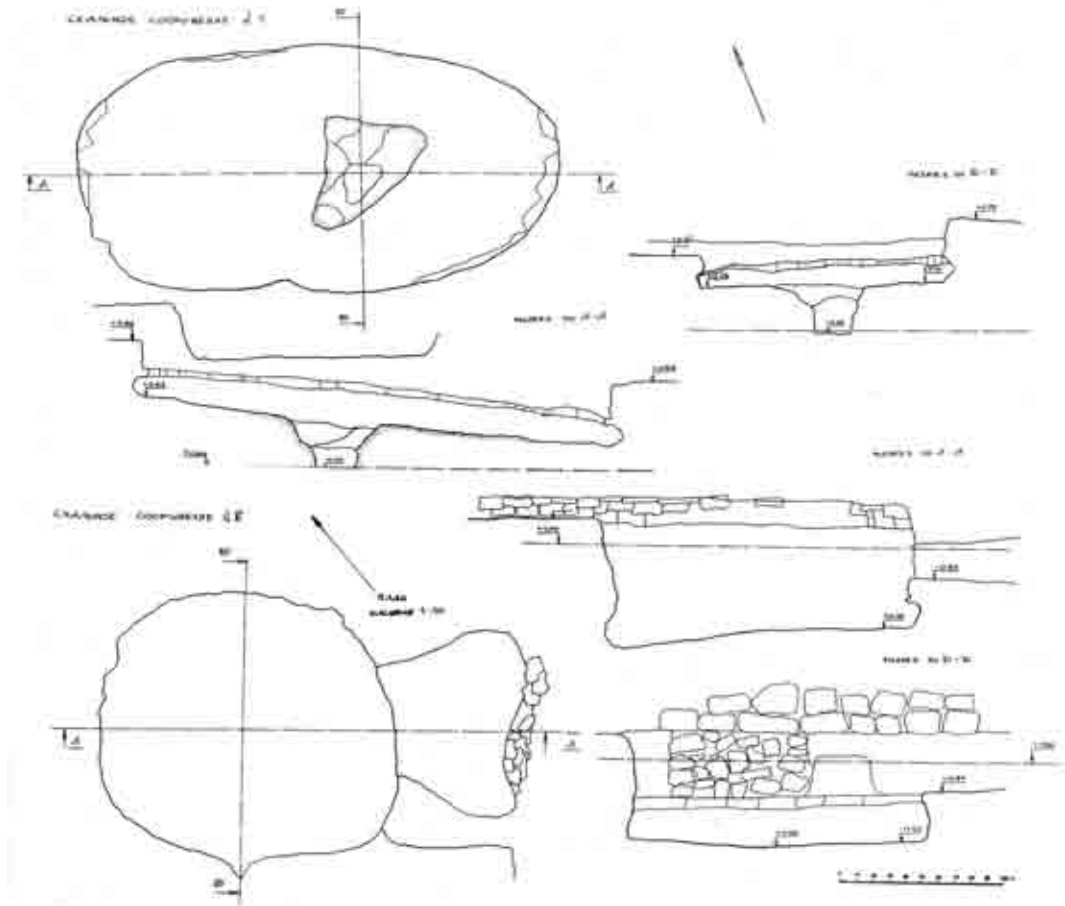

Рис. 9. Ямы Н и γ в III квартале. Планы и разрезы.

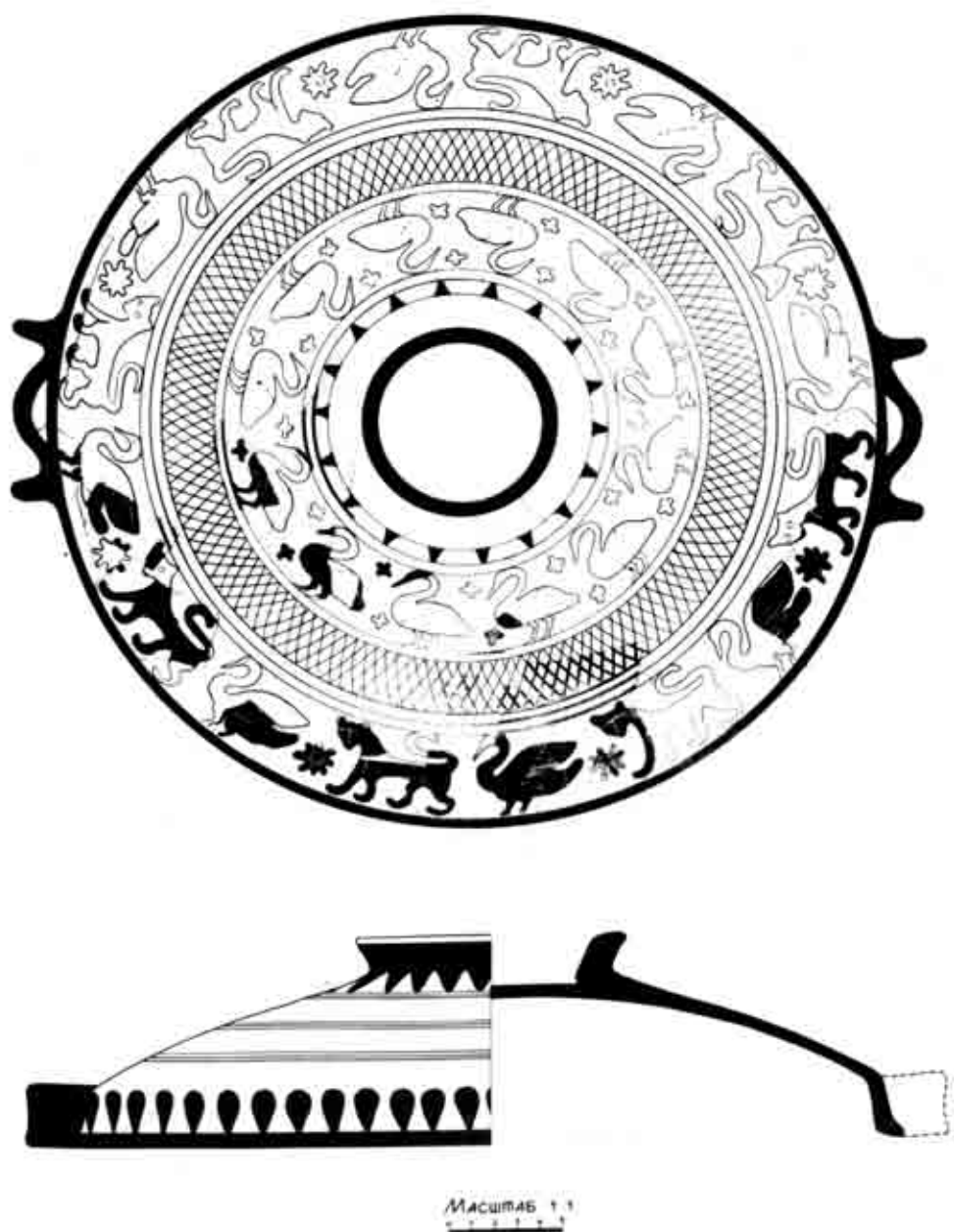

Рис. 10. Беотийская лекана. Реконструкция.

Рис. 11. Центральная часть VI квартала.

Рис. 12. III квартал. Раскопки 1986 г.

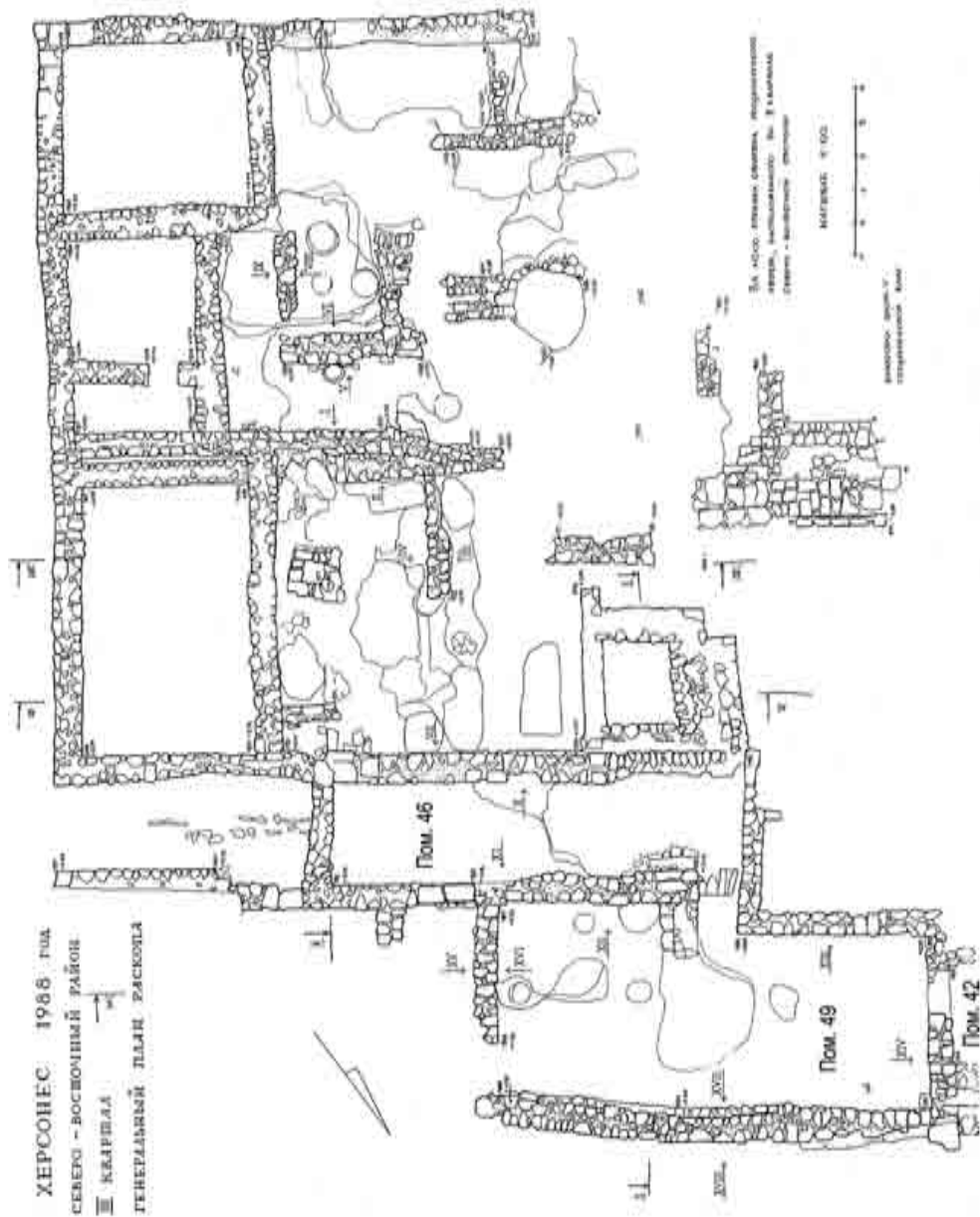

Рис. 13. III квартал. Генеральный план раскопок 1988 г.

Рис. 14. Краснофигурный килик с граффити.

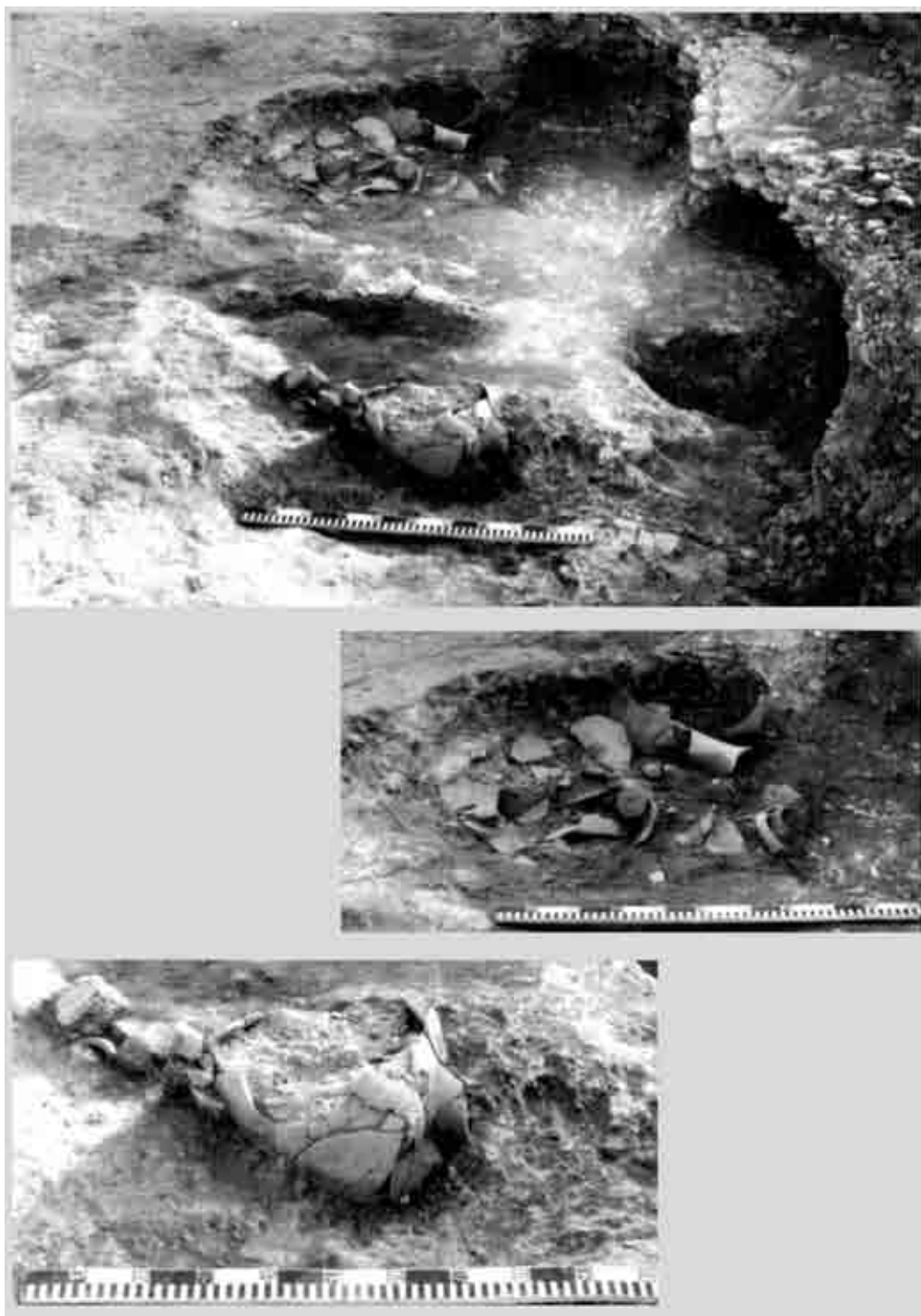

Рис. 15. «Землянка» 1989 г. в III квартале.

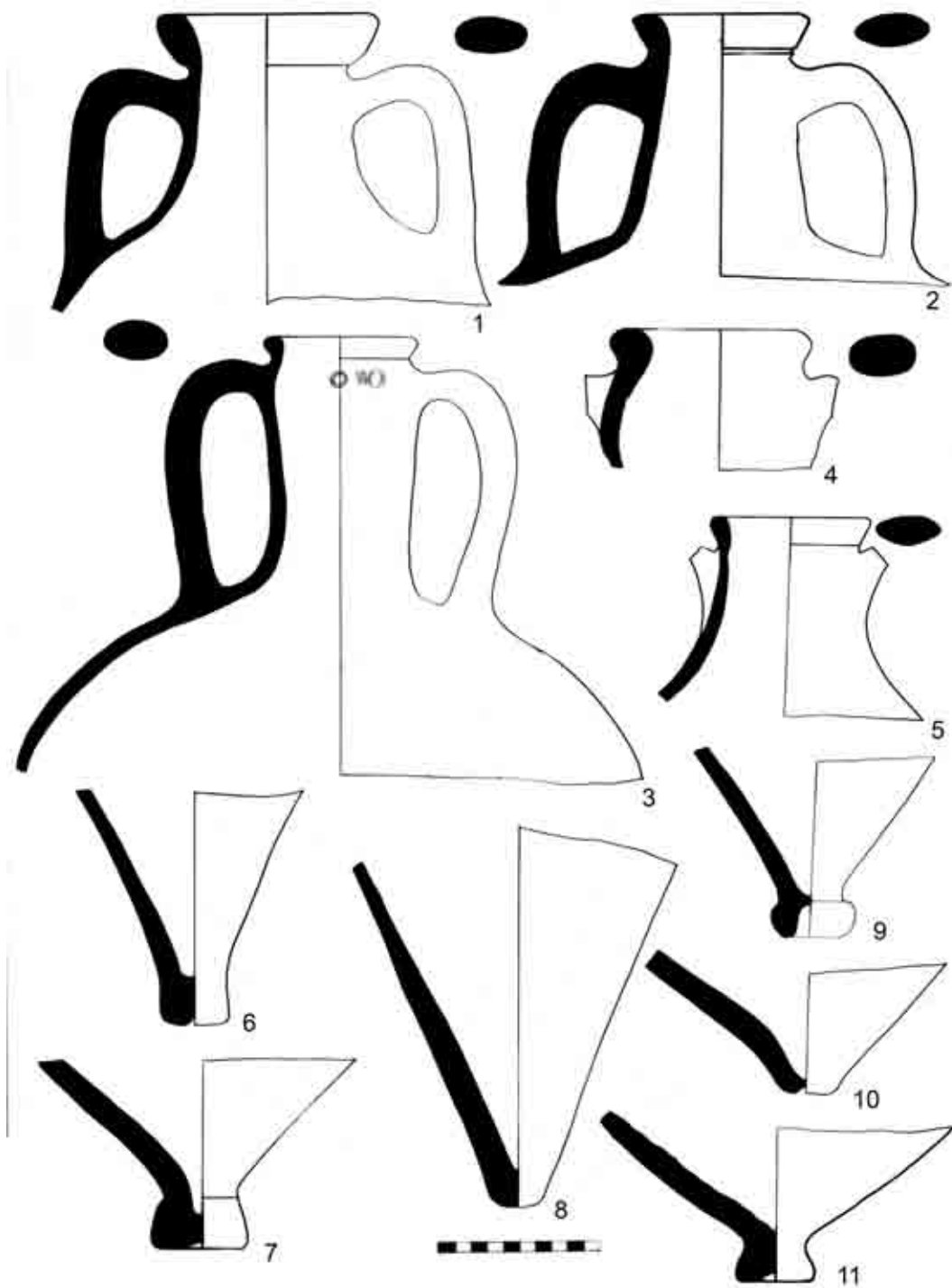

Рис. 16. Амфоры из ямы под средневековой ямой.

Рис. 17. Острака (по М. И. Золотареву, 2005).

УДК 904:663.25(477.75)

Екатерина Струкова

ВИНОДЕЛЬЧЕСКИЕ КОМПЛЕКСЫ ХЕРСОНЕССКОГО ГОРОДИЩА: ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье рассматривается история исследования винодельческих комплексов городища. Обозначаются такие проблемы, как недостаточное исследование памятников, отсутствие четких датировок их функционирования, слабое освещение в научных публикациях.

Ключевые слова: Херсонес Таврический, винодельческий комплекс, пресс, резервуар, пифосарий.

Херсонес Таврический располагается в Юго-Западной точке Крыма – на Гераклейском полуострове. Природные условия данной местности: почвы, рельеф, влажность – как нельзя лучше подходят для выращивания одной из главных сельскохозяйственных культур античной Греции – виноградной лозы. Древнее виноградарство и виноделие, как часть экономики античного города, вызывали значительный интерес в кругу ученых. За годы исследований хоры Херсонеса были открыты многочисленные винодельческие комплексы (различных периодов). На территории же городища обнаружено всего несколько объектов подобного рода, исследованных в разное время. Специально историей виноделия по материалам городища пока никто не занимался. Эти памятники были открыты «случайно», как правило, под напластованиями культурного слоя или под кладками стен средневекового периода, поэтому внимание исследователей привлекали до сих пор только лишь отдельные объекты.

Впервые памятники, связанные с производством вина на территории городища, были выявлены в советское время. Так, в 1931 г. силами экспедиции Херсонесского музея была обнаружена винодельня на Северном берегу, а в 1947 г. ее исследование было завершено экспедицией Херсонесского музея, Государственного Эрмитажа и ИИМК. Со стороны Херсонеса участвовали С. Ф. Стржелецкий и А. К. Тахтай (рис. 1, 2), от Государственного Эрмитажа – Г. Д. Белов и Л. Н. Белова, а от ИИМК – А. Л. Якобсон [3] (рис. 3, 4). Тогда же был открыт новый комплекс – так называемый «дом винодела». В 1969 г. была обнаружена винодельня в XXVIII квартале.

В дальнейшем в советский период (кроме раскопок 1978 г. под руководством М. И. Золотарева (рис. 5) в III квартале у подземного храма) винодельческих памятников на территории города обнаружено не было, но эта проблема продолжала активно изучаться (и изучается сейчас) на памятниках хоры С. Ф. Стржелецким, Г. М. Николаенко, коллегами и сотрудниками различных экспедиций, ведущих раскопки на территории Гераклейского полуострова.

Уже в постсоветское время, с 1992 г., началась работа совместной экспедиции Херсонесского музея и Харьковского Государственного университета под руководством М. И. Золотарева и С. В. Дьячкова в Портовом районе («Казарма»). В 1996 г. среди прочих объектов были зафиксированы остатки небольшого пифосария [15. С. 235] и цистерны, вырубленные в материковой скале.

Далее, в ходе работ, проводимых археологической экспедицией под руководством М. И. Золотарева, в 2000 г. в восточной части ХСVII квартала под кладками средневековых стен были обнаружены остатки винодельческого комплекса (три параллельно расположенные ванны, а в соседнем помещении позднее – ямы под пифосы).

Пожалуй, этим коротким перечнем археологических работ на городище можно и ограничиться.

Итоги исследований винодельческих комплексов херсонесского городища нашли свое отражение также и в некоторых обобщающих работах. Среди них можно назвать, например, статью В. М. Зубаря «Из истории экономического развития Херсонеса-Херсона во второй половине I в. до н. э.–VI в. н. э.», в которой он касается всех шести виноделен, обнаруженных на территории Херсонеса [8].

В 2007 г. вышла обширная работа Н. И. Винокурова «Виноградарство и виноделие античных государств Северного Причерноморья». Говоря о Херсонесе, автор суммировал уже известные данные и распределил винодельческие комплексы согласно своей типологии. Однако из памятников, обнаруженных на территории городища, в данной работе упоминаются лишь две винодельни Г. Д. Белова – на Северном берегу и «дом винодела» [5].

Совершенно новым для Херсонеса направлением в изучении городских виноделен стали работы киевского архитектора Н. П. Андрущенко. Он создал несколько реконструкций херсонесских виноделен и представил проекты их экспонирования [1].

Теперь подробнее о самых значимых комплексах и проблемах их изучения.

1. Винодельня на Северном берегу.

В 1931 г. в Государственном Херсонесском музее был поднят вопрос о локализации археологических раскопок на территории городища. В итоге, тогда пришли к выводу о необходимости проведения работ в первую очередь в тех местах, которые могут быть разрушены морским прибоем. Таким местом, без сомнения, как в 1931 г., так и в наши дни является Северный берег Херсонеса [4. С. 201]. Благодаря этому решению, в Херсонесе и был обнаружен первый винодельческий комплекс. Дальнейшее его исследование было продолжено в 1947 г.

Раскопками 1931 г. руководил занимавший в то время должность зам. директора Херсонесского музея по науке Г. Д. Белов. Комплекс включал давящую площадку и три резервуара, расположенных в ряд в середине помещения. По мнению руководителя раскопок, эта винодельня была размещена в отдельном здании.

Г. Д. Белов на основании керамического материала (желобчатые амфоры и краснолаковая керамика) и монет предложил датировать данный винодельческий

комплекс II–IV вв. н. э. [2. С. 229]. Однако со многим из его заключения не согласился С. Ф. Стржелецкий. В своей работе «Виноделие в Херсонесе Таврическом античной эпохи» он посчитал данную винодельню не отдельным зданием, а частью комплекса дома херсонесского винодела (при этом автор ссылается на аналогичные дома в Херсонесе – «дом винодела», о нем речь пойдет ниже, и в городах Боспора) [10. С. 154]. Так же С. Ф. Стржелецкий был не согласен с датировкой функционирования этой винодельни II–IV вв. и относил время ее существования к III–VI вв. Свою датировку он обосновывал нумизматическим материалом, пеняя руководителя раскопок за то, что монета Льва IV и Александра из раскопок вообще не упомянута. Таким образом, благодаря мнению Станислава Францевича, эта винодельня стала чуть моложе, а срок ее службы чуть дольше (рис. 6).

Н. И. Винокуров отнес данный производственный комплекс по своей типологии, как и дом винодела, к «компонитным винодельням с тремя резервуарами (типа KI-3)» [5. С. 121]. При этом он принял датировку, предложенную С. Ф. Стржелецким.

На основании опубликованного Г. Д. Беловым в 1941 г. отчета о раскопках в 1931–1933 гг. в Северной части Херсонеса, Н. И. Винокуров выделяет еще одну винодельню на Северном берегу, относя ее к «компонитным винодельням с двумя резервуарами (типа KI-2)» [5. С. 119]. Но на самом деле, это тот же самый комплекс, речь о котором шла выше.

2. «Дом винодела».

Так называемый «Дом винодела» был открыт и исследован в ходе раскопок 1947–1948 гг. в XVIII квартале [4] (рис. 7). Это практически единственное здание в Херсонесе позднеантичного времени, которое поддается архитектурной реконструкции. С. Д. Крыжицкий представил его как двухэтажный дом, где первый этаж – собственно винодельня, второй – жилой, рядом располагался винный склад и подвал (рис. 8) [9. С. 100, рис. 35]. В VI в. здесь его сменил рыбный склад. Г. Д. Белов определил время функционирования винодельни II–IV вв. С. Ф. Стржелецкий сдвинул дату существования винодельни к сер. III–сер. VI вв. Такую корректировку он осуществил, опираясь на отчет о раскопках 1947 г., точнее, на опись найденных на площади всего здания монет, которые датируются III–VI вв. На керамический комплекс (представленный, и правда, весьма туманно) исследователь не ссылается, назвав «неясным присутствие значительного количества обломков I–II вв. н. э.: амфор, краснолаковых чаш и светильников» [10. С. 156–157].

Однако анализ этих находок (особенно краснолаковой керамики, как одной из наиболее разработанных категорий археологического материала) на сегодняшний день представляется весьма важным для определения даты возникновения винодельни. Они хранятся в Государственном Эрмитаже и с любезного разрешения хранителя коллекции Херсонеса Ю. П. Калашника нам удалось ознакомиться с фрагментами керамики из колодца Г. Проведя анализ этих фрагментов, мы смогли заключить, что краснолаковые сосуды из нижней части заполнения колодца могли

попасть туда не ранее конца I–самого начала II вв. Именно к этому времени и можно отнести начало функционирования винодельческого комплекса [16] (рис. 9).

3. Винодельня 1969 г.

В 1969 г. под строительными остатками одного из средневековых помещений XXVIII квартала была обнаружена винодельня римского времени. Г. Д. Белов датирует время прекращения ее функционирования IV в., опираясь на фрагменты амфор [3. Л. 4]. Данный винодельческий комплекс упоминается В. М. Зубарем, как весьма крупное винодельческое хозяйство и третья по счету винодельня, открытая на территории Херсонесского городища [8. С. 235].

На наш взгляд, этот комплекс еще нуждается в дальнейшем специальном исследовании, однако это дело будущего.

4. Винодельня в III квартале.

Следующим археологическим объектом, который был исследован в несколько этапов, является винодельня в III квартале (рис. 10). Здесь, в 70-е гг. XIX в. Одесским обществом истории и древностей исследовался так называемый пещерный храм [8. С. 235], поэтому остатки винодельни на тот момент интереса не вызвали.

Почти через сто лет, в 1978 г., здесь производились раскопки под руководством М. И. Золотарева. При этих работах в восточном углу квартала, в помещении XV были выявлены семь вырубленных в скале лунок. В некоторых из них сохранились донья пифосов, а другие содержали керамический и иной материал, позволивший судить, как отмечал автор раскопок, о времени существования винодельни. М. И. Золотарев в докладе, прочитанном на международной конференции «Боспорский феномен» в 2004 г., первоначально отнес время прекращения деятельности винодельни к середине VII в. [7. С. 136–137]. Позднее специально проведенный анализ находок (амфорные материалы и краснолаковая керамика) позволил заключить, что винодельня в III квартале прекратила свое существование не позже первой половины VI в. н. э., а вероятней всего, это событие произошло в хронологических рамках второй пол. V–нач. VI вв. При этом было высказано осторожное предположение, как это видно по находкам раннего комплекса амфор, что начала она функционировать еще в эллинистическое время [12. С. 151–157].

В. М. Зубарь, не отрицая в принципе возможности наличия здесь винодельческого производства, однако в этом сомневался, говоря, что при отсутствии давящих площадок, вряд ли этот комплекс можно характеризовать как винодельческий [8. С. 236]. Однако Н. П. Андрущенко посчитал возможным его наличие в III квартале и создал его реконструкцию, чем убедительно доказал, что комплекс вполне мог там находиться [1. С. 36–39].

5. «Казарма» в Портовом районе Херсонеса (рис. 11).

В 1995 г. на участке, где работал отряд Харьковского университета под руководством С. В. Дьячкова, были открыты три ванны для стока виноградного сула, часть давящей площадки и фрагмент слива. Так же неподалеку еще раньше был найден каменный якорь пресса. Руководитель раскопок сделал предположение,

что это винодельня первых веков н. э. (ванны были засыпаны материалом середины III в. н. э.) [6]. По мнению же В. М. Зубаря, время начала их функционирования точно определить нельзя [8. С. 236]. Вероятно, к этому комплексу мог относиться и найденный в казарме пифосарий эллинистического времени, тогда возраст всего комплекса значительно увеличивается [15] (рис. 12). Однако эта проблема требует дополнительного изучения в будущем.

6. ХСVII квартал.

В ходе археологических работ 2000–2010 гг. в ХСVII квартале Херсонеса экспедицией под руководством М. И. Золотарева, а затем С. В. Ушакова были обнаружены археологические объекты, которые можно отнести к существовавшему здесь винодельческому комплексу (рис. 13). Это, как упоминалось ранее, три небольших прямоугольных цистерны, в дно одной из которых был вмонтирован лутерий. К элементам конструкции винодельни тогда же были предположительно отнесены также круглая выемка в центре помещения №5, служившая, возможно, для установки вертикальной стойки рычажного пресса; известняковый блок с искусственной «проушиной», найденный при расчистке каменного завала; две плиты, аналогичные плитам-стенкам резервуаров и известняковый блок со сливом, служивший, возможно, переносным тарапаном. При зачистке материковой скалы во внутриквартальном дворе и в прилегающих помещениях были обнаружены углубления под пифосы (всего 31 яма) (рис. 14), а также две глубокие небольшого диаметра лунки, которые могли предназначаться для установки столбов навеса над пифосами (рис. 15) [13. С. 56].

М. И. Золотарев первоначально относил данный комплекс к позднеантичному времени. Дальнейшие исследования показали, что комплекс может быть несколько старше – самая ранняя яма под пифос была засыпана грунтом с материалами IV в. до н. э. [13. С. 57], а впоследствии пифосарий был перекрыт стенами римского времени. Однако, по всей видимости, он продолжал функционировать. Проанализированные археологические (фрагменты амфор и краснолаковой посуды) и нумизматические материалы из засыпи, перекрывающей пифосарий, позволили сделать вывод, что пифосы были демонтированы, и все пространство было засыпано не позже конца первой–начала второй четверти V в. [14. С. 11]. Точный же возраст винодельческого комплекса в этом квартале помогут определить дальнейшие исследования.

Итак, мы можем видеть, что памятники античного виноделия в Херсонесе на территории городища исследовались по мере их открытия (иногда это осуществлялось в несколько этапов). К ним обращались разные ученые, и на сегодняшний день существует достаточно много публикаций на эту тему. Однако пока никто из исследователей не производил комплексный анализ памятников Херсонеса (и хоры, и городища) с привлечением всех открытых винодельческих комплексов, особенно тех, которые были обнаружены в последние годы и слабо известны в науке. На сегодняшний день существует ряд работ, посвященных этой проблеме. Однако

во многих публикациях обращается мало внимания на детали проведенных исследований. Этим деталям необходимо придавать должное значение, что в итоге позволит расставить правильные акценты в изучении вопроса и создать модель развития античного виноделия конкретно для Херсонеса Таврического.

1. Андрущенко Н. П. Античные винодельни на Херсонесском городище. – К., 2009. – 45 с.
2. Белов Г. Д. Херсонесские винодельни // ВДИ. – 1952. – № 2. – С. 225–237.
3. Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1969 г. // НА ИА ННАНУ. – 1969. – Д. №1969/90. – 36 л.
4. Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф., Якобсон А. Л. Квартал XVIII (раскопки 1941, 1947, 1948 гг.) // МИА. – 1953. – № 34. – С. 160–236.
5. Винокуров Н. И. Виноградарство и виноделие античных государств Северного Причерноморья / Боспорские исследования. Supplementum 3. – К., 2007. – 456 с.
6. Дьячков С. В. Исследования в Портовом районе Херсонеса // Археологические исследования в Крыму. 1995. – Симферополь, 2007. – С. 54.
7. Золотарев М. И. Организация виноделия в позднеантичном Херсонесе // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. Материалы международной научной конференции. Ч. 2. – СПб., 2004. – С. 135–138.
8. Зубарь В. М. Из истории экономического развития Херсонеса во второй половине I в. до н. э.–VI в. н. э. // Боспорские исследования. Вып. XXI. – Симферополь-Керчь, 2009. – С. 226–295.
9. Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. – К., 1982. – 166 с.
10. Стржелецкий С. Ф. Виноделие в Херсонесе Таврическом античной эпохи // ХСб. – 1959. – Вып. V. – С. 121–159.
11. Ушаков С. В., Струкова Е. В. Виноделие в Херсонесе Таврическом: некоторые итоги и проблемы исследования // Исторіосфера. Матеріали Другої наукової конференції іст.-філ. факультету ЮУГПУ ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2007. – С. 74–77.
12. Ушаков С. В., Струкова Е. В. Позднеантичный винодельческий комплекс в Северо-восточном районе Херсонеса (III квартал) // «Кондаковские чтения–II». Проблемы культурно-исторических эпох. – Материалы II Международной научной конференции. – Белгород, 2008. – С. 151–157.
13. Ушаков С. В., Струкова Е. В. Античный винодельческий комплекс в Северо-восточном районе Херсонеса // Причерноморье. История, политика, культура. Выпуск III. Серия А. Античность и средневековье. Избранные материалы Между-

народных научных конференций «Лазаревские чтения» / Под общей редакцией В. И. Кузицина. – Севастополь, 2010. – С. 55–65.

14. Струкова Е. В., Ушаков С. В. О дате прекращения работы винодельческого комплекса в ХСVII квартале Херсонеса // МАИАСК. – Вып. III. – С. 9–20.

15. Ушаков С. В., Струкова Е. В. Эллинистический пифосарий из раскопок «казармы» в Херсонесе Таврическом // ХСб. – 2011. – Вып. XVI. – С. 235–242.

16. Ушаков С. В., Струкова Е. В. О начальной дате функционирования «дома винодела» в Херсонесе (по материалам краснолаковой керамики) // Историко-культурное наследие Тарханкута: Материалы II Международной конференции: Сб. статей / Сост. А. Р. Кемалова. – Симферополь, 2012. – С. 158–165.

17. Струкова Е. В. Два позднеантичных винодельческих комплекса из Херсонеса: опыт сравнения. В печати.

Yekaterina Strukova

WINE COMPLEXES OF CHERSONESOS TOWN: HISTORY OF STUDIES

The article presents the history of studies of wine complexes of Chersonesos. Some of the problems were marked in the article such as the insufficient knowledge of archeological objects, the absence of exact chronology and the insufficient reportage in scientific publications.

Key words: *Tauric Chersonesos, wine complex, press, reservoir, a depository of pithoi.*

Стаття надійшла до редколегії 26.03.2013 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

Рис. 1. С. Ф. Стржелецкий. Фото из архива НЗХТ.

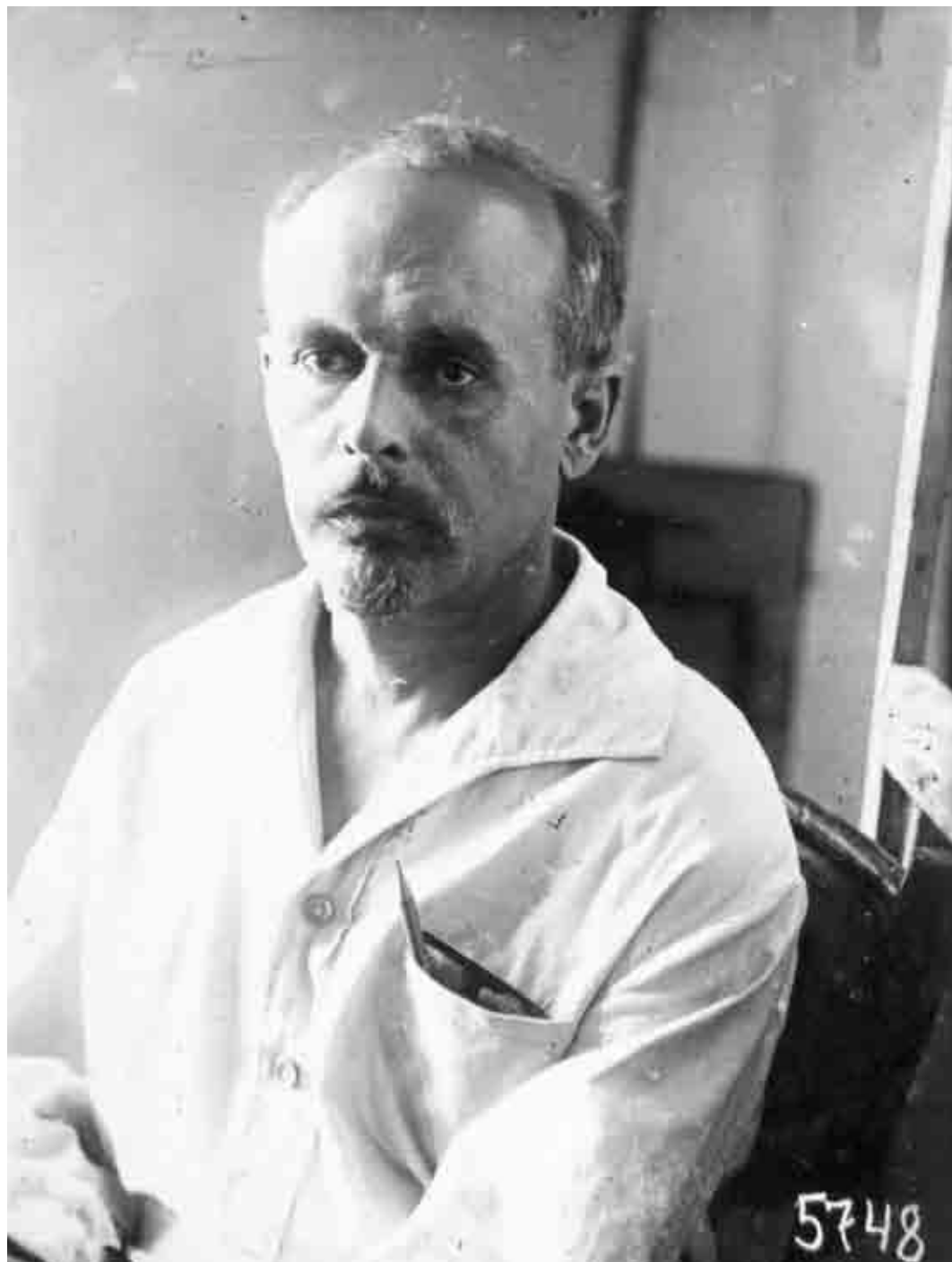

Рис. 2. А. К. Тахта́й. Фото из архива НЗХТ.

Рис. 3. Г. Д. Белов. Фото из архива НЗХТ.

Рис. 4. А. Л. Якобсон. Фото из архива НЗХТ.

Рис. 5. М. И. Золотарев. Фото из архива С. В. Ушакова.

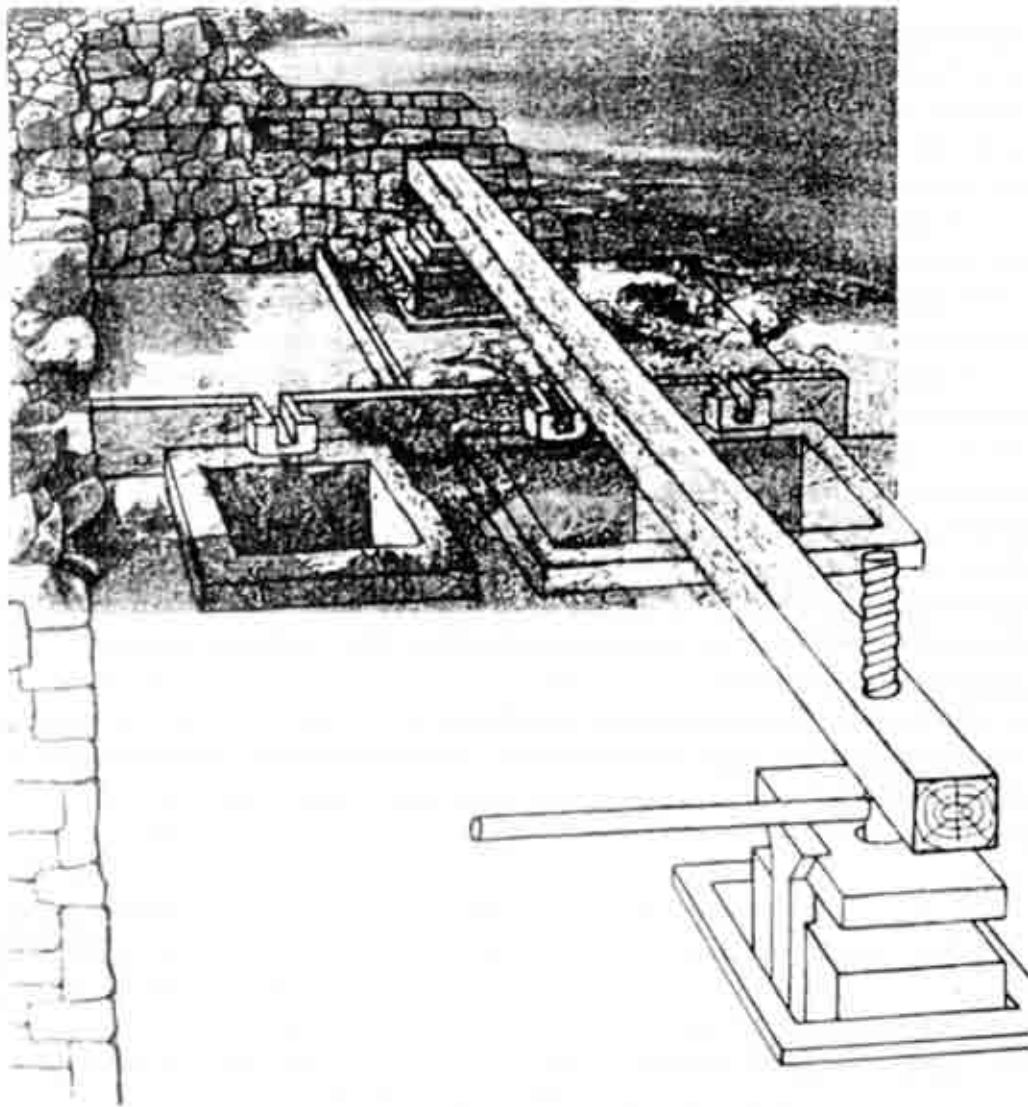

Рис. 6. Винодельня №1. Реконструкция Н. П. Андрущенко.

Рис. 7. «Дом винодела». Современное состояние.

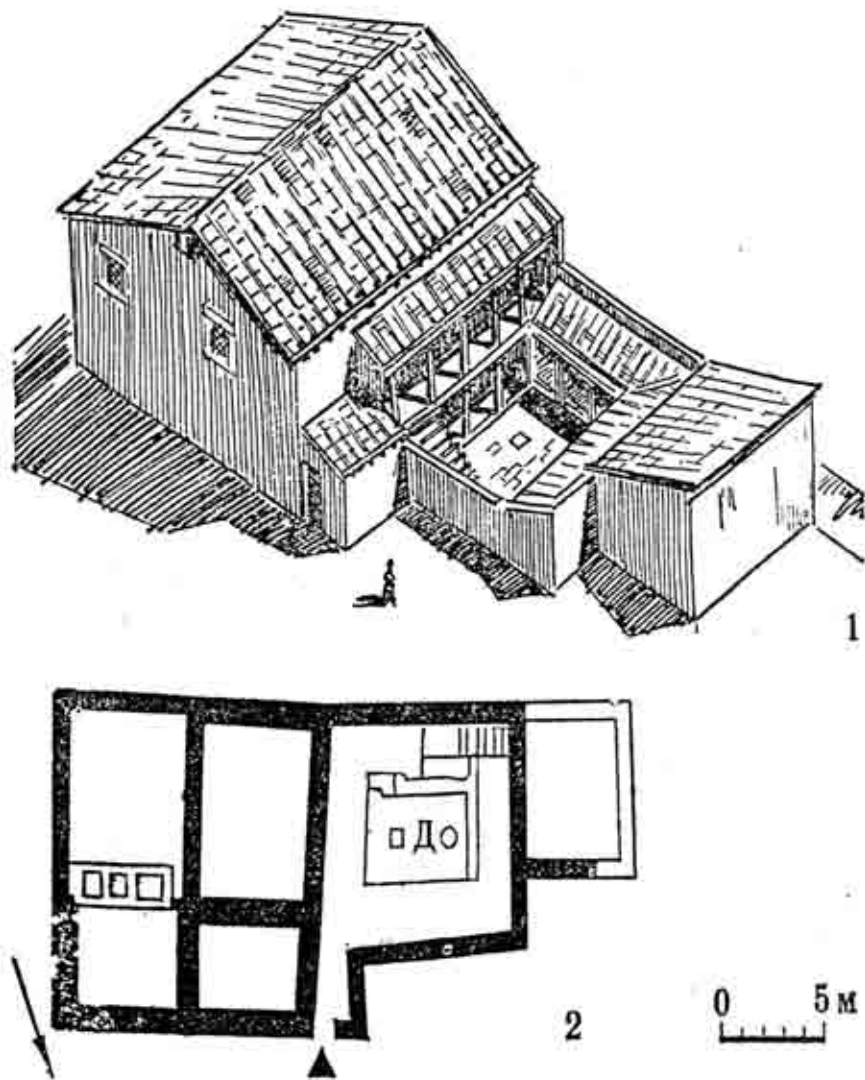

Рис. 8. «Дом винодела». Реконструкция С. Д. Крыжицкого.

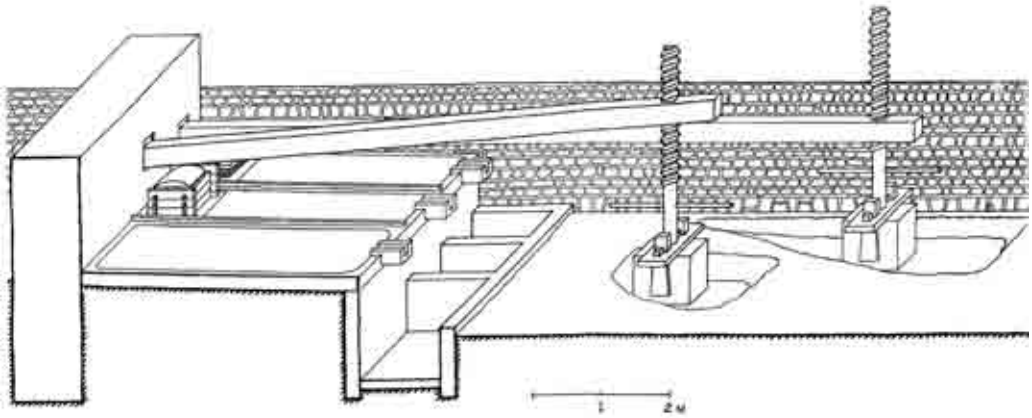

Рис. 9. Прессовое оборудование в «доме винодела». Реконструкция Н. П. Андрущенко.

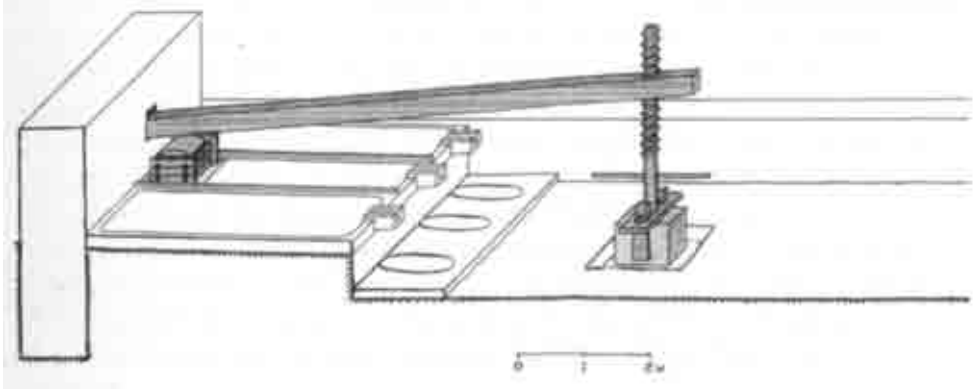

Рис. 10. Прессовое оборудование винодавильни в III квартале Херсонесского городища. Реконструкция Н. П. Андрущенко.

Рис. 11. «Казарма». Общий вид.

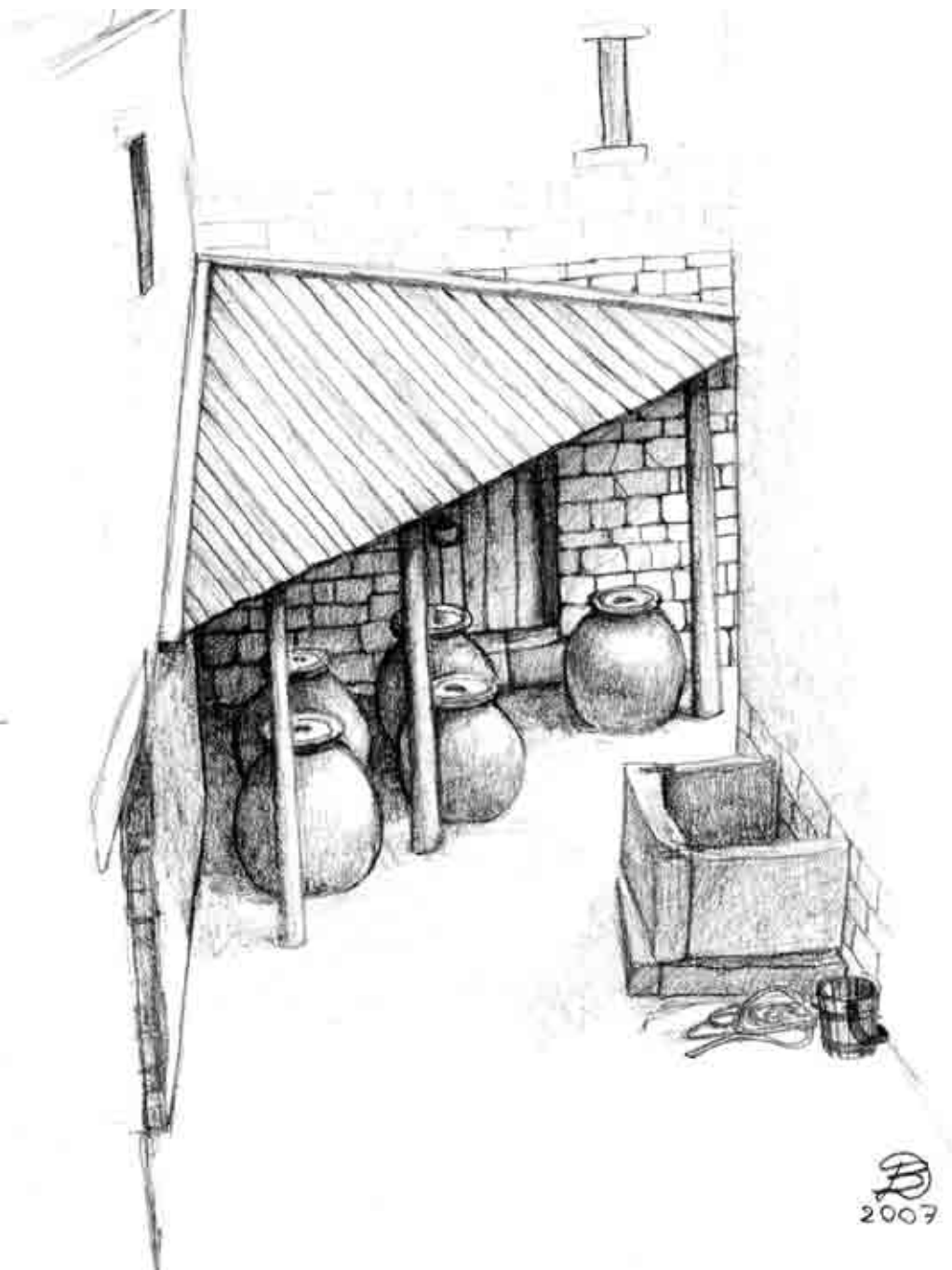

Рис. 12. Пифосарий в «казарме». Реконструкция В. В. Дорошко.

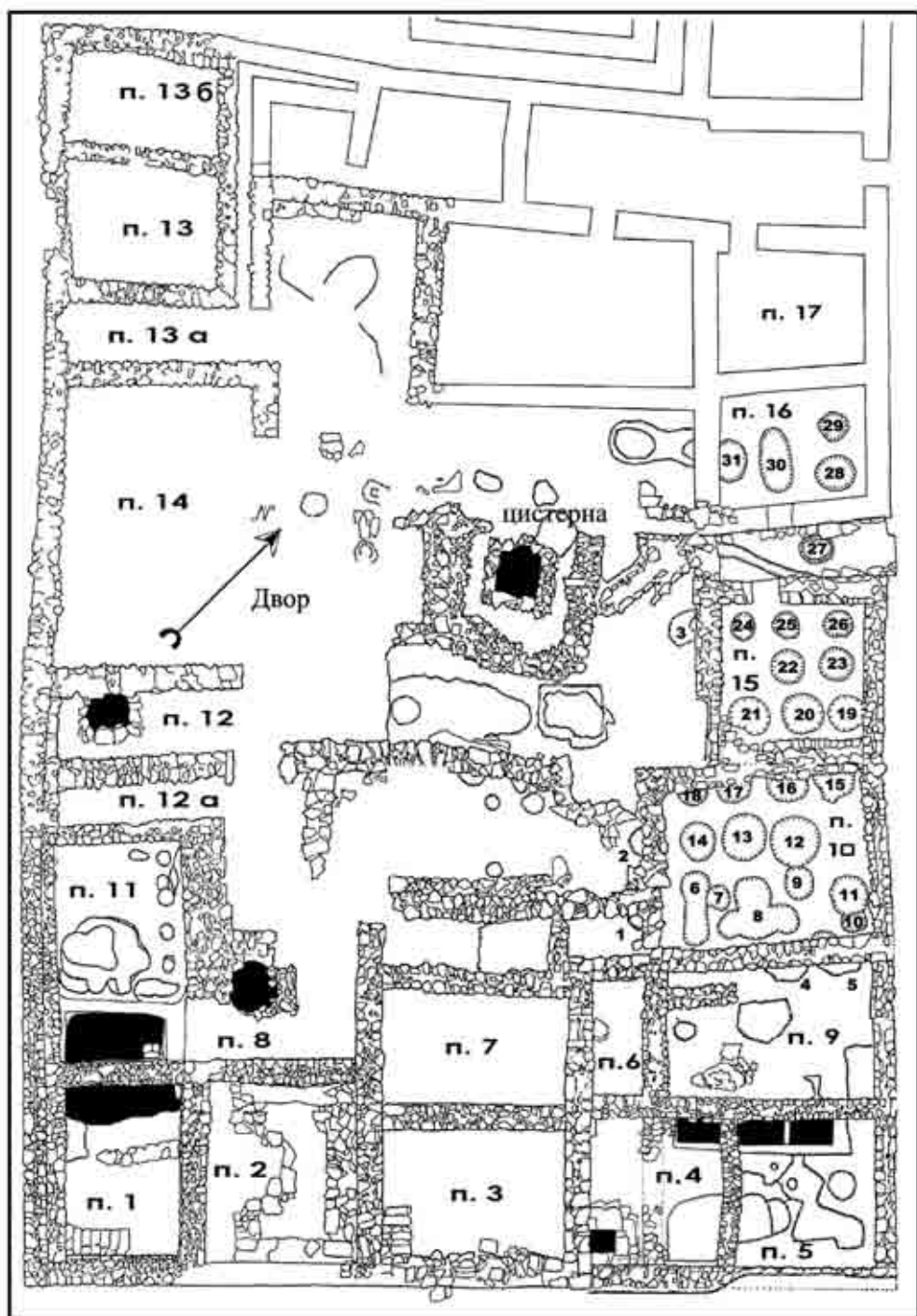

Рис. 13. ХСVII квартал Херсонеса.

Рис. 14. Пифосарий в XCVII квартале.

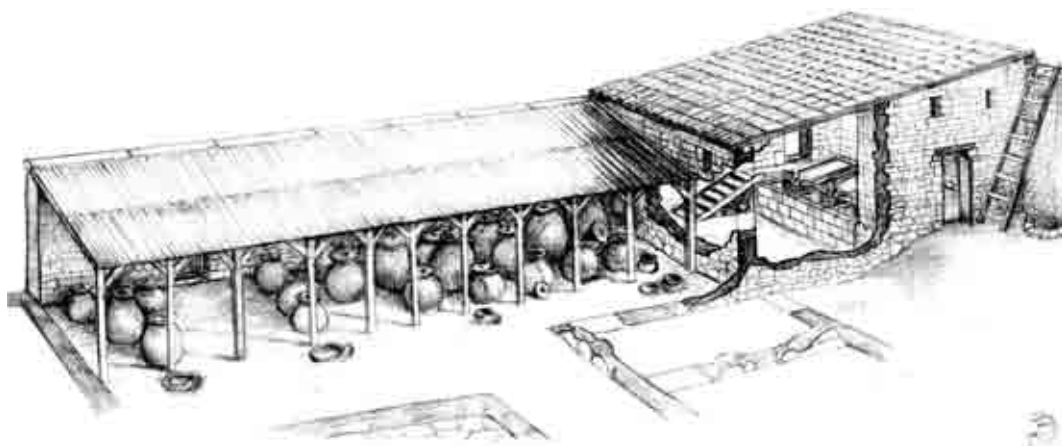

Рис. 15. Пифосарий в XCVII квартале. Реконструкция В. В. Дорошко.

УДК 904:338.3-033.5](4-191.2+4-11)

Ярослав Онищук

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СКЛОРОБНОЇ МАЙСТЕРНІ В КОМАРОВІ

Стаття присвячена історії дослідження унікальної археологічної пам'ятки пізньоримського часу на території Центрально-Східної Європи – поселенню в с. Комарів на Середньому Дністрі, на якому виявлено сліди розвиненого склоробного ремесла.

Ключові слова: історія дослідження, поселення в с. Комарів, провінційно-римська факторія, склоробне виробництво, черняхівська культура.

Поселення черняхівської культури в с. Комарів на Середньому Дністрі є унікальною пам'яткою археології, оскільки на її території було знайдено рідкісні для варварського світу сліди склоробного ремесла. Традиційно виробництво скляних виробів першої половини I ст. н. е. пов'язується з Римською імперією, тому відкриття Комарівської майстерні стало своєрідною сенсацією на просторі Центрально-Східної Європи.

Пам'ятка була виявлена розвідкою Дністрянської археологічної експедиції Львівського відділу Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. П. Черниша у 1950 р. Влітку цього ж року було проведено попереднє обстеження поселення групою в складі М. Ю. Смішка, О. П. Черниша і В. Д. Барана.

Перші розкопки в Комарові проводились з 29 серпня по 6 жовтня 1956 р. експедицією відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом М. Ю. Смішка. Участь в дослідженнях брали В. Д. Баран на посаді молодшого наукового співробітника, Л. І. Крушельницька – художника, Ю. О. Дорош – фотографа та Я. Д. Ісаєвич – лаборанта [8. С. 3]. Останній на той час був студентом V курсу історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. Було закладено дві траншеї шириною 2 м і довжиною відповідно 50 і 106 м, які згодом розширили до розкопів №1 і №2 загальною площею 837 м². В результаті виявлено дві ями, п'ять вогнищ і три споруди. Матеріал в основному складався з фрагментів кружального посуду, однієї цілої і багатьох уламків амфор, глиняного світильника, цегли, черепиці, скла, а також виробів із заліза та бронзи. Про місцевий характер склоробства свідчили знахідки залізного рогака, черпака з довгою ручкою, шматки скляного сирівцю, відходів скловаріння у вигляді капель, ниток, різноманітного виробничого браку, а також фрагменти глиняних форм із ребристою внутрішньою поверхнею, які використовувалися для формування посуду шляхом видування [14. С. 77–78]. На думку М. Ю. Смішка, розкопана в 1956 р. ділянка поселення мала промисловий характер і була пов'язана з виробництвом скляного посуду [3. С. 63].

У 1957 р. розкопки поселення були продовжені і проходили з 1 вересня по 7 жовтня за участю начальника експедиції М. Ю. Смішка, наукового працівника Н. М. Кравченко – студентки IV курсу Московського державного університету імені М. В. Ломоносова, старшого лаборанта Р. С. Багрія, фотографа Ю. О. Дороша і художника Л. І. Крушельницької. На місці курганоподібного скупчення каменів, вздовж старого шляху Комарів-Кельменці, було закладено розкоп №2 площею 248 м². З огляду на перспективність дослідженої в попередньому році території, траншея №2 1956 р. була розширена до площі 490 м² і отримала назву «Розкоп №3». В результаті цього у 1957 р. вдалося виявити три заглиблені споруди, кам'яний фундамент наземної будівлі та вогнище. Супровідний матеріал складався з фрагментів переважно кружального посуду (ліпний становив всього 0,5%), уламків амфор, цегли, черепиці, фрагментів скляних посудин, шматків оплавленого скла та скла-сирівцю, трьох римських денаріїв Антоніна Пія, Комода і Марка Аврелія, а також виробів із заліза, бронзи і срібла. Серед останніх вирізняється група арбалетовидних фібул, які, на думку М. Ю. Смішка, датують поселення в Комарові III ст. н. е. [4. С. 54].

На особливу увагу заслуговують численні знахідки скляних фрагментів. Зокрема в культурному шарі, переважно на глибині 0,7–0,8 м навколо розвалу вогнища і особливо ближче до кам'яної споруди, знайдено більше 500 уламків скляних посудин, шматків скляної маси, капель різної форми і розмірів, грудок спеченого скла і кусків шлаку. Більшість знахідок були прозорі, безколірні, а також у різних відтінках зеленкуватого кольору. Разом з тим траплялась невелика кількість фрагментів посудин і скломаси світло-коричневого, темно-синього та два фрагменти фіолетового кольору. Як вважав М. Ю. Смішко, вони «походили з малих чарок, кубків і бутілочок, однак ближче визначити їх форму, із-за фрагментарності, дуже важко» [4. С. 52–53].

Польовий сезон 1962 р. тривав з 26 липня до 28 серпня. Роботи проводила Комарівська археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР в складі керівника М. Ю. Смішка, його заступника Ю. О. Дороша, наукового працівника В. М. Цигилика і двох лаборантів – С. І. Дячишин та І. С. Цигилик. Остання виконувала обов'язки художника [9. С. 1]. У зв'язку з тим, що у 1956 та 1957 рр. розкопки проводилась у східній і центральній частинах поселення, перед експедицією 1962 р. стояло завдання перевірити західний край пам'ятки і таким чином уточнити її межі. З цією метою перпендикулярно до середини основи кам'янистого горба «Говди», що становила західну границю поселення, було закладено розвідувальну траншею шириною 2 і довжиною 132 м. Пізніше до неї зробили дві перпендикулярні прирізки: перша – довжиною 64 м і шириною 4 м, і друга – довжиною 64 м і шириною 8 м (розкоп №4). Таким чином, загальна площа розкритої у 1962 р. території становила 1370 м² і була найбільшою за всі періоди дослідження пам'ятки.

У наслідок проведених досліджень виявлено одну наземну споруду з вогнищем, дві заглиблені споруди і п'ять вимощених камінням вогнищ. Супровідний

матеріал складався з великої кількості фрагментів кружального посуду, понад 150 уламків ліпних посудин, 90 частин амфор, більше 40 фрагментів цегол-плінф та уламків черепиці, восьми глиняних прясел, двох цілих бронзових і частини залізної фібули, трьох залізних ножів, бронзової декорованої пластинки, кістяної проколки і півовальної пластинки від кістяного гребеня. Зважаючи на те, що на розкопаній території виявлено лише 37 уламків скляних посудин, шість кусків скляної маси і одну намистину, було зроблено висновок, що західна частина пам'ятки не мала слідів склоробного ремесла [5. С. 21].

Окрім матеріалів римського часу, під час досліджень 1962 р. було відкрито три об'єкти передкіфського періоду доби раннього заліза: піч, збудована з каменю, господарська яма та велика заглиблена в землю споруда. Численний матеріал представлений фрагментами горщиків з підвінцевими проколами та валиками з пальцевими вм'ятинами, мисок, чарок, покришок, плоским глиняним пряслицем, двома бронзовими шпильками, уламком стрічковидного бронзового браслета тощо. На окрему увагу заслуговує знахідка керамічної фігурки коня, з пошкодженою голівкою, виготовленого з відмуленої глини [5. С. 21–27]. Виходячи з ряду аналогій, М. Ю. Смішко датував знайдені об'єкти VIII–VII ст. н. е. [5. С. 29].

Крім цього, в польовому сезоні 1962 р. було знайдено невелику кількість фрагментів кераміки комарівської культури епохи середньої бронзи. Вона представлена уламками посуду з домішками у тісті дрібнотовченого перепаленого кременю, потовщеними, горизонтально сформованими вінцями та стінками, прикрашеними валиками з поперечними вм'ятинами і геометричним орнаментом [5. С. 30].

Чергові дослідження Комарівського поселення відбулися з 3 по 29 серпня 1965 р. Роботи проводилися Комарівським загonom Середньодністрянської археологічної експедиції Інституту суспільних наук Львівського державного університету імені Івана Франка. До її складу входили начальник М. Ю. Смішко, заступник начальника В. М. Цигилик, науковий працівник С. І. Дячинин та художник-лаборант Р. Я. Мацюк [10. С. 8]. Розкопки відбувалися в південно-східній частині поселення, де у 1956–1957 рр. виявлено споруди, пов'язані із склоробним виробництвом.

Оскільки у 1960 р. під час будівництва шосейної дороги Комарів-Кельменці були знищені репери, якими позначалася досліджена у 1956–1957 рр. ділянка, для її повторної локалізації було закладено розвідувальну траншею довжиною 36 і шириною 2 м. Поруч було розбито новий розкоп, розмірами 50x4 м, який отримав назву «Розкоп №5». В результаті цього, на площі 454 м² вдалося виявити шість вогнищ, залишки склоплавильної печі, скупчення глиняної обмазки розміром 4,8x1,75 м і чотири малі скупчення обмазки розмірами 0,75x1,0–1,2x1,5 м. Супровідний матеріал складався з повністю реконструйованого горщика, 497 частин кружального посуду, 40 уламків амфор, шести частин привізних червоноглиняних посудин, 320 фрагментів скляних виробів (230 біля склоплавильної печі), глиняного тягарця, біля 60 уламків плінф і черепиці, а також залізного тесла, двох ножів

та циліндричного залізного предмета, невстановленого призначення, довжиною 5,3 і діаметром 2,3 см [6].

Як відзначав М. Ю. Смішко, найважливішим результатом досліджень 1965 р. було відкриття залишків склоплавильної печі. Про її функціональне призначення переконливо свідчить висока температура випалу череня та залишків стінок, рештки світло-сірої склистої маси, а також велика кількість відходів скляного виробництва в найближчій околиці об'єкта [6. С. 16].

Після чотирьохрічної перерви розкопки Комарівського поселення продовжили у 1969 р. Вони проводилися з 11 по 29 серпня Середньодністрянською ранньослов'янською археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом М. Ю. Смішка. В її складі працювали два лаборанти – П. І. Лисий та Б. В. Пелех [11. С. 1]. Як і в попередньому випадку досліджувалася східна частина пам'ятки, де були виявлені сліди склоробного ремесла. Оскільки на час експедиції основна частина поселення була занята посівами кукурудзи, було прийнято рішення закласти розкоп розміром 40×6 м в його південно-східній частині, між старою дорогою Комарів–Кельменці і балкою. Згідно загальної нумерації він отримав назву «Розкоп №6». Праворуч нової шосейної дороги, на відстані 68 м на захід, закладено розкоп №7 розмірами 20×12 м, а посередині між ними – розкоп №8, Г-подібної форми з розмірами коротшої сторони 6×4 м і довшої 20×4 м [7. С. 1, 9, 11].

На дослідженій території загальною площею 440 м² виявлено залишки наземної споруди, ймовірно, культового призначення, від якої збереглося 15 невеликих ямок розмірами 0,33–0,63 м, розташованих в певному порядку (розкоп №6), два вогнища в розкопах №6 і №8 і дві ямки діаметром 0,31 і 0,39 м в розкопі №8. В ямках, які входили в конструкцію наземної споруди, знайдено чотири зооморфні статуетки: одна із них нагадує коня, дві інші – птиць (на думку М. Ю. Смішка, можливо, півнів), четверта – невідому чотириногу тварину [7. С. 4, 5, 7]. Ще одну пластичну фігуру, яка подібна до чотиринової тварини з великою голівкою, трохи вигнутою спиною, залишками хвоста і кінцівок, виявлено в першій ямці розкопу №8 [7. С. 12].

Знайдений рухомий матеріал складався з фрагментів кераміки, уламків скляних посудин та окремих металевих предметів. Так, в розкопі №6 біля вогнища зібрано 31 уламок гончарних посудин. На решті площі – 44 фрагменти кераміки, з яких 36 належали гончарним посудинам, один – ліпному горщику, сім – амфорам. В розкопі №7 із 36 знайдених керамічних фрагментів 26 відносилися до гончарного посуду, три – до ліпного і сім – до амфор. Крім того, там виявлено уламок черепиці, п'ять фрагментів скляних посудин і трубчасту, розширену посередині на мистину з чорного непрозорого скла. Розкоп №8 представлений 45 уламками кераміки, з яких 36 належало гончарним посудинам, сім – ліпним і два – амфорам, 31 фрагментами скляних виробів, п'ятьма шматками скляної маси, чотирма скляними каплями, залізним ножем, вищезгаданою глиняною статуеткою і срібним денарієм Антоніна Пія [7. С. 8–13].

Слід зазначити, що визначення монети проводив В. В. Кропоткин. У листі до М. Ю. Смішка, датованому 17 квітня 1970 р., він писав: «Глубокоуважаемый Маркиян Юлианович! Сообщаю Вам определение денария Антонина Пия, обнаруженного при раскопках поселения черняховского типа в с. Комаров в 1969 г.: Антонин Пий, 147–148 гг. Лицевая сторона: голова Антонина Пия вправо, в лавровом венке. ANTONINVS [AVG] PIVS PP TR P XI. Обратная сторона – Веста, одетая, стоит влево, в правой руке держит *Simpulum* и палладиум на плече – в левой. Легенда: COS III...» [1].

У 1974 р. дослідження в Комарові продовжила Дністрянська археологічна експедиція Московського державного університету імені М. В. Ломоносова під керівництвом Ю. Л. Щапової. Її метою було уточнення топографії, стратиграфії і хронології поселення, а також вивчення виробничого комплексу з виготовлення скла [13. С. 355]. Розкоп площею 192 м² закладено на захід від ділянок, де були простежені сліди склоробної майстерні. На його території виявлено залишки гончарного горна з передгорною ямою, два житла, з яких одне заглиблене, а друге наземне, і дві господарські ями [12. С. 10–14]. Знайдено куски плінфи, черепиці, уламки кераміки, в тому числі амфор і посуду типу «*terra sigillata*», кілька фібул, три залізні ножі, вушко від відра з дужкою, а також значну кількість фрагментів скла. Результати досліджень підтвердили хронологію поселення пізньоримського часу в межах III–IV ст. н. е. [13. С. 355]. Зважаючи на тонкий культурний шар, Ю. Л. Щапова висловила припущення, що виробничий комплекс в Комарові міг функціонувати протягом 5–6, а може 10 років [15. С. 241].

Після розкопок 1974 р. пам'ятка в Комарові майже 40 років не вивчалася археологічно. Лише у 2012 р. з ініціативи двох наукових інституцій – Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України та Інституту археології НАН України розпочато два наукові проекти. Перший із них, українсько-російський під назвою «Виробничі комплекси Середнього Подністров'я пізньоримського часу (за матеріалами поселення Комарів)» (керівники В. М. Войнаровський і О. С. Рум'янцева), був розрахований на два роки і передбачав: проведення комплексного аналізу скла з поселення Комарів із застосуванням новітніх методів дослідження та накопичених за останні роки порівняльних баз; визначення виробничої основи та інфраструктури склоробства в Комарові, включаючи ймовірний зв'язок з вапняковою каменоломнею і піщаним кар'єром; роль скловиробництва в можливому функціонуванні в Комарові торгово-виробничої факторії на території східноєвропейського Барбарікуму. Основна мета полягала у визначенні характеру майстерні в Комарові (скловарна або вторинна, що працює на привізних напівфабрикатах), її сировинної бази (місцева або привізна сировина, напівфабрикати у вигляді зливків, склобій), а також перевірка отриманих раніше висновків про основні види продукції [2. С. 7–8]. Оскільки співвиконавцем проекту виступив Інститут археології Російської академії наук, планувалося проведення аналізу хімічного складу скла методом емісійної спектроскопії в лабораторії Інституту історії імені Ш. Марджані АН Республіки Татарстан (м. Казань).

Другий довготерміновий науково-дослідницький проект «Комарів – виробнича факторія варварської Європи пізньоримського часу» був започаткований відділом археології раннях слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України і Науково-дослідним центром «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України під керівництвом О. В. Петраускаса і Т. Р. Миляна. Він орієнтований на тривале дослідження пам'ятки із комплексним підходом до вивчення отриманих результатів і вирішення актуальних проблем. *Програма наукового дослідження* передбачала різноплановість наукових підходів у вивченні особливостей функціонування пам'ятки у Комарові із одночасним залученням колективу фахівців із різних галузей – археологів, геодезистів, геофізиків, ґрунтознавців, палеоботаніків, палеозоологів та ін. [18].

У рамках цього проекту літом 2012 р. були відновлені розкопки пам'ятки, які провела Комарівська археологічна експедиція Інституту археології НАН України та Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України під керівництвом О. В. Петраускаса. В результаті на площі близько 96 м² виявлено гончарний горн з передгорною ямою і п'ять господарських ям [16]. Окрім великої кількості керамічного матеріалу (більше 1000 фрагментів), знайдено 11 античних монет, дев'ять з яких були римськими денаріями імператорів Октавіана Августа, Адріана, Антоніна Пія, Марка Аврелія, Костянтина I Великого і два – Боспорського царства, викарбувані за правління царя Рискупорида V [17]. У жовтні цього ж року пошукова група під керівництвом О. В. Петраускаса і Т. Р. Миляна відкрила синхронний поселенню ґрунтовий могильник. Було виявлено залишки трупопокладення дорослого чоловіка зі слідами ритуальної руйнації. До складу поховального інвентаря входили скляна намистина, гончарна миска та ін. [19]

Таким чином, за сім польових сезонів на пам'ятці в Комарові було закладено вісім розкопів, якими розкрито 4123 м² площі, знайдено 11 споруд та їх залишків, одну склоплавильну піч, 19 вогнищ, вісім ям, два гончарних горни та ґрунтовий могильник. Крім того, тут виявлено культурні шари епохи середньої бронзи та передскіфського часу ранньозалізного віку з житловими і господарськими об'єктами. Проведені дослідження засвідчили, що поселення пізньоримського часу в Комарові є унікальною пам'яткою на території Центрально-Східної Європи зі слідами розвиненого склоробного ремесла.

1. Лист В. В. Кропоткіна до М. Ю. Смішка від 17.04.1970 р. // Архів відділу археології Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

2. *Обґрунтування* українсько-російського науково-дослідницького проекту «Виробничі комплекси Середнього Подністрів'я пізньоримського часу (за матеріалами поселення Комарів)». – 16 с. // Архів Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

3. *Смішко М. Ю.* Звіт про розкопки на поселенні першої половини I тисячоліття н. е. біля с. Комарів Кельменецького району Чернівецької області в 1956 році. – Львів, 1957. – 64 с., додатки // Архів відділу археології Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

4. *Смішко М. Ю.* Звіт про розкопки на поселенні першої половини I тисячоліття н.е. біля с. Комарів Чернівецької області в 1957 році. – Львів, 1959. – 55 с., додатки // Архів відділу археології Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

5. *Смішко М. Ю.* Звіт про дослідження поселення III–IV ст. з скляною майстернею біля с. Комарове, Чернівецької області в 1962 році. – Львів, 1962. – 30 с., додатки // Архів відділу археології Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

6. *Смішко М. Ю.* Звіт про дослідження поселення III–IV ст. із слідами скляного виробництва біля с. Комарове Чернівецької області в 1965 році. – Львів, 1965. – 16 с., додатки // Архів відділу археології Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

7. *Смішко М. Ю.* Звіт про розкопки на поселенні III–IV ст. поблизу с. Комарова Кельменецького району Чернівецької області в 1969 році. – Львів, 1971. – 14 с., додатки // Архів відділу археології Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

8. *Смішко М. Ю.* Щоденник роботи Прикарпатської археологічної експедиції, 1956 // Щоденник розкопок на поселенні III–IV ст. біля с. Комарів Чернівецької області, 1956 і 1957 рр. – 15 с. // Архів відділу археології Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

9. *Смішко М. Ю.* Щоденник роботи Комарівської археологічної експедиції за 1962 рік. // Щоденник Комарівської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР. 1962–1965 рр. – 14 с. // Архів відділу археології Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

10. *Смішко М. Ю.* Щоденник Комарівського загону Середньодністрянської археологічної експедиції 1965 р. // Щоденник Комарівської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР. 1962–1965 рр. – 14 с. // Архів відділу археології Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

11. *Смішко М. Ю.* Щоденник Середньодністрянської ранньослов'янської археологічної експедиції 1969 року. – 15 с. // Архів відділу археології Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

12. *Щапова Ю. Л.* Отчёт о раскопках черняховского поселения у с. Комарово в 1974 году. – Москва, 1984. – 12 с., додатки // Архів Інституту археології НАН України.

13. *Смішко М. Ю.* Поселення III–IV ст. н. е. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів, Чернівецької області (попереднє повідомлення) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1964. – Вип. 5. – С. 67–80.

14. *Смишко М. Ю., Щапова Ю. Л.* Раскопки у с. Комарово-Днестровка // Археологические открытия 1974 года. – Москва, 1976. – С. 355.

15. *Щапова Ю. Л.* Мастерская по производству стекла у с. Комарово (III–IV вв.) // Советская археология. – Москва, 1978. – Вып. 3. – С. 230–242.

16. «*Комарів* – виробнича факторія варварської Європи пізньоримського часу». Проект з вивчення унікальної археологічної пам'ятки: Інформація про дослідження [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://komariv.in.ua/istoriya-doslidjennya-ratuyatku.html>.

17. *Мизгін К. В.* Античні монети з поселення «Комарів» [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://komariv.in.ua/myzgin.html>.

18. *Петраускас О. В., Козак Д. Н., Милян Т. Р., Осаульчук О. М.* Зміст проекту [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://komariv.in.ua/zmist-proektu.html>.

19. *Петраускас О. В., Милян Т. Р., Осаульчук О. М.* Дослідження унікальної археологічної пам'ятки в Комарові у 2012 р. [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://komariv.in.ua/doslidjennya2012.html>.

Yaroslav Onyshchuk

HISTORY OF THE STUDIES OF GLASS WORKSHOP IN KOMARIV VILLAGE

The article is dedicated to the history of studies of unique archaeological finding from late Roman time in the area of Central Eastern Europe. It's a settlement in Komariv village at the Middle Dniester bank, which has revealed traces of developed glass craft.

Keywords: *history of studies, a settlement in Komariv village, provincial Roman trading post, glass production, Cherniahiv culture.*

Стаття надійшла до редколегії 30.07.2013 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

Фото 1. Зразки скляного бою з Комарівського поселення (фонди Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України).

Фото 2. Фрагменти привізної сировини (т. з. «брускового скла») (фонди Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України).

Фото 3. Зооморфна пластика з поселення в Комарові (фонди Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України).

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ПРАЗЬКОГО ТИПУ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглядається проблема походження старожитностей празького типу. Аналізуються старі та нові підходи до вивчення генезису празької культури. Здійснено спробу коротко окреслити подальші перспективи вирішення досліджуваної проблеми.

Ключові слова: празька культура, черняхівська культура, пам'ятка перехідного типу, Теремці, Сокіл.

Проблема походження слов'янських культур третьої чверті I тис. н. е. є однією з найбільш важливих та дискусійних у всій слов'янській археології. Від її вирішення залежить розв'язання чималої низки питань ранньої історії слов'ян. Сьогодні нагромаджено значну джерельну базу, котра дозволяє з великою долею вірогідності говорити про походження колочинської та пеньківської культур. Набагато складніше виглядає справа довкола пошуку витоків празьких старожитностей [11; 14; 15; 16; 18 та ін.]. Однак, саме без вирішення цього, останнього завдання, неможливо говорити про належне висвітлення проблеми генезису ранніх слов'ян. Така постановка питання не повинна викликати особливих заперечень. Адже цілком можливо, що носії празької культури, (яких, як відомо, прийнято асоціювати зі «склавинами» пізньоантичних та візантійських авторів), ймовірно, були чи не єдиними достовірно слов'янськими племенами V–VII ст. Не заглиблюючись у спірні питання трактування етнічної належності населення колочинських старожитностей, а також у проблеми приналежності антського населення пеньківської культури до слов'янського світу третьої чверті I тис. н. е., все ж не можемо упустити того факту, що ані колочинська, ані пеньківська культури не мають достовірного генетичного продовження. Мова йде про своєрідну «слов'янізацію» пеньківських та колочинських старожитностей напр. VI ст. та напр. VII–на поч. VIII ст. відповідно [59. С. 85–112; 42; 43; 44; 45. С. 8; та ін.]. Суть цих процесів полягала у поширенні нових рис матеріальної культури, типових для празьких пам'яток [39. С. 47, 94; 53. С. 16–27; 54. С. 25; 56. С. 77, 85; 57. С. 87–88 та ін.].

Серед низки припущень, ідей та концепцій походження празької культури, які були висунуті у різний час і дійшли до наших днів, найбільш поширеною і прийнятою є схема видатного українського археолога В. Барана. Її значення полягає у тому, що дослідник вперше зумів висвітлити зв'язки локального варіанту черняхівської культури із місцевими ранньосередньовічними старожитностями. Як відомо,

до того вчені довгий час під доволі радикальними кутами зору тлумачили етнічну належність черняхівських пам'яток. Реакцією на германське трактування, переважно з боку дослідників німецької міграціоналістичної школи, була практично «тотальна» їхня слов'янська інтерпретація в радянській історіографії у 40–50 рр. ХХ ст. [13. С. 33–36]. З плином часу ставало зрозуміло, що весь обширний ареал черняхівських старожитностей не міг бути замешканий «однорідним» населенням, а отже не могло й бути єдиної простої схеми етнокультурних процесів на зламі першої і другої половин І тис. н. е. Наслідком своєрідної «кризи» аргументів у сторону радикальних інтерпретацій етнічної належності черняхівської культури став перехід до ідеї поліетнічності та локального її членування. Не зважаючи на те, що ще у 1947 р. В. Петров вказував на виразні місцеві особливості матеріальної культури черняхівських пам'яток [52. С. 47], ідею поліетнічної належності цієї культури висунув лише П. Третяков у 1956 р. [85. С. 7–8]. На рік пізніше з класифікацією черняхівських старожитностей на п'ять локальних варіантів (Середнє Подніпров'я, Подністров'я, Волинь, Нижній Дунай та область порожнистого Дніпра) виступила М. Тіханова [83]. Подібний хід думок спостерігався у поділі Є. Махно, лише з тією відмінністю, що вчена визначила сеймсько-донецький варіант, проте «упустила» нижньодунайський [47]. Певні корективи у це питання згодом внесла і А. Сміленко. Зокрема, вона зауважила, що її опоненти часто виділяють власне не локальні варіанти культури, а її периферійні райони: волинський, сеймсько-донецький, прудо-дністровський, нижньодунайський та ін. [66. С. 45].

Пізніше на порядку дня постали завдання не стільки локального членування черняхівських старожитностей, скільки «прив'язки» тих чи інших територій до зон формування ранньослов'янських археологічних культур. Такий підхід не викликав особливих зауважень стосовно витоків пеньківських пам'яток, матеріальна культура котрих (особливо на першому етапі існування старожитностей) сильно не відрізнялася від культури населення пізньоримського часу Середнього Подніпров'я. В той же час риси матеріальної культури праських старожитностей були куди більш відмінними, аніж відомі на той час риси матеріальної культури черняхівських пам'яток усіх її локальних варіантів. Це посилювало скепсис довкола намагань знайти корені праської культури в черняхівських пам'ятках.

Спростувати подібні міркування у деякій мірі вдалося саме В. Барану, завдяки тривалій клопіткій польовій роботі та багаторічному осмисленню отриманих матеріалів. Мова йде про виокремлення вченим локального верхньодністровського варіанту черняхівської культури, котрий поширювався на Південно-Західну Волинь, Верхнє та частково Середнє Подністров'я. Підґрунтям для цього стали: специфіка матеріальної культури варіанту в ареалі черняхівських старожитностей, підоснови його формування, а також видимі, на переконання дослідника, зв'язки із пізнішими слов'янськими культурами. На думку В. Барана і його послідовників, верхньодністровський варіант сформувався на базі волино-подільської групи пам'яток [1. С. 53–55; 41. С. 33–34]. Специфіка матеріальної культури верхньодні-

стровських пам'яток полягала у тому, що на досліджуваних поселеннях домінували заглиблені житла, інколи траплялися печі-кам'янки, у керамічних комплексах спостерігалися риси пізнішого часу [10. С. 163–166; 17. С. 263; 22. С. 44–45] тощо¹. Зокрема, перші печі-кам'янки було відкрито на черняхівських селищах у Черепині [2. С. 6–8], Чижикові (Західне Побужжя) та в Дем'янові (Верхнє Подністров'я) [6. С. 104, 107; 10. С. 30–32]. І хоча їхня кількість тоді була ще зовсім невеликою, сам факт відкриття такого роду опалювальних пристроїв, що їх було віднесено до пізньоримського часу, немало заслуговував. Можна впевнено говорити, що шальки терезів помалу схилялися на користь витоків празьких старожитностей із верхньодністровських пам'яток. Адже даний тип опалювального пристрою був яскравою ознакою матеріальної культури празького населення. Окрім того, у заповненнях споруд пізнього етапу черняхівської культури, а також у самому культурному шарі в Черепині, було віднайдено чималу кількість посуду, виокремленого В. Бараном у перший та четвертий типи підгрупи А. Розглядаючи перший тип посуду (горщики), дослідник зацентрував увагу на групі ознак геометрії, а саме, на максимальному розширенні тулуба, яке припадає вище середини висоти виробів [10. С. 79–80]. Подібні керамічні горщики (в усякому разі серед групи ознак геометрії) стають домінуючим типом посуду саме у празькій культурі [12. С. 10–18; 58. С. 10–12; 61. С. 11–28]. Окремо фахівець наголосив на доволі актуальній знахідці – фібулі у підвальній ямі житла №8, яку було віднесено до сер.–др. пол. IV ст. Все це дозволило В. Баранові прийти до висновку, що поселення у с. Черепин слід вважати перехідною пам'яткою черняхівської культури до слов'ян² [17. С. 194].

¹ Правда, слід пригадати, що старожитності Верхнього, Середнього Подністров'я та Південно-Західної Волині В. Баран розділив на дві основні групи: тип Острівець–Сухоствас та Ріпнів II–Черепин. Перша група пам'яток не має відношення до генезису ранньослов'янських старожитностей. Характерними ознаками її носіїв у матеріальній та духовній культурі виступають наземні житла, велика кількість кружального посуду та трупопокладення [4. С. 38–45]. Тому, коли мова заходить про зв'язки локального верхньодністровського варіанту черняхівської культури із ранньослов'янськими старожитностями, маються на увазі пам'ятки другої групи, тобто типу Ріпнів II–Черепин.

² Необхідно, однак, відзначити, що раніше, перед дослідженнями В. Барана, досить цікаві матеріали було виявлено на поселенні у с. Неслухів (Західне Побужжя), котре вперше вивчалось К. Гадачеком у 1898–1899, 1903 рр. У 1946 р. М. Смішко провів повторне дослідження цієї пам'ятки [67; 68; 69]. Нагромаджені матеріали підтвердили факт багат шаровості Неслухова. Уваги заслуговують рештки двох печей, вирізаних у материковій породі, що мали кам'яне склепіння. Ці об'єкти були «прив'язані» до житлових споруд, а у залишках самих опалювальних пристроїв було віднайдено кружальну та ліпну кераміку черняхівського типу. Основною формою ліпних виробів був товстостінний горщик з опуклими боками, вертикальними або слабко відігнутими назовні вінцями. Текстура керамічного тіста була суглинковою, із домішками шамоту і грубими зернами піску. Виявлені матеріали дозволили М. Смішкови говорити про існування зв'язку між періодом черняхівської культури та наступною епохою [69. С. 203–204]. Цікаві матеріали з цього поселення було здобуто також у 80-х рр. минулого століття В. Цигиликом та В. Івановським [99].

Дещо схожа ситуація, на переконання дослідника, спостерігалася і на поселенні Бовшів II (Верхнє Подністров'я). Пам'ятка виявилася двошаровою, із «перехідним» черняхівським горизонтом. В. Бараном було проведено масштабні роботи, в результаті яких відкрито не лише наземні, але й заглиблені житла, а також низку господарських ям і вогнищ за межами споруд [4. С. 35–45]. Звертають на себе увагу споруди № 1, 14, 15, 18, представлені деструкціями заглиблених жител чотирикутної форми із заокругленими кутами, орієнтованими за сторонами світу. Опалювальні пристрої на цьому поселенні представлені вогнищами, у черенях яких нерідко траплялися фрагменти посуду. Щодо керамічного комплексу заглиблених жител, то він репрезентований уламками ліпних горщиків з легко відігнутими назовні, дещо потовщеними вінцями, пологими плечиками, випуклими бочками і плоскими денцями [20. С. 53–66]. Таким чином, як і на попередньому поселенні, серед типів жител домінували заглиблені споруди, хоча й без печей-кам'янок, а у їхніх заповненнях переважав ліпний посуд, в т. ч. форм близьких до празької культури [8. С. 153].

Остаточо розставили наголоси у цьому питанні дослідження В. Барана класичного поселення «перехідного» типу у с. Теремці (Середнє Подністров'я) [9; 19. С. 174; 12. С. 69; 21; 22; 23; 24 та ін.]. Селище виявилось багатошаровим. Найраніші об'єкти відносяться до ранньозалізного часу. Вони перекриті об'єктами черняхівської та празької культур. Черняхівський та ранньосередньовічний горизонти селища виступають у працях В. Барана під назвою «нижнього» (IV ст.) та «верхнього» (кін. IV–VI ст.). До першого горизонту відносяться три споруди заглибленого типу без опалювальних пристроїв, дві господарські споруди та 18 господарських ям. До другого належать 25 житлових, три «підсобних» споруди, а також 16 господарських ям [12. С. 69–74; 21. С. 50–52; 22. С. 5–10; 23. С. 38–39]. Отримані матеріали дозволили вченому відтворити картину життя на пам'ятці. Згідно дослідника, черняхівське селище виникає тут лише у IV ст. або на рубежі III–IV ст. З відходом готів (поч. V ст.) життя на поселенні, на думку археолога, не припинялося. На підтвердження даної думки В. Баран наводить той факт, що на долівці житла №14 віднайдена брова фібла. Верхня хронологічна межа празького поселення віднесена до VI ст. Переривів у заселенні від IV ст. до VI ст. фахівець не вбачає, водночас наголошуючи, що якщо вони й були, то настільки незначні в хронологічному відношенні, що за матеріалами їх не вдається визначити [21. С. 56–57; 22. С. 43–44; 23. С. 44]. Загалом, поселення Теремці інтерпретується як перехідна пам'ятка від венеців до склавинів (черняхівська→празька культури), і, на думку автора досліджень, воно належало в цей час одним і тим же етнокультурним спільнотам [12. С. 74; 17. С. 195; 19. С. 174; 21. С. 53; 22. С. 43; 23. С. 56; 24].

Таким чином, завдяки напрацюванням В. Барана вдалося вперше обґрунтувати ідею автохтонного розвитку населення празьких пам'яток Південно-Західної Волині, Верхнього і частково Середнього Подністров'я. Важливо, що дослідник

намагався підкріпити свою концепцію не лише висвітленням окремих рис матеріальної культури пізньоримського населення вказаного регіону (котрі були характерними ознаками ранньослов'янських старожитностей), але й спробував віднайти такі пам'ятки, де процеси трансформації матеріальної культури зламу другої та третьої чвертей I тис. н. е. можна було прослідкувати належним чином.

Роботи В. Барана не залишилися поза увагою тогочасної наукової спільноти. Зацікавлення до матеріалів так званого «перехідного» періоду спостерігалось й у інших вчених. Зокрема, мова йде про масштабні розкопки, проведені Л. Вакуленко та О. Приходнюком на пам'ятках поблизу с. Сокіл (Середнє Подністров'я) [27; 28. С. 6–86, 99–103; 55]. Так, в околицях сіл Сокіл і Каветчина, вченими було відкрито доволі цікаві матеріали: в т. ч. черняхівський комплекс в ур. Острови (Сокіл) та ранньослов'янське селище в ур. Лука-Каветчинська (Каветчина). Привертають увагу матеріали з Сокола. Тут серед 12 жител черняхівської культури у восьми виявлено печі-кам'янки, а в одному – глинобитну пічку [28. С. 6]. Матеріали продатовано III–пер. пол. V ст. На думку дослідників, на користь цього свідчать як рухомі артефакти, так і археомагнітне датування зразків з поду печі житла №9 (сер. III ст.) [28. С. 29].

Подібний стан справ спостерігався І. Винокуром на поселенні у с. Бакота (Середнє Подністров'я) [32; 34. С. 48–68]. У період 1963–1980 рр. досліднику вдалося віднайти 38 жител заглибленого типу, з-поміж яких 16 споруд опалювалися печами-кам'янками. Їх віднесено до черняхівської культури. Черняхівські нашарування археолог продатував III–V ст., а низку жител заглибленого типу з печами-кам'янками – кін. IV–пер. пол. V ст. На думку І. Винокура, Бакоту також слід трактувати як пам'ятку перехідного типу [34. С. 48–68]. Перехідними, на думку цього ж дослідника, були й комплекси, відкриті на багат шаровому поселенні у с. Бернашівка (Середнє Подністров'я). Мова йде про житла черняхівської культури, в т. ч. із печами-кам'янками, а також житло слов'янського майстра-ювеліра (напівземлянка №36), де археолог віднайшов 64 кам'яні ливарні формочки [35. С. 19].

Зрештою, такі «перехідні» комплекси було відкрито в результаті розкопок В. Цигилика на поселеннях Рудники [98] та Березець [100. С. 105–107] (Верхнє Подністров'я) та ін.

Не зважаючи на солідну джерельну базу, нагромаджену з приводу цього питання, а також на доволі цікаві інтерпретації, говорити про його повне вирішення не приходиться. Дослідження наших попередників не стільки розставили всі крапки над «і», скільки поставили низку нових проблем. Мова йде про теоретико-методологічну сторону таких напрацювань. Видатні фахівці минулого століття застосовували своєрідні підходи до формування й інтерпретації археологічних джерел. Насамперед це стосується методів польового пошуку, а саме – зняття та фіксації культурних напластувань, відбору рухомого матеріалу у заглиблених спорудах для їхнього датування тощо.

Як правило, при датуванні об'єктів вчені особливо не акцентували свою увагу на матеріалах «in situ». В кращому випадку вони здійснювали відбір рухомих артефактів для датування за принципом «у комплексі»: тобто «in situ» та із заповнення. Відлік глибин котлованів заглиблених об'єктів, зазвичай, подавався від рівня сучасної поверхні, а також від рівня материка, у котрий перші були «опущені»³. Не останню роль при цьому іноді відігравав і поштиховий метод зняття та фіксації культурних напластунків. Такі підходи, наприклад, були застосовані під час вивчення еталонних поселень Теремці [22. С. 27–43 та ін.] та Сокіл [28. С. 6, 29–42 та ін.]. Подібна ситуація спостерігалася й під час дослідження решти «перехідних» пам'яток регіону⁴.

Виходячи з сучасних теоретичних та методичних позицій, а саме з окремих постулатів теорії формування культурного шару [93. С. 63–88; 96. С. 246–247 та ін.], низка прийомів наших попередників є дещо застарілою. Зокрема, коли мова йде про загальну стратифікованість комплексу, ми повинні розуміти, що поштиховий метод зняття і фіксації культурних нашарувань до передматерикового чи материкового рівня унеможливорює вихід на так званий «рівень денної поверхні» певних споруд. Адже відлік глибин котлованів об'єктів ведеться при цьому переважно від двох основних реперів: рівня сучасної поверхні та материка. У той же час стратифікованість того чи іншого комплексу в першу чергу залежить саме від встановлення рівня денної поверхні для фазового зрізу його функціонування. Це дозволяє працювати не лише над уточненням періодизації та хронології, планувальної і, як наслідок, соціальної структури пізньоримських та ранньослов'янських селищ, але й характеру і суті перехідних пам'яток. Випадки перекривання одних жител іншими при відсутності рівня денної поверхні є свідченням вертикальної стратиграфії. Однак вони не говорять про загальну стратифікованість комплексу, адже існує явище горизонтальної стратиграфії [46. С. 15–16] як сукупності двох або більше асинхронних планіграфічних зрізів. Подібним чином стоїть справа довкола відбору матеріалу для датування заглиблених споруд. Різний характер їхнього заповнення (природний – запливання, антропогенний – засипання котловану) [93. С. 67–68; 94. С. 15; 97. С. 43–44] дає різне розуміння потрапляння матеріалу

³ Про деякі винятки тогочасної методики польового пошуку під час вивчення старожитностей пізньоримської та ранньосередньовічної доби див.: [89. С. 39; 92. С. 36, 40].

⁴ Показовою у цьому плані є також ситуація з «перехідним» комплексом у Рудниках, дослідженим В. Цигиликом у 1980 р. Він був репрезентований житлом заглибленого типу із глиняною пічкою в західному куті. Наявність у південно-східному куті цієї ж житлової споруди ще одного опалювального пристрою – вогнища, вказує на велику ймовірність «нерозчленованості» даного комплексу. Посилують ці підозри й відсутність відомостей про рівень денної поверхні споруди та інші аспекти польового пошуку. Немаловажливим є також той факт, що як ліпна кераміка (за автором досліджень – аналогічна ранньослов'янській), так і черняхівські кружалні вироби віднайдені саме у заповненні житла [100. С. 104–105].

у котлован споруди, а загалом і відношення цього матеріалу до часу функціонування першої. У загальному ж, сьогодні доведено, що, не зважаючи на характер заповнення котловану, достовірний матеріал може бути відібраним лише за принципом «in situ». До того ж, при природному запливанні об'єкта, жодна із трьох основних верств заповнення котловану (природний чи антропогенний фактор) не має прямого відношення до часу його функціонування [93. С. 69–70; 94. С. 13–14; 95; 97. С. 44]. Звичайно, описані теоретичні й методичні прийоми нинішнього польового пошуку й інтерпретації не стояли на порядку дня у спеціалістів другої половини ХХ ст. Однак їхнє сьогоденнє застосування для критичного аналізу джерела, зокрема пам'яток перехідного типу, не дає змоги ствердити генетичний характер між двома горизонтами на останніх. У цьому плані ми не можемо не пригадати влучний вислів І. Русанової, котра свого часу наголошувала, що у І. Винокура будь-яка із його перехідних пам'яток – це та, що має принаймні два горизонти, тобто нижня хронологічна межа якої сягає римського, а верхня – ранньосередньовічного часу [60. С. 301–304]. У зв'язку із цим постає цілком логічне запитання: чи можна вважати перехідною ту пам'ятку, на котрій зафіксовано лише колонну секвенцію із культурних напластувань пізньоримського й ранньослов'янського періодів? Звісно ж, коли мова заходить про пам'ятки типу Теремців, основним аргументом у бік трасової секвенції на них буде саме наявність у пізньоримському горизонті характерних для ранніх слов'ян опалювальних пристроїв – печей-кам'янок. Однак, як на нас, то вирішення і цього питання також лежить у площині теорії та методики формування джерельної бази [89. С. 47; 91. С. 57–58]. Ми не піддаємо сумніву наявність на цих поселеннях опалювальних пристроїв у вигляді печей-кам'янок, проте вважаємо, що при відсутності рівня денної поверхні й довольному відборі (із заповнення) матеріалу для датування тієї чи іншої споруди, хронологічне визначення часу припинення функціонування наявного у ній опалювального пристрою не завжди виглядає переконливим. Навіть тоді, коли воно здійснено за допомогою археомагнітного методу датування. Адже й археомагнітний метод не є абсолютним, а лише визначає ту чи іншу дату в певному часовому діапазоні [46. С. 185–187]. Іншими словами, саме археологи, на основі своїх спостережень, надають фахівцям природничих наук інформацію про певний хронологічний відтинок, задля більш конкретного встановлення дати об'єкта. Напевно, саме таким чином був продатований черінь печі (сер. III ст.) з «черняхівського» житла №9 в Соколі (ур. Острови) [28. С. 29]. Не слід забувати і те, що керамічний матеріал часто буває «вмонтований» у щілини печі-кам'янки [36. С. 189; 37. С. 26], тому не може послугувати за «in-situ», адже його функція не виключає можливості застосування фрагментів раніших епох, якщо такі трапляються на багаточислому поселенні. Отже, принаймні у низці випадків слабоаргументованим виглядає віднесення печей-кам'янок саме до черняхівської культури. До того ж, цікавою

виглядає ситуація із поширенням цього типу опалювального пристрою⁵ у ранньослов'янських культурах. Якщо взяти до уваги більш-менш добре стратифіковані пам'ятки V–VI ст., то виходить, що такий елемент матеріальної культури, як піч, локалізується у межах верхньодністровських старожитностей та в суміжних регіонах на Нижньому Дністрі. Лише наприкінці VI ст. він разом з іншими рисами культури проникає в ареал пеньківських старожитностей [53. С. 16–27; 54. С. 25; 56. С. 77, 85; 57. С. 87–88], що зрештою й дозволило І. Русановій дійти до висновку про «слов'янізацію» пеньківських пам'яток [59. С. 85–112]. Подібна ситуація спостерігається у лісостеповій та лісовій зонах Дніпровського Лівобережжя, де проникнення цього опалювального пристрою відбувається дещо пізніше – в кін. VII–на поч. VIII ст. [39. С. 47–94; 42. С. 387, 389–395; 43; 44; 45. С. 8]. Як бачимо, доволі сумнівним виглядає деяке накладання ареалів поширення печей у пізньоримський та перший етап ранньослов'янського періодів.

Цікавим є твердження низки дослідників, прихильників генетичних зв'язків між верхньодністровськими старожитностями і пізнішими празькими пам'ятками, про те, що матеріальна культура ранніх слов'ян містить окремі «пережитки» попереднього періоду. Мова насамперед йде про фрагменти сіроглиняної кружалної кераміки, типової для черняхівської культури, яка інколи трапляється у житлах населення празьких пам'яток. Зокрема, її виявлено в Усті І [33. С. 219–220], Бакоті [32. С. 365], Соколі [28. С. 65], Рашкові [12. С. 16–17], Зеленому Гаю [8. С. 185] та ін. До речі, наявність саме такої кераміки у культурному шарі або ж у заглиблених житлових об'єктах давала змогу говорити про доволі ранню дату існування тих чи інших комплексів празької культури, де вона зустрічалася. Наприклад, стосовно поселення Зелений Гай, то матеріали сезону 1966 р. дозволили В. Барану говорити про доволі ранню дату слов'янського поселення: VI–пер. пол. VII ст. н. е. [3. С. 237]. Згодом, узагальнивши відомості з розкопок 1966 та 1967 рр., вчений дещо змінив позицію з приводу даного питання. На його думку, наявність на селищі керамічних матеріалів, котрі за деякими групами ознак фізики та геометрії не відрізняються від черняхівської культури, дає змогу віднести слов'янську пам'ятку у Зеленому Гаю до кін. V–VI ст. [8. С. 185; 5. С. 10; 7]. До речі, це була чи не перша настільки рання дата (мова йде про V ст.), котру тоді визнали у науковому середовищі. Цю думку, зокрема, висловила видатний російський археолог, провідний спеціаліст з ранньослов'янської проблематики І. Русанова [58. С. 21–22]. Подібна ситуація спостерігається й у Рашкові II, III. Так, В. Баран вважає сер. V ст. початком функціонування празьких поселень. Для підтвердження своєї думки вчений

⁵ В даному випадку не має значення, з якого матеріалу та у який спосіб споруджений опалювальний пристрій. Він може бути складений із каменю, виліплений з глини, вирізаний в материковому останці, сформований із кусків залізної руди. Всі ці речі визначаються виключно наявністю того чи іншого матеріалу для спорудження печі. Головним є факт, що опалювальний пристрій у тій чи іншій його формі мав єдину конструкцію та відповідав своєму призначенню [93. С. 133].

наводить наступні аргументи: наявність ранніх форм ліпної кераміки празької культури, випадки знаходження у «комплексах» деяких жител сіроглиняної кружальної кераміки (при відсутності самого культурного шару римської доби), а інколи й виявлення ліпної кераміки близької до зразків черняхівської культури Верхнього і Середнього Дністра та раннє археомагнітне датування низки споруд. До прикладу, на поселенні Рашків III, в житлах заглибленого типу №10, 12, 52, 58, 73, 89 та в ямах А і №28 ліпний посуд співіснував з фрагментами кружальної сіроглиняної кераміки черняхівського типу. До того ж, у житлах №10, 52, крім кружальної, знаходилася й кераміка ліпних форм, характерна для місцевого варіанту черняхівської культури, а в житлі №35 ліпні черняхівські форми зустрічалися поряд із празькими [12. С. 25, 27]. Однак, аналіз цих комплексів на предмет методики відбору матеріалів для датування споруд не дозволяє говорити про достовірність низки вказаних аргументів⁶. Не всі ліпні та кружальні фрагменти, котрі можна віднести до черняхівської культури, віднайдені «in situ».

Таким чином, наявність фрагментів кружальної сіроглиняної черняхівської кераміки в житлових чи господарських комплексах ранньослов'янських селищ – це ще не доказ ані ранньої дати таких комплексів, ані генетичних зв'язків між матеріалами двох послідовних історичних періодів. Лише опісля з'ясування місцезнаходження конкретних керамічних матеріалів можна судити про їхню функцію та відношення до тієї чи іншої споруди. Викликає зацікавлення (заразом й деяке застереження у плані методики польового пошуку і стратифікації) гончарна майстерня, відкрита Л. Вакуленко на поселенні у с. Глибока, що на Буковині. Вона являла собою напівземлянкову споруду із невеликим двохярусним горном, устя котрого спрямоване в середину першої [26. С. 45]. Напевне, більш конкретний аналіз цієї ситуації не дозволив би Б. Тимощуку констатувати, що такий факт «переконливо доводить, що населення ранньої фази розвитку слов'янської культури празького типу користувалися, за традицією, гончарним посудом черняхівського типу» [82. С. 13].

Окрім вищевикладеного, слід також вказати й на низку інших аргументів, котрі прямо чи опосередковано свідчать, що празькі старожитності не є продовженням

⁶ Зокрема, ліпні та кружальні фрагменти кераміки з житла №10, котрі можуть бути віднесені до черняхівської культури, зустрічаються саме у його заповненні. В житлі №12 кружальна кераміка походить як з долівки (?), так і з заповнення. Локалізація верхньої частини ліпної пізньоримської посудини з житла №35 не відома. Дно кружальної посудини з житла №52 виявлено на долівці. Знаходження денця сіроглиняного кружального посуду з житла №58 не зрозуміле: на долівці, або ж у нижньому шарі заповнення. Придонна частина сіроглиняного кружального посуду з житла №73 віднайдена у верхніх шарах заповнення, а на долівці, поблизу печі, – ліпний горщик, схожий на кружальні прототиби римської доби. На долівці житла №89 знаходився роздавлений ліпний горшок – прототип кружального, а локалізація денця сіроглиняного кружального посуду не відома [12. С. 89–90, 99–100, 105–106, 108, 114–115, 120–121].

верхньодністровського варіанту черняхівської культури. Перш за все маємо на увазі дослідження системи заселення цього регіону у пізньоримський та ранньослов'янський періоди. Зокрема, аналіз топографії поселень черняхівської культури, карпатських курганів і праських пам'яток у верхніх течіях Дністра та Прута останнім часом здійснила Н. Стеблій [71; 72; 73. С. 8–12; 74; 75]. Серед важливих висновків, котрі впливають у процесі роботи над цією проблемою, особливої уваги заслуговує твердження про певний регрес, що спостерігається у заселенні верхньої і середньої течії Дністра у сер.–кін. V ст. н. е. Дослідниця справедливо зауважує, що на сьогодні відомі лише одиничні пам'ятки, які представляють завершальний етап черняхівської та початковий період існування праської культур [73. С. 16; 74. С. 34]. Окрім того, закономірності переселенських процесів ранніх слов'ян [88. С. 76], а також аналіз рівня освоєння регіону Прикарпаття носіями старожитностей праського типу [89. С. 45–47; 92; 91. С. 54–58] не дозволяє говорити про генетичні зв'язки між пам'ятками верхньодністровського варіанту черняхівської культури та місцевими праськими поселеннями.

Необхідно втім сказати, що такі підходи відносно недавно мали місце у висвітленні окремих аспектів етнокультурних процесів на зламі першої та другої половин I тис. н. е. у вказаному регіоні. До сих пір окремі дослідники вслід за метрами археології минулого століття і надалі відстоюють автохтонне походження праських старожитностей Південно-Західної Волині, Верхнього, частково Середнього Подністров'я. На жаль, на відміну від перших, вони не вносять інновації у вирішення цього питання ані на компілятивному, ані на експлікативному рівнях [48; 49; 50. С. 9]. Адже такі археологи виголошують вже відомі ідеї та раніше знаний джерельний матеріал, здобутий їхніми попередниками.

Зовсім інакше спрямування у вирішенні проблеми співвідношення праських та черняхівських пам'яток й дослідженні генези перших мають роботи відомого російського археолога І. Гавритухіна. Дослідник тривалий час працює над виокремленням та вивченням матеріалів так званої «нульової фази» (IV–сер. V ст.) праської культури, що локалізуються на північніших, стосовно Прикарпаття і Південно-Західної Волині, територіях⁷ [84. С. 7; 101. С. 61 та ін.]. Не претендуючи на перегляд основних методичних позицій автора при виділенні й хронологічної атрибуції матеріалів цієї фази, вкажемо, однак, на одну немаловажливу деталь. Загальновідомо, що типологізація праської кераміки є однією із найбільш склад-

⁷ На відміну від своїх попередників І. Вернера [31], П. Третьякова [86. С. 301–302], К. Годловського [103. С. 7–27] та ін., котрі вважали, що витоки ранньосередньовічних старожитностей, в т. ч. праських, слід шукати в районі поширення київських та пізньозарубинецьких пам'яток верхньої течії Дніпра, нинішній відомий російський дослідник І. Гавритухін більш деталізував концепцію північнішого походження праської культури. Йому вдалося виявити надзвичайно цінні матеріали, без сумніву праського характеру, котрі, на його думку, можна продатувати нижче сер. V ст. – до сих пір прийнятої, найбільш ранньої дати поширення праської культури на Волині та Прикарпатті.

них та дискусійних питань в історії ранніх слов'ян. Підходи І. Гавритухіна до виділення керамічних комплексів «нульової фази» багато в чому опираються на загальну схему типологізації празької кераміки, запропоновану ще І. Русановою (зокрема виділення варіантів посудин) [58. С. 16; 59. С. 21]. При цьому не важко зауважити, що навіть виділення варіантів (котрі зрештою повинні відповідати певному хронологічному поступу) у І типі посудин з Кодина І, ІІ вчена проводила на базі різнофункціональних посудин [61. С. 11–14]. Виходячи із сучасних теоретичних міркувань про динаміку еволюції й взаємозалежності матеріальної культури певного населення, ми вважаємо, що зміна верхніх частин посудин матиме хронологічний зміст лише у тому випадку, коли вони відноситимуться хоча б до одного функціонального типу. Найкраще, звісно, коли мова йде про кухонний посуд [92. С. 44–48]. Саме тому існуючі нині хронологічні схеми (в деякій мірі це стосується і окремих аспектів «нульової фази») є доволі вразливими. Їхня побудова чи уточнення лежать у площині теорії та методики наукового пошуку. Не буде зайвим вказати і на відносну стратифікованість комплексів у Кодині І, ІІ чи на подібних селищах⁸.

Доволі цікавою виявилася спроба окреслення ядра формування празької культури на основі отриманих матеріалів «нульової фази». На думку І. Гавритухіна, такою може бути територія Полісся, схожих фізико-географічних районів Житомирщини й Північної Київщини [38. С. 82–83]. В усякому разі, празькі пам'ятки верхніх течій Дністра та Західного Бугу, за вдалим висловом Р. Терпиловського, носять архаїчний «лісовий характер», тобто ведуть своє походження від північних старожитностей лісової зони (скоріш за все басейну Прип'яті чи суміжних теренів) [80. С. 396–400].

Як бачимо, наші міркування стосовно зв'язків верхньодністровського варіанту та місцевих празьких старожитностей підтверджують уже висловлені припущення вчених про північніше походження празької культури. Проте на відміну від І. Гавритухіна, ми намагаємося «не опускатися» у своїх пошуках з глибин Волині, а навпаки, підійматися вгору по міграційному шляху (ретроспективним методом). Звісно ж, при цьому ми не ігноруємо напрацювань ані цього вченого, ані низки сьгоднішніх білоруських археологів. Проте такий обережний ретроспективний підхід має свою мотивацію. Адже празька археологічна культура у період свого розквіту займала величезні терени Центрально-Східної Європи. А це означає, що протягом римського часу на Волині (чи на інших суміжних територіях) повинен був знаходитися значний анклав попередників історичних склавинів. І це не зважаючи ані на можливі демографічні зміни лише на фіналі римського часу чи пізніше, ані на те, що носії празьких старожитностей могли не тільки займати самостійно величезні території, а й асимілювати значну частину автохтонного населення.

⁸ Обґрунтування окремих теоретико-методичних аспектів хронології й періодизації празьких старожитностей Південно-Західної Волині та Прикарпаття ми здійснили в окремій праці [92].

Однак такого анклаву наразі немає. Є одиничні старожитності типу Тетерівки [84], Острова [40] та ін. Та й їхня найраніша дата не опускається нижче за IV ст. Тому, як на нас, окрім подальшого вивчення матеріалів «нульової фази», певний акцент нині слід робити і на аналізі господарства, топографічного розташування, конкретних ресурсних зон празьких поселень обох регіонів – Прикарпаття і Волині. Всі ці речі були практично незмінними під час переселення слов'ян, адже воно носило масовий характер (не в буквальному значенні). Цілком можливо, що подальше вивчення найближчих відтинків міграції від Волині допоможе зрозуміти окремі нюанси топографічного розташування празьких поселень у можливому «ядрі формування» цієї культури та в суміжних районах. А це суттєво допоможе при пошуку подібних старожитностей у цьому та суміжних регіонах.

Окрім вище окресленого, слід коротко зупинитися також на розумінні І. Гавритухіна подій фіналу римського й початку ранньослов'янського періодів у досліджуваному регіоні. Зокрема, на думку археолога, наприкінці римського часу слов'янські групи пересуваються з Волині на Середній Дністер, де вступають у контакт з місцевим населенням черняхівської культури [38. С. 83]. І хоча у літературі нерідко допускаються думки про співіснування населення різних культур чи спільностей на певній території (споріднених в етнічному плані чи зовсім чужих), таку думку ми прийняти не можемо. Перш за все це зумовлено тим, що, як ми вже вище висловлювалися, ранньослов'янські елементи на черняхівських пам'ятках скоріш за все є своєрідним «наслідком» теорії та методики формування джерел. З іншої сторони, якої форми в такому випадку набули б такі пересування – незрозуміло. Інфільтрація чи масова міграція слов'ян при наявному автохтонному населенню верхньодністровських старожитностей? Судячи з невеликої кількості ранньослов'янських елементів на фіналі черняхівської культури, ми маємо справу із інфільтрацією. А вона не є можливою з огляду на зміст процесів пересування носіїв пам'яток празького типу. Населення мігрувало не окремими малими сім'ями, а селищами, зберігаючи при цьому великі патріархальні сім'ї [87; 88. С. 74–75]. Натомість, говорити про масовий вплив празького населення на фіналі черняхівської культури – це означає шукати окремі поселення без слідів іноплеменників-автохтонів. А такі селища мали б існувати з огляду на відмінну топографію (а отже й господарство) празької й черняхівської культур досліджуваного регіону. Тому, знову ж таки, вирішення цих та інших питань лежить у площині теорії та методики наукового пошуку.

Не можна не пригадати також цікаві міркування відомого київського археолога Р. Терпиловського стосовно окремих аспектів витоків празької культури. На основі аналізу керамічних комплексів, домобудівництва, а також решток поховань вчений прийшов до думки, що київська культура була своєрідним ядром, навколо якого сформувалися в першу чергу колочинські та пеньківські старожитності [76. С. 18–19, 21; 77. С. 77; 78. С. 112–116; 79; 80. С. 387–402]. Населення колочинської

культури також взяло певну участь у формуванні празьких старожитностей. Найсамперед це простежується у зближенні окремих керамічних форм деяких середньодніпровських пам'яток київської та форм кераміки празької культури [78. С. 116; 80. С. 396–400 та ін.]. В цьому плані відзначимо, що В. Баран також визнає впливи київських старожитностей на формування деяких типів посуду празьких пам'яток Подністров'я [12. С. 14].

На останок необхідно коротко зупинитися на окремих аспектах досліджуваної проблеми, які нині становлять своєрідний історіографічний пережиток. Мова в першу чергу йде про пошуки витоків празької культури в пшеворських старожитностях. Такий підхід у свій час запропонували й обґрунтовували відомі російські науковці І. Русанова та В. Седов. Останній намагався поділити пшеворську культуру на вісленський (східний) та одерський (західний) регіони. Подібність керамічних форм у попередніх (підкльошевій та поморській) культурах, близькість, на думку дослідника, окремих форм до ранньослов'янських посудин та безінвентарні ямні кремації – ознаки вісленського регіону – дозволили досліднику інтерпретувати його як слов'янський. В той же час одерський регіон, за вченим, мав населятися германцями [65. С. 53–74, 116–117]. В окремих аспектах погляди В. Седова підтримувала І. Русанова. Дослідниця вважала, що витoki празької культури слід шукати у межиріччі Вісли і Одери. Пшеворську культуру вона спробувала розкласти на кельтські, германські та слов'янські елементи [62; 63; 64]. Ми не будемо деталізувати аргументи цих вчених. Аналіз позицій В. Седова та І. Русанової вже був здійснений низкою їхніх сучасників [12. С. 58–59, 60, 79; 22. С. 52; 102. С. 63–67]. Наукова спільнота вбачала маловірогідними думки про генетичні зв'язки вісленського регіону або ж окремих слов'янських компонентів пшеворської культури із празькими старожитностями. Не останню роль при цьому відіграв не лише аналіз археологічних, але й нарративних джерел. Адже згідно наявних писемних даних, Вісло-Одерське межиріччя у пізньоримський час заселялося вандалами та лугіянами [51. С. 96]. Попри те, прихильники локалізації прабатьківщини слов'ян на території Польщі існують й сьогодні. Не претендуючи на вичерпне висвітлення цього питання, вкажемо лише на намагання польського лінгвіста В. Манчака. Застосовуючи тривалий час, без сумніву, доволі інноваційні та цікаві методи лінгвістичного і етногенетичного дослідження, а саме – метод порівняння словників (лексики) у паралельних текстах, дослідник прийшов до цікавого висновку. Він вважає, що прабатьківщина слов'ян не може бути розташована у басейні Дніпра, а західніше. При цьому він критикує концепцію К. Годловського про локалізацію прабатьківщини у верхній та частково середній течії Дніпра, який спирався на лінгвістичні дані К. Мочинського, котрі, на думку автора, не є зовсім вірними [104. С. 139–143].

У даному випадку дослідник напевне веде мову про останню прабатьківщину слов'ян, а не первісну, адже саме в такому контексті він використовує концепцію К. Годловського. Відсутність достовірних археологічних та писемних даних, котрі

б свідчили про таке розташування останньої прабатьківщини слов'ян, не дозволяє погодитися з висновком В. Манчака, однак і критикувати його методологію, не будучи спеціалістом у галузі лінгвістики, ми не можемо. В той же час дозволимо собі зауважити, що польський вчений, на нашу думку, здійснив немало важливих прорахунків у вихідних пунктах своєї роботи. Так, автор мислить, що найбільш архаїчна лексика є завжди на прабатьківщині певного народу (напр., латинська в Італії, а не в Дакії). Тому, порівнюючи різні групи слов'янських мов, він доходить до висновку, що західнослов'янська група є архаїчнішою, ніж східна чи південна; у самій західнослов'янській групі найбільш архаїчною є польська мова [104. S. 143]. Ми не можемо погодитися з тим, що найбільш архаїчна лексика завжди є на прабатьківщині певного народу. Тим більше, коли мова йде про те, що таку лексику ми підбираємо саме у паралельних текстах. Коли В. Манчак наводив приклад стосовно латинської мови в Італії та Дакії, то тут місцеве населення вже давно користувалося усіма благами тодішньої цивілізації, в т. ч. і писемністю. У випадку зі слов'янами ми маємо справу із варварським світом, вищим набданням якого у сфері народної творчості у ті часи була усна, а не писемна її форми. Ситуація довкола побутування архаїзмів за тривалий час до виникнення писемності могла суттєво змінитися. Зрештою, у вирішенні цієї проблеми, до уваги необхідно брати також і «живий матеріал» діалектології, говірки, котрі побутували в усній мові. Тобто, варто залучати також діалектологічні словники та робити порівняння діалектів різних народів, звісно ж, не ігноруючи при цьому й методу порівняння у паралельних текстах. Не слід забувати і те, що слов'янське розселення проходило далеко не за простою схемою. У ньому мало місце і «зворотна хвиля» з Дунаю, і своєрідне «перегрупування» слов'янського світу напр. VI та VII ст. тощо. Отже, в силу певних історичних обставин найбільш архаїчна лексика могла і не зберігтися на прабатьківщині того чи іншого народу.

Ще один аспект, котрий залишився поза нашою увагою, – це питання про існування зв'язків між празькою культурою та старожитностями карпатських курганів. Свого часу дослідник культури карпатських курганів М. Смішко висловив думку, що населення цих старожитностей має генетичні зв'язки із плем'ям літописних хорватів [70. С. 148–152]. Вивчаючи старожитності Північної Буковини, Б. Тимошук дійшов цікавого висновку, що місцеві празькі пам'ятки сформувалися на основі черняхівської та культури карпатських курганів⁹. Перехідною ланкою між празькими та карпатськими старожитностями вчений називав пам'ятки Гореча та Кодин I, II [81. С. 368; 82. С. 30–46]. Однак слід відзначити, що подальша співпраця з І. Русановою у 1970-х рр. на поселенні Кодин I, II [61] не підтвердила здогадок Б. Тимошука. Культуру карпатських курганів, як складне гетодакійське утворення,

⁹ В той час побутували різні уявлення про місце карпатських старожитностей серед культур римського часу. М. Брайчевський, зокрема, взагалі вважав їх складовою черняхівської культури [25].

участь у котрому взяв і слов'янський елемент, розглядали у свій час Л. Вакуленко та О. Приходнюк [26. С. 88–89]. В той же час дослідники визнавали, що масове поширення слов'янських старожитностей у Прикарпатті та Закарпатті спостерігається лише з V ст. [29. С. 85]. Нині ж Л. Вакуленко вважає, що карпатські старожитності залишені племенами тайфалів [30. С. 215–218]. Загалом, прискіпливий аналіз писемних та археологічних джерел не дає змоги сьогодні стверджувати, що празькі старожитності хоча б певним чином завдячують своїм походженням культурі карпатських курганів. Адже на жодному з багаточисельних поселень типу Горечі чи Кодина не доведено генетичної секвенції напластувань пізньоримського–ранньослов'янського часу, як не доведено це і на пам'ятках типу Теремців.

Коротко підсумовуючи все вищевикладене, можна стверджувати, що сьогодні існує два головні вектори у вирішенні проблеми генезису празької культури. Згідно першого, ядром становлення празьких пам'яток є верхньодністровський варіант черняхівських старожитностей, у матеріальній культурі котрого на фіналі пізньоримського часу В. Баран та його послідовники виділяють низку ранньослов'янських елементів, притаманних для носіїв празьких пам'яток. Інші позиції займають вчені, які вважають, що витoki празької культури слід шукати у більш північних, лісових районах. І. Гавритухін, виділивши матеріали «нульової фази», розміщує ядро формування празьких старожитностей на території Полісся, схожих фізико-географічних районах Житомирщини й Північної Київщини.

Зважаючи на теоретико-методологічну сторону цього питання, нам видається, що в найближчому майбутньому перспективним буде не лише подальше вивчення матеріалів празької культури «нульової фази», але й пошук та дослідження пам'яток Південно-Західної Волині, Верхнього й Середнього Подністров'я, котрі мають черняхівський та празький горизонти. Так, подальше вивчення системи заселення, наразі проведене Н. Стеблій, деталізація структури господарства й окремих аспектів міграційних процесів черняхівського та празького населення регіону відповідь на низку теоретичних питань досліджуваної проблеми. В той же час, проведені розкопки матеріалів із комплексами перехідного періоду, при застосуванні останніх напрацювань у галузі теорії формування культурного шару, дозволять встановити характер секвенційності напластувань на пам'ятках. У такий спосіб буде остаточно вирішено відношення верхньодністровського варіанту черняхівської культури до місцевих празьких старожитностей. Окрім того, висвітлення закономірностей переселенських процесів та нюансів топографії празьких пам'яток у цьому регіоні можуть полегшити пошук аналогічних старожитностей у басейні Прип'яті.

1. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)* / Под. ред. Ауліха В. В., Свешникова И. К., Цыгылыка В. Н. и др. Отв. ред. Черныш А. П. – К., 1990. – 192 с.
2. *Баран В.* Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. – К., 1961. – 119 с.
3. *Баран В. Д.* Раскопки раннеславянского поселения в с. Зеленый Гай на Днестре // АО 1966 г. – М., 1967. – С. 236–237.
4. *Баран В. Д.* Деякі підсумки досліджень поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 35–45.
5. *Баран В.* Черняховская культура в междуречье Верхнего Днестра и Западного Буга в свете новейших исследований // КСИА. – Вып. 121. – 1970. – С. 7–12.
6. *Баран В. Д.* Поселення черняхівського типу поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї // Археологія. – К., 1971. – № 1. – С. 103–113.
7. *Баран В.* Ранньослов'янське поселення у с. Зелений Гай на Дністрі // Середні віки на Україні. – Т. I. – К., 1971. – С. 121–128.
8. *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972. – 234 с.
9. *Баран В. Д.* Исследование поселения у с. Теремцы // Археологические открытия 1979 г. – М., 1980. – С. 251.
10. *Баран В. Д.* Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу). – К., 1981. – 263 с.
11. *Баран В. Д.* Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 5–48.
12. *Баран В. Д.* Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К., 1988. – 160 с.
13. *Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В.* Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К., 1990. – С. 30–78.
14. *Баран В.* Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1993. – Том ССХХV. – С. 59–86.
15. *Баран В. Д.* Слов'янські ранньосередньовічні культури та їх підоснови // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 5–13.
16. *Баран В. Д.* Слов'янські ранньосередньовічні культури та їхні підоснови // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1996. – Вип. 6. – С. 191–204.
17. *Баран В. Д.* Давні слов'яни. – К., 1998. – 335 с.
18. *Баран В. Д.* Витоки ранньосередньовічних слов'янських культур Південно-Східної Європи // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 94–114.
19. *Баран В. Д., Баран Я. В.* Походження українського народу. – К., 2002. – 406 с.

20. Баран В. Д., Гонкало О. В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. – К., 2006. – 144 с.
21. Баран В. Д. Слов'янське поселення середини I тис. н.е. у с. Теремці – перехідна пам'ятка від черняхівської до празько-корчацької культури // Збірник наукових праць науково-дослідного інституту українознавства. – Л., 2007. – Т. XV. – С. 50–69.
22. Баран В. Д. Слов'янське поселення I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. – К., 2008. – 138 с.
23. Баран В. Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі // Вісник Інституту археології. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – Вип. 3. – С. 38–67.
24. Баран В. Поселення середини I тис. н. е. у с. Теремцях – перехідна пам'ятка від венедів до історичних слов'ян // Тези міжнародної наукової конференції «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя». – Чернівці, 2009. – С. 5–6.
25. Брайчевський М. Про етнічну приналежність черняхівської культури // Археологія. – 1957. – № 3. – С. 122–125.
26. Вакуленко Л. В. Пам'ятки Підгір'я українських Карпат першої половини I тис. н. е. – К., 1977. – 142 с.
27. Вакуленко Л. В. Поселение позднеимского времени у с. Сокол на Среднем Днестре и некоторые вопросы славянского этногенеза // Славяне на Днестре и Дунае. – К., 1983. – С. 155–180.
28. Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Славянское поселение I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. – К., 1984. – 108 с.
29. Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Этнокультурные процессы в Карпатском бассейне и Подунавьи в период раннего средневековья (V–VII) // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К., 1990. – С. 79–99.
30. Вакуленко Л. В. Українські Карпати у пізньоримський час – К., 2012. – 302 с.
31. Вернер И. К происхождению и распространению антов и склавенос // Советская археология. – 1972. – №4. – С. 102–115.
32. Винокур И. С. Поселение у с. Бакота на Днестре // Археологические открытия 1971 г. – М., 1972. – С. 364–365.
33. Винокур И. С., Приходнюк О. М., Смиленко А. Т. Исследования славянских памятников в Устье на Среднем Днестре // Археологические исследования на Украине в 1969 г. – Вип. III. – К., 1971. – С. 218–222.
34. Винокур И., Горішний П. Бакота. Столица давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 363 с.
35. Винокур И. Слов'янські ювеліри Подністров'я. – Кам'янець-Подільський, 1997. – 200 с.
36. Войноровський В. Сучасний стан та проблеми археологічного дослідження пам'яток римського часу Північної Буковини // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Л., 2005. – Вип. 9. – С. 174–193.

37. *Войнаровський В.* Чорнівка-I поселення IV–IX ст. на Буковині. – Чернівці, 2007. – 165 с.
38. *Гавригун І. О.* Начало великого славянского расселения на юг и запад // Археологічні студії. – 2000. – №1. – С. 72–90.
39. *Горюнов Э. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Ленинград, 1981. – 135 с.
40. *Егорейченко А. А.* Поселение у д. Остров Пинского р-на Брестской обл. // Archaeoslavica. – 1991. – № 1 – С. 61–82.
41. *Етнокультурна карта території Української ССР.* – К., 1985. – 184 с.
42. *Ляпушкин И. И.* Из истории Левобережной Украины в эпоху железа // Советская археология. – Вып. XI. – Москва-Ленинград, 1949. – С. 385–395.
43. *Ляпушкин И. И.* Раннеславянские поселения Днепровского Левобережья // Советская археология. – Вып. XVI. – Москва-Ленинград, 1952. – С. 7–41.
44. *Ляпушкин И. И.* Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху раннего железа // Материалы и исследования по археологии СССР. – №104. – Москва-Ленинград, 1961. – С. 356–366.
45. *Ляпушкин И. И.* Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства. – Ленинград, 1968. – 192 с.
46. *Мартынов А. И., Шер Я. А.* Методы археологического исследования / Учеб. пособие для студентов вузов. – М., 1989. – 223 с.
47. *Махно Є. В.* Знову про локальні варіанти черняхівської культури // Археологія. – К., 1970. – Т. 24. – С. 49–58.
48. *Милян Т.* Ранньослов'янські елементи на пам'ятках кінця IV–V ст. н. е. (за матеріалами пам'яток Верхнього Подністер'я та Західного Побужжя) // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 115–124.
49. *Милян Т.* Пам'ятки з рисами перехідного періоду // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Л., 2006. – Вип. 1. – С. 27–38.
50. *Милян Т. Р.* Пам'ятки празько-корчацької культури у верхів'ях Дністра, Західного Бугу та Вісли у V–VII ст. / Автореф. на здоб. наук. ступ. к. і. н. – К., 2008. – 17 с.
51. *Мончинська М.* Велике переселення народів. Історія неспокоїної епохи IV–V ст. – К., 2009. – 400 с.
52. *Петров В. П.* Походження українського народу. – Регенсбург, 1947. – 75 с.
53. *Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н.е.). – К., 1975. – 154 с.
54. *Приходнюк О. М.* Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. – К., 1980. – 153 с.
55. *Приходнюк О. М.* Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя в Середньому Подністров'ї // Археологія. – К., 1983. – № 42. – С. 16–28.
56. *Приходнюк О. М.* Новые данные о пеньковской культуре в Среднем Поднепровье // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. – М., 1990. – С. 75–108.

57. *Приходнюк О. М.* О периодизации и хронологии пеньковской культуры // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. – Харьков, 1995. – С. 83–88.
58. *Русанова И. П.* Славянские древности VI–IX вв. между Днестром и Западным Бугом – М., 1973. – 100 с.
59. *Русанова И. П.* Славянские древности VI–VII вв. – М., 1976. – 215 с.
60. *Русанова И. П.* Рец. на працю Винокура І. С. «Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. – Київ, 1982. – 179 с.» // Советская археология. – 1975. – №4. – С. 301–304.
61. *Русанова И. П., Тимошук Б. А.* Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – М., 1984. – 86 с.
62. *Русанова И. П.* Компоненты пшеворской культуры // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – М., 1985. – С. 43–44.
63. *Русанова И. П.* Компоненты пшеворской культуры // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – С. 195–199.
64. *Русанова И. П.* Этнический состав носителей пшеворской культуры // Раннеславянский мир. Материалы и исследования. – М., 1990. – С. 119–135.
65. *Седов В. В.* Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979. – 154 с.
66. *Сміленко А. Т.* Слов'яни у Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). – К., 1975. – 211 с.
67. *Смішко М. Ю.* Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 році // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 337–377.
68. *Смішко М. Ю.* Доба полів поховань в західних областях УРСР // Археологія. – К., 1948. – Т. II. – С. 98–129.
69. *Смішко М. Ю.* Звіт про дослідження селища періоду «полів поховань» в Неслухові в 1946 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1948. – Т. I. – С. 189–205.
70. *Смішко М. Ю.* Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. – К., 1960. – 186 с.
71. *Стеблій Н.* Топографія поселень Верхнього Попруття і Верхнього Подністров'я в другій чверті I тис. н. е. (постановка проблеми) // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С. 238–241.
72. *Стеблій Н.* Деякі аспекти господарської моделі черняхівського населення (за матеріалами поселення Ріпнів–II) // Нові технології в археології. – Київ–Львів, 2002. – С. 251–263.
73. *Стеблій Н. Я.* Система заселення Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття у III–VII ст. н. е. (за даними археології) / Автореф. на здоб. наук. ступ. к. і. н. – К., 2007. – 20 с.
74. *Стеблій Н. Я.* Система заселення Верхнього Подністер'я і Верхнього Попруття у III–IV ст. н.е. (за матеріалами черняхівської культури) // Наукові студії /

Історико–краєзнавчий музей м. Винники. – Львів-Винники, 2009. – Вип. 2. – С. 25–38.

75. *Стеблій Н.* Система заселення Дністро-Прутського межиріччя у III–VII ст. н. е. // Тези міжнародної наукової конференції «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя». – Чернівці, 2009. – С. 67–68.

76. *Терпиловский Р. В.* Население Нижнего и Среднего Подесенья III–V вв. / Автореф. на соиск. наук. ступ. к. и. н. – К., 1980. – 22 с.

77. *Терпиловський Р. В.* Праслов'янські старожитності Східної Європи. Перспективи пошуку // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 73–39.

78. *Терпиловський Р. В.* До проблеми походження ранньосередньовічних культур Подніпров'я // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ-Львів, 1997. – С. 111–118.

79. *Терпиловський Р.* До проблеми етногенезу слов'ян (за матеріалами Подніпров'я першої половини I тис. н.е.) // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 32–39.

80. *Терпиловский Р. В.* Наследие Киевской культуры в V–VI вв. // *Archeologia o początkach Słowian / Pod red. P. Kaczanowskiego i M. Parczewskiego.* – Kraków, 2005. – S. 387–402.

81. *Тимошук Б. А., Кулиниченко Л. Г.* Кодын – славянское поселение переходного периода // Археологические открытия 1971 г. – М., 1972. – С. 368–369.

82. *Тимошук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976. – 176 с.

83. *Тиханова М. А.* О локальных вариантах черняховской культуры // Советская археология. – 1957. – № 4. – С. 168–194.

84. *Томашевский А. П., Гавритухин И. О.* Славянское поселение Тетеревка-I. – К., 1992. – 91 с.

85. *Третьяков П. Н.* Спорные вопросы этнического развития восточных славян // Тез. докл. на сессии ОИИ и пленуме ИИМК, посвященном итогам археологических исследований 1955. – Москва-Ленинград, 1956. – С. 3–8.

86. *Третьяков П. Н.* Фино-угры балты и славяне на Днепре и Волге. – М.-Л., 1966. – 308 с.

87. *Филипчук А.* Про міграційні процеси слов'ян в ранньому середньовіччі (за матеріалами поселень V–VII ст. українського Прикарпаття) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матер. VII міжн. студ. наук. археол. конф. – Чернігів, 2008. – С. 222–225.

88. *Филипчук А.* Міграційні процеси слов'ян V–VII ст. у Верхньому, Середньому Подністер'ї та Верхньому Попрутті (за матеріалами стаціонарних і розвідкових досліджень) // Вісник інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2010. – Вип. 5. – С. 61–83.

89. *Филипчук А.* Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього та Середнього Подністров'я в контексті міграційних процесів // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів-Винники, 2011. – Вип. 4. – С. 35–51.

90. *Филипчук А.* Про деякі аспекти заселення українського Прикарпаття носіями старожитностей празького типу // «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи». Матер. X міжн. студ. наук. археол. конф. – Чернігів, 2011. – С. 200–203.
91. *Филипчук А.* «Прикарпатська» прабатьківщина слов'ян перед їхнім розселенням у V–VII ст. // Вісник Інституту археології. – Львів, 2011. – Вип. 6. – С. 52–61.
92. *Филипчук А. М.* Деякі аспекти хронології празьких старожитностей Південно-Західної Волині та українського Прикарпаття // Вісник Інституту археології. – Львів, 2012. – Вип. 7. – С. 33–58.
93. *Филипчук М. А.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті / Дисерт. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук. – К., 1996. – 395 с.
94. *Филипчук М. А.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті / Автореф. на здобуття наук. ступ. к. і. н. – К., 1996. – 24 с.
95. *Филипчук М. А.* Східнослов'янське житло X–початку XI ст. в українському Прикарпатті // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – №6. – Львів, 1996. – С. 220–228.
96. *Филипчук М. А.* Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в Українському Прикарпатті // Археологічні студії. – 2000. – №1. – С. 244–261.
97. *Филипчук М., Милян Т.* Деякі аспекти формування археологічних джерел (за матеріалами Райковецької культури в українському Прикарпатті) // Нові технології в археології. – Київ-Львів, 2002. – С. 36–51.
98. *Цыгылык В.* Раскопки у с. Рудники // АО 1980 г. – М., 1981. – С. 318–319.
99. *Цыгылык В., Ивановский В.* Поселение у с. Неслухов // АО 1983 г. – М., 1984. – С. 369–370.
100. *Циглик В.* Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ-Львів, 1997. – С. 104–110.
101. *Шовкопляс А. М., Гавритухин И. О.* Комплексы пражской культуры с Оболони и некоторые проблемы изучения памятников типа Корчак // КСИА. – № 208. – С. 52–61.
102. *Щукин М. Б.* О некоторых проблемах черняховской культуры и происхождения славян (по поводу статей Е. А. Рикмана, И. С. Винокура, В. В. Седова и И. Вернера) // Советская археология. – 1975. – №4. – С. 63–67.
103. *Godłowski K.* Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V–VII w. – Kraków, 1979. – 80 s.
104. *Mańczak W.* The original homeland of the Slavs // Studia mythological Slavica. – XII. – Ljubljana, 2009. – S. 135–145.

**ORIGINS OF THE MONUMENTS OF PRAHA TYPE: CURRENT STATE
AND THE WAYS OF STUDIES**

The problems are considered in the studies of the monuments of Praha type. Former and modern theories are analyzed in the studies of Praha culture genesis. Certain attempt is made to shortly enlighten the close perspectives and possible solution of old problem.

Key words: *Praha culture, Cherniahiv culture, archaeological site of the transitory type, Termtsi, Sokil.*

Стаття надійшла до редколегії 13.01.2012 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

ЖИТИЧІ І СТАДИЧІ: ЗАГАДКОВІ ПЛЕМЕНА ДНІСТРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

У сучасній медієвістиці тривають дискусії щодо можливих моделей ранньої держави, в тому числі у слов'ян. У руслі цієї дискусії доволі актуальними є спроби локалізації слов'янських князівств (союзів племен) IX ст. на основі аналізу такої пам'ятки як «Баварський Географ» («*Geographus Bavarus*»). Автор доходить висновку, що локалізацію племен, згаданих у цій пам'ятці, доцільно розглядати не окремо, а блоками, беручи до уваги як торгівельні артерії, так і кордони імперії Каролінгів і Великоморавської держави; при цьому не варто повністю виключати можливе дублювання назв. При встановленні розселення згаданих племен слід враховувати також зазначену кількість градусів та порівнювати свідчень джерела з археологічними пам'ятками. Застосувавши згадані підходи, автор приходить до висновку, що згадані у «Баварському Географі» племена житичів (*Sittici*) та стадиців (*Stadici*) входили до масиву карпатських хорватів, а пізніше увійшли до складу племінного суперсоюзу требовлян. На IX ст. територію цього суперсоюзу складали два князівства – житичів та стадиців. У кінці XI ст. вони відновились у складі Київської Русі як Звенигородське та Тербовлянське князівства.

Ключові слова: *ранньосередньовічна держава, слов'янські князівства, «Баварський Географ», Дністровське Лівобережжя, хорвати, житичі, стадиці.*

У сучасній медієвістиці тривають суперечки стосовно моделі ранньої держави. Більшість дискутантів схиляється до думки, що найранішим соціальним організмом, самодостатнім якого визначалася виробництвом матеріальних благ, необхідних для існування людей, що входять до його складу, біологічним відтворенням шляхом народження нового покоління і соціальним відтворенням шляхом передачі цьому поколінню певних соціально-культурних цінностей і традицій [29], було плем'я [70; 36], у якому поєднується етнічна спільність (сукупність кланів) з політичною структурою на чолі з визнаним вождем [6]. Таку максимальну общину – плем'я археологи фіксують як гніздо поселень [49. С. 246–247].

Просте племінне вождівство веде через компаундне (змішане, поєднане зі жрецтвом) до складного (консолідованого) вождівства, яке об'єднує декілька племен, утворюючи племінну протодержаву – *чіфдом*, тобто сталу структуру з централізованим управлінням та спадковою ієрархією правителів і знаті, але ще без формального апарату примусу [107. Р. 25; 33; 28]. Тобто, племена об'єднуються у союзи, утворюючи складні вождівства, в руських джерелах – княжіння [49. С. 246–247]. Інший давній слов'янський термін – «верв», давши назву общині-верві, став слов'ян-

ським відповідником позначення кланових зв'язків у рамках чіфдому-вождівства [3. С. 36].

Захоплюючись новітніми теоріями, варто уважно поставитися до слушного спостереження Володимира Пузанова, що «виведена на етнографічних матеріалах Океанії теорія вождівства зустрічається з проблемами при застосуванні її до конкретного матеріалу в інших частинах світу» [62. С. 108]. Погоджуючись з можливістю існування періоду вождівства як обов'язкового етапу суспільного розвитку всіх держав, можливо, варто критичніше підійти до цього явища перш за все з позицій хронології та локальних особливостей. На островах Океанії ремесло і торгівля не відділилися від рибальства, мисливства і землеробства, суспільство не диференціювалося за професійними ознаками, там не було металургійних комплексів (подібних до комплексу X ст. у Рудниках на Дністрі) чи системи велетенських городищ, таких як Пліснесько, Солонсько чи Стільсько, для будівництва яких потрібні були організовані тисячі робочих рук. Цілі системи подібних городищ від Дністра та Сяну аж до Новгороду, ремісничі комплекси, які однозначно свідчать про відділення ремесла від землеробства, розвинена торгівля, засвідчена статутами німецьких міст ще у IX–X ст., зрештою, гігантські території навіть племінних союзів (за старою термінологією), заповнені містами та укріпленими городищами-замками, свідчення політичної діяльності їх правителів, включаючи угоди з Візантією, не вписуються у різні схеми вождівства чи то в Океанії, чи то в північноамериканських індіців.

За Андрієм Дворніченком, упродовж VI–VIII ст. у слов'ян існувала військова демократія, яка розвивалася не дуже динамічно, від ранньої примітивної форми до розгорненої (IX–X ст.), тобто від простого вождівства через компаудне до консолідованого як попередника громадянської общини: її формування дослідник відносить до XI–першої половини XII ст. Надалі відбувається розпад міст-держав на дрібніші, причому в поодиноких землях він протікав по-різному [22]. Отож, держави не було ні за часів Володимира Святославича, ні за Ярослава Мудрого.

З великої кількості існуючих версій [див.: 60. С. 3–51; 61] найпереконливішими, на мій погляд, виглядають пропозиції Олени Мельникової, яка виділяє періоди вождівства, *дружинної держави* та ранньофеодальної держави вже на середину IX ст. При цьому «дружинна держава» чи «військова держава» (military government) характеризується універсальним етапом розвитку суспільства, при якому функції держави, що зароджується, виконує, головним чином, військова організація – дружина чи аналогічна їй військова структура [40–42]. За Антоном Горським, у X–XI ст. дружина і державний апарат співпадали, і тільки наприкінці XII–у XIII ст. дружину в цій ролі замінив княжий двір [19. С. 33, 58–75, 109–114; 20]. Ці ідеї підтримують і інші дослідники [72. С. 29–30; 73; 31; 32; 50. С. 477; 65; 14. С. 138; 58. С. 5].

У руслі цієї дискусії видається актуальною спроба локалізації слов'янських князівств (союзів племен) у IX ст. на основі аналізу однієї з найбільш загадкових тогочасних пам'яток, автентичність якої не викликає сумнівів у дослідників.

У науковому обігу давно відома цікава пам'ятка, за якою закріпилася назва «Geographus Bavarus» («Баварський Географ»). В оригіналі пам'ятка має назву «Descriptio civitatum et regionum ad septentrionale partem Danubii» («Опис градів і земель на північ від Дунаю»). Ця пам'ятка на двох аркушах була виявлена ще у 1722 р. серед документів збірника ІХ ст. у Баварській державній бібліотеці у Мюнхені, де зберігається досі¹. Пам'ятка збереглася лише в одному списку. Баварський герцог придбав цей збірник у 1571 р. разом з архівом антиквара Германа Шеделя (1410–1485). Першу публікацію у французькому перекладі (тобто фактично ввів її в науковий обіг) здійснив французький посол у Мюнхені граф дю Бюа у середині ХVІІІ ст. Назву «Баварський Географ» пам'ятці дав відомий польський письменник та вчений Ян Потоцький (1761–1815) [104].

Від багатьох інших документів пам'ятка відрізняється своєю інформативною насиченістю. Вона містить перелік племен, переважно слов'янських, з мінімальними поясненнями, зокрема з зазначенням кількості «градів» («civitates») у більшості племен.

Ретельне дослідження пам'ятки почали ще Йоахім Лелевель (1786–1861) [96; 95. S. 21–45], Павел Йозеф Шафарик (1795–1861) [105. S. 979–998] та Йоган Каспар Цейсс (1806–1856) [113; 112]. Література з цієї проблеми практично неосянна. Найбільш ретельні дослідження тексту належать Вернеру фон Кельтшу [90], Антоні Кралічеку [91], Євгену Кухарському [92], Вільгельму Фріце [83], Генріку Ловмянському [99; 98], Йоахіму Геррману [79], Олександрі Назаренко [55. С. 13–51; 52], Богдану Томенчуку [75] та Леонтію Войтовичу [7–10].

Як свідчить аналіз пам'ятки чи її окремих складових, датування документа коливається у таких межах: 795 р. (Л. Дралле [82]); 817 р. (Л. Гавлік [86]); 830–840 рр. (В. Гюзелев [21]), між 833–890 рр. (П. Раткош [64. С. 83, 94]), невдовзі після 844 р. (В. Фріце [83; 85. S. 147; 84. S. 440–441]), між 866–890 рр. (П. Шафарик [105. S. 980–981]), на початку 70-х рр. ІХ ст. (О. Назаренко [57]). На думку О. Назаренка, з якою важко не погодитися, встановити, є пам'ятка оригінальною чи копією більш раннього оригіналу, не можливо. Згідно з його висновком, вона створена в монастирі Рейхенау в верхів'ях Рейну на Баденському озері. Інформацію про слов'янські племена, які входили в коло інтересів Великої Моравії, та північно-східних сусідів цієї держави укладач пам'ятки отримав від одного зі слов'янських апостолів св. Мефодія чи осіб з його оточення під час їх перебування на засланні в Рейхенау, що підтверджує занесення їхніх імен в «liber confraternitatum» – «книгу побратимства». Свої висновки вчений базував також на впевненості, що згадане в документі плем'я *Ruzzi* тотожне *Русам*, інформацію про яких кирило-мефодіївське коло черпало від створеної константинопольським патріархом Фотієм бл. 866 р. єпископії (митрополії) на Русі [56; 54; 55. С. 7–51; 57; 53. С. 51–70].

¹ Шифр Clm 560 («Descriptio») є припискою на двох сторінках до тексту трактату Боеція з геометрії fol.149v – 150 r).

Ще Г. Ловмянський розділив пам'ятку на дві частини, віднісши позиції 14–58 до назв, які важко локалізувати. У цій частині пам'ятки, долученій у ході створення другої редакції, на його думку, порядок назв у контексті був довільним [99. S. 51; 98. S. 3]. Таке припущення дає підстави розглядати будь-які версії без обмежень, незалежно від місця у контексті, а з огляду на фантазію їх авторів [18. С. 23]. Користуючись гіпотезою про довільний порядок назв як аксіомою, її прихильники нерідко зловживають патріотичними почуттями, намагаючись локалізувати племена на сучасних територіях своїх країн (переважно Польщі або Чехії). Фактично ця гіпотеза Г. Ловмянського завела проблему локалізації племен на манівці.

Й. Геррман запропонував розглядати перелік племен поза кордонами імперії Каролінгів, керуючись зафіксованими та ймовірними лініями торговельних комунікацій, беручи до уваги також можливе дублювання племінних назв [79]. Цей шлях виглядає більш перспективним при ідентифікації племен. Він пропонує осмислену систему і заміну верифікації навколо спотворених назв пошуками джерельних та археологічних доказів.

Загалом, надаючи перевагу методу Й. Геррмана над методом Г. Ловмянського, локалізацію племен доцільно розглядати блоками, беручи до уваги як торговельні артерії, так і кордони імперії Каролінгів і Великоморавської держави. Не можна також виключати можливе дублювання назв.

Другим важливим моментом є перелік кількості градусів. Порівняння свідчень джерела з археологічними пам'ятками на територіях точно локалізованих племен (прикордонних з франкською імперією) показало, що вони ідентичні з бурговими округами, тобто пам'ятка містить інформацію про внутрішню військово-політичну структуру прикордонних племен [79. С. 162–163]. Зрозуміло, що для більш віддалених областей ці дані не могли бути точними. Також цілком ймовірно, що під терміном «*civitates*» могли називатися не тільки укріплені поселення, а й громади-общини [76].

Не викликає також сумнівів, що назви племен часто передані з помилками. Однак німецькі редактори «Баварського Географа» передавали ці назви значно ближче до оригіналу, ніж автори візантійські, пов'язані обов'язковим наслідуванням античних авторів [38].

Племена 19–25² розміщалися вздовж головної артерії «бурштинового шляху»: Вісла – Західний Буг – Дністер: (19) *Zuireani* – (20) *Busani* – (21) *Sittici* – (22) *Stadici* – (23) *Sebbirozi* – (24) *Unlizi* – (25) *Neriuani*. Судячи з числа *градів* чи *общин*, мова йде про князівства (союзи племен), які перебували на стадії *дружинної держави*.

(19) **Zuireani** [Журяни чи Чуряни, Черв'яни]: загадкове плем'я, яке дослідники відносять переважно до племен, які неможливо локалізувати. Б. Томенчук розташував їх у нижній течії Західного Бугу [75. С. 213, 219]. З огляду як мови, так і

² Нумерація племен за публікацією: [9].

розташування племені в контексті порядку назв «Баварського Географа», найбільш обґрунтованою виглядає гіпотеза Й. Геррмана, згідно з якою *Zuireani* (19) є дублем *Zeruiani* (35) [79. С. 164].

Останніх ідентифікували навіть як чернігівських *сіверян*. Найбільшого визнання здобула здогадка Тадеуша Левицького, згідно з якою *Zeruiani* – *серби*, тобто нинішні лужицькі серби. Т. Левицький виходив з порядку назв у контексті пам'ятки, де: *Lendizi* – *Thafnezi* – *Zeruiani* – *Prissani* – *Velunzani*. Оскільки *Lendizi* – це *лендзяни*, локалізовані в Сандомирській землі, а на думку польського історика *Prissani* і *Velunzani* – спотворені назви поморських племен *пуржичан* і *велинян*, то *Zeruiani*-*Серби* були розміщені між середньою Віслою та нижньою Нотецією [97; 93. S. 66–69, 83]. Вже Г. Ловмяньский помітив непевність такої локалізації [99. S. 51]. З'явився ще цілий ряд версій локалізації цього племені від Помор'я майже не до гирла Дунаю, але жодна з них не була переконливою.

Іван Крип'якевич пропонував «*Zeruiani*» читати як «черв'яни», тобто плем'я, пов'язане з *градами червенськими* найдавніших літописів. Племінна назва *черв'ян* збереглася в Іпатіївському зведенні, а також відбита у топонімі Червняни (Черляни, нині у Городоцькому р-ні Львівської обл.) [34. С. 81, 84, 29]. Це в'яжеться і з контекстом, де сказано, що плем'я складало велику «*державу, що з неї, як кажуть, походять всі люди слов'янські*» [у перекладі О. Назаренка: «*королівство настільки велике*], *що з нього, походять всі слов'янські народи і ведуть, за їх словами, [свій] початок*», що також цілком коректно: «*regnum*» як «*королівство*» [55. С. 14, 35]]. Звідси і назви Червен та Червенські гради, інформацію про яких зберегли найдавніші літописи [23–26]. З *черв'янами* ототожнювали етнонім «*zeruiani*» Юзеф Відаєвич [110. S. 43] та Тадеуш Лер-Сплавінський, (вважаючи це плем'я польським [94. S. 265]. Легко пояснити і етимологію назви у німецькому спотворенні: *Zeruiani* = *Czeruiani* = *Czerweni* = *Черв'яни*. Крім того, цей варіант найкраще вписується в порядок назв «Баварського Географа»: *Lendizi* – *Thafnezi* – *Zeruiani* – *Prissani* – *Velunzani* [17]. Б. Томенчук розташував їх у Вісло-Бузькому басейні [75. С. 214], не приймаючи тотожності *Zuireani* = *Zeruiani*, запропонованої Й. Геррманом. Крім цього, йому довелося «перемістити» *волинян* аж за гирло Західного Бугу, для чого немає жодних підстав. За Й. Геррманом *Zeruiani* – це носії культури Луки Райковецької, яку В. Сєдов ототожнював з дулібами [79. С. 166], але ця локалізація нічим не мотивована. Черв'ян слід локалізувати на пізнішому Червенському уділі Белзького князівства, тобто в басейні р. Гучви та верхів'ях Вепру (Вепшу).

(20) **Busani** [Бужани]: Крім Генріка Пашкевича, який вважав *Бужан* польським плем'ям [101. S. 63–66], всі дослідники сходяться на тому, що «Баварський Географ» згадав волинське плем'я *Бужан*. Локалізація Бужан у верхів'ях Бугу, де знаходився їх головний град Бужеск, підтверджується також літописними звістками і значною кількістю археологічних матеріалів [15; 18. С. 6–12].

(21) **Sittici** [Сіттичі, Житичі]: також належать до неідентифікованих племен. Існуючі версії їх локалізації від Житомира [108. S. 181] до Боснії [112. S. 615] є звичайними верифікаціями. Певну мотивацію мала спроба С. Закшевського пов'язати їх з р. Жітавою, притокою Нітри [111. S. 31]. Як *житиців* їх розміщують також у районі гирла Заале при Лабі [87. S. 156]. Всі ці локалізації ніяк не пов'язані з контекстом назв у «Баварському Географі». Тому найбільш прийнятною виглядає версія Й. Германа [79. С. 163], підтримана Б. Томенчуком [75. С. 213, 219]. Обидва розмістили їх на схід від *бужан* по Дністру. Хорватські землі на лівобережжі верхньої і середньої течії Дністра, де пізніше сформувалося Стольське князівство, зруйноване під час походу київського князя Володимира Святославича у 981 р., а потім виникло Звенигородське князівство, були у VII–IX ст. густо заселеним масивом, який цілком міг бути «*областю в якій народу і градів без числа*». Тобто князівство *житиців* займало басейни рік Зубри, Лугу, Свіржу, Гнилої та Золотої Липи, Коропця і Стрипи на Лівобережжі Дністра.

(22) **Stadici** [Стадичі]: так само представлені численними верифікаціями від Русі [108. S. 179] до серединної Боснії [12. S. 615]. Дослідники також відшукали с. Стадце над р. Біліною [91. S. 233] та Стадінгію над нижнім Везером [88. S. 28]. Зрозуміло, що всі ці версії є звичайними верифікаціями. Тому знову найбільш обґрунтованою виглядає версія Й. Германа [79. С. 163], підтримана Б. Томенчуком [75. С. 213, 219], які розмістили це плем'я у Придністров'ї. Плем'я *стадичів*, якому «Баварський Географ» нарахував аж 516 міст, цілком могло проживати на густо заселеній в той період території пізнішого Теробовельського князівства [16; 18. С. 13–39]. Самі назви *Житичі* та *Стадичі* цілком підходять для землеробсько-скотарського характеру занять тутешнього населення (годівля худоби тут завжди займала помітне місце в господарстві). Гіпотетично *стадичі* могли займати басейни рік Серету, Збруча, Мурафи, Смотрича і Ушиці.

(23) **Sebbirozi** [Себбірочі, Шеббіроси]: третє в цій шерензі назв плем'я з надзвичайно широкою локалізацією – від р. Себіри і оз. Сабро на Русі [108. S. 179] знову до серединної Боснії [112. S. 615]. Їх намагалися ототожнити з *Сіверянами* [100. S. 75] або з *Сіверою* в Болгарії [89. S. 95], з саксонськими *Нордальбінгами* [88. S. 29]. Однак жоден з цих варіантів не можна визнати переконливим. За Й. Германом, *себбірочі* розташовувалися на середньому Дністрі [79. С. 163]. Б. Томенчук змістив їх південніше нинішньої Буковини [75. С. 214, 219]. Найімовірніше, це густозаселений масив на правобережжі Дністра в галицькій частині території карпатських хорватів. Сама назва надто спотворена для спроб розшифрувати її.

(24) **Unlizi** [Унличі, Уличі]: якщо відкинути фантастичні варіації (Іульзен біля Ганноверу чи Ванзлов на о. Узнам біля берегів Хорватії), більшість дослідників пов'язують локалізацію племені з літописними уличами [88. S. 30; 98. S. 13–14; 102. S. 235]. Етнонім «уличі» виводять від «угличі», а останнє від «угла» – «кут» (місцевість між гирлами Дністра та Дунаю, яка називається Буджак, що по-тюркськи означає «кут» і, зрештою, так виглядає) [51]. Однак *уличі* локалізуються

переважно у верхів'ях та середній течії Південного Бугу до Дністра [39. С. 131; 67; 5; 4; 69. С. 130–132], причому первинні осади знаходилися на Дністрі, південніше впадіння Лядови, а Побужжя було заселене в ході пізнішої колонізації [80. С. 373].

(25) **Neriuani** [Нерв'яни, Нерви]: також належать до племен, чия локалізація спірна. Й. Геррман розмістив їх на Правобережжі, південніше древлян і північніше уличів, виходячи зі свого варіанту шляху, який, на його думку, мав закінчуватися в Києві [79. С. 163]. З тих самих засад Б. Томенчук розмістив їх біля гирла Дністра [75. С. 214, 219]. Дослідники ототожнювали *нерв'ян* з *древлянами* [91. С. 220], зв'язували з ріками на Нер-, Нур- і т. д., або розміщали аж у Боснії [112. С. 615], чи просто вважали дрібним західнослов'янським плем'ям незнаной локалізації [98. С. 14]. Заслугує на увагу думка Любора Нідерле, який ототожнював їх з *неврами* [100. С. 75]. *Неври* згадані Геродотом у зв'язку з походом Дарія проти скіфів ще у 512 р. до н. е. Частина дослідників ототожнює їх з ранніми протослов'янами [27. С. 31³]. Їх осади розміщуються археологами південніше племен висоцької та чорноліської культур чотирма близькими між собою районами: киево-черкаський (тясминська, канівська і київська групи), східноподільський (по середній течії Південного Бугу у Вінницькій області), західноподільський (у сучасних Тернопільській, Чернівецькій та Хмельницькій обл.) і волинський (північ Хмельницької області і частина Житомирської та Рівненської обл.). Найбільш заселеними були перші два регіони [43. С. 5–102; 37; 59]. Виглядає фантастичним, якби дійсно якась частина давнього населення, яке вціліло на первинних оселях при всіх трансформаціях і міграціях протягом мало не півтори тисячі років (16 травня 451 р. в битві на Каталаунських полях в різноплемінній армії Аттіли, за свідченням Аполінарія Сідонія, були *Neurees* поряд з *Bastarna* [106. С. 461]), зберегла свою давню назву – *неври*. У такому випадку ця невелика група мала б розташовуватися поблизу уличів у верхів'ях Південного Бугу.

Територія князівства *житичів* гіпотетично локалізується в басейнах рік Зубри, Колодниці, Лугу, Свіржу, Гнилої та Золотої Липи, Коропця і Стрипи на Лівобережжі Дністра. На цих теренах, які археологами досліджені досить поверхово, відомо багато пам'яток VII–IX ст. Це сліди численних укріплених пагорбів у басейні Зубри, перш за все у Вовкові (за легендами – давньослов'янського міста Волоков), Милятичах (замочок з терасами), Грабнику, Млинівцях (Раковці), можливо, поблизу Красова та Бродок.

На невеличкій річці Колодниці та її притоках – більше десятка селищ [див.: 30] та велетенське Стольське городище (укріплена площа якого у X ст. складала більше 200 га), якому передували селища VIII–IX ст. [78]. На берегах Лугу, особливо в районі ставів в Отиневичах та Ходорові, були прекрасні умови для райковецьких поселень.

³ Цю ідею також підтримали П. Шафарик, К. Мюленгоф, Л. Нідерле, М. Фасмер, М. Артамонов, Т. Лер-Сплавінський, К. Мошинський, Я. Отрембський, М. Рудницький, П. Третяков, К. Тименецкий, Й. Геррман та інші видатні слависти [103. С. 247–268; 109. С. 57].

Звенигород (на межі басейнів Зубри, Луги і Свіржу) виникає вже в київську епоху в кінці X–на початку XI ст., але місту передували селища, найбільше з яких в урочищі Острови. Ряд селищ в урочищах Загороддя, Вали, а також у сусідніх селах Гринів, Водники, Коцурів [1. С. 385–386; 68. С. 63–65].

Поблизу витоків Свіржу розташоване значне городище IX–XI ст. (нині с. Городище Перемишлянського р-ну Львівської обл.) [77]. В самому Свіржі появи міста, напевно, передували селища, сліди яких знищені при будівництві замку.

На Гнилій Липі – велике поселення за 2 км на захід від с. Бовшів [35; 2. С. 143–149], поселення поблизу с. Болотня на р. Болотнянці та ін. На Золотій Липі – ряд поселень від Гологір до гирла (Рогачин, Урмань Бережанського р-ну Тернопільської обл.), на Коропці (Доброводи, Залісся, Коропець Монастирського р-ну Тернопільської обл.) і на Стрипі (Зборів, Тустоголови, Красна і Футори Зборівського р-ну, Городище на р. Восушки, лівій притоці Стрипи та Плотича Козівського р-ну, Доброполе, Переволока, Пилява, Рукомиш, Бучач, Жизномир, Жниброди, Стінка Бучацького р-ну Тернопільської обл.) [див.: 48. С. 202–268].

Територія *стадичів* у басейнах рік Серету (Ратищі, Заложці, Городище, Малашівці, Озерна Зборівського р-ну, Великий Івачів, Великий Глибочок, Шляхтинці, Домаморич Тернопільського р-ну, Кровінка, Теробовля, Семенів-Зеленче, Долина, Кобиловолоки, Ласківці Теробовельського р-ну, Біла, Великі Чорнокінці, Колиндяни, Капустинці Чортківського р-ну, Більче-Золоте Борщівського р-ну, Мишків, Нагоряни, Голігради, Дзвиняч, Дунів, Зелений Гай (Жежава), Заліщики, Лисичники, Касперівці, Шипівці, Городок, Колодрібка Заліщицького р-ну Тернопільської обл.), Збруча, Мурафи, Смотрича і Ушиці заповнена більш інтенсивно (можливо, тут просто краще попрацювали археологи) [48. С. 202–268⁴], особливо навколо Теробовлі [47; 46; 44; 45].

Племена *житичів* та *стадичів* входили до масиву карпатських хорватів [11–13]. Пізніше, вже в процесі розпаду цього зв'язку, вони ввійшли до складу об'єднання *требовлян* [16; 18. С. 13–39], назва якого пов'язана з язичеськими святилищами, спільними для всього хорватського масиву, де приносилися ритуальні жертви – треби. Це перш за все святилища в Ілові, поблизу Стільська [66. С. 37], на Замковій горі в Теробовлі [81. С. 16–19; 74. С. 125], в Медоборах на Збручі [66. С. 92]. *Требовляни* були чи не основним племінним суперсоюзом (князівством) хорватського масиву, значна їх частина змушена була взяти участь у міграції на Балкани в VI ст., про що свідчать 53 топоніми в сучасній Хорватії та Боснії і Герцоговині (Trebovljani, Trebovće, Trebovlje і т. д.), а також ряд топонімів на шляху їх міграції на Балкани (р. Теробовля, Требішов і т. д.) [18. С. 32–35]. На IX ст. територія суперсоюзу *требовлян* складала два князівства *житичів* та *стадичів*, які вже в добу Київської Русі в кінці XI ст. відновилися як Звенигородське та Теробовельське князівства.

⁴ Див. також городища Тернопільської обл. з матеріалами X ст.: Більче-Золоте, Дзвенигород, Городниця, Крутилів, Голігради, Старий Збараж, Біла та карти рис. 4, 5, 6, 7, 8 [48. С. 273–274, 288–292].

1. *Археологические* открытия. 1971 г. – Москва, 1972. – С. 385–386.
2. *Баран В. Д.* Давні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю. – Київ, 1972.
3. *Баран Я. В.* Слов'янська община. – Київ-Чернівці, 2004.
4. *Березовец Д. Т.* Могильники уличів у долині р. Тясмина // Слов'яно-руські старожитності. – Київ, 1969. – С. 156–174.
5. *Березовец Д. Т.* Поселения уличей на р. Тясмине // Мат. и исслед. по археологии. – Вып. 108. – 1963.
6. *Васильев Л. С.* Протогосударство-чифдом как политическая структура // Народы Азии и Африки. – 1981. – № 6. – С. 158–160.
7. *Войтович Л.* «Баварський Географ»: проблеми ідентифікації слов'янських племен // Треті Ольжині читання. Пліснеськ, 31 травня 2008 року. – Львів, 2009. – С. 3–14.
8. *Войтович Л.* «Баварський географ»: проблеми локалізації слов'янських племен // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 57. – Львів, 2008. – С. 42–62.
9. *Войтович Л.* «Баварський Географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 12–34.
10. *Войтович Л.* «Баварський Географ»: спроба локалізації слов'янських князівств в IX столітті // Średniowiecze Polskie i Powszechne. – Т. 2 (6) / Red. Idzi Panić, Jerzy Sperka. – Katowice, 2010. – S. 35–66.
11. *Войтович Л. В.* «Білі» хорвати чи «карпатські» хорвати? // Миколаївщина. – Т. 1. – Львів, 1998. – С. 49–79.
12. *Войтович Л. В.* «Білі» хорвати чи «карпатські» хорвати? Продовження дискусії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 8. – Дрогобич, 2004. – С. 38–45.
13. *Войтович Л. В.* Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 4. – Київ, 2004. – С. 105–112.
14. *Войтович Л. В.* Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // Український історичний журнал. – 2003. – № 4.
15. *Войтович Л.* Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. – Т. 1. Пам'яті І. К. Свешнікова. – Львів, 1998. – С. 286–294.
16. *Войтович Л.* Князівства Карпатських Хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 195–210.
17. *Войтович Л.* Черв'яни у працях І. Крип'якевича (до питання про початки державності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Т. 8. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – С. 818–822.
18. *Войтович Л. В.* Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // Rossica Antiqua. 2006. Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 2006.

19. Горский А. А. Древнерусская дружина. – Москва, 1989.
20. Горский А. А. Дружина и генезис феодализма на Руси // Вопросы истории. – 1984. – №9.
21. Гюзелев В. Баварский географ от IX в. и неговото значение за българската история // Гюзелев В. Средновековна България в светлината на нови извори. – София, 1981. – С. 68–81.
22. Дворниченко А. Ю. О восточнославянском политогенезе в VI–X вв. // *Rossica Antiqua*. Исследования и материалы. 2006. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 184–195.
23. Исаевич Я. Д. «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX–начало XI в.) // Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи. – Москва, 1972. – С. 107–124.
24. Исаевич Я. Д. До питання про західний кордон Київської Русі // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 6. – Київ, 1971. – С. 83–100.
25. Исаевич Я. Д. О происхождении названий Червен, Червенские города, Червонная Русь // Доклады и сообщения Львовского отдела Географического об-ва СССР за 1966 г. – Львов, 1969. – С. 135–138. [Исаевич Я. Україна давня і нова. – Львів, 1996. – С. 75–80].
26. Исаевич Я. Д. Територія і населення «Червенських градів» (X–XIII ст.) // Український історико-географічний збірник. – Вип. 1. – Київ, 1971. – С. 71–83.
27. Карамзин Н. М. История государства Российского. – Т. 2. – Санкт-Петербург, 1818.
28. Карнейро Р. Процесс или стадии: ложная дихотомия в исследовании истории возникновения государства // Альтернативные пути к цивилизации. – Москва, 2000. – С. 91–93.
29. Козлов В. М. О понятии этнической общности // Советская этнография. – 1967. – № 2. – С. 100–111.
30. Корчинський О. М. Звіти про дослідження Стільського городища за 1987–1990 рр. // Архів Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
31. Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. – Санкт-Петербург, 1998.
32. Котляр Н. Ф. Между язычеством и христианством (эволюция древнерусской государственности в X веке) // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1995. – С. 25–28.
33. Крадин Н. Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. – Москва, 1995. – С. 9–15.
34. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999.
35. Крушельницька Л. І. Дослідження верхніх шарів поселення біля с. Бовшів Івано-Франківської області у 1961 р. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 5. – 1964. – С. 130–137.

36. *Кубель Л. Е.* Племя // Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – Москва, 1986. – С. 145.
37. *Кухаренко Ю. В.* Памятники железного века на территории Полесья. – Москва, 1961.
38. *Литаврин Г. Г.* Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – Москва, 1976. – С. 198–217.
39. *Любавский М.* Историческая география России в связи с колонизацией. – Москва, 1909.
40. *Мельникова Е. А.* К типологии контактных зон и зон контактов: скандинавы в Западной и Восточной Европе // Восточная Европа в древности и средневековье: контакты, зоны контактов и контактные зоны / XI Чтения памяти В. Т. Пашуто. – Москва, 2003.
41. *Мельникова Е. А.* К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы) // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1992–1993. – Москва, 1995. – С. 20–23.
42. *Мельникова Е. А.* К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы) // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 13–15 апреля 1992 г. Тез. докл. / Отв. ред. А. П. Новосельцев. – Москва, 1992. – С. 40–45.
43. *Мелюкова А. И.* Памятники скифского времени лесостепного среднего Поднестровья. – Москва, 1958.
44. *Миська Р. Г.* Долітописний Теревовль // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 12. – Львів, 2008. – С. 292–303.
45. *Миська Р. Г.* Дослідження А. Кіркора та В. Деметрикевича в околицях Теревовлі (спроба аналізу та інтерпретації матеріалів) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Т. 2 (26). – Чернівці, 2009. – С. 270–279.
46. *Миська Р. Г.* Історія досліджень пам'яток княжого періоду в межиріччі Стрипи та Збруча // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип. 8. – Львів, 2005. – С. 303–310.
47. *Миська Р. Г.* Розвідки в околицях м. Теревовлі // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003. – Вип. 6. – Київ, 2004. – С. 223–224.
48. *Миська Р. Г.* Теревовельська земля в XI–першій половині XIII ст. / Дисертація на здобуття наукового ступеня к. і. н. – Львів, 2009.
49. *Михайлина Л.* Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – Київ, 2007.
50. *Моця О. П.* Східнослов'янське суспільство напередодні утворення Київської Русі // Давня історія України. – Т. 3. – Київ, 2000.

51. *Надеждин Н. И.* О положении города Пересечена // Записки Одесского об-ва истории и древностей. – Т. 1. – Одесса, 1844. – С. 235–253.

52. *Назаренко А. В.* «Хазары, русь, луколяне, венгры»: народы Восточной Европы в «Баварском географе» // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Москва, 2000. – С. 292–295.

53. *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – Москве, 2001.

54. *Назаренко А. В.* Имя «Русь» и его производные в немецких средневековых актах (IX–XIV ст.): Бавария – Австрия // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1982 г. – Москва, 1984. – С. 86–129.

55. *Назаренко А. В.* Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, пер., коммент. – Москва, 1993.

56. *Назаренко А. В.* Об имени «Русь» в немецких источниках IX–XI вв. // Вопросы языкознания. – 1980. – № 5. – С. 40–57.

57. *Назаренко А. В.* Русь и Германия в X–XI вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 г. – Москва, 1994. – С. 33–61.

58. *Никольский С. Л.* О дружинном праве в эпоху становления государственности на Руси // Средневековая Русь. – Москва, 2004. – Вып. 4.

59. *Петренко В. Г.* Правобережье среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э. – Москва, 1967.

60. *Пузанов В. В.* Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты. – Ижевск, 2007.

61. *Пузанов В. В.* О спорных вопросах изучения генезиса восточнославянской государственности в новейшей отечественной историографии // Средневековая и новая Россия. Сб. к 60-летию И. Я. Фроянова. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 148–167.

62. *Пузанов В. В.* Образование Древнерусского государства: межэтнический симбиоз и иерархия территорий // Долгов В. В., Котляров Д. А., Кривошеев Ю. В., Пузанов В. В. Формирование Российской государственности: разнообразие взаимодействий «центр – периферия» (этнокультурный и социально-политический аспекты). – Екатеринбург, 2003.

63. *Пчелов Е. В.* К вопросу о времени возникновения Древнерусского государства // Альтернативные пути к ранней государственности. – Владивосток, 1995.

64. *Раткош П.* Великая Моравия – территория и общество // Великая Моравия. Ее историческое и культурное значение. – Москва, 1985.

65. *Ричка В. М.* Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 26–28.

66. *Русанова И. П., Тимошук Б. А.* Языческие святилища древних славян. – Москва, 1993.

67. *Рыбаков Б. А.* Уличи (историко-географические заметки) // Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры. – Т. 35. – С. 3–17.

68. *Свєшніков І. К.* Довідник з археології України. Львівська область. – Київ, 1976.
69. *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982.
70. *Семенов Ю. И.* Категория «социальный организм» и ее значение для исторической науки // Вопросы истории. – 1966. – № 8. – С. 88–106.
71. *Середонин С. М.* Историческая география. – Петроград, 1916.
72. *Соловьев К. А.* Властители и судьи: Легитимизация государственной власти в Древней и Средневековой Руси: IX–первая половина XV в. – Москва, 1991.
73. *Соловьев К. А.* Потестарные отношения в Древней и Средневековой Руси IX–первой половины XV в. – Москва, 1998.
74. *Тимошук Б. О.* Теревовль – місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля. – Київ-Галич, 1998. – С. 124–127.
75. *Томенчук Б.* Річкові шляхи в геополітичних зв'язках Центральної і Східної Європи доби Середньовіччя (за Баварським Географом) // Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 211–219.
76. *Филипчук М.* Генезис Прикарпатських городищ VIII–XIV ст. з позиції полісної структури суспільства // Тези доповідей міжнародної конференції «Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат». – Львів, 1994. – С. 9–11.
77. *Филипчук М.* Рятівні археологічні розкопки на городищі с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Вісник Інституту археології. – Вип. 2. – Львів, 2007. – С. 113–136.
78. *Филипчук М.* Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття нашої ери. Стільсько та його округу // Миколаївщина. Збірник наукових статей. – Т. 1. / Відпов. ред. Л. Войтович. – Львів, 1998. – С. 80–104.
79. *Херрман И. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti.* К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского Географа» (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. – Москва, 1988. – С. 162–169.
80. *Шахматов А. А.* Повесть временных лет. – Петроград, 1919.
81. *Ягодинская М. А.* Отчет о результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции в 1987 г. // Архів Ін-ту археології НАН України. – 1987/109.
82. *Dralle L.* Slaven an Havel und Spree // Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert). – Berlin, 1981. – S. 43–44.
83. *Fritze W.* Die Datierung des Geographus Bavarus und die Stammesverfassung der Abodriten // Zeitschrift für Slavische Philologie. – Bd. 21. – Heft. 2. – Berlin, 1952. – S. 326–542.
84. *Fritze W.* Frühzeit zwischen Ostsee und Donau: Ausgewählte Beiträge zum geschichtlichen Werden im öMitteleuropa vom 6. bis zum 13. Jahrhundert. – Berlin, 1982.

85. *Fritze W.* Probleme der abodritischen Stammes- und reichsverfassung // Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder / In Verbindung mit H. Jankuhn und a. hg. H. Ludat. – Giessen, 1960.

86. *Havlík L.* Moravané v údajích franko-bavorského Descriptia // Historický Časopis. – R.7. – Bratislava, 1959. – S. 282–289.

87. *Hesler W.* Mitteldeutsche Gaue dei frühen und hohen Mittelalters. – Berlin, 1957.

88. *Horák B., Trávníček D.* Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii (t. zv. Bavorski geograf) Rozpravy ceskoslovenske Akademie ved. – Praha, 1956. – R. 66. – Ses. 2.

89. *Jireček K.* Dějiny národa bulgarského. – Praha, 1876.

90. *Keltsch V. von.* Der bairische Geograph // Alpreussische Monatschr. – №23. – 1886. – S. 507–560.

91. *Kraliček A.* Der sogenannte bairische Geograph und Mahren // Zeitschrift der Vereins für die Geschichte Mahrens und Schlesiens. – 1898. – T. 2.

92. *Kucharski E.* Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewlasciwie «geografem bawarskim» // Pamiętnik IV powszechnego Zjazdu historyków polskich. – T. 1. – Lwów, 1925. – S. 111–125.

93. *Labuda G.* Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów słowiańszczyzny. – Warszawa, 1961.

94. *Lehr-Splawiński T.* Najstarsze nazwy plemion polskich w obcych źródłach // Język Polski. – T. 41. – Kraków, 1961. – S. 265.

95. *Lelewel J.* Geographe du Moyen Age III. – Bruxelles, 1852.

96. *Lelewel J.* Winulska Słowiańszczyzna z Geografa bawarskiego // Tygodnik Wileński. – №47–50. – 1816.

97. *Lewicki T.* Leizike Konstantina Porfirogenety // Roczniki Historyczne. – T. 32. – Poznań, 1956. – S. 32–33.

98. *Łowmiański H.* O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego // Studia Źródłoznawcze. – T. 3. – 1958. – S. 1–22.

99. *Łowmiański H.* O pochodzeniu Geografa bawarskiego // Roczniki historyczne. – R. 20. – Poznań, 1951–1952. – S. 9–58.

100. *Niederle L.* Slovanské starožitnosti. – T. 3. – Praha, 1919.

101. *Paszkievicz H.* The Origin of Russia. – London, 1954.

102. *Pilař O.* Dilo neznámého bavorského geografa // Historická geografie. – T. 12. – 1974.

103. *Plezia M.* Neurowie e swietle historiografii starożytnej // Przegląd Zachodni. – T. 8. – 1952. – № 5–6. – S. 247–268.

104. *Potocki J.* Fragment historiques et géographiques sur Scythie, Sarmatie et les Slaves. – Brunsvic, 1796.

105. *Šafařík P.J.* Slovanské Starožitnosti. – Praha, 1837.

106. *Seek O.* Geschichte des Untergangs der antiken Welt. – Т. 6. – Anhalt-Stuttgart, 1921.
107. *Service E.* Origins of the State and Civilization. – New York, 1975.
108. *Szafarzyk J.P.* Słowiańskie starożytności. – Т. 2. – Poznań, 1844.
109. *Tymieniecki K.* Uwagi do dyskusji w sprawie autochtonizmu Słowian // Księga pamiątkowa dla uczczenia 60 lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego. – Wrocław, 1964.
110. *Widajewicz J.* Początki Polski. – Warszawa, 1948.
111. *Zakrzewski S.* Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf Bawarski. – Lwów, 1917.
112. *Zeuss K.* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – Heidelberg, 1925.
113. *Zeuss K.* Die Deutschen und ihre Nachbarstämme. – München, 1837.

Leontiy Voytovych

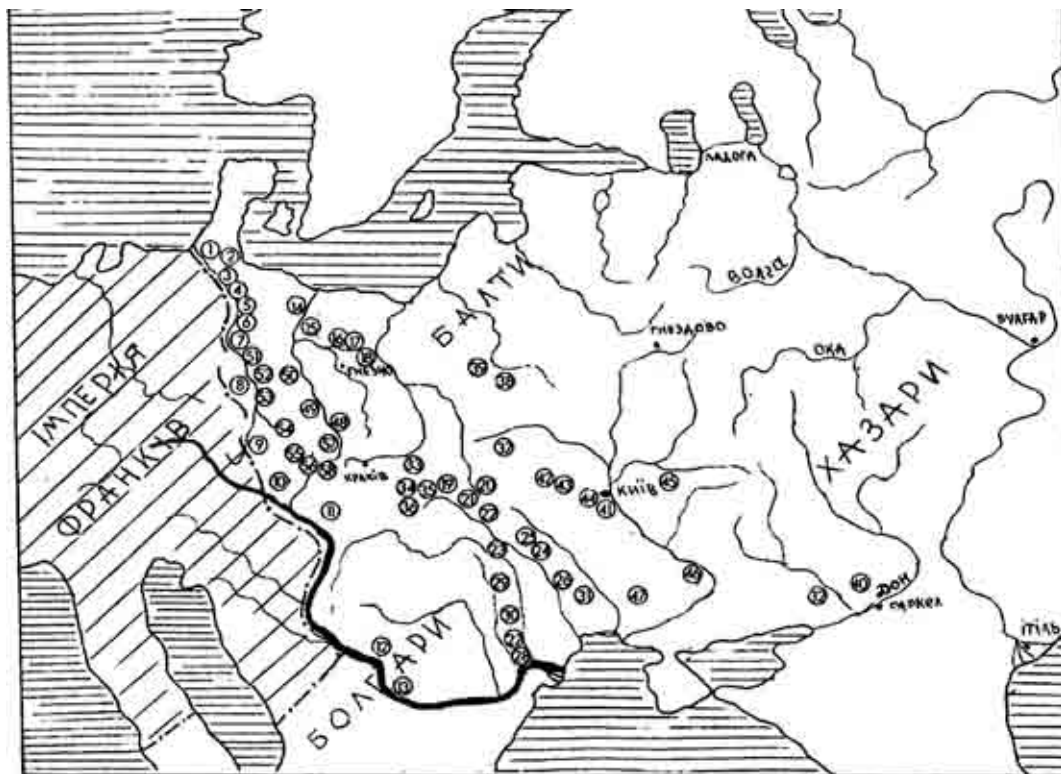
SITTICI AND STADICI: MYSTERIOUS TRIBES OF THE DNIESTER'S LEFT BANK

Modern medieval studies continue to endorse the discussion about the possible models of early states including that of the Slavs. The mostly actual by the means of the discussion are the attempts to localize the principalities (or the tribal unions) of Slavs in 9th century after the analysis of «Geographus Bavarus». The author reaches the conclusion that the localization of each tribe from this source should be considered not in separated case but in the total overview together with known trading routs and the borders of Carolingian Empire and the State of Great Moravia. The possibility should not be excluded of tribal names been folded over. It is necessary to compare as well the numbered quantity of towns with the known archaeological sources. After these methods has been applied the author reached a conclusion about tribes Sittici and Stadici of «Geographus Bavarus» being the part of Carpathian Croatians at earlier times and of Trebovliany tribal union in later period. In 9th century this superior tribal union was composed of two principalities of Sittici and Stadici. In the late 11th century they were renewed inside Kievan Rus' as the principalities of Zvenyhorod and Terebovlya.

Key words: *states of Early Middle Ages, principalities of Slavs, «Geographus Bavarus», Dniester's left bank, Croatians, Sittici, Stadici.*

Стаття надійшла до редколегії 11.11.2011 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

Центрально-Східна Європа у IX ст. за Баварським Географом.

УДК 94(477.86)«11/12»:738.4:338.3

Ігор Коваль, Ірина Данишук

КНЯЖИЙ ГАЛИЧ – ПРОВІДНИЙ ЦЕНТР ВИРОБНИЦТВА ДАВНЬОРУСЬКИХ ЕМАЛЕЙ

У статті йдеться про техніку перегородчастих емалей, що вважається вершиною ювелірного мистецтва Давньої Русі. На основі археологічних сакральних джерел зроблено висновок, що Давній Галич у XII–XIII ст. був одним з найбільших центрів емалевого виробництва на Русі.

Ключові слова: археологія, Галицько-Волинська Русь, емаль, енколпіони, колт, мистецтво, розкопки, хрест.

Надзвичайно складна ювелірна техніка середньовіччя – перегородчастих емалей – з'явилася у Візантії в VI ст., однак її прабатьківщиною вважають Перську імперію епохи Ахеменідів. Одне з найвищих досягнень тогочасного золотарства дуже швидко знайшло поширення і в Давній Русі. Проблемі поширення перегородчастих емалей на Русі присвятив свої блискучі праці російський дослідник Никодим Кондаков – «Історія візантійської емалі» (СПб, 1889–1892) і «Руські скарби» (Т. I. – СПб., 1896). Його послідовники – Борис Рибаків [34. С. 379–391] і Галіна Корзухіна [14] достатньо аргументовано довели існування власного виробництва на Русі. Усестороннє археологічне вивчення показало, що до місцевих центрів емалевої справи зі своїми художніми особливостями і технічними прийомами слід віднести Київ, Рязань, Володимир і Новгород [22]. Ремісники Галицько-Волинської Русі, услід за київськими майстрами, кваліфіковано засвоїли складну технологію виробництва перегородчастих емалей та систему візантійських символів, образів і сюжетів. Для ідентифікації оригінальних творів галицького ювелірного мистецтва особливо важливе значення мають знахідки бронзової матриці на території ремісничо-торгового посаду княжої столиці. Вона не тільки підтверджує наявність місцевого виробництва, а й ілюструє технологічні тонкощі виробництва перегородчастих емалей [41. С. 140–141]. Матриця має круглу випуклу форму діаметром 39 мм із декоративним заглибленням, призначеним для карбування бокових пластинок золотих колтів. Обабіч центрального зображення пташки, яка крокує і співає, розміщено два символічні роги, що означали в слов'янській міфології достаток. На колтах їх декоровано рослинним орнаментом, або так званими городками. Основні етапи процесу виготовлення перегородчастих емалей детально висвітлені в наукових дослідженнях Юрія Асєєва [2. С. 102] і Б. Рибаків [34. С. 378–386]. На бронзову матрицю накладався тонкий лист золота, і в ньому обережно робили заглиблення, яке відповідало контурам птаха з хвостом і крилами. Таким чином, малюнок, який мали розфарбувати емалями, опинявся ніби в лоточку,

заглибленому від поверхні щитка колта на 1–1,5 мм. Згодом в утвореному контурі напаявали поставлені на ребро тоненькі золоті перегородки. Подальше завдання ювеліра полягало в тому, щоби для кожного кольору емалей створити окреме, замкнуте гніздечко. Утворені проміжки заповнювали спеціальним емалевим порошком, який поступово розпалювали в печі, доки він не перетворювався на емаль. Потім маленькими молоточками обережно розплескували золоті перегородки, надійно закріплюючи емаль в гніздах, і старанно відшліфовували емалеву поверхню. Давньоруські матриці дуже рідко трапляються на археологічних розкопках, а тому вони мають винятково важливе значення для вивчення ювелірного ремесла на Русі. Окрім галицької, бронзової, матриці відомі з розкопок Вікентія Хвойки біля Десятинної церкви в Києві [34. С. 378], з Райковецького городища [11. Табл. XIX: I] та досліджень стародавнього Ізяславля [29. С. 32; 33. Рис. 10]. Для з'ясування географії розповсюдження перегородчастих емалей на Галицько-Волинських землях істотною роль належить знахідці польських археологів (2001 р.) у княжому Холмі мідної матриці, призначеної для виготовлення золотих колтів [7. С. 188–189]. На матриці, біля центрального зображення дерева життя, виконаного філігранним плетінчастим орнаментом, розміщено два птахи, звернені головами один до одного. Така композиція отримала широке розповсюдження у візантійському і давньоруському мистецтві X–XII ст., вона відома з галицьких рукописних книг, серед пам'яток сакральної архітектури, на ювелірних виробках. Птахи були своєрідними оберегами, які охороняли людину від зла, приносили їй любов і сімейне щастя.

Наукове вивчення ювелірних творів з території Галицько-Волинської Русі, виконаних у техніці перегородчастих емалей, почалося після відкриття в 1940 р. археологом Ярославом Пастернаком золотого колта на дитинці княжого Галича. Виріб із благородного металу науковець вважав найціннішою й унікальною знахідкою зі своїх розкопок у старому Галичі в 1934–1943 рр. «Цей прегарний витвір візантійської ювелірської штуки, – писав він, – є сьогодні щодо матеріалу – емальоване золото – першим цього роду знаходом на західноукраїнських землях, а щодо орнаментики – не має досі аналогії на всіх українських землях» [27. С. 230]. Колт має форму кошика, корпус якого утворюють дві скріплені між собою золоті вигнуті пластинки у формі півмісяця з прикріпленим до них високим вушком. Він усередині порожній, згори відкритий, довкола має п'ять дірок, у яких були первісно на коротких штифтах маленькі кульки. Висота колта – разом з каблучкою – 37 мм, найбільша ширина – 25 мм, вага – 11,70 г [40]. Зовні бокові пластинки суцільно вкриті орнаментальними композиціями, виконаними в техніці перегородчастих емалей. З обох боків по периметру колт оздоблений двома паралельними рядами квадратиків чорного кольору. Простір поміж ними заповнений трикутниками та маленькими кружечками з хрестиками всередині. Крім чорних квадратиків, уся композиція витримана в синьому, червоному і голубувато-білому кольорах. Золотий фон надає всій композиції величній монументальності і витонченій декоративності. «Золото вважається серед смальт найбільш світлоносним матеріалом, – писав

відомий мистецтвознавець Віктор Лазарев, – так як при виблискуванні воно само перетворюється в джерело світла. Але це світло не реальне світло, а якщо так висловитися, магічне» [17. С. 60]. Обидві центральні частини колта торбинкового типу. Прикрашені довкола стилізованими геометричним орнаментом та срібними двораменними хрестиками, вони мають дещо відмінні композиційні сюжети. Тому дослідник давньоруського мистецтва Михайло Фіголь зосередив увагу саме на сакральному змісті художнього зображення. «На одному боці в центрі розміщений у колі символ Дерева життя у вигляді хреста з чотирма пагінцями, – описує пам'ятку вчений. – Зображення складається з трикутної форми – кореня і стебел, які від нього відходять. Решта площини заповнена безліччю маленьких кружечків з хрестиками. На зворотному боці (посередині) знаходиться подібне зображення Дерева життя у вигляді чотирираменного хреста з пагінцями на кінцях на тлі двох горизонтально розміщених щитків серцеподібної форми. Решта площин заповнена стилізованим рослинним орнаментом у вигляді плетінки спіралью вигнутих пагінців» [42. С. 145].

Сюжет проростаючого пагіння, який символізував зародження нового життя, – вважали автори спільного історично-етнографічного дослідження Вітольд Ауліх і М. Фіголь, – був тісно пов'язаний із весільно-обрядовими мотивами [3. С. 81]. Українська весільна символіка рясніє словесними й мальованими чи вишитими зображеннями дерева життя, зокрема, весільного гільця на короваю. Слід згадати також й насичені шлюбною символікою настінні розписи, витинанки, пісні, в яких мовиться про райське дерево, яке зродило дві ягідочки – молоду й молодого [39. С. 76–77]. «Весільний характер золотих уборів особливо вірогідний, – вважав російський академік Б. Рибаків, – оскільки вся їхня орнаментика безмежно насичена магією родючості, яка виявлена то в подібі жінки, то в образі дерева життя, то у вигляді численних відростків, що займають найбільш центральне місце на колті» [33. С. 95].

Прототипи цих жіночих прикрас походять із Сирії, а в Східній Європі тільки в княжій Україні в XI–XII ст. колти носили не на вусі, а коло нього: вони спадали на довгих золотих ланцюжках-ряснах з верхньої частини високого кокошника. Рясни також оздоблювалися зображеннями дерева життя, птахів і відростками рослин, тобто тими ж аграрно-магічними сюжетами, що були на колтах [35. С. 55–57]. У процесі розкопок Я. Пастернака в Крилосі було віднайдено матрицю для відтискування з металевої фольги однієї з ланок ланцюжка-рясен [27. С. 234, рис. 70: 22].

Щодо хронології пам'ятки з Галича, то колт було знайдено на досить значній глибині в квадраті №56, у десятому штиху культурної верстви під поземом залишків давньоруських печей та вогнищ, у північній частині урочища Золотий Тік [27. С. 230]. Цієї інформації обмаль, щоби бодай приблизно датувати рідкісну знахідку. Російська дослідниця Тетяна Макарова у своїй монографії «Перегородчасті емалі Давньої Русі» вказує на близькість орнаментальних мотивів на крилоському колті й хресті преподобної Євфросинії Полоцької, виготовленому майстром Лазарем Богшею близько 1161 р. Зокрема, обидві пам'ятки зближує мотив хрестиків у кружечках як

один з варіантів городків – символу огороженого простору дому, які передають добрі побажання, поширюють їх на оселю людини [23. С. 21].

Археолог Леонід Алексєєв вважав Лазара Богщу полоцьким майстром, вихідцем з тамтешньої ювелірної школи [1. С. 242]. Натомість Тетяна Макарова, враховуючи стилістичні особливості його творів, де тонкий малюнок поєднано з вишуканим кольором та надзвичайно високою технікою виконання, приналежнювала мистецтво Богщі до київської емалевої школи. Вона припускала, що митець міг заснувати в Полоцьку тимчасову майстерню для виконання замовлення Евросинії Полоцької – відомої на Русі черниці й просвітительки [23. С. 100].

Аналізуючи убори руських княгинь XI–XIII ст., Г. Корзухіна довела, що поява золотого комплексу з перегородчастими емаллями належить до другої половини XI ст., але вона обмежує «золотий вік» тільки серединою XII ст. [15. С. 109]. Дослідник давньоруської культури Б. Рибаків розширив хронологічну схему, запропоновану Г. Корзухіною. На ранньому етапі вітчизняного емальєрства на колтах зображували переважно язичницьку символіку: два сирини з дівочими головами, два птахи по боках від силуету крина чи дерева життя [33. С. 97]. Від середини XII ст. іконографія перегородчастих емалей посилюється домінуванням язичницько-християнського фольклору, що досить чітко простежується на композиціях галицького колта. З цією групою виробів співзвучний своїм декоративним оздобленням медальйон (діаметр – 42 мм), знайдений в ході розкопок 1972 р. східного схилу Золотого Току. З лицьового боку золотий медальйон було оздоблено перегородчастою емаллю. Поєднання зелено-блакитної, білої і червоно-коричневої емалей гармонійно узгоджується з золотим тлом прикраси. Галицькі іконографи, які працювали в техніці дрібної пластики, дуже часто використовували характерний мистецький прийом, вбираючи всю площину обраної ними геометричної фігури в дужку, вибудовану з дрібненьких кульок. Мистецтвознавець М. Фіголь стверджує: «На лицьовому боці зображено символ Дерева життя, композиція якого добре заповнює всю її площину. Зображення складається з чотирьох клиноподібних пагінців, розгорнутих в різні боки від стилізованої крони Дерева життя і його серцевини. Внизу, в трикутнику, що символізує корінь, зображено насіння – символ проростаючого життя» [41. С. 142].

На нашу думку, мистецтво перегородчастих емалей розвинулося у Галичі в середині XII ст. у княжих ювелірних майстернях, де виготовляли прикраси для володаря князівства та членів його сім'ї. Золотий колт і медальйон належать до княжих церемоніальних прикрас, так само, як і золота бляшка трапецієвидної форми (16×27 мм), що належала до основних деталей розкішної діадеми. Зображення в центрі пластинки трилистої лілеї-крину і чотирьох пагінців із боків та органічне поєднання білої, червоної й блакитної емалей вказують на стильову спорідненість пам'ятки з колтом і медальйоном. Зазначимо, що всі три археологічні знахідки походять з ймовірного галицького княж-двору на Золотому Тоці. Ще один фрагмент бронзової діадеми – пластинка чотирикутної форми (14×19 мм), що була

прикрашена геометричним орнаментом, утвореним з червоних і жовтих ліній та трикутників, засвідчує поширення в Галичі й техніки виїмчастої емалі. Цей елемент головного жіночого убору виявив краєзнавець Лев Чачковський на галицькому Підгородді [3. С. 82].

Увесь згаданий комплекс археологічних знахідок дав підстави науковцям В. Ауліху, Т. Макаровій, М. Фіголю зробити припущення про існування в Галичі майстерні, в якій працювали ювеліри, що виготовляли високохудожні прикраси, декоровані перегородчастими емаллями.

Як показали археологічні дослідження, зроблені українськими і зарубіжними вченими на рубежі ХХ–ХХІ ст., галицькі митці досягли виняткової майстерності також в процесі виробництва сакральних реліквій. Не випадково, що основним сюжетом давньоруських емалей була Деїсусна композиція, яка виражала ідею заступництва Богородиці та святих перед Богом. Галицько-Волинський літопис, описуючи книжкові багатства Георгіївського храму у волинському місті Любомлі, згадує про Євангеліє-апракос, яке князь Володимир Василькович «окував золотом, і камінням дорогим із жемчугом оздобив, і Деїсуса на ньому викувано із золота, образки великі, з емаллю чудові на вигляд» [18. С. 447], а також намісну ікону святого Георгія. Вотиви-пошанування були важливою частиною християнського культу в Галицько-Волинській Русі. Вотивні прикраси найчастіше присвячувалися намісній іконі пресвятої Богородиці. Російська дослідниця Г. Корзухіна переконливими документальними аргументами довела, що гривна на іконі святого Георгія була подібною до золотої гривни-цятиви, знайденої в давньоруському скарбі з Кам'яного Броду на Житомирщині [15. С. 50]. У трьох центральних круглих медальйонах зображено Ісуса Христа (Спаса Вседержителя), а по боках звернені поглядами до Нього Богородиця та Іван Хреститель (Триморфійон). Ще три парні зображення на медальйонах присвячені архангелам Михайлу і Гавриїлу, святим апостолам Петру і Павлу та святим Руської землі Борису і Глібу. Всі дев'ять іконок виконано в техніці перегородчастих емалей [12. С. 367]. Очевидно, помістивши біля шиї ікони святого Георгія весь Деїсусний чин, який в такому порядку утвердився в ХІІ ст. у церковному мистецтві Галицько-Волинської Русі, князь Володимир Василькович здійснював повсякденну молитву за щасливу долю своєї Батьківщини. На сакральний зміст у ритуалі прикрашування ікон емалевими виробами звернула увагу сучасна дослідниця Рада Михайлова. У процесі реставрації чудотворного образу Холмської Богородиці на зап'ясті лівої руки і на правій руці Матері Божої було виявлено три прямокутні пластинки з рослинним орнаментом. Вони імітують браслети-наручні, які поширилися серед князівсько-боярської верхівки в ХІІ–ХІІІ ст. Золоті пластинки з пальметками, вірогідно, виготовляли для ікони Холмської Богородиці, бо вони відповідають рисунку рукавів [10. С. 104]. На лівій руці Богородиці, зверху плаща-мафорія, – описує пам'ятку Р. Михайлова, – розташовувалась також емалева вставка-щиток, що за формою відповідає круглій середині (лотку) колта. Характерний декор на цих металевих прикрасах – рослинні елементи «де-

рева життя» та парні птахи – мав поширення в давньоруському мистецтві протягом X–XIV ст., він ніс ідею життя, його продовження і утвердження. Прикрашення цієї ікони металевими оздобами з таким змістом є по суті вотивним піднесенням, де своєрідний емалевий вотив звертає до теми збереження й охорони життя цілого народу» [25. С. 253].

Аналогічного типу круглі медальйони, виготовлені в техніці перегородчастої емалі, прикрашали одяг священнослужителів. Прикладом можуть слугувати фрагменти сакосу митрополита Алексія, зшитого із візантійського в 1364 р. [36, Іл. 30, 31].

Особливе місце серед творів, виконаних в техніці перегородчастих емалей, належить хрестам-енколпіонам, які деякі дослідники виділяють у самостійну групу в родині споріднених пам'яток, вважаючи їх найрідкіснішими [28. С. 40]. У 1939 р. в стародавньому Галичі, за 30–40 м на південний схід від фундаментів Успенського собору, було зафіксовано унікальний хрест з перегородчастими емаллями [19. С. 128]. Детальний опис релікварія зробили львівські археологи Юрій Лукомський і Володимир Петегирич: «Він бронзовий, чотириконечний, з трохи розширеними кінцями, що завершуються круглими виступами. Нижній кінець верхнього рамена має кілеподібне завершення, а верхній частково пошкоджений. Розміри хреста: висота – 7,1 см, ширина – 4,1 см. На лицевій ступці у середхресті на кінцях енколпіона вміщені круглі медальйони. Контури медальйонів обведені двома концентричними кругами, з яких зовнішній зберіг в окремих місцях сліди позолоти, а внутрішній заповнений бурою (можливо, зіпсутою червоною) емаллю. У центральному медальйоні знаходиться зображення голови архангела з діадемою на чолі. Його очі, ніс, уста та волосся позначені червоною емаллю на світло-рожевому фоні лица. У двох бічних медальйонах на синьому тлі нанесена білою емаллю монограма Христа: ІС ХР. У верхньому і нижньому медальйонах на білому фоні виділяються багатоступінчасті хрести з синьої емалі. Поле між медальйонами вкрите орнаментом у вигляді «вишивки» з синьої, білої та червоної емалі. Краплі червоної емалі прикрашають круглі виступи на кутах рамен, лінія з емалі такого ж кольору обрамляє їх краї» [20].

З території Галицько-Волинської Русі відомі й інші, аналогічні до крилоського, хрести-енколпіони. У післявоєнні роки позолочений релікварій було виявлено в літописному Звенигороді [8. С. 118, табл. 11; 31. С. 94, табл. XII: 13; 32. С. 90, табл. 4: 11]. Він виконаний у техніці прикрашування міднолитих виробів перегородчастими емаллями. Розміри прямораменного енколпіона: висота – 4,2 см, ширина – 3,2 см. На лицевій ступці зображено Розп'яття із тональним акцентуванням фактури хресного дерева (голубе на темно-зеленому фоні). Христос зображений з майже прямим волоссям і з такою ж темною гострою бородою. Ноги на підніжжі передачі червонувато-жовтим кольором.

За такими ж технологіями виготовлено мідний хрестик (5,0×4,0 см), виявлений в одній із клітей південно-західної лінії оборонних споруд стародавнього Ізяславля в складі скарбу (с. Городище Шепетівського р-ну Хмельницької обл.) [29.

С. 27, рис. 8: 2]. Енколпійон має прямі, трохи розширені до кінців рамена. Обидві стулки цілком декоровані перегородчастою емаллю, основний візерунковий мотив – традиційні темні городки на світлому фоні. У середхресті лицевої стулки зображена світла 8-пелюсткова розетка в темному крузі і з ромбом у центрі. Зворотня стулка за орнаментальними мотивами надзвичайно близька до енколпійону з літописного Звенигорода. Все поле заповнене «вишивкою», яку утворює візерунок із синіх городків на світло-жовтому фоні. У середхресті жовта 8-пелюсткова розетка своєю барвою гармонійно сполучається з жовтувато-червоним ромбом у центрі [37. С. 89].

Ще один хрестик (5,2×3,9 см), аналогічний за формою і геометричним орнаментом до трьох попередніх, було знайдено на давньоруській пам'ятці (урочище Бозок) в с. Городище Зборівського р-ну Тернопільської обл. Збереглася тільки зворотня стулка незавершеного виробу, в якому відліті неглибокі гніздечка, що не були заповнені емаллю. За контуром хреста йде тонка рельєфна смуга, за допомогою якої по кутах перекладин зроблено орнаментальні петлі. Орнамент геометричний: на перетині перекладин короткий косий хрест, на кінцях – круги-медальйони. Всі заглиблення мали заливатися різнокольоровими емаллями. На внутрішньому боці стулки рельєфним валиком виділено заглиблення для зберігання реліквій. Виконане воно у формі хрестика (2,0×1,5 см). Автор публікації про енколпійон Марина Ягодинська вказує, що подібні релікварії побутували в сакральному мистецтві Візантії в VIII–X ст., а його прямим аналогом вважає хрест із княжого Галича [45. С. 175, 181, рис. 2: 1].

Верхню межу сакрального функціонування перегородчастих хрестів-енколпійонів в Галицько-Волинській Русі можна встановити за часом раптового і трагічного припинення існування всіх населених пунктів, де вони були виявлені. Як відомо, це сталося внаслідок Батиевого нашествия на землі південно-західної Русі у 1240–1241 рр. Ще чіткіше уточнює їхню хронологію археологічний комплекс з княжого Ізяславля. До нього ж входила й кам'яна іконка із зображенням святого Іллі [29. С. 27]. Зважаючи на характерні епіграфічні ознаки, Тетяна Ніколаєва датує твір дрібної кам'яної пластики першою третиною XIII ст. [26. С. 25, табл. 12: 1].

Цікаве міркування щодо датування галицького енколпійону висловили в одній зі своїх спільних публікацій Ю. Лукомський і В. Петегірч. «Знахідка енколпійона поряд з Успенським собором налаштує на думку, – вважають науковці, – що він міг належати комусь із духовних осіб. У цьому зв'язку досить спокусливо допустити, що він міг належати першому галицькому єпископові Космі, згаданому у літописі під 1157 р. [21. С. 622, мал. 1: 2]. З іншої згадки Київського літопису довідуємося, що в 1165 р. галицький владика Косма ще займався активною релігійною і політичною діяльністю [18. С. 286].

Отже, налагодження виробництва хрестів-енколпійонів у Галицько-Волинській Русі, так само, як і золотих колтів, припадає, очевидно, на початок другої половини XII ст. Зіставивши географію галицько-волинських знахідок із стиліс-

тичними та композиційно-іконографічними особливостями мідних хрестів з емаллями, російська дослідниця Ганна Піскова припускає, що їх виробництво паралельно з Києвом могло бути налагоджено і в Галичі [16. С. 180]. Випуск дорогих християнських релікваріїв був пов'язаний із утворенням в Галичі єпископської кафедри. Всі технологічні передумови для впровадження самостійної емалевої справи в столиці Галицького князівства були тривало і надійно налагоджені. Галицьке золотарство мало вагомий художній досягнення [30].

У середині XII ст. галицькі умільці оволоділи однією з найскладніших ремісничих спеціальностей – склоробством. У Галичі археологи виявили сліди скловарного виробництва у вигляді тигельків, кусків скла, свинцю та інших матеріалів [13. С. 12–13]. Хімічний аналіз склоплавильних тиглів показав, що склороби княжого міста володіли значним досвідом і практичними знаннями [5. С. 72]. Давньоруські майстри-склороби самотужки перейшли від використання візантійських смальт, близьких за складом хімічних елементів до емалей, до їх місцевого виробництва, від прямої копії деяких сюжетів і кольорової гами до нового галицького трактування [43].

Таким чином, митці емалевої майстерні Святоуспенського монастиря в Галичі, наслідуючи художні традиції княжої майстерні, виготовляли хрести, релікварії, цятави, прикрашували емаллями різні вироби церковного призначення, зокрема оклади ікон та книг. Візантійські та київські взірці бралися художниками металу для інтенсивного творчого опрацювання і вдосконалення відповідно до місцевих естетичних смаків. Техніка оздоблення міднолитих виробів емаллями суттєво відрізняється від виготовлення золотих прикрас. Галицькі майстри прикрашували хрести-енколпіони в комбінованій техніці – виімчасто-перегородчастою емаллю, закріплюючи скляну масу одночасно у відлитих у виробах гніздечках-виімках і в заглибленнях, утворених напаяними перегородками. Виконуючи в монастирській майстерні спеціальне замовлення від духовного проводу князівства, ченці-умільці послуговувалися візантійським досвідом індивідуального прорисуння і прочеканки малюнку. Коли йшлося про масову продукцію, то емальєри Галича застосовували шаблони, на яких відтискалися або прорізувалися заглиблення для лотка. Задля кращого скріплення скляної маси з металом дно лотка продряпували перехрещеними насічками. Майже всі релікварії виконані в трьохколірній тональності – червоний, синій і білий, – хоча іноді застосовувалася зелена емаль. У трактуванні образу Христа на лицевій стулці звенигородського енколпіону використано тілесний колір.

Якщо дотримуватися періодизації, запропонованої академіком Б. Рибаківим щодо трьох послідовних етапів у виробництві давньоруських колтів, то переконаємося, що на другому етапі, коли синхронно з язичницькими декоративними мотивами вплітається християнська символіка, то всі галицькі хрести-енколпіони з перегородчастими емаллями неодмінно мають структурні елементи язичницької символіки [9. С. 568].

Наприкінці XII ст. в мистецтві перегородчастих емалей Давньої Русі започатковуються нові тенденції, що вплинули на появу молодих центрів емалевого виробництва і подальшу диференціацію міського художнього ремесла. Як засвідчують випадкові знахідки мідних колтів, виявлених на території ремісничо-торгового посаду княжого Галича, місцеві умільці з найбільш демократичного середовища ремісництва освоїли виробництво якісно нових художніх речей. Хоча для них було достатньо усталеної палітри кольорів традиційних галицьких емалей, на міднолитих колтах колорит більш стриманий. Як і в монументальному живописі, перегородки на галицьких емалевих виробках не дроблять форму, а членують на відносно великі гнізда-площини, що сприяло виразності зображення. На опуклій мідній бляшці одного з колтів зображено великий хрест, рамена якого плавно розширюються від центру до країв. Центр хреста має форму 5-пелюсткової білої квітки з круглим червоним очком. Її обрамлює кільце з синьої емалі, далі – червоне кільце з вісьмома білими очками і нарешті – зеленкувате кільце, що перебуває в сусідстві з мережкою ремен хреста. Найприкметніше, що в декоруванні жіночої прикраси застосовано традиційну галицьку «вишиванку», візерунок з городків і багатоступінчасті сині хрести на білому фоні, характерні для хрестів-енколпіїнів.

Ще більший лаконізм і рідкісну монументальність досягнуто в іншому мідному колті, який також походить з галицького Підгороддя. У його центральній частині, позначеній червоним емалевим квадратом, розміщено косий темно-синій хрест, бочки рамен якого «змійкою» долучаються від центра до кутів квадрата. Незвичайної форми майстер досягнув у творі завдяки чотирьом ступінчастим хрестам голубого кольору, які, зі свого боку, утворюють великий прямий рівнораменний хрест. Нижче від центрального зображення – червоно-голубий півмісяць. У бічних півколах поміщено шість багатоступінчастих хрестиків. Укрупнені гнізда, призначені для біло-голубих емалей, із підвищеною чіткістю наведених червоною емаллю контурів надають галицьким колтам рідкісну своєрідність.

Сакральні артефакти, виявлені за останні роки в різних мікрорайонах колишнього галицького Підгороддя, засвідчують появу наприкінці XII ст. міднолитих колтів з емалевими зображеннями святих. Дослідник і знавець художнього металу Давньої Русі Генріх Бочаров припускає, що їх могли випускати різні монастирські майстерні, де довго зберігалися християнські художні концепції – аж до татаро-монгольського завоювання [6. С. 77].

Серед археологічних пам'яток Галицько-Волинської Русі зустрічаються також мідні литі хрестики з жовтою виїмчастою емаллю. Найбільше представлені хрестики з трилопасними кінцями рамен. Вони рівнораменні, двосторонні, а їхні кінці та середохрестя оформлені у вигляді кругів. Такого типу християнські символи виявлені на посадській території Галича і на Золотому Тоці [27. С. 233, рис. 69: 17], а також на давньоруському городищі-святилищі в с. Капустинці на Тернопільщині [44. С. 68–69].

Широка географія ювелірних виробів, виконаних у техніці перегородчастих емалей, які походять зі всієї території Галицько-Волинської Русі, різноманітність світського і сакрального асортименту, майже столітня традиція їх випуску на основі типових технологічних прийомів, дотримання уставлених сюжетів та стилістики іконографії – все це дає підстави говорити про княжий Галич як визначний центр емалевої справи Давньої Русі в другій половині XII–першій половині XIII ст.

1. *Алексеев Л. В.* Лазарь Богша – мастер-ювелир XII в. // Советская археология. – 1957. – С. 224–224.
2. *Асеев Ю. С.* Джерела: Мистецтво Київської Русі. – К., 1980. – 214 с.
3. *Ауліх В. В., Фіголь М. П.* Перегородчасті емалі давнього Галича // Народна творчість та етнографія. – 1984. – №3. – С. 81–83.
4. *Ауліх В. В.* Ковалі золота, срібла й міді давнього Галича // Жовтень. – 1987. – №10. – С. 96 – 99.
5. *Безбородов М. А.* Древнерусские стекла й огнеупорые изделия // Краткие сообщения института материальной культуры АН СССР. – М., 1956. – Вып. 62. – С. 68–82.
6. *Бочаров Г. Н.* Художественный металл Древней Руси X–начало XIII вв. – М., 1984. – 320 с.
7. *Буко А., Дзеньковський Т., Голуб С.* Холм доби Данила Романовича у світлі результатів найновіших розкопок // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 187–191.
8. *Власова Г. М., Возницький Б. Г.* К исследованию северо-западной части городища летописного Звенигорода // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского Государственного археологического музея в 1960 г. – Одесса, 1961. – С. 117–121.
9. *Войтович В.* Українська міфологія. – К., 2005. – 664 с.
10. *Голуб В.* Особливості реставрації прикрас з чудотворної ікони Холмської Богородиці // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XV міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 25–26 вересня 2008 року. – Луцьк, 2008. – С. 97–105.
11. *Гончаров В. К.* Райковецкое городище. – К., 1950. – 149 с.
12. *Гончаров В. К.* Художні ремесла // Історія українського мистецтва в шести томах. – К., 1966. – Т. I. – С. 357–392.
13. *Довженко В. В.* Селища и городища в окрестностях древнего Галича // Краткие сообщения Института материальной культуры АН УССР. – 1955. – Вып. 4. – С. 12–13.
14. *Корзухина Г. Ф.* О технике тиснения и перегородчастой эмали в Древней Руси XI–XII // Краткие сообщения Института материальной культуры АН СССР. – М., 1946. – С. 45–54.

15. Корзухина Г. Ф. Русские клады. – М.-Л., 1954. – 158 с.
16. Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликвариі XI–XIII вв. – Санкт-Петербург, 2003. – 432 с.
17. Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской. – М., 1960.
18. Літопис Руський. За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1990. – 591 с.
19. Лукомський Ю. В., Петегирич В. М. Унікальний хрест-енколпійон із княжо-го Галича // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 128–131.
20. Лукомський Ю., Петегирич В. Галицький енколпійон. Унікальна знахідка з княжого Галича // Дністрова хвиля. – Галич, 1996. – № 21. – 21 березня.
21. Лукомський Ю., Петегирич В. Рідкісний енколпійон XII століття із княжо-го Галича // Записки наукового товариства імені Шевченка. Праці Археологічної комісії. – Львів, 1998. – Т. ССXXXV. – С. 619–622.
22. Макарова Т. И., Плетнева С. А. О центрах эмальерского дела Древней Руси // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 98–112.
23. Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси. – М., 1975. – 135 с.
24. Мальм В. А. Крестикики с эмалью // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 113–117.
25. Михайлова Р. Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі. – К., 2007. – 490 с.
26. Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв. – М., 1983. – 232 с.
27. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – 347 с.
28. Петегирич В. Хрести-енколпійони Галицько-Волинської землі XI–XIII ст. // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій у другій половині I–на початку II тис. н. е. Міжнародний Історико-археологічний семінар. Чернівці, 22–24 вересня 1994 р. Тези доповідей та повідомлень. – Чернівці, 1994. – С. 38–40.
29. Піскова Г. О. Скарби стародавнього Ізяславля // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 16–36.
30. Пуцко В. Древнерусское художественное литье из старого Галича // Act Archaeologica Carpathica. – 1989. – Т. XXVIII. – С. 165–173.
31. Ратич О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957. – 96 с.
32. Ратич О. О. Літописний Звенигород // Археологія. – 1973. – №12. – С. 87–94.
33. Рыбаков Б. О. Київські колти і вілі-русалії // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 92–103.
34. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – 792 с.
35. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1949. – №11. – С. 7–93.

36. Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X–XIII веков. – Ленинград, 1971. – 128 с.
37. Ріпко О. О. Олесський замок. Путівник. – Львів, 1981. – 135 с.
38. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода X–XV вв. – М., 1981. – 195 с.
39. Словник українського сакрального мистецтва / За ред. Михайла Станкевича. – Львів, 2006. – 287 с.
40. Терський С. Унікальні реліквії з розкопок Ярослава Пастернака повернулися в Україну // За вільну Україну. – 1997. – №113. – 27 вересня.
41. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К., 1997. – 224 с.
42. Фіголь М. П., Фіголь О. М. Історія Галича в пам'ятках мистецтва. – Львів, 1999. – 185 с.
43. Щанова Ю. Л. О применении спектрального анализа стекла при изучении стеклоделия Древней Руси // Советская археология. – 1960. – №2. – С. 91–101.
44. Ягодинська М. Хрести та іконки княжої доби із Західного Поділля // Studia Archeologica. – Львів, 1993. – №2. – С. 67–71.
45. Ягодинська М. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Михайловича Малєєва. – К., 2008. – С. 175–185.

Ihor Koval, Iryna Danyshchuk

HALYCH IN THE AGE OF PRINCIPALITIES – THE LEADING CENTER OF ANCIENT RUS' ENAMEL PRODUCTION

The article is dedicated to the technique of cloisonné enamel which represents the vertex of Ancient Rus' jewelry art. It was confirmed by the archaeological sources of sacral origin that the Ancient Halych in 12th-13th centuries became the most prominent center of enamel production in Rus'.

Key words: *archaeology, Galych and Volhynia Rus', enamel, encolpion, kolt (earring), art, excavations, cross.*

Стаття надійшла до редколегії 20.11.2012 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛУЦЬКОГО ЗАМКУ

Стаття присвячена історії археологічних досліджень Верхнього замку у Луцьку, зроблена спроба аналізу напрямків таких досліджень протягом різних історичних періодів.

Ключові слова: Луцький замок, архітектурно-археологічні дослідження, церква Івана Богослова.

Луцький замок, гордість і окраса Волинського краю, є не лише унікальною пам'яткою монументального оборонного будівництва, а й цінним об'єктом археологічної спадщини. Замковий комплекс, що складається з Верхнього та Окольного замків, є ядром міста, місцем його зародження та розвитку, своєрідним витокom сучасного Луцька.

У даній статті основна увага приділяється історії археологічних досліджень Луцького Верхнього замку, як найбільш збереженому та найкраще дослідженому, історія досліджень Окольного замку і середмістя заслуговують окремих публікацій.

Першими дослідженнями Луцького Верхнього замку розпочинається історія археологічних досліджень сучасного Волинського краю. Вони пов'язані з випадковим відкриттям 1852 р. при церкві Івана Богослова, яке сучасники приписували луцькому єпископу Кирилу Терлецькому. Відомо, що у 1854 р. тут працював київський археолог Потапов, котрий *«по рассказам старожилон Луцкаго уезда [...] отыскивал в Луцком замке, на том месте, где была церковь св. Иоанна Богослова, могилу князя Любарта, которую будто бы и нашол»* [12. С. 162]. Про результати цих досліджень достовірної наукової інформації не збереглося, однак вони без сумніву викликали певну зацікавленість Луцьком у дослідників.

У 1855 р., спираючись на нотатки XVI ст., які свідчили, що тут знаходяться *«тела змерлых господарей христьянских, великих князей Русских и гробы их»* [6. С. 72–85], було розпочато археологічні розкопки на місці церкви Івана Богослова. Ці роботи проводила експедиція Київської комісії з виявлення давніх актів під керівництвом професора Київського університету Миколи Іванишева, котрий після кільканадцяти днів робіт натрапив на склеп у східній стороні церкви, який був повністю засипаний землею. Часткова його розчистка дозволила встановити, що у стінах склепу були ніші, які служили для вкладання домовин. Прихід ранньої осені і невідповідної погоди змусив дослідника перервати роботи. Наступного року продовжував роботи завідувач музею старожитностей при Київському університеті ім. Св. Володимира Яків Волошинський, який і виявив під підлогою півден-

ної частини храму цегляну, перекриту кам'яною плитою камеру, а в ній – одинарне поховання. Замальовки гробниці були передані на зберігання до архіву комісії [14. С. 12]. Володимир Антонович доповнює мінімальну інформацію про ці дослідження наступним повідомленням: *«во время раскопки он [Я. Волошинський – В. Б.] собрал в замке 30 монет польских и брадебургских и 1 трансильванскую XVII–XVIII ст.»* [1. С. 48]. На цьому розкопки і завершилися, хоча сам Я. Волошинський стояв на думці, що потрібно розкопати до самої підстави цілу середину старої церкви або, принаймні, її північну частину. На цьому місці, за свідченням Л. Маслова, польська влада встановила хрест з польським написом: *«как каже легенда, тут спочиває князь Любарт, основник цього замку 1324–1386»*, який проіснував до Другої світової війни [10. С. 17].

Поряд з описом самої пам'ятки в «Археологічній карті Волинської губернії» В. Антонович подає інформацію про випадкові знахідки на території замку. Зокрема це вказівки на виявлення на його території свинцевої дощечки з надписами: *«В фундаментах той же церкви [Івана Богослова – В. Б.] в 1840 г найден был свинцовый ящик и в нем свинцовая доска с славянской надписью, которая осталась не разобранною; неизвестно куда девалась затем доска»* та предметів із золота: *«В 1861 г. в замке найдены 5 золотых блях (по-видимому, обломков окладов церковной книги), покрытых узорами и крестами греческой работы XII ст.»* [1. С. 48].

Як бачимо, зазначений період в дослідженнях замку полягав у фрагментарних дослідженнях передовсім найвизначнішої його пам'ятки – церкви Івана Богослова та публікації випадкових знахідок вченими Російської імперії.

Після включення Волині до польської держави роботи тут продовжувались уже польськими дослідниками, однак необхідно відмітити достатньо високий науковий рівень виконаних у міжвоєнний проміжок робіт, їх науковість та спрямованість на всебічне вивчення замку [2. С. 124]. Польським красназнавчим товариством Волинської округи спільно із воєводським консерватором було піднято питання про планову консервацію пам'яток замкового комплексу. У зв'язку з реставраційними роботами 1933–1934 рр. у внутрішньому дворі, поруч з В'їзною вежею, було локалізовано та частково розкопано залишки княжого палацу, проведено обстеження давньої цегляної церкви. Роботи проводив відомий дослідник дерев'яної архітектури Л. Маслов [10. С. 31], якому поряд з Я. Фіцке, без сумніву, належить попереднє збереження цих об'єктів. У 1939 р. були розпочаті розвідки, що проводились під керівництвом інженера з Варшави Я. Захватовича, знавця польського середньовічного будівництва. Ним було викопано чотири траншеї глибиною до 4 м поруч з В'їзною вежею. Як пише відомий польський археолог Я. Фіцке, *«[...] фундаменти такого пізнього замку [...] не є глибокими і сягають глибини ледве 4 м. Відкрито виразні сліди земляної фортифікації ранньосередньовічного городища, а трохи нижче валів, можливо – неолітичних. Сліди ранньосередньовічного городища [...] збереглися відносно добре»*. Завдяки цим роботам вперше було зроблено науковий висновок про укріплення дитинця в давньоруський час дерев'яними конструкціями [19. С. 96].

Період польської держави в історії археологічних досліджень замку мав свої особливості. Попри власне археологічні дослідження проводяться спроби консервації замку з метою його збереження. На фоні не досить втішного стану збереженості фортеці навіть незавершені реставраційні роботи дозволили замку пережити пізніші лихоліття [16. С. 167].

Війна та післявоєнний період надовго затримали розвиток археологічної науки. Історико-археологічні дослідження Луцька були повністю згорнуті майже на тридцять років, частково внаслідок створення у 1939–1941 рр. концентраційного табору на території Старого міста, а також у зв'язку зі складним процесом становлення і утвердження радянської системи на Волині та проникнення її у всі сфери життя суспільства [15. С. 88]. Необхідно зауважити, що німецька окупаційна влада при виборі місця власних концентраційних таборів скористалася «здобутками» влади радянської, також влаштувавши свої Шталаги №360/Z та 365/Z, в тому числі і на території замку. По війні, незважаючи на взяття пам'ятки на облік наказом від 25 вересня 1945 р. [4. Арк. 18], вона залишалася в досить плачевному стані. Дослідження на території Старого міста у Луцьку стали можливими наприкінці «хрущовської відлиги», після ліквідації тюремного закладу у 1963 р., однак самого Верхнього замку вони не торкалися ще довгий час [15. С. 111].

Час активних архітектурно-археологічних досліджень в замку розпочинається 1978 р. розкопками М. Кучинка та М. Говденко в районі Стирової вежі. Тоді вперше було досліджено підмурівки стін та вежі замку і зроблено спробу датування первісних його укріплень [5. С. 319–320]. Важливими були також детальні геологічні вишукування Р. Метельницького у 1978–1992 рр., що дали змогу дослідити структуру давнього рельєфу замкової території [11. С. 29–35].

У напрямку досліджень монументальної архітектури давньоруського часу найважливішою подією були розкопки експедиції Ленінградського університету під керівництвом М. Малевської, що тривали протягом 1983–1987 рр. [9. С. 111]. Завдяки її роботам вдалось продатувати час спорудження ряду міських храмів [7. С. 267–268], прослідкувати основу замкових мурів в районі Владичої вежі, продовжити роботи Л. Маслова по дослідженню замкового палацу та повністю розкрити збережену частину замкової церкви св. Івана Богослова [8. С. 365].

Побудова церкви пов'язана із заснуванням у Луцьку окремої єпископії, про що слушно зауважував ще М. Грушевський [3. С. 385] і підтвердили археологічні дослідження. Єдина літописна згадка про цей храм стосується 1288 р., коли князь Володимир Василькович жертвував на храм великого срібного хреста. За реконструкцією Р. Метельницького та М. Малевської храмова будівля, площею близько 180 м², була хрестовокупольною, органічно поєднуючись з південно-східним вівтарем-каплицею. Над середохрестям собору височів світловий барабан, навантаження якого переносилося на хрещаті опорні стовпи, що розділяли внутрішню площу на три нави. Середня нава завершувалась вівтарем св. Іоанна Богослова, у північній знаходився другий вівтар з жертвником, південна нава, перегороджена

на рівні іконостасу, використовувалась як соборна ризниця [14. С. 46]. Описана будівля собору функціонувала до 1766 р., коли її було частково розібрано, а на звільненому місці закладено новий, більший, однак ніколи не добудований храм.

Важливим етапом дослідження була подальша музеєфікація дослідженої експедицією пам'ятки, що забезпечила її експозиційний стан. При проведенні робіт з встановлення накриття над залишками храму, науковим співробітником заповідника Б. Сайчуком здійснювався археологічний нагляд [13].

У кінці 1980-х рр., завдяки домовленості між ЛДІКЗ та Львівським історичним музеєм, було створено спільну археологічну експедицію, яка, окрім інших завдань, мала на меті продовження досліджень Верхнього замку. Розкопки цієї експедиції у 1990–1992 рр. під керівництвом С. Терського поблизу Стирової вежі дозволили дослідити рештки дерев'яно-земляних укріплень давньоруського часу, прослідкувати більш ранній валоподібний насип, зібрати велику колекцію характерних для розвиненого міста яскравих археологічних знахідок. Особливо важливим тут була обов'язковість доведення досліджень до материка, що з ряду об'єктивних причин не було здійснене у дослідженнях М. Малевської [14. С. 36].

Розглядаючи радянський етап в історії археологічних досліджень замку, можна констатувати, що, хоча активні дослідження тут розпочинаються з кінця 1970-х рр., вони були досить змістовними та інформативними. Розкопано показові архітектурні об'єкти, досліджено первісний рельєф та оборонні споруди замку, музеєфіковано соборну церкву св. Івана Богослова. Результати цих робіт багато в чому сприяли виданню окремої змістовної монографії дослідника історії замку П. Троневи́ча.

Дослідження Луцького замку не припиняються і в сьогоденні. Зокрема, рятівні археологічні розкопки були проведені у 2006 р. на місці відновлення оборонної стіни Окольного замку поруч з в'їзною вежею у Любартів Верхній замок [18], де відкрито і досліджено частину первісних підмурків оборонної стіни луцького Окольного замку литовської доби [17. С. 89–97].

1. *Археологическая карта Волынской губернии* / Складена В. Б. Антоновичем // Тр. XI АС в Киеве. – Т. 1. – М., 1901.

2. *Баюк В. Г.* Археологічні дослідження Луцька (історія і сучасність) // Краєзнавство: науковий журнал. – К., 2010. – Ч. 1–2. – 282 с.

3. *Грушевський М.* Історія України-Руси / в 11 т., 12 кн. – Т. 2: XI–XIII вік. – К., 1992. – 633 с.

4. *Державний архів Волинської області.* – Ф. Р-591. – Оп. 1. – Спр. 4.

5. *Кучинко М. М., Говденко М. М.* Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке // АО 1978 г. – М., 1979.

6. *Левицький О.* История одного древняго волынского храма // КС. – Т. 80. – Январь 1903.

7. *Малевская М. В.* Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке // АО 1984. – М., 1986.

8. *Малевская М. В.* Исследования церкви X в. в Луцком замке // АО 1985. – М., 1987.
9. *Малевская М.* Церковь Св. І. Богослова – вновь открытый памятник архитектуры XII в. / Пам'ятки сакрального мистецтва Волині: питання дослідження, збереження та реставрації // Науковий збірник. Матеріали VI міжнародної наукової конференції по волинському іконопису (м. Луцьк, 1–3 грудня 1999 р.). – Луцьк, 1999.
10. *Маслов Л.* Архітектура старого Луцька. – Львів, 1939. – 52 с.
11. *Метельницький Р. Г.* Дослідження первинного рельєфу старого Луцька // Старий Луцьк. Наук.-інформ. зб. – Луцьк, 1998.
12. *Рогге Н. Г.* Матеріали для археології Волини // Тр. III АС в Києве. – М., 1878. – Т. 1.
13. *Сайчук Б. Т.* Отчет о проведении спасательных археологических работ в Старом городе Луцка Волинской обл. – Луцк, 1989 // НА ЛДКЗ. – № 115. – 34 с., 23 іл.
14. *Терський С. В.* Лучеськ Х–XV ст.: Монографія. – Львів, 2006. – 252 с.
15. *Терський С. В.* Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині: Монографія. – Львів, 2010. – 380 с.
16. *Троневиц П. О.* Луцький замок. – Луцьк, 2003. – 198 с.
17. *Шкоропад В. В., Златогорський О. Є., Баюк В. Г.* Про рятівні археологічні дослідження на території ДКЗ м. Луцьк по вул. Кафедральній, 23 у 2006 році // Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. Вип. IV. – Луцьк, 2008. – 216 с.
18. *Шкоропад В. В.* Звіт про рятівні археологічні дослідження на території державного історико культурного заповідника м. Луцька по вул. Кафедральній, 23 // Науковий архів ІА НАНУ. – Ф. 29032.
19. *Fitzke J.* Cenne odkrycia na zamku Lubarta w Lucku // Ziemia Wolynska. – 1939. – Roczn. 2. – № 6–7. – S.103.

Viktor Bayuk

HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF LUTS'K CASTLE

The article is dedicated to the history of archaeological investigations of Upper Castle in Luts'k. An attempt was made to examine major directions of studies in several historical periods.

Key words: *Luts'k castle, architectural and archaeological studies, church of John the Revelator.*

Стаття надійшла до редколегії 10.10.2012 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

КАЛАРАШОВСКИЙ МОЛДАВСКИЙ МОНАСТЫРЬ: ИСТОРИЯ, АРХИТЕКТУРА И ЦЕРКОВНЫЕ УКРАШЕНИЯ

В статье проанализирован архитектурный комплекс Каларашовского монастыря, а также рассмотрены его история и культурные ценности (наиболее значимые иконы).

Ключевые слова: Каларашовский монастырь, XVIII в., скит, архитектурный ансамбль, икона.

Молдавский монастырь Каларашовка расположен в живописном месте, среди вековых деревьев, на правом берегу Днестра, на самом севере Республики Молдова. История его возникновения на этом месте очень интересна, различные источники подают довольно противоречивые сведения, что и побудило нас заняться более доскональным рассмотрением истории и культурных ценностей Каларашовского монастыря.

История монастыря. Необходимо отметить, что поместье Каларашовка, где ныне расположен монастырь *Успение Богородицы*, вначале называлось Мышчень [2. Л. 191 об.]. Первое упоминание данного топонима относится к 27 апреля 1605 г. [10. Р. 238] (грамота господаря Иеремия Мовилэ), а современное название Каларашовка впервые упоминается в документах 9 декабря 1755 г. [11. Р. 23–27, 33, 39, 45]. Первые упоминания о монастыре относятся к работе А. Защука [8. С. 231–233] (1862 г.), в которой однако не обосновывается точная дата его возведения. В то же время, исходя из архивных источников, которые нам удалось недавно изучить, мы можем определить дату возникновения монастыря. Отталкиваясь от документов, подтверждающих, что в 1776 г. скит уже существовал, т. к. в этом году, 26 мая, были произведены измерения поместья и установлены межевые столбы, надпись одного из них, высотой в сажень, гласящая (на румынском языке) о том, что это «межа монастыря Каларашовка, игумен иеромонах Самуил, 1776 год» [2. Л. 191], можно смело утверждать, что в 1776 г. сей скит был и основан. Кстати, данный межевой столб является и первым письменным источником, в котором упоминается церковнослужитель скита – Самуил. В то же время господарской грамотой Григоре Гика от 15 мая 1776 г. монастырь был обложен данью, как и остальные церкви и поместья, принадлежащие ясскому монастырю *Св. Саввы*, относящемуся к иерусалимскому монастырю. Необходимо отметить, что в течение долгих десятилетий между Каларашовским скитом и Ясским монастырем происходили постоянные земельные и финансовые тяжбы, проходившие с переменным успехом, что не могло не отразиться на деятельности монашествующих. Для того чтобы укрепить

свои владения в данном ските и других близлежащих имениях, одновременно со сменой власти ясский монастырь постоянно обновляет свои грамоты для обладания территорией.

Таким образом, первое упоминание Каларашовского скита относится к одной из господарских грамот, подписанной 15 мая 1776 г. Григорием Гикой, в которой утверждается, что скит расположен именно на землях вотчины Мышчень (возможно, производное от слов *мыс*, *мещане*). Об этом свидетельствует и писание, найденное нами при осмотре монастыря:

МЛСТІЮ • БЖІЕЮ • И БЛАГОСЛОВЕНІЕМ // ПАТРІЯРХА • АВРААМІЯ • СОЗДАНЪ // БЫСТЬ • ДОМЪ • СЕИ • БЖІИ • ВО ИМЯ // ОУСПЕНІЯ • ПРЕСТЫЯ • БДЦЫ • Ъ ГСДНА // ХАЦИ • МАРКО • СІНЪ • ДОНЧОВ • Ъ ТЕТЮ // ВЕНЕЦ • МАКІДОНСКІИ СТРАНИ • СВОИМЪ • КОШ//ТОМЪ • ЖИТЕЛЬ • МОГИЛЕВСКІИ // РОКУ • БЖІЯ • АЩПВ • МАЯ МСЦЯ

В то же время, именно в 1776 г. – время возникновения скита – начато возведение каменной церкви, строительство которой было закончено в 1782 г. Данную церковь начал возводить Марко Дончов, житель молдавского торгового города Могилев (ныне город Атаки, Республика Молдова), с благословения патриарха Иерусалима Авраамия, необходимого в случае строительства на территории ясского монастыря. Будучи в поисках дополнительных денежных средств, патриарх находится в румынских княжествах около четырех лет, в 1780–1784 гг. Некоторые историки даже утверждают, что за предоставленную помощь патриарх утвердил Марко Дончева в должности эпитропа и администратора поместья Каларашовки. Вероятно, новая каменная церковь была построена на месте старой деревянной, т. к. прилегающая к ней деревянная колокольня была снесена, к нашему великому сожалению, в конце XX в., а вместо нее возведена каменная колокольня.

В 1813 г. скит Каларашовка приобретает статус монастыря в ведении Кишиневской и Хотинской Епархии, несмотря на тот факт, что еще на протяжении всего XIX ст. ясский монастырь продолжает предъявлять свои претензии на эти монастырские земли.

После продолжительных и долгих переговоров, 9 марта 1873 г., Александр II издал Регламент о переводе недвижимости бессарабских монастырей под юрисдикцию русской церкви и, таким образом, 7 июля был вынесен окончательный вердикт о статусе поместья Каларашовки. После таких событий 31 марта 1876 г. были вновь замерены и установлены границы владения Каларашовского монастыря, со всеми вытекающими планами и межевыми книгами.

В 1829–1831 гг. рядом расположенный скит Сорока был расформирован, а монашествующие и церковная утварь были переведены в Каларашовский монастырь [3]. Также после расформирования скита Косэуць, в 1836–1838 гг., часть церковной утвари и виноградных угодий опять же переведены в ведение Каларашовского монастыря [4. Л. 8].

Еще более знаменательным событием в деятельности Каларашовского монастыря стал указ святого Синода от 17 мая 1916 г., №6177, о преобразовании мужского монастыря Каларашовка *Успение Пресвятой Богородицы* в женский монастырь, а весь церковный инвентарь и имущество должны быть переданы Вировскому монашескому обществу. Декретом Кишиневской Духовной Консистории от 27 мая 1916 года, №13977, была создана комиссия для учета и передачи имущества и церковной дорогой утвари мужского Каларашовского монастыря женскому монастырю. Таким образом, с 1916 г. мы можем говорить о начале деятельности женского монастыря Каларашовка, известного и под своим храмовым названием – *Успение Пресвятой Богородицы*.

После окончания Второй мировой войны молдавские монастыри были подвергнуты тщательному контролю и репрессиям, закрытие монастыря являлось основополагающей тезой атеистической программы. В 1949 г. была предпринята первая попытка закрытия монастыря, который прекратил свою деятельность 8 июня 1961 г., после Постановления ЦК КП Молдавии «О монастырях МССР» от 23 января 1959 г. [1. Л. 55–57]. Игуменья Платонида уехала в Черновцы, на Украину, а все имущество, включая церковный инвентарь, а также два двухэтажных здания и четыре одноэтажных дома, были конфискованы и переданы местному колхозу. И это несмотря на то, что в целях сохранения и реставрации архитектурных памятников МССР, Совет Министров МССР в 1947 г. включил в список исторических памятников и архитектурный ансамбль Каларашовака, датируемый XVIII в. [7. Л. 129–133]. Без соответствующего ухода и ремонта монастырские здания скоро пришли в упадок, многие со временем были разрушены.

Архитектурный комплекс Каларашовского монастыря. Формулярные списки монастыря 1851 г. свидетельствуют о том, что в монастыре имелась только одна каменная церковь *Успение Богородицы* (первоначально все постройки были деревянными), которая была довольно хорошо уложена и украшена дорогим церковным инвентарем. Келии монахов были расположены в одном корпусе с церковью, имея восемь отделений; также отдельно были расположены еще шесть келий, две из которых каменные, покрытые черепицей. Трапезная, пекарня, кухня и три погребя, все каменные постройки, три деревянные мельницы представляли основные хозяйственные строения монастыря.

Вторая каменная церковь была возведена в 1853 г., при финансовой помощи генерал-майора Николая Черкеза и принцессы Елены Михайловны Кантакузино. Церковь было освящена 6 декабря того же года, в память *Св. Митрофана Воронежского* и перестроена в 1911 г., под руководством иеромонаха Иона. Необходимо отметить, что среди памятников этого периода особый интерес представляет надгробный памятник, на котором можно прочесть следующую надпись:

ЗДЕС ЁПОЧИВАЕТ // РБЪ БЖИИ ФЕДОР // СТЕФАНОВИЧЪ // БЕЖИНУ-
ЦА ЖИТЕ//ЛЬ ГОРОДА МОГИ//ЛЕВА ПОНЕЩАСТЮ // УТОПШИ ДНЪСТРЪ //
1820 ГОДА ИЮЛЯ 14-ГО // ДНЯ • ЖИТИЕ ЕГО // БИЛО ЛЪТЬ 62 // ГДИ СОТВОРИ
ЕМУ // ВЪЧНУЮ ПАМЯТЬ

Конец XIX–начало XX в. вносит существенные изменения в архитектуру монастырского ансамбля. В 1905 г. [5. Л. 17v] монастырь располагал каменным корпусом, возведенным в 1898 г. стараниями игумена Иона, двухэтажным каменным зданием, на верхнем этаже которого были размещены четыре кельи, монастырская трапезная и кухня; на первом этаже разместились кухня, столовая для работников и паломников. Другой одноэтажный каменный корпус был составлен из пяти отделений. Немного выше этого корпуса в 1902 г. было построено здание из четырех комнат, каждая из которых делилась еще на два отделения. Чуть ниже настоятельской кельи было расположено еще одно здание с двумя отделениями, а рядом двухэтажный дом, построенный в 1902 г., на первом этаже которого были расположены комната и кухня, а на втором – четыре комнаты. В 1905 г. на месте старого деревянного флигеля на каменном фундаменте был сооружен двухэтажный каменный корпус, состоящий из 18 келий.

Все монастырские здания были воздвигнуты на искусственных террасах и укреплены огромными каменными стенами. На верхней террасе расположилась теплая, зимняя церковь *Св. Митрофана*, по обе стороны которой были построены настоятельские кельи. На правой стороне церкви находилась деревянная колокольня. На центральной террасе расположена каменная церковь *Успения Богородицы*. В северной и западной части церкви расположено одноэтажное каменное здание келий и трапезной. На нижней площадке были построены два двухэтажных корпуса келий, между которыми расположены в виде соединительной детали ворота арочной формы.

Основой архитектурного ансамбля и ныне является церковь *Успения Богородицы*, спроектированная в форме трилистника, присоединенного к квадрату, и отражающая традиционные разделы, т. е. пронаос, наос с двумя боковыми абсидами и абсида алтаря. Наос увенчан восьмиугольной башенкой, а переход от квадрата наоса к восьмиугольнику башенки проходит с помощью угловых пространственных треугольников. Купол пронаоса и сокровищницы, которая расположена над ней, имеют полуцилиндрическую форму.

Массивные стены церкви прорезаны маленькими и узкими окнами, с полукруглыми навершиями, с коваными железными решетками. Скатная крыша церкви довольно сложной формы, особую роль в которой играет восьмигранная башня, увенчанная архитектурным элементом восьмиугольной шлемообразной формы, законченная граненым луковичным куполом, из которого поднимается церковный крест. Массивная трехъярусная колокольня присоединена к церкви с западной стороны, накрыта крышей пирамидальной формы (шатром), а контрфорсы еще больше усиливают впечатление тяжеловесности и сложности объемно-пространственной композиции.

Монастырские иконы. Если говорить об иконах Каларашовского монастыря, необходимо отметить, что некоторые из них, являясь великолепными произведениями искусства, имеют особую ценность для истории и культуры страны. Так,

икона *Успєние Прєсвятой Богородицы* интересна тем, что во-первых, на ее чеканном окладе и иконе можно увидеть год создания – 1796 г., а во-вторых, что на окладе и самой иконе размещено клеймо мастера, которое является неоспоримым доказательством ее исторической и художественной ценности, т. к. предметы, на которых можно идентифицировать имя мастера, его клеймо, город и др. опознавательные знаки, встречаются в церковном инвентаре не так уж и часто. В нашем случае клеймо данной иконы принадлежит пробирному мастеру Федору Зеленскому [9. С. 243], чеканщику и серебряному дел мастеру, работающему в Киеве. Кстати, одна из его работ, а именно чеканный оклад иконы, датируемый 1796 г., хранится в коллекции Киевского исторического музея. Иконографическая композиция «Успєние Богородицы» сложилась на основе апокрифической литературы. Икона изображает Божию Матерь, почившую на одре; перед одром стоит Евангелие, около главы и стоп Богоматери по пять апостолов. Св. Петр стоит у ее главы с кадилом; апостол Павел изображен припадающим к ее стопам. У середины одра изображен сам Спаситель, принявший на руки душу Богоматери. Около Его главы изображены два крылатых ангела, приникающие к одру с обручами в руках. Вся икона, кроме лиц и рук, покрыта ризою из чистого золота, украшенной крупными самоцветами. На иконе Каларашовского монастыря можно прочесть следующую надпись:

ИЗОБРАЖЕНИЕ ... ЧУДОТВОРНОЙ ИКОНЫ УСПЕНИЯ \\ ПРСТЫЯ БЦЫ
МЖЕ ЁБРЪТАЕТСЯ ВЪ КИЕВОПЕЧЕРСКОЙ ЛАВРЬ \\ НАД ЦАРСКІМИ
ВРАТЫ \\ ПИСАНА В КІЕВЪ АШКВ ГОДА МАРТА К ДНЯ ОУКРАШЕНА СЕРЕ-
БРОМЪ \\ КІЕВСКОЙ ДИКАСТЕРІИ ПЕРЕВОДЧИКОМЪ КАПИТАНОМЪ \\
ГАВРИИЛОМ КОСОВСКИМЪ АЃА ГОДА ДЕКАБРЯ КВ ДНЯ

Еще одна икона этого монастыря связана с красивой легендой: приблизительно в 1 км от монастыря, в лесу, находится источник, за которым постоянно ухаживали монашки, а в засушливые годы молились у родника и его иконы о дожде. Икона называлась *Неувядаемый цвет*. Весной 1959 г., после продолжительных дождей, икону смыло водой, а пристройка, на которой она возвышалась, было разрушена. Монахиня Анна Грицюк, несмотря на строжайший запрет игуменьи Платониды о восстановлении иконы и помоста, втайне от всех, с помощью верных прихожан, восстановила и икону, и пристройку, а также возобновила чтение акафистов на этом месте, собирая вокруг себя не только монахинь местного монастыря, но и жителей близлежащих сел Молдовы и соседней Украины [6. Л. 46–47].

В 1991 г. монастырь Каларашовка был вновь открыт, и стараниями жителей соседних сел были возвращены в церковь несколько старых икон, тайно хранившихся в советское время в семьях верующих.

В заключении необходимо отметить, что в формате данной статьи мы постарались вкратце проанализировать архитектурный комплекс Каларашовского монастыря, а также рассмотреть наиболее значимые иконы, к которым мы, несомненно, вернемся в следующих наших публикациях.

1. *Архив* Социально-политических организаций Республики Молдова. – Ф. 51. – Оп. 19. – Д. 37.
2. *Национальный* Архив Республики Молдова (далее – НАРМ). – Ф. 125. – Оп. 4. – Д. 1450. Уставная грамота, документы, подтверждающие границы имения Арионешты-Каларашевка-Унгра-Сударка, Сорокского уезда, инвентарная опись имения и контракты на аренду участков имений. 12.11.1870–09.03.1917.
3. *НАРМ*. – Ф. 208. – Оп. 2. – Д. 20.
4. *НАРМ*. – Ф. 208. – Оп. 2. – Д. 1588.
5. *НАРМ*. – Ф. 208. – Оп. 6. – Д. 1643.
6. *НАРМ*. – Ф. 2848. – Оп. 2. – Д. 317.
7. *НАРМ*. – Ф. 2848. – Оп. 22. – Д. 40.
8. *Защук А.* Материалы по географии и статистике России, Бессарабская губерния. – Санкт-Петербург, 1862. – Том. II.
9. *Постникова-Лосева М.* Русское ювелирное искусство. Его центры и мастера. – Москва: Наука, 1974.
10. *Documente* privind istoria României. – Anul. – Veacul XVII. – Vol. I.
11. *Revista Societății Istokico-Arheologice Bisericești din Basarabia*. – Chișinău, 1934. – Vol. XXIV.

Archpriest Manole Brykhunets

CĂLĂRĂȘEUCA MOLDAVIAN MONASTERY: HISTORY, ARCHITECTURE AND THE CHURCH DECORATIONS

The article studies architectural complex of Călărășeuca monastery as well as its history and cultural values (mostly valuable icons).

Key words: *Călărășeuca monastery, 18th century, monastic hermitage, architectural ensemble, icon.*

Стаття надійшла до редколегії 29.09.2011 р.

Прийнята до друку 09.09.2013 р.

Рис. 1. Каларашовский монастырь. Фото начала XX в.

Рис. 2. Каларашовский монастырь. 2011 г. Фото М. Брїхунець.

Рис. 3. Икона *Успение Пресвятой Богородицы* из Каларашовского монастыря.
Фото М. Брихунец.

Рис. 4. Фрагмент иконы с надписью и годом, подтверждающим ее создание, 1796 г.
Фото М. Брїхунец.

Рис. 5. Фрагмент иконы с клеймом мастера Федора Зеленского.
Фото М. Брихунец.

Рис. 6. Клеймо чеканщика Федора Зеленского [9. С. 243].

Рис. 7. Икона *Три Святителя* из Каларашовского монастыря. Фото М. Брихунец.

Рис. 8. Икона Иисус Христос, Николай Чудотворец и Великомученица Варвара.
Фото М. Брихунец.

Рис. 9. Внутреннее убранство каларашовской церкви. 2011 г. Фото М. Брехунец.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДЛУ – Археологічні дослідження Львівського університету. Львів.
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава.
БГУ – Белгородский государственный университет. Белгород.
ВДИ – Вестник древней истории. Москва.
ГЭ – Государственный Эрмитаж. Санкт-Петербург.
ЗООИД – Записки Одесского императорского общества истории и древностей. Одесса.
ИА НАН Украины – Институт археологии Национальной академии наук Украины. Киев.
ИИМК – Институт истории материальной культуры.
ИА АН УРСР – Інститут археології Академії наук УРСР.
ІМК – Інститут історії матеріальної культури.
МАИАСК – Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. Севастополь.
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь.
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині. Львів.
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, Ленинград.
НЗХТ – Национальный заповедник «Херсонес Таврический». Севастополь.
ПССИАЕ – Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології. Чернівці.
СА – Советская археология. Москва.
СЭ – Советская этнография
ХСб – Херсонесский сборник. Симферополь.
ЮУГПУ – Южноукраинский государственный педагогический университет. Одесса.
JBLM – Jahrbuch des Bukoviner Landesmuseums. Czernowitz.
MCC/MZC – Mitteilungen der k.k. Central-Kommission für Erforschung und Erhaltung Kunst- und Historischen Denkmale. Wien.
РА – Przegląd archeologiczny. Poznan.
SCIVA – Studii și cercetări de istorie veche și arheologie. București.
ZOW – Z otchłani wiekow. Warszawa.

ЗМІСТ

Віталій Отрощенко

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ ШКІЛ НА ПРИКЛАДІ ВІДДІЛУ
АРХЕОЛОГІЇ ЕНЕОЛІТУ ТА БРОНЗОВОГО ВІКУ ІА АН УРСР / НАНУ 3

Сергій Буйських

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ АНТИЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ..... 13

Мажена Возьни

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА ДЕМЕТРИКЕВИЧА
(1859–1937) НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ..... 19

Микола Ільків

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ БРОНЗОВОГО ВІКУ
ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ В КІНЦІ ХІХ–НА ПОЧАТКУ ХХ ст..... 42

Сергій Пивоваров

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ БУКОВИНИ
В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД 50

Володимир Петегирич

ПРАЗЬКО-ЛЬВІВСЬКА ГРУПА УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ
МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ: ЛЕВКО ЧИКАЛЕНКО ТА ІВАН БОРКОВСЬКИЙ.... 59

Наталія Білас

ЛЬВІВСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ ЕДМУНДА БУЛЯНДИ..... 72

Віталій Конопля

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ
МИКОЛИ ПЕЛЕЩИШИНА 90

Богдан Завітій

ЮРІЙ МАЛЄЄВ – ДОСЛІДНИК ГОРОДИЩ КУЛЬТУРИ ГАВА-ГОЛІГРАДИ
НА ТЕРЕНАХ ГАЛИЧИНИ ТА ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ 98

Богдан Строцень

І. ВИНОКУР І ТЕРНОПІЛЬЩИНА 104

<i>Людмила Строценъ</i> ГОР ГЕРЕТА – АРХЕОЛОГ, ДОСЛІДНИК ТЕРНОПІЛЬЩИНИ.....	110
<i>Марина Ягодинська</i> АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ Б. О. ТИМОЩУКА ТА І. П. РУСАНОВОЇ.....	116
<i>Сергій Панишко</i> ДОСЛІДНИК СТАРОДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ ВОЛИНИ – ВІТАЛІЙ ШКОРОПАД ...	123
<i>Ірина Черновол</i> ОСОБОВИЙ АРХІВНИЙ ФОНД Ф. ВОВКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ.....	128
<i>Анна Яненко</i> МУЗЕЙ ЯК НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ОСЕРЕДОК З ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЇ (ДОСВІД МУЗЕЇВ УСРР 1920-х– ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1930-х рр.).....	135
<i>Емілія Зарубій</i> ВІДДІЛ АРХЕОЛОГІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ У 1940–1945 рр.....	150
<i>Вікторія Колеснікова</i> ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЇ У СВІТЛИНАХ: ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ФОТОАРХІВІВ	171
<i>Георгій Шаповалов</i> ПОДВИЖНИЦТВО ТА УНІКАЛЬНИЙ ДОСВІД: ДО 45-РІЧЧЯ ГІДРОАРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДНІПРА	179
<i>Олег Журавльов, Сергій Горбаненко</i> АРХЕОЗООЛОГІЯ В УКРАЇНІ. ПАМ'ЯТКИ КІНЦЯ I тис. до н. е.–I тис. н. е. ...	195
<i>Тарас Ткачук</i> УЯВЛЕННЯ ПРО ТРИПІЛЬСЬКУ КУЛЬТУРУ УКРАЇНСЬКИХ ФОЛК-ІСТОРИКІВ У СВІТЛІ МІФОЛОГІЇ.....	204
<i>Евеліна Кравченко</i> ДАВНІЙ КРИМ: ОТОЧУЮЧЕ СЕРЕДОВИЩЕ І СИСТЕМА ГОСПОДАРЮВАННЯ. ШТРИХИ ДО ПОБУДОВИ ТЕОРЕТИЧНОЇ МОДЕЛІ.....	208

Сергей Ушаков

ПРОЦЕСС СТАНОВЛЕНИЯ КОНЦЕПЦИИ ОСНОВАНИЯ И РАННЕЙ
ИСТОРИИ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО (НА ПРИМЕРЕ
ИССЛЕДОВАНИЙ ЭКСПЕДИЦИИ М. И. ЗОЛОТАРЕВА) 214

Екатерина Струкова

ВИНОДЕЛЬЧЕСКИЕ КОМПЛЕКСЫ ХЕРСОНЕССКОГО ГОРОДИЩА:
ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ 239

Ярослав Онищук

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СКЛОРОВНОЇ МАЙСТЕРНІ В КОМАРОВІ 259

Андрій Филипчук

ПРОБЛЕМА ПОХОЖДЕНИЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ПРАЗЬКОГО ТИПУ:
СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ 269

Леонтий Войтович

ЖИТИЧІ І СТАДИЧІ: ЗАГАДКОВІ ПЛЕМЕНА ДНІСТРОВСЬКОГО
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ 291

Ігор Коваль, Ірина Данищук

КНЯЖИЙ ГАЛИЧ – ПРОВІДНИЙ ЦЕНТР ВИРОБНИЦТВА
ДАВНЬОРУСЬКИХ ЕМАЛЕЙ 307

Віктор Баюк

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛУЦЬКОГО ЗАМКУ 319

Протоиерей Маноле Брехунец

КАЛАРАШОВСКИЙ МОЛДАВСКИЙ МОНАСТЫРЬ: ИСТОРИЯ,
АРХИТЕКТУРА И ЦЕРКОВНЫЕ УКРАШЕНИЯ 324

CONTENS

<i>Vitaliy Otroshchenko</i> FEATURES IN THE FORMATION OF SCIENTIFIC SCHOOLS BY THE EXAMPLE OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY OF ENEOLITHIC AND BRONZE AGE OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF USSR / NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE	3
<i>Sergiy Bujskykh</i> TO THE HISTORY OF UKRAINIAN SCHOOL OF ANTIQUE ARCHAEOLOGY	13
<i>Marzena Woźni</i> ARCHAEOLOGICAL STUDIES OF VOLODYMYR DEMETRYKEYVYCH (1859–1937) IN THE EASTERN GALICIA.....	19
<i>Mykola Il'kiv</i> STUDIES OF THE BRONZE AGE ANTIQUITIES OF NORTHERN BUKOVINA IN LATE 19 TH – EARLY 20 TH CENTURIES.....	42
<i>Sergiy Pyvovarov</i> INVESTIGATIONS OF THE ARCHAEOLOGICAL ANTIQUITIES IN BUKOVINA BETWEEN THE WORLD WARS	50
<i>Volodymyr Petehyrych</i> PRAHA – LVIV GROUP OF UKRAINIA ARCHAEOLOGISTS BETWEEN THE WORLD WARS: LEVKO CHYKALENKO AND IVAN BORKOVSKY.....	59
<i>Natalia Bilas</i> LVIV PERIOD OF EDMUD BULANDA’S ENDEAVOR.....	72
<i>Vitaliy Konoplia</i> TPYPILLIA CULTURE OF WESTERN VOLYN’ IN THE STUDIES OF MYKOLA PELESHCHYSHYN	90
<i>Bohdan Zavitiy</i> YURIY MALEYEV – EXPLORER OF THE HILL-FORTS OF GAVA- GOLIGRADY CULTURE IN GALICIA AND IN WESTERN PODILLYA.....	98

Bohdan Strotsen

I. VYNOKUR AND TERNOPIL REGION..... 104

Liudmyla Strotsen

IHOR GERETA – ARCHAEOLOGIST,
RESEARCHER OF TERNOPIL REGION 110

Maryna Jagodynska

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN TERNOPIL REGION
BY B. TYMOSHCHUK AND I. RUSANOVA..... 116

Sergiy Panishko

VITALIY SHKOROPAD – RESEARCHER OF THE ANCIENT
HISTORY OF VOLYN 123

Iryna Chernovol

PERSONAL ARCHIVE OF FEDIR VOVK AS THE SOURCE FOR
THE HISTORY OF ARCHAEOLOGY..... 128

Anna Yanenko

MUSEUM AS A SCIENTIFIC RESEARCH FOCUS OF ARCHAEOLOGICAL
STUDIES (EXPERIENCE OF THE SOVIET UKRAINE MUSEUMS
IN THE 1920^S AND IN THE FIRST HALF OF THE 1930^S) 135

Emilia Zarubiy

DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY OF THE LVIV HISTORICAL
MUSEUM IN 1940-1945 150

Viktoria Kolesnikova

THE HISTORY OF ARCHAEOLOGY IN PHOTO.
PROBLEMS OF PHOTO ARCHIVE CONSERVATION AND USAGE..... 171

Georgy Shapovalov

COMMITMENT AND UNIQUE EXPERIENCE: TO THE 45-TH
ANNIVERSARY OF HYDRO-ARCHAEOLOGICAL
RESEARCH OF THE DNIPRO RIVER..... 179

Oleg Zhuravliov, Sergiy Gorbanenko

ARCHAEOZOOLOGY IN UKRAINE. ARCHAEOLOGICAL SITES
OF THE LATE 1ST MILLENNIUM BC – 1ST MILLENNIUM AD 195

<i>Taras Tkachuk</i> VISIONS OF TRYPILLIA CULTURE AMONG THE UKRAINIAN FOLK-HISTORIANS BY THE MEANS OF MYTHOLOGY	204
<i>Evelina Kravchenko</i> ANCIENT CRIMEA: ENVIRONMENT AND ECONOMY. FEATURES OF A THEORETICAL MODEL.....	208
<i>Sergey Ushakov</i> DEVELOPING THE CONCEPT OF THE FOUNDATION AND EARLY HISTORY OF TAURIC CHERSONESOS (FROM THE EXPERIENCE OF M.I. ZOLOTARIOV'S EXPEDITION)	214
<i>Yekaterina Strukova</i> WINE COMPLEXES OF CHERSONESOS TOWN: HISTORY OF STUDIES	239
<i>Yaroslav Onyshchuk</i> HISTORY OF THE STUDIES OF GLASS WORKSHOP IN KOMARIV VILLAGE.....	259
<i>Andriy Fylypchuk</i> ORIGINS OF THE MONUMENTS OF PRAHA TYPE: CURRENT STATE AND THE WAYS OF STUDIES.....	269
<i>Leontiy Voytovych</i> <i>SITTICI</i> AND <i>STADICI</i> : MYSTERIOUS TRIBES OF THE DNIESTER'S LEFT BANK.....	291
<i>Ihor Koval, Iryna Danyshchuk</i> HALYCH IN THE AGE OF PRINCIPALITIES – THE LEADING CENTER OF ANCIENT RUS' ENAMEL PRODUCTION	307
<i>Viktor Bayuk</i> HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF LUTS'K CASTLE	319
<i>Archpriest Manole Brykhunets</i> CĂLĂRĂȘEUCA MOLDAVIAN MONASTERY: HISTORY, ARCHITECTURE AND THE CHURCH DECORATIONS	324

Наукове видання

НАУКОВІ СТУДІЇ

Випуск 6

Збірник наукових праць

Відповідальний за випуск: *І. Тимець.*

Редактор: *Т. Молочко.*

Комп'ютерне верстання: *Р. Івах.*

Художнє оформлення обкладинки: *Л. Караваєва, Н. Тимець.*

Переклад резюме англійською: *О. Сілаєв.*

Підписано до друку _____ р.

Папір офсетний. Друк офсетний. Формат 70×100/16.

Гарнітура Times New Roman.

Умов. друк. арк. 23,73. Наклад 350 примірників

Видавництво «Растр-7»

79005, м. Львів, вул. Князя Романа, 9, оф. 1

тел./факс (032) 235-52-05, 242-15-49

e-mail: rastr-sim@mail.ru

www.rastr-7.com.ua

Свідоцтво державної реєстрації

ЛВ №22 від 19.11.2002 р.

Друк

ФОП Сокіл Ольга Миколаївна

Свідоцтво державної реєстрації

В00 №424885 від 05.12.2001 р.